

М. І. Верціхоўская

Беларуская літаратура

*школьныя творы
кароткі пераказ і аналіз*

Тетра Системс
Мінск
2007

*Светлай памяці маіх бацькоў
Атарыка Івана Канстанцінавіча і
Атарык Вольгі Фёдарайны прысвячаю*

АДАЎТАРА

Адметнасць гэтай кнігі ў тым, што ў ёй рэалізавана спроба папулярызаваць, зрабіць больш даступнымі для вучнёўскага ўспрымання тыя раздзелы школьнай праграмы па літаратуры, якія выклікаюць у школьнікаў асаблівыя цяжкасці. Гэта найперш датычыцца твораў старажытнай літаратуры, эпохі Адраджэння ды і многіх пазнейшых па часе напісання.

Пастаўленая мэта рэалізавана аўтарам кнігі шляхам вылучэння самага істотнага, важнага і канцэптualaнага ў вучэбным матэрыяле.

У сучасных падручніках і дапаможніках, на думку аўтара, павінна быць толькі тое, што паўплывае на фарміраванне ў моладзі універсальнага погляду на беларускую духоўную культуру ўвогуле. Аўтар усведамляе пастаўленую перад сабой задачу менавіта ў вылучэнні рэчаў, важных для фарміравання вучнёўскіх здольнасцей да філасофскага асэнсавання рэчаіснасці, вызначэння месца чалавека сярод людзей, яго маральных прынцыпаў, агульначалавечых каштоўнасцей.

Між іншым, змест праграмы па літаратуры ў старшых класах якраз і прадугледжвае ўсё вышэйназванае. Шматслоўнасць, занавучанасць падручнікаў і дапаможнікаў не спрыяюць папулярызацыі каштоўнага для душаў і розумаў нашых юных сучаснікаў. Даўно вядома, што ўсё незразумелае і складанае нішчыць жаданне моладзі авалодаць ведамі, карыснымі для яе духоўнага сталення.

У наш час узнікла вострая неабходнасць і патрэба ў папулярызацыі. «Популярызацыя тэпер стала закавычанным словам, стала адной из униженных истин,— піша расійскі пісьменнік А. Бітаў у эсе «Русский устный и русский письменный», — хотя популяризация ведь... не шарлатанство, а способ просто, честно и справедливо объяснить, что именно ты делаешь.»¹

Проста — не азначае спрошчана. Прастата, яснасць, даступнасць - візітоўка аўтара ва ўзаемаадносінах з карыстальнікам падручніка, дапаможніка. Проста, на думку Бітава, — тэта «способ честно и серьезно объяснить, что именно ты делаешь... Упрощение — не такая уже простенькая вещь. Когда ясно объясняешь суть того, о чем думал

¹ «Звезда», 2003, № 8

десятилетиями, незнаючому, мысь становіцца богаче. Такая папулярызация — точеный, сильней мускул самой суті.»²

Папулярызация праз вылучэнне самага важнага і істотнага — магістральнага і арыентацыйнага — прадугледжвае якраз высокі ўзровень складанасці. Некаторыя яшчэ называюць гэту ўласцівасць «глыбінёй», без якой наогул немагчымы прафесійны аналіз твора як факта мастацтва. Нагадаем, што ўсведамленне твора як факта мастацтва — асноўнае патрабаванне канцэпцыі літаратурнай адукацыі.

Другі аспект і накірунак дапаможніка, у якім рэалізавана спроба папулярываваць праграмны матэрыял і адначасова дасягнуць высокага ўзроўню складанасці, «глыбіні», — сімбіёз пераказу і аналізу мастацкіх твораў.

У дапаможніку пераказваюцца сюжэты (паралельна з аналізам) самых буйных эпічных твораў. Найперш тых, прачытанне якіх па розных прычынах выклікае ў вучняў асаблівую цяжкасць. Да прыкладу, вывучэнне твораў старажытнай літаратуры і эпохі Адраджэння, дый многія пазнейшыя па часе напісання, для ўспрымання сучаснымі школьнікамі патрабуюць папулярывацыі праз адаптаванне тэкстаў. Мы не можам не ўлічваць варункі білінгвізму і тое, што для большасці беларускіх школьнікаў (прызнаем жа гэта нарэшце!) беларуская мова, на вялікі жаль, не з'яўляецца роднай, а толькі другой мовай. У такіх варунках дзіўнымі, мякка кажучы, падаюцца нам пярэчанні тых, хто даводзіць, што пераказ і адаптаванне тэкстаў вынішчаюць у сучасных школьнікаў і жаданне, і неабходнасць прачытаць мастацкія тэксты ў арыгінале і ў поўным аб'ёме. Няўжо толькі гэта адзіная прычына нежадання?

Між іншым, якасныя пераказы і адаптаваныя тэксты якраз і закліканы паспрыяць таму, каб стварыць падмурак для свядомага прачытання вучнямі арыгіналаў. І ніякімі гвалтоўнымі мерамі нельга прымусіць вучня прачытаць тыя творы, сэнс якіх па вышэйзгаданых прычынах ім да канца не ўсвядомлены ці не зразумелы наогул. Для большай пераканальнасці нагадаем, што пераказ і адаптаванне, да прыкладу, евангельскіх тэкстаў ці кніг Старога Запавету ніколькі не перашкаджае, а, наадварот, спрыяе таму, што чалавек ужо свядома і падрыхтавана звяртаецца да поўнага тэксту Бібліі. Нагадаем, што многія пісьменнікі, да прыкладу Л. Талстой, не толькі не грэбавалі, а самі пераказвалі і адаптавалі біблейскія тэксты, займаліся ўкладаннем хрэстаматый, а гэта справа якраз і патрабавала ад іх адаптавання тэкстаў таксама. І наогул, наспеў час зусім па-іншаму паставіць

² Часопіс «Звезда», № 8 за 2003

пытанне адносна пераказаў і адаптавання мастацкіх твораў. Сёння не спрачацца трэба, патрэбны ці не патрэбны пераказы, а весці канструктыўную размову пра тое, якімі павінны яны быць, каб спрыяць літаратурнай адукацыі моладзі.

Безумоўна, растыражаваньня пераказы фабул мастацкіх твораў толькі шкодзяць справе. На думку аўтара, пераказ фабул мастацкіх твораў для школьнага ўжытку недапушчальны, бо гэта нішчыць справу, даводзячы яе да абсурду.

Нагадаем чытачу, што фабула — кароткі, сціслы пераказ асноўных падзей сюжэта, тое ў сюжэце, што паддаецца пераказу. Прычым фабулу магчыма перадаць, як слухна зазначае Т. Шамякіна, сваімі словамі.

Адметнасцю гэтага выдання з'яўляецца тое, што ў ім пераказаны не фабулы, а сюжэты большасці эпічных твораў, якія вывучаюцца ў старэйшых класах. Патлумачым. Сюжэт — гэта гісторыя характараў, паказаная ў пэўнай паслядоўнасці. Пераказаць сюжэт магчыма не сваімі словамі (як пры пераказе фабулы), а толькі словамі аўтара. Сюжэт — гэта мэта аўтара, а фабула — сродак для дасягнення гэтай мэты.

Пераказ сюжэтаў дапаможа чытачу ўсвядоміць не толькі пісьменніцкую канцэпцыю, ідэю і філасофію твора, яго праблематыку, але нават стыль, бо сюжэт — гэта заўсёды тая ці іншая канцэпцыя чалавека, рэалізаваная ім у адпаведнай форме, стылі. Пераказ фабулы выключае такую магчымасць.

Аўтар кнігі лічыць немэтазгодным і нават недапушчальным пераказ невялікіх памераў твораў. Асабліва тых, у якіх аўтарская канцэпцыя і філасофія выяўляюцца найперш праз падтэкст, дэталі (да прыкладу, апавяданне Янкі Брыля «Memento mori») ці праз умоўнасці: алегорыю, сімвалы (як у творах Ядвігіна Ш.) Такія творы патрабуюць аналізу з элементамі пераказу — «вылушчвання» ядра з арэха, здабывання «золата з пяску». Выключэнне зроблена толькі для апавяданняў Я на Баршчэўскага па прычыне адсутнасці дастатковай для ўсіх чытачоў колькасці тэкстаў. Выключаюць пераказ і тыя творы, у якіх філасофія і ідэя рэалізаваны не праз эпічна-падзейнае, а праз лірычна-філасофскае («Новая зямля», «Сымон-музыка»). Немэтазгодна пераказваць і творы, на прачытанне якіх патрабуецца 10-15 хвілін («Магіла льва», «Бандароўна»),

Іншага падыходу да папулярызацыі патрабуюць і драматычныя творы, у якіх наогул адсутнічае ўласна аўтарскі тэкст. А пераказ фабулы драматычнага твора не здольны павысіць літаратурную адукацыю і паўплываць на духоўнае сталенне юнага чытача.

Колькі слоў пра структуру кнігі. Спачатку раскрываецца працэс узнікнення і развіцця літаратурнай творчасці беларускага народа ад старажытнасці да савецкага перыяду. У храналагічнай паслядоўнасці характарызуюцца асноўныя этапы шматвяковай гісторыі беларускай літаратуры, жанравае яе станаўленне. Пры гэтым зноў жа акцэнт зроблены на пераказ і аналіз тых эпічных твораў, якія вывучаюцца ў школе, і наогул на асвятленне тых момантаў школьнай праграмы па літаратуры, засваенне якіх выклікае асаблівую цяжкасць для старшакласнікаў і патрабуе пэўнай папулярызаванасці.

Аўтар не ставіў мэту даваць усе біяграфічныя звесткі пра пісьменнікаў (пры неабходнасці чытач зможа атрымаць іх з адпаведных энцыклапедычных даведнікаў), затое падрабязна асвятляюцца тыя гістарычныя ўмовы і жыццёвыя калізіі, якія паўплывалі на светапогляд і як вынік — на творчасць таго ці іншага пісьменніка. Да прыкладу, падрабязна асвятляюцца гістарычныя ўмовы і жыццёвыя калізіі, якія змусілі Сімяона Полацкага назаўсёды развітацца з Радзімай, а Мялеція Сматрыцкага змяніць свае перакананні на дыяметральна процілеглыя і нават адрачыся ад створанага ім самім.

Літаратурная спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа характарызуецца аглядна, а далей літаратурны працэс савецкага перыяду прадстаўлены толькі аўтарамі эпічных твораў. Сюжэты вывучаемых у школе буйных твораў Якуба

Коласа, Міхася Зарэцкага, Кузьмы Чорнага, Івана Мележа, Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, Івана Шамякіна, Янкі Брыля пераказваюцца, а некаторыя пераказы суправаджаюцца артыкуламі, у якіх зроблены акцэнт на самае канцэптualaьнае ў пераказаных творах і ў светапоглядзе пісьменнікаў, на выяўленне самабытнасці і непаўторнасці іх стылю, творчай манеры.

Ніякі пераказ не заменіць прачытання, але добры пераказ здольны паўплываць на глыбіню ўсведамлення прачытанага твора як факта мастацтва, безумоўна, паспрыяць эфектыўнасці літаратурнай адукацыі вучняў, узмацніць эстэтычную асалоду ад прачытанага. Таму аўтар запрашае менавіта перачытаць разам многія выдатныя творы нашай нацыянальнай літаратуры, каб атрымаць з іх урокі жыцця, а не толькі добра падрыхтавацца да школьных урокаў.

Аўтар імкнуўся скарыстаць свой чытацкі, жыццёвы і прафесійны вопыт, каб папулярываваць, наблізіць геніяльныя творы да юнага чытача, стаць пасрэднікам паміж пісьменнікамі і чытачом.

Прачытанне твора ўжо само па сабе заўсёды сатворчасць з пісьменнікам, як пра тое даводзіў і У. Караткевіч. Аднак аўтар імкнуўся захаваць гармонію і адпаведныя прапорцыі паміж інфармацыйным і

эмацыйным. Адкрыта выяўляючы сваё асабістае ўспрыманне пераказаных і прааналізаваных твораў, аўтар імкнуўся не навязваць сваёй пазіцыі, а фарміраваць чытацкую — ва унісон і ў адпаведнасці з пісьменніцкай. Дарэчы, чытач мае права з ёю не пагадзіцца, але ўсведамленне яе — адзін з элементаў чытацкай культуры і адначасова канцэпцыі літаратурнай адукацыі.

www.kamunikat.org

ЛІТАРАТУРА СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ

XI-XIII стст.

Мы не ведаем нічога ў XI-XII стагоддзях на заходнеўрапейскіх мовах, што пераўзыходзіла б летапіс Нестара, словы Кірылы Тураўскага і «Слова пра паход Ігаравы».

М. Максімовіч

Шмат стагоддзяў аддзяляюць нас ад таго далёкага часу, калі Старажытная Русь, што прывольна разлеглася на шырокіх прасторах Еўропы ад прычарнаморскіх стэпаў на поўдні да наўгародскіх лясоў на поўначы, ад Карпат на захадзе да Волгі на ўсходзе, а пры князях Уладзіміру Святаславічу і Яраславе Мудрым была багатай і магутнай дзяржавай. Але ўжо ў XII ст. палітычная форма адзінай аўтакратычнай імперыі зжыла сябе. І нішто ўжо не магло спыніць няўмольную хаду заканамернага гістарычнага працэсу, выкліканага самім жыццём. Наступленне эпохі феадальнай раздробленасці было абумоўлена ўсім ходам гістарычнага развіцця Старажытнай Русі, неабходнасцю далейшага грамадскага прагрэсу.

З ростам палітычнай магутнасці і самастойнасці асобных княстваў у XII ст. склаліся больш спрыяльныя, чым раней, магчымасці для выяўлення мясцовых творчых сіл, для развіцця прыкладнага мастацтва, архітэктуры, пісьменнасці ў розных землях Русі. Не толькі ў стольным Кіеве, але і ў правінцыі ствараюцца помнікі агульнарускага ўзроўню і значэння: белакаменныя саборы Полацка і Уладзіміра, творы Златавуста Кірылы Тураўскага, летапісца Нестара і інш.

Ёсць падставы меркаваць, што пісьменнасць на Русі зарадзілася яшчэ ў першай палове X ст., аднак яе шырокае распаўсюджанне пачалося толькі пасля прыняцця хрысціянства, калі рэзка ўзрасла патрэба ў кнізе, значна павялічылася колькасць адукаваных людзей і з'явілася запазычаная ў балгар літаратурная мова, якую звычайна называюць стараславянскай. (Заснавальнікамі яе былі стваральнікі першай славянскай азбукі, вядомыя балгарскія асветнікі IX ст. Кірыла і Мяфодзій.) На стараславянскай мове рускай рэдакцыі была напісана амаль уся царкоўна-рэлігійная літаратура Старажытнай Русі, як перакладная, так і арыгінальная, гамоўным аўтарам якой з'яўлялася духавенства.

Большую частку літаратурнага фонду старажытнарускай пісьменнасці складала перакладная літаратура грэка-візантыйскага пахо-

джання. Найперш былі перакладзены асобныя кнігі Бібліі — найбагацейшы па змесце помнік сусветнай культуры, які складаецца з твораў выключнай мастацкай сілы і глыбокай жыццёвай мудрасці. Біблія аказала значны ўплыў на развіццё культуры многіх народаў свету, бо ўжо аўтары першых арыгінальных твораў старажытнай літаратуры часта яе цытавалі, пераймалі яе стыль, выкарыстоўвалі біблейскія матывы і вобразы.

Асобны жанр рэлігійнай літаратуры складалі апокрыфы — творы, блізкія па змесце да Святога Пісання, але не ўключаныя ў канон і афіцыйна забароненыя хрысціянскай царквой. У апокрыфах больш падрабязна распрацоўваліся асобныя сюжэты і эпізоды з Бібліі. Асабліва папулярным быў апокрыф «Хаджэнне Багародзіцы па муках», у якім Багародзіца паказана як заступніца людзей, іх апякунка.

Найбольш распаўсюджаным з усіх жанраў царкоўна-рэлігійнай літаратуры быў агіяграфічны, або жыццёвы. Героі гэтых твораў — падзвіжнікі хрысціянскай веры, святыя, кананізаваныя царквой. Самымі дасканалымі ў мастацкіх адносінах творамі агіяграфіі з'яўляюцца «Сказанне пра Барыса і Глеба» і «Жыццё Еўфрасінні Полацкай».

Забітыя ў 1015 г. па загаде кіеўскага князя Святаполка браты Барыс і Глеб праз шэсць гадоў былі афіцыйна прызнаны першымі святымі рускай царквы. Князі Барыс і Глеб паказаны ў гэтым творы не толькі як сыны і браты, але і як хрысціянскія героі, пакутнікі за веру. Барыс ведаў, што рыхтуецца замах, але лічыў за вялікі грэх падняць руку на старэйшага брата, змірыўся з лесам і чакаў накіраванага. «Сказание...» не зусім адпавядае жанру жыцця. У ім нічога не гаворыцца пра дзяцінства Барыса і Глеба, пра цуды на іх магіле. Самі святыя паказаны зямнымі людзьмі, але надзеленымі ідэальнымі якасцямі. Апісанне падзей вызначаецца драматызмам і лірызмам.

Па класічнай схеме жыццёвай літаратуры манах Кіева-Пячэрскага манастыра Нестар напісаў «Чытанне пра жыццё Барыса і Глеба». Ён жа ў пачатку XII ст. склаў выдатны помнік летапіснага жанру «Аповесць мінулых часоў» — гісторыка-паэтычны сінтэз мінулага Русі.

Помнік складаецца з дзвюх частак: уступнай аповесці ў форме апавяданняў пра мінулае і непасрэдна летапісу, які ўяўляе сабой пагадовыя запісы. «Аповесць...» пачынаецца аповедам і выкладам падзей ад Сусветнага патопу. Ва ўступнай частцы расказваецца пра паходжанне славян, рассяленні ўсходнеславянскіх плямён, іх норавы і звычай.

Асноўны змест «Аповесці...» — палітычная гісторыя Старажытнай Русі з 852 па 1110 гг. уключна, выкладзеная ў храналагічнай паслядоўнасці падзей.

«Аповесць...» уяўляе сабой летапісны звод, гэта значыць своеасаблівую кампіляцыю, у якой аб'яднаны ў адно цэлае матэрыялы, пазычаныя з розных твораў. Аўтар гэтага помніка выкарыстаў самыя разнастайныя гісторыка-літаратурныя крыніцы, айчынныя і замежныя. Летапіс заснаваны як на гістарычным, так і на фальклорным матэрыяле.

Надзвычай багатая зместам «Аповесць...» з'яўляецца найкаштоўнейшай крыніцай ведаў пра жыццё продкаў рускага, беларускага і ўкраінскага народаў. У гэтым летапісе ёсць звесткі пра ранні этап палітычнай гісторыі Полацкага княства, пра першых полацкіх князёў Рагвалода і яго дачку Рагнеду, пра Ізяслава, Брачыслава і асабліва пра Усяслава Чарадзея. Імя князя было акружана арэолам славы і яшчэ пры яго жыцці стала легендарным. Аднак кіеўскі летапісец, будучы прыхільнікам палітычнага адзінства старажытнарускіх земляў, паказаў гэтага князя як хітрага, каварнага, «нялітасцівага на кровапраліцце».

Жыцці і летапісы маюць вялікае культурна-гістарычнае значэнне не толькі як помнікі нацыянальнай мовы і літаратуры, але і як каштоўная крыніца вывучэння багатага гераічнага мінулага нашага народа. Слушна сцвярджае даследчык А. Мельнікаў, што яны даюць магчымасць «зведаць, што думалі, чым захапляліся нашы далёкія і не вельмі далёкія продкі, у што верылі, чым ганарыліся, што любілі, чым грэбавалі».

XII стагоддзе — перыяд найвышэйшага ўзлёту і спеласці старажытнаруускай культуры, мастацтва, літаратуры. «Мы не ведаем нічога ў XI-XII стагоддзях на заходнееўрапейскіх мовах, што пераўзыходзіла б летапіс Нестара, словы Кірылы Тураўскага і «Слова пра паход Ігаравы», — пісаў выдатны ўкраінскі вучоны М. Максімовіч.

Наколькі багатыя ў той далёкі час былі нашы духоўныя скарбы, якія сталі ў далейшым грунтам для няспыннага развіцця культуры Беларусі, сведчыць і дзейнасць аднаго з самых адукаваных людзей свайго часу — Клімента Смаляціча. У летапісе пра яго сказана, што «ён быў кніжнікам і філосафам, якіх на Русі не было яшчэ». Сваю духоўную кар'еру ён пачаў манахам у Смаленску. У 1147 г. пры падтрымцы кіеўскага князя Ізяслава Мсціславіча быў узведзены на пасаду рускага мітрапаліта без санкцыі канстанцінопальскага патрыярха. У летапісе засведчана, што Клімент Смаляціч «многа пісання напісав, предаде», але, на вялікі жаль, ад яго да нас дайшоў

толькі адзін твор — «Пасланне прасвітэру Фаме», які тым не менш выяўляе ў яго аўтару выключна адукаванага чалавека. Для творчай манеры Клімента Смаляціча былі характэрны алегарычна-сімвалічны падыход да Святога Пісання, іншасказальнае тлумачэнне біблейскіх тэкстаў, за што і абвінаваціў яго прасвітэр Фама, апанент Смаляціча, быццам той у сваіх творах апіраўся не на айцоў хрысціянскай царквы, а на філосафаў-язычнікаў Арыстоцеля і Платона.

Для нас жа тэа «дыскусіі» цікавыя найперш як сведчанне таго, якімі высокаадукаванымі людзьмі былі нашы сьлінныя продкі, якога высокага майстэрства яны дасягнулі, як дбалі яны пра духоўнае ў той крываваы і жорсткі век, калі «Менск ідзе на Полацк і церпіць паражэнне», а «Полацк ідзе на Менск і церпіць паражэнне» (так і называюцца раздзелы кнігі М. Ермаловіча «Старажытная Беларусь»), Уражвае нас і жыццяпіс смаленскага князя Рамана Расціславіча, які сам любіў кнігі і заснаваў шмат вучылішчаў у Смаленску, на што выдаткоўваў немалыя сродкі, і таму на яго пахаванне прыйшлося рабіць зборы з жыхароў Смаленска. Дадамо яшчэ і тое, што ўсе адзначаныя культурныя дзеячы сваю высокую адукацыю змаглі атрымаць у сябе дома, на радзіме, не выезджаючы ў чужыя краі, напрыклад у Візантыю, як на тое акцэнтую ўвагу сучаснікаў М. Ермаловіч у згаданай кнізе «Старажытная Беларусь».

Аднак у жыцці, а тым больш у гісторыі, няма, бадай, нічога абсалютнага толькі са знакам плюс ці толькі са знакам мінус. XII стагоддзе было ў гісторыі ўсходніх славян адным з самых складаных, супярэчлівых і драматычных перыядаў, напоўненых напружанай і нярэдка крывавай барацьбой, не толькі перамогамі, але і паражэннямі, горам і бядой людскою. Неадэмнай рысай феадальнай раздробленасці, прычынай і непасрэдным вынікам палітычнага распаду Кіеўскай дзяржавы былі міжусобіцы князёў.

Тагачасныя летапісы літаральна перапоўнены звесткамі пра няспынныя сваркі князёў за ўдзелы і ўладу, пра іх бясконцыя паходы на сапернікаў, пра разбурэнні, выгнанні, забойствы... «Летам хадзіў з бацькам на Полацк, а на другую зіму са Святаполкам зноў на Полацк і паліў яго»; «папаліў зямлю і паваяваў яе да Лукомля і да Лагожска, пасяя на Друцк пайшоў вайною»; «хадзілі з чарнігаўцамі і з полаўцамі-чытаевічамі на Менск, захапілі горад і не пакінулі ў ім ні чалядзіна, ні скаціны», - так, бы геройства, апісваў свае былыя паходы з агнём і мячом на сваіх адзінаверных суайчыннікаў кіеўскі князь Уладзімір Манамах.

Феадальная раздробленасць і міжусобіцы князёў былі абцяжараны грозным націскам на ўсходнеславянскія землі стэпавых качэўнікаў

полаўцаў, якія ўпершыню з'явіліся ля паўднёвых межаў Русі ў сярэдзіне XI ст. Бесперапынныя напады, грабязжы і разбурэнні, гібель тысяч людзей сталі сапраўды ўсенародным бедствам. А з захаду на землі ўсходніх славян набліжалася новая, не менш грозная небяспека — крыжакі...

«Слова пра паход Ігаравы»

У неспакойны, трывожны і трагічны для ўсходніх славян час, калі перад нашымі продкамі востра паўстала праблема, як выратаваць родную зямлю ад навалы, адстаяць сваю незалежнасць, калі не было адзінства і згоды, а шмат людскіх сіл, нават жыццяў марна трацілася ў міжусобіцах, і прагучала натхнёнае, мудрае і праўдзівае слова пісьменніка-патрыёта. Дз. Ліхачоў назваў гэтае слова палкай прамовай патрыёта-народалюбца, прамовай страснай, звернутаю то да падзей сучаснасці, то да спраў сівай даўніны. Прамова «тужлівая і журботная, але заўсёды поўная веры ў Радзіму, поўная гонару за яе, упэўненасці ў яе будучыні».

«Слова...» было створана па гарачых слядах падзей, найбольш верагодна ў 1185-1186 гг. У аснову твора пакладзена апісанне аднаго доволі яркага і павучальнага эпизоду барацьбы ўсходніх славян з полаўцамі.

У 1184 г. кіеўскі князь Святаслаў Усеваладавіч арганізаваў вялікі паход на полаўцаў і перамог іх. У наступным годзе планавалася новае сумеснае выступленне супраць «паганых». Аднак вясною 1185 г. ноўгарад-северскі князь Ігар Святаслававіч, які не ўдзельнічаў у папярэднім агульнарускім паходзе, вырашыў самастойна паспрабаваць удачы. Не ўзгадніўшы свой крок з кіеўскім князем Святаславам, стрыечным братам, азаручыўшыся толькі падтрымкай свайго роднага брата Усевалада, дробнага курскага князя, ён паспешліва і самаўпэўнена рушыў са сваёю дружынаю ў палавскі стэп насустрач небяспецы. У дарозе яго застала зацьменне сонца, што было нядобрым знакам, але ён не павярнуў коней назад. Князю было ўсяго 34 гады. Няўрымслівасць, рыцарскі гонар, прага славы, жаданне паказаць сваё геройства і храбрасць, узмоцненае патрыятычным імкненнем адпомсціць полаўцам за грабежніцкія напады і ўнесці свой уклад у абарону роднай зямлі, вызначылі матывы трагічнага паходу, якім Ігар «отвориша ворота на Рускую землю» полаўцам. Нешматлікае рускае войска было акружана полаўцамі і, нягледзячы на гераічнае супраціўленне, цалкам разбіта, а князі палонены. І хоць Ігару неўзабаве ўдалося ўцячы з палону, вынікі няўдалага паходу вельмі дорага

каштавалі Русі. Перамога акрыліла полаўцаў, і яны з новай сілай і лютасцю рынуліся на ўсходне-славянскія землі.

Гістарызм — адна з характэрных асаблівасцяў усёй старажытна-руускай літаратуры.

«Слова...» і пачынаецца з уступу, у якім аўтар выяўляе свой намер трымацца рэальных падзей, суровай праўды, выкладаць «па былях нашага часу», а не Баянавым складам, напышлівым і рытарычным. Аднак сваё апавяданне ён павёў не як летапісец-гістарыёграф і рэгістратар падзей, а як сапраўдны мастак, здолёўшы, як зазначае В. Чамярыцкі, «здабыць з сырой руды будзённасці самародкі высокай пробы; надаць сілаю свайго таленту адзінкавым, прыватным фактам і выпадкам тагачаснага жыцця эпічную маштабнасць, высокі гістарычны сэнс і гучанне вялікай паэзіі». Ужо ў першай частцы — уступе аўтар гаворыць пра Ігара як пра князя, што

*розум свой выверыў цвёрдасцю
і вывастрыў мужае сэра гордасцю;
і ратнага духу поўны палкі харобрыя павёў
на зямлю Палавецкую
за зямлю Рускую.³*

Другая кампазіцыйная частка — аповед пра дамову Ігара з братам Усеваладам выступіць у тым трагічным паходзе разам; пра знак бяды — зацьменне сонца і пра тое, як

*Саступіў розум князеў жаданню,
і заслانیла знак накліканы
ахвота дапасці да Дону вялікага.
«Хачу, — кажа, — дзіду пераламаць
на Палавецкім полі шалёным,
з вамі, русічы, хачу сваю галаву злажыць
альбо напіца шаломам з Дону».*

У гэтай жа частцы — пра шлях дружыны Ігара ў палавецкія стэпы: «О Руская зямля! Ужо ты за пагоркам!» Далека заляцела «Алегава гняздо харобрае», а Гзак і Канчак ужо правяць «след да Дону вялікага».

Дзейснай асобай наступных дзвюх частак з'яўляюцца не толькі «русічы харобрыя», якія «біліся дзень, біліся другі, але «трэцяга дня апоўдні палі Ігаравы сцягі», а найперш — маці-прырода. Яна ў паэме не статычны фон, прырода ў «Слове...» персаніфікавана, адухоўлена. Яна быццам жыве з людзьмі супольна, суперажывае, садзейнічае ў іх справах, дапамагае, перасцерагае альбо перашкаджае героям:

³ Пераклад Р. Барадзіліна

*І заступіла шлях яму сонца сляпое;
ноч разбудзіла птушак стогнамі навальніцы*

*Нікне трава ад жалю,
а дрэва з тугою да зямлі схілілася.*

У вялікай жалобе маці-зямля па сваіх заўчасна загінуўшых дзецях. Смуткуе і аўтар, але знаходзіць у сабе сілы падняцца да асэнсавання і ўсведамлення прычын той невямернай трагедыі, калі «ўжо сілу пустыня скасіла», калі

*Ужо на славу апала пагарда;
ужо насела сіла на волю.*

Філасофскімі, прарочымі і папераджальнымі і для нас праз вякі гучаць словы перасцярогі нашага далёкага прод-ка, які так вызначыў прычыны сучаснай яму трагедыі:

*Усобица войны князвѣ з паганьмі супыніла,
бо сказаў брат брату, не тоячыся:
«Гэта мае, таксама мае і тое усе».
І пачалі князі пра малое «гэта вялікае» мовіць
і каваць самім на сябе крамолу.
А паганья прыходзілі з усіх бакоў з перамогамі
на зямлю Рускую.*

Усіх «сокалаў шасцікрылых гнязда неблагага» ўшчувае (і вельмі справядліва!) аўтар:

*Вам не кідана жэрабя перамога —
самі параскрадалі ўладанні!*

Наступны раздзел паэмы — пра сон Святаслава, кіеўскага князя, сон-вяшчун пра параженне яго пляменнікаў у бітве з полаўцамі. Даведаўшыся пра страшную трагедыю, Святаслаў «сказаў залатое слова, са слязамі змяшанае». У «залатым слове» Святаслава — ідэя паэмы, канцэпцыя і філасофія аўтара яе, паэта-патрыёта. На думку аўтара, «часіны ганебныя» насталі таму, што князі «рана пачалі зямлю Палавецкую мечамі цвяліць, а сабе славы шукаць»:

*Ды вы казалі: «Памужзем самі:
даўнюю славу сабе прысвоім,
а наступную самі падзелім!»
А ці не дзіва, братове, памаладзець старому ?
Калі сокал пер 'е мяняе,
высока птушак збівае:
не дасць гняздо свае ў крыўду.
Ды зло найшло — князі мне не дапамагаюць.*

Насталі часіны ганебныя.

У вобразе Святаслава паэт выявіў сваё ўсведамленне ідэальнага дзяржаўцы. Аўтар настойлівы ў сваім перакананні, што ад дзяржаўцы залежыць росквіт і незалежнасць краіны, дабрабыт народа. Дзея сцвярджэння гэтай думкі паэт карыстаецца рэтраспекцыямі (зваротам у мінулае).

Дзяржаўцам, які цалкам вытрымаў яго маральныя крытэрыі ацэнкі гістарычных асобы, з'яўляецца не хто-небудзь з нашчадкаў Яраслава Мудрага, а праціўнік Уладзіміра Манамаха — Усяслаў Полацкі, які княжыў ажно 57 гадоў. Ні аднаму князю XI ст. не аддаў паэт столькі ўвагі, не сказаў столькі цёплых слоў, як Усяславу. Ён акружаны ў паэме таямнічым арэолам князя-чараўніка; быццам казачны герой народнага эпасу, ён надзелены незвычайнымі, чарадзейнымі здольнасцямі пераўтварацца ў ваўка, нечакана знікаць і з'яўляцца ў самых розных месцах неабсяжнай Русі. Вераломна палонены сынамі Яраслава Мудрага пасля бітвы пад Менскам у 1067 г., Усяслаў апынуўся ў кіеўскай цямніцы, адкуль праз год быў нечакана вызвалены паўстанцамі і ўзведзены воляю народа на вялікакняжскі трон.

*Усяслаў-князь людзям чыніў суды,
радзіў князям гарады,
а сам уночы ваўком рыскаў,
з Кіева паспяваў да пеўняў да Тмутараканя,
Хорсу вялікаму шлях перацінаў.
Яму ў Полацку пазвоняць ютрань рана
ў званы ў святое Сафіі,
а ён той звон чуе ў Кіеве.*

Аўтар «Слова...» знайшоў у мінулым свой ідэал дзяржаўцы, а таксама праз гэты вобраз расказаў нам пра складаны лёс усёй Полацкай зямлі, якая вымушана была весці доўгую і цяжкую барацьбу за сваю самастойнасць, так і не дамогшыся поўнай перамогі. Асаблівага трагізму дасягае аўтар, апісваючы бітву на Нямізе ля сцен бязлітасна вынішчанага горада. Гэты фрагмент паэмы на вякі стаў сімвалам бессэнсоўнай самазнішчальнай бойні. Выключнага эфекту ўздзеяння на чытача паэт дасягае праз асацыяцыі, параўнанні. Бітву, напрыклад, паэт параўноўвае з малацьбой і пірам:

*На Нямізе галовы сцелюць снапамі,
харалужнымі малоцяць цапамі.
Жыццё кладуць
на таку злюцела, веюць душу ад цела.
Нямігі крываваыя берагі*

*не збожжам былі засеяны зноў —
засеяны косьцьмі рускіх сыноў.*

«Паэма пра Ігара заўсёды будзе народнай і актуальнай»,— казаў наш славуты зямляк Адам Міцкевіч. Бо заўсёды народным будзе заклік паэта да згоды і міру паміж людзьмі. Заўсёды актуальнымі будуць высокія гуманістычныя ідэалы, ідэі служэння роднай зямлі і чалавеку, з незвычайнай мастацкай сілай выяўлення ў гэтым творы.

Пасля экскурсу ў мінулае дзеля будучага паэт зноў вяртаецца ў сучаснае яму жыццё і працягвае жыццяпіс сваіх герояў. Двум апошнім раздзелам, прысвечаным апісанню вызвалення Ігара з палону і ўсенароднай радасці з гэтай нагоды, папярэднічае самы паэтычны, самы дасканалы ў мастацкіх адносінах — плач Яраслаўны:

*«Палячу, — кажа, — чайкаю па Дунаі,
абмачу белашайжовы рукаў у Каяле,
абатру князю крываваы яго раны
на целе яго крамяным».*

Славуты плач Яраслаўны пададзены ў духу народных галашэнняў-заклінанняў. Напісаны з мяккім лірызмам і сардэчнай цеплынёй, ён славіць чыласць і вернасць жонкі, духоўна прыгожай жанчыны-славянкі.

«Слова...» палоніць нас сваёй ідэйнай глыбінёй і мастацкай дасканаласцю, незвычайнай лаканічнасцю і змястоўнасцю, непаўторнасцю жанравай формы, пластычнасцю і музычнасцю паэтычнай мовы, у аснове якой — фальклорныя традыцыі і рэмінісцэнцыі (пазычанні) на ўзроўні вобразаў, мастацкіх сродкаў.

Па ўплыве і сіле ўздзеяння на ўсе віды мастацтва і найперш на ўсходнеславянскую літаратуру «Слова...» стаіць адразу пасля Бібліі, бо гэты шэдэўр і праз восем вякоў пасля яго стварэння застаецца ўзорным і праграмным для ўсіх творцаў. Адкрытае ў 90-я гады XVIII ст. «Слова...» вось ужо два стагоддзі хвалюе і захапляе пісьменнікаў і вучоных, чытачоў розных пакаленняў. Яго паэтычнасць і самабытнасць захапляла А. Пушкіна і В. Бялінскага, А. Міцкевіча і У. Сыракомлю, М. Багдановіча і Я. Купалу.

Першая спроба данесці да беларускага чытача на яго роднай мове характэрнае слаўтаў паэмы належыць М. Багдановічу, які ў 1910 г. пераклаў з гэтага твора невялікі ўрывак пад назваю «Песня пра князя Ізяслава Полацкага». Поўныя пераклады паэмы на сучасныя мовы з'явіліся толькі ў савецкі час. Першы пераклад помніка старажытнай культуры на адну з сучасных моў свету быў зроблены Янкам Купалам. І мова тая была наша — беларуская. Пазней былі зроблены пераклады «Слова...» Дз. Ліхачовым і М. Забалоцкім на рускую мову, а М.

Рыльскім — на ўкраінскую. Таленавіты пераклад «Слова…» на беларускую мову Р. Барадуміным вызначаецца блізкасцю да арыгінала, дакладнасцю і паэтычнасцю.

Кірыла Тураўскі

Славай другога Златавуста, «што ярчэй за ўсіх празяў на Русі», карыстаўся адзін з найвыдатнейшых дэячаў нашага старажытнага пісьменства — епіскап Кірыла Тураўскі (каля 1130-1182). Невядомым аўтарам летапісу вобразна і вычарпальна засведчана сутнасць і значэнне яго асветніцкай дзейнасці: «Радуйся, свяціцелю, бо найсвятлейшым вучэннем сваім асвятліў землі Рускія! Радуйся, сонца, што асвятляе розумам Божым азмрочаных і цёмных!»

Бацькам Кірылы быў мясцовы баярын, блізкі да княжага двара, дзе юнак і атрымаў выдатную адукацыю ад грэчаскіх святароў і кніжнікаў, якія прыехалі ў Тураў з Візантыі разам з жонкай князя. Кірыла рана пайшоў у манастыр, прысвяціў сябе аскезе, зачыніўся ў вежы, дзе трымаў уласную бібліятэку і працаваў. З цягам часу кіеўскі мітрапаліт з пратэкцыі тураўскага князя Юрыя Яраславіча пасвяціў яго ў біскупы.

На шчасце, ад Кірылы Тураўскага засталася параўнаўча з іншымі тагачаснымі пісьменнікамі (да прыкладу, Кліментам Смаляцічам) нямала твораў: 8 слоў-казанняў, 6 аповесцяў-прыгчаў, 30 малітваў і некалькі канонаў. Найбольшую мастацкую вартасць уяўляюць яго словы-казанні. Яны традыцыйныя па змесце, прысвечаны многім хрысціянскім святам і па сваёй кампазіцыі дзеляцца на тры часткі: уступ, цэнтральную частку і заключэнне. Цэнтральная частка мае - апаведальны характар, у ёй раскрываецца змест таго ці іншага свята, яго рэлігійны сэнс, узносіцца яму пахвала.

Узорам рэалізацыі прыёмаў іншасказання (алегорыі, сімвалаў) як адметнасці стылю Кірылы Тураўскага з'яўляецца «Слова на Вялік-дзень»:

*Сёння праз пакаянне не стала зімы грахоўнасці
і лёд нявер'я ўсведамленнем Бога растоплены.*

Прырода ў словах Кірылы Тураўскага мае сімвалічнае значэнне: сонца — Хрыстос; месяц — сімвал усяго, што цымнее, чэзне ад промняў сонца; зіма — сімвал грахоўнага; лёд — сімвал бявер'я.

Творчасць Кірылы Тураўскага вызначаецца сцвярджэннем вечных каштоўнасцяў, выкарыстаннем прыёмаў іншасказання, алегорыі, сімвалізацыі ў першую чаргу, спалучэннем умоўнага і рэальнага.

Да прыкладу, «Прытча пра чалавечую душу і цела» (ці «Слова пра сляпога і кульгавага») — евангельская рэмінісцэнцыя пра руплівага гаспадара, які паставіў ля варот двух вартаўнікоў — сляпога і кульгавага — у надзеі, што злодзеяў кульгавы ўбачыць, а сляпы пачуе; самі ж яны не змогуць абрабаваць гаспадара. Здарылася ж інакш: сляпы і кульгавы, аб'яднаўшы свае сілы (сляпы нёс кульгавага, а кульгавы паказваў дарогу), прабраліся ў сад гаспадара і прысвоілі яго дабро.

У прытчы аўтар ставіць філасофскія праблемы духоўнага і матэрыяльнага, вечнага і марнага, нябеснага і зямнога, праблему свабоды выбару і адказнасці за яго.

Твор даволі вялікі памерам, па-сучаснаму — старонак 25 машынапісу. Працывуем толькі невялікі ўрывац у перакладзе — самы вызначальны для выяўлення светапогляду і творчай манеры пісьменніка: «Калі прыйшоў гаспадар узяць плён вінаградніка і ўбачыў яго абкрадзеным, пазваў кульгавага і злучыў яго са сляпым, і пачалі яны выкрываць адзін аднаго. Кульгавы кажа сляпому: «Калі б ты мяне не панёс, ніяк я не меў бы дабрацца туды, бо я кульгавы». Сляпы ж казаў: «Калі б ты не паказваў мне дарогу, то ніяк бы я не здолеў туды дабрацца». Тады гаспадар сеў на судзейскае месца і пачаў судзіць іх абодвух. І кажа: «Як вы кралі, так і зараз — няхай сядзе кульгавы на сляпога». І калі кульгавы сеў, загадаў перад усімі рабамі бязлітасна караць у знешняй пакут каморы.

Уведайце ж, браты, тлумачэнне гэтай прытчы. Чалавек гаспадарлівы — Бог Айцец, творца ўсіх. Яго ж сын добрага роду — Гасподзь наш Ісус Хрыстос. А вінаграднік — гэта зямля і свет. А апора вінаградніка — закон Божы і заповедзі. Слуці ж, існыя з ім, і анёлы. Кульгавы — гэта цела чалавека. А сляпы — душа яго. А што пасадзіў іх каля варот — гэты значыць, што ён аддаў ва ўладу чалавеку ўсю зямлю, даўшы яму закон і заповедзі. Калі ж чалавек пераступіў заповедзь Божую і за гэта асуджаны на смерць, то напачатку душа да Бога прыводзіцца і апраўдваецца, кажучы: «Не я, але плоць саграшыла». Таму і няма пакут душам да другога прыйсця, але яны захоўваюцца — Бог ведае дзе. Калі ж ён прыйдзе аднавіць зямлю і ажывіць усіх змерлых, як сам раней абяцаў, тады ўсе існыя ў трунах пачуюць Сына Божага, і ажывуць, і выйдуць тыя, хто стварыў дабро, ва ўваскрэсенне жыцця, а тыя, хто стварыў благое, - ва ўваскрэсенне суда. Тады ж душы нашыя войдуць у цела і атрымае кожны адплату па справах сваіх: праведнікі — вечнае жыццё, а грэшнікі — бясконцаю смяротную пакуту. Чым хто саграшыць, тым і караны будзе».

Творы Кірылы Тураўскага разлічаны на чытанні ўслых, на вуснае слова перад натоўпам. У арыгінале гучыць распрацаваная паэтычная рытміка; яна настолькі дасканалая, што ўзрушанае слова красамоўцы ўздзейнічае на душы, як верш, як музыка званой.

Творы Кірылы Тураўскага вылучаюцца стылістычнай еднасцю, багаццем і гнуткасцю паэтычнай мовы, вялікай мастацкай сілай і глыбокім лірызмам. Яны яшчэ пры жыцці асветніка карысталіся шырокай папулярнасцю на Русі. Многія з іх былі ўключаны ў анталогіі разам з сачыненнямі айцоў царквы, агульнапрызнаных майстроў царкоўнага красамоўства.

Для нас жа творы Кірылы Тураўскага — адначасова гістарычны і мастацкі помнік, здольны паўплываць на духоўнае сталенне, прасвятліць нашы душы.

Еўфрасіння Полацкая

Шасцёра сыноў знакамітага князя-вешчуна Усяслава Чарадзея ўзбагацілі радаводнае дрэва полацкай дынастыі Рагвалодавічаў шматлікімі атожылкамі. Нямала нашчадкаў Чарадзея увайшло ў гісторыю. Але найбольшую славу прынясуць Полацку пасля Усяслава не ваюры. Зрабіць гэта наканавана было яго ўнучцы — Еўфрасінні Полацкай. Яе жыццё, «як промень сонечны», прасвятліла «зямлю Полацкую». Як слушна сцвярджае Д. Бічэль-Загнетава, «свет нас прымаў як народ па адной палачанцы».

Пра дзейнасць асветніцы Еўфрасінні Полацкай, пра яе заслугі перад нашай нацыяй і ўздзеянне на нашы душы лепш, чым напісана ў «Жыцці Еўфрасінні Полацкай», сказаць нельга: «Была яна дапамогай пакрыўджаным, сучашэннем засмучаным, распранутым — адзеннем, хворым — наведаннем ці, проста кажучы, — для ўсіх была ўсім».

Кампазіцыя гэтага твора, як і большасці жыццёў, такая: рытарычны ўступ; аповед пра нараджэнне святога дзіцяці, дабрачыннасць бацькоў яго; дзяцінства і юнацтва, пострыг, апісанне подзвігу; пахвала святой. «Жыццё Еўфрасінні Полацкай» — таленавіты твор невядомага аўтара, напісаны прыкладна праз паўстагоддзя пасля смерці асветніцы. Вобразнасць — адметная асаблівасць гэтага твора: «Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як прамень сонечны прасвятліў зямлю Полацкую».

Найбольш дасканалым у мастацкіх адносінах момантам «Жыцця...» з'яўляецца апошняя частка — пахвала Еўфрасінні Полацкай: «Вось, братове, Седунь хваліцца святым Дзімітрыем, Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж хвалюся: шчаснае ты, места Полацкае,

што ўзрасціла такі парастак — найпадобнейшую Ефрасінню! Шчасны люд, што жыве ў месце тым! Шчасныя бацькі яе; пчаснае ўлонне, з якога выйшла найпадобнейшая панна Ефрасіння! Шчаснае нараджэнне яе, пчаснае гадаванне, пчаснае і ўзрастанне найпачэнейшай Ефрасінні! Шчасная праца яе і подзвігі дзеля Бога! Шчасны і манастыр, пчасныя і насельнікі манастыроў Святога Спаса і Святой Багародзіцы! Шчасны люд, што табе паслугаваў! Але, о найшчаснейшая нявеста Хрыста, Бога нашага, маліся да Бога аб статку сваім, які ты спалучыла ў Хрысце, Якому належыць усялякая слава, гонар і пакланенне з Айцом і Святым Духам цяпер і заўжды і давеку! Амін».

Клічныя сказы, шматлікія звароткі, аднародныя члены сказа, інверсія (промень сонечны; сэрца сваё паіла; зямлю Полацкую) — усё падначалена адной мэце: выявіць пачуццё любові і захаплення Еўфрасінняй Полацкай, яе подзвігам, узбагаціць душы чытачоў гэтым пачуццём, уславіць, узвысіць святую і ўсё тое, што вяло яе па дарозе да Храма: і яе бацькоў, і люд, і места Полацкае, і манастыр, і насельнікаў яго (манахаў).

Лірызм, усхваляванасць, узрушанасць дасягаецца таксама стылістычнай ролюю займенніка я і шматлікімі паўторамі, што адначасна забяспечвае тэксту рытмізаванасць.

Заслуга Еўфрасінні Полацкай перад нашай нацыяй не толькі ў мецэнацтве і перапісанні кніг, не толькі ў садзеянні будаўніцтву Спасўскага сабора, распісанага унікальнымі фрэскамі. З яе імем звязана і стварэнне ў 1161 г. полацкім майстрам Лазарам Богшам паводле яе заказу нацыянальнай рэліквіі — крыжа. Крыж адшукаў і некаторы час (да 1929 г.) ашчадна зберагаў дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея Вацлаў Ластоўскі. Адноўленая нашым сучаснікам — мастаком М. Кузьмічом — святыня дарагая нам і надпісам-клятвай на ёй: «...Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыж ні ў жыцці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён святой жыватворнаю Тройцаю ды святымі айцамі 300 і 50 (?) сямі сабораў святых айцоў і хай напаткае яго доля Іуды, які прадаў Хрыста. Хто ж асмеліцца ўчыніць такое... валадар або князь, або епіскап ці ігумення, або іншы які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён. Еўфрасіння ж, раба Хрыстова, што справіла гэты крыж, здабудзе вечнае жыццё з усімі святымі...» (пераклаў У. Арлоў). Надпіс зроблены на царкоўнаславянскай мове, але ў ім відавочны ўплыў жывой беларускай мовы з яе аканнем, асабліва ўплыў лексікі. Зусім верагодна, што тэкст гэтай «клятвы» праддыктавала майстру Лазару Богшу Еўфрасіння Полацкая, каб навекі захаваць у сваім горадзе гэты сімвал палітычнай самастойнасці і культурнага росквіту

Полацкага княства — старажытнага правобраза Беларусі. Надпіс цікавы як факт літаратурнага мастацтва, як выяўленне ў слове святой душы нашай нябеснай заступніцы — Еўфрасінні Полацкай.

www.kamunikat.org

ЛІТАРАТУРА XIV - ПАЧАТКУ XVI стст.

... Як зерне ў арэху. Ф. Багушэвіч

Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы Росквітам княства Літоўскага, нашага краю, і называюць той век залатым.

М. Гусоўскі

Аб'яднанне літоўскіх і беларускіх зямель было пачата князем Міндоўгам (каля 1230-1263), прадоўжана Віценом (1293-1315) і Гедзімінам (1316-1341), а завершана Альгердам (1345-1377) і Вітаўтам (1392-1430). У другой палове XIV — пачатку XV стст. да Вялікага княства Літоўскага была далучана большая частка Украіны, а таксама памежныя рускія землі. Сталіцай новай дзяржавы з часоў Гедзіміна (Мікола Ермаловіч настойвае менавіта на такой форме імя гэтага вялікага князя, а не на форме «Гедымін», даючы гэтаму пэўныя абгрунтаванні) стаў горад Вільня.

Даследуючы віленскі перыяд у кнізе «Старажытная Беларусь», М. Ермаловіч згадвае легенду, засведчаную ў летапісах XVI ст., пра ўзнікненне горада Вільні.

Нібыта гэты князь, будучы на паляванні, натрапіў на прыгожую гару над ракою Вяллёю, дзе забіў тура, і таму яна ў далейшым стала называцца Туравай тарой. Паколькі было позна, Гедзімін вырашыў не вяртацца дадому ў Трокі, спыніўся ў даліне Свентарога і там заначаў. І прысніўся яму сон, што на гары Крывой, якую цяпер завуць Лысаю, стаіць вялікі жалезны воўк, а ў ім равуць сто ваўкоў. Гедзімін звярнуўся да валхва Лідзейкі, каб ён разгадаў гэты сон. І той сказаў: «Жалезны воўк азначае, што тут будзе сталіца, а што ў яго ўнутры раўло, то гэта «слава аб горадзе, якая пойдзе на ўвесь свет». І Гедзімін загадаў закласці замкі, адзін на Свентарозе — Ніжні, а другі — на Крывой Гары, і назваў гэтыя замкі Вільняй.

Археалагічныя ж дадзеныя сведчаць, што Вільня ўзнікла не ў XIV ст., а значна раней.

Віленскі перыяд (1316-1385) быў асабліва спрыяльны і плённы ў нашай гісторыі. Гэта быў час, калі наша дзяржава ў сваёй унутранай і знешняй палітыцы кіравалася толькі сваімі інтарэсамі. Гэта быў адзін з перыядаў яе найбольшай самастойнасці.

Галоўным яго вынікам быў найперш імклівы тэрытарыяльны рост Вялікага княства Літоўскага, асабліва ў часы Альгерда, калі ён,

выкарыстаўшы спрыяльную знешнепалітычную кан'юнктуру, далучыў да сваіх уладанняў шэраг новых земляў, павялічыўшы ўладанні больш чым у два разы. ВКЛ — гэта велізарная феадальная дзяржава, якая пралегла ад Балтыкі на поўночы да Чорнага мора на поўдні, ад ракі Угры на ўсходзе да ракі Буг на захадзе.

Віленскі перыяд быў асабліва спрыяльны для беларускіх земляў, якія канчаткова аб'ядналіся і тым самым замацавалі сваё цэнтральнае месца ў дзяржаве, у выніку чаго, паводле вобразнага выразу Ф. Багушэвіча, Беларусь была тут, «як зерне ў арэху». Усё гэта спрыяла хутчэйшай кансалідацыі беларускай народнасці, далейшаму развіццю яе культуры і канчатковаму фарміраванню яе мовы, якая па-ранейшаму прадаўжала быць у Вялікім княстве Літоўскім мовай каралёў і кавалёў — дзяржаўнай.

Перанясенне сталіцы з Новагародка ў Вільню не толькі не зменшыла беларускага характару дзяржавы, але яшчэ больш умацавала яго. Сталічнае значэнне Вільні актыўна садзейнічала далейшай беларускай асіміляцыі балцкага насельніцтва, што і ператварыла Віленшчыну ў беларускі край ужо тады. М. Ермаловіч аргументавана даводзіць, што ніякага літоўскага (у сучасным значэнні гэтага слова) панавання над беларускімі землямі ў тых, як і ў ранейшых, часы не было. Калі беларуская тэрыторыя і беларускае насельніцтва ўсё больш павялічваліся, то балцка-літоўскія землі і балцка-літоўскае насельніцтва ўвесь час змяншаліся. Усё гэта, як даводзіць М. Ермаловіч, яскрава сведчыць, што не балцка-літоўскія, а беларускія землі займалі ў Вялікім княстве Літоўскім пануючае месца, што па-ранейшаму вызначала яго як беларускую дзяржаву.

Сведчаннем фарміравання нацыянальна-гістарычнай самасвядомасці з'яўляецца ўзнікненне летапісаў агульнабеларускага і агульнадзяржаўнага зместу. Айчыннае летапісанне — новы этап у развіцці гістарыяграфіі Беларусі. Свет, адлюстраваны ў летапісах і хроніках, у якім жыве сярэдневяковы чалавек, свет значных падзей, ратных подзвігаў, мужных і незвычайных людзей і сёння захапляе нас, узбагачае духоўна, адказвае на важнае для нас пытанне, «скуль, якога мы роду», пераконвае нас у тым, што мы — нацыя, мы — народ з багатай культурай, гісторыяй. Гісторыя дазваляе ўбачыць у далёкай даўніне тое, што было для яе будучыняй, што, ў сваю чаргу, дазваляе вучыцца ў яе.

Самымі яркімі і дасканалымі (бо былі напісаны з новых, агульнадзяржаўных пазіцый) узораў айчыннага летапісання з'яўляюцца чатыры асноўныя летапісныя зводкі: «Летапісец вялікіх князёў

літоўскіх», «Беларускі летапіс 1446 г.», «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца».

«Летапісец вялікіх князёў Літоўскіх»

Летапіс прысвячаецца палітычнай гісторыі Літвы, Беларусі і Украіны. Ён ахоплівае падзеі з дня смерці князя Гедзіміна (1341) і да канца XIV ст.

Першая палова «Летапісца...» ўяўляе сабой гістарычную аповесць, у якой аўтар апавядае пра лютую, поўную драматызму барацьбу за ўладу ў ВКЛ, якая разгарэлася пасля смерці Альгерда Гедзімінавіча паміж яго братам Кейстутам і сынам Ягайлам. Баючыся канкурэнцыі з боку дзядзькі, які меў велізарны палітычны ўплыў у дзяржаве, быў магутным, рашучым і мудрым, і жадаючы стаць адзінаасобным дзяржаўцам, Ягайла замысліў пазбавіць яго ўлады. Аднак Кейстута своечасова папярэдзілі пра вераломны план пляменніка, і Кейстут палоніць яго, але потым велікадушна адпускае. У хуткім часе Ягайла, скарыстаўшы часовую адсутнасць Кейстута ў сталіцы, вяртае сабе велікакняскі прастол. Барацьба разгарэецца з новай сілай, і толькі бітва можа вырашыць спрэчку. Бітва набліжаецца.

Але ў самы крытычны і вырашальны момант Ягайла пасылае да Кейстута і яго сына Вітаўта ганца з прапановай мірна ўрэгуляваць дынастычную спрэчку. Тыя прымаюць прапанову праціўніка і, верачы ў яго добрыя намеры, едуць у лагер Ягайлы. Апісанне падзей у «Летапісцы» дасягае найвышэйшага напружання. Чытач, прадчуваючы нядобрае, перажывае разам з героямі і з хваляваннем чакае развязкі. І развязка тая трагічная: князі былі схоплены і кінуты ў Крэўскі замак, дзе па загадзе Ягайлы Кейстут быў задушаны. Вітаўт жа, пераапрануўшыся ў жаночае адзенне, здолеў уцячы ў Прусію да крыжакоў.

Летапіс цікавы і як факт белетрыстыкі: у ім амаль з дакументальнай дакладнасцю, лаканічна, дынамічна і выразна апісваюцца драматычныя падзеі. Аўтар па-майстэрску карыстаецца простаай мовай, чым дасягае рэалізму. Пазіцыя аўтара «Летапісца» відавочная: сімпатыі яго цалкам на баку Кейстута і Вітаўта, якія паказаны як сумленныя рыцары, а вераломны і няўдзячны Ягайла як іх антыпод.

Другая частка «Летапісца...» не мае такой цэласнасці і завершанасці, як папярэдняя. Яна ўяўляе шэраг асобных апавяданняў пра разнастайныя надзеі: пра жаніцьбу і каранацыю ў Кракаве Ягайлы; пра бітву літоўскіх князёў са смаленскімі пад Мсціславам; пра жаніцьбу маскоўскага князя Васілія Дзмітравіча з дачкой Вітаўта

Соф'яй; пра загадкавую смерць у Кіеве «чюднаго, добраго» князя Скіргайлы. Галоўным героем аповеду з'яўляецца Вітаўт, які пасля гвалтоўнай смерці свайго бацькі робіць шматлікія спробы дасягнуць заповітнай мэты - вялікакняскага прастола ў Вільні. У жорсткай канкурэнцыі Вітаўт нарэшце дамагаецца свайго: у 1392 г. ён становіцца вялікім князем. Ягайла ў выніку жаніцьбы з польскай каралевай Ядзвігай стаў польскім караём у 1386 г. і ў 1392 г. вымушаны быў перадаць стрыечнаму брату вярхоўную ўладу ў ВКЛ.

Апісанне актыўнай дзейнасці Вітаўта ў першыя гады яго княжання ў ВКЛ — асноўны змест заключных старонак «Летапісца...». Вітаўт выступае супраць удзельных князёў Карыбута і Свідрыгайлы, што часова ўмацаваліся ў Навагародку і Віцебску, ідзе на Кіеў, Смаленск, Падолле, далучае ўкраінскія землі, пашырае межы дзяржавы і ўмацоўвае яе.

Як літаратурны помнік «Летапісец...» асабліва цікавы ярка акрэсленай аўтарскай пазіцыяй, якая найбольш выяўлена ў другой частцы пры апісанні бітвы князёў ВКЛ са смаленскімі пад Мсціславам (1386). Аўтар стварае жудасную карціну расправы смаленскага князя Святаслава над мясцовымі людзямі: адзін людзей «збіраху и запираху во избах и зажигаху, а другия великия храмы очапы поднимаху н пленников под стены главами кладяху, а инья жены и дети на колье тыкаху, а иных мук над християны их же срама ради не писахом». Таму выступленне літоўскіх князёў супраць Святаслава, на думку аўтара, — пабожная справа, а паражэнне смаленскіх войскаў — справядлівая расплата за ўчыненае супраць адзінаверцаў, Божая кара. Відавочнае імкненне аўтара апраўдаць палітыку Вітаўта ў дачыненні да Смаленскага княства, абгрунтаваць правамернасць яго далучэння да ВКЛ.

Той жа думкай прасякнута, тая ж пазіцыя выяўлена і ў «Аповесці пра Падолле», якая была пазней уключана ў «Летапісец...» і стала яго заключнай часткай. Паводле сцверджання летапісца, гэтую ўкраінскую зямлю пасля вызвалення яе князем Альгердам ад татара-мангольскага іга таксама абаранілі, далучыўшы яе да ВКЛ у канцы XIV ст. Прычым Падолле, гідкрэслівае аўтар, Вітаўт «добыл литовскими силами, а никто ему ни с которых сторон не помогал». Пасля яго смерці заходняя частка Падольскай зямлі была анексавана польскімі феодаламі, пра што беларускі храніст апавядае з непрыхаваным абурэннем. Відавочна, што аповесць узнікла ў асяродку патрыятычна настроенай часткі беларускіх феодалаў, якія цвёрда стаялі на пазіцыі дзяржаўных інтарэсаў ВКЛ.

«Летапісец...» — новы этап у развіцці айчыннага летапісання, у станаўленні беларускай белетрыстыкі старажытнай пары. Відавочны ўплыў гэтага твора і на сучасную літаратуру. З вялікім поспехам на сцэне Купалаўскага тэатра ідзе спектакль па п'есе А. Дударова «Князь Вітаўт», і рэмінісцэнцыі з гэтага летапісу ў п'есе таксама відавочныя.

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. — гэта першы летапісны звод, створаны ў ВКЛ. Ён вядомы ў чатырох спісках і дзвюх рэдакцыях. Назва першай — «Выбраныя летапісання, выкладзеныя коратка» — выдатна выяўляе сутнасць твора (кароткая выбарка з летапісаў і храналагічная панарама падзей ад «пачатку Русі» да 1446 г. уключна) і тэндэнцыю яго аўтара. Так, да прыкладу, з матэрыялаў XII-XIII стст. летапісец захаваў голькі аповеды пра барацьбу ўсходніх славян супраць захопнікаў — татараў і крыжакоў. Затое максімальна поўна выкарыстаў беларускі летапісец усё тое, што сведчыла пра станаўленне і магутнасць ВКЛ, выкінуўшы ці перапрацаваўшы тыя месцы, дзе давалася адмоўная характарыстыка літоўскім князям ці падзеі асвятляліся з недружалюбных у адносінах да гэтай дзяржавы пазіцый. Храністу ўласціва беглая, выключна інфармацыйная манера выкладу, сухая, амаль справавая мова.

Часткай Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г. з'яўляецца «Пахвала Вітаўту», напісаная ваўрачыста-ўзвышаным, панегірычным стылі. Па змесце і жанры яна блізкая да «Пахвалы гетману Астрожскаму» (1514), але пераўзыходзіць апошняю большай непаасрэднасцю і шчырасцю выяўленага ў ёй пачуцця. Усё сваё майстэрства, талент і чалавечае захапленне аўтар выкарыстоўвае, каб годна ўславіць князя Вітаўта як мудрага і магутнага дзяржаўцу: «Якож бы моцно кому испытати высота небесная и глубина морская, тож бы моцно исповедати силу и храбрость того славного господаря». Аўтар расказвае пра велізарны палітычны ўплыў Вітаўта ў Еўропе, пра яго аўтарытэт на міжнароднай арэне. Уладары многіх дзяржаў «во велицей любви живуще» з ім, «крепко служаху ему», а таксама «честь велику и дары многи и дани прыношаху ему не токмо по вся лето, но и по вся дни».

Характар апрацоўкі і змест зробленых дадаткаў, мажорнасць і ўрачыстасць «Пахвалы Вітаўту» дае падставы меркаваць, што яна ўзнікла ў Смаленску яшчэ пры жыцці вялікага князя, хутчэй за ўсё ў 1430 г. і прымяркоўвалася да каранацыі Вітаўта.

Для нас жа гэты твор важны і тым, што ў ім у сціслай, канцэнтраванай форме выяўлена гістарычная канцэпцыя ўсяго Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г.

Разглядаючы гісторыю сваёй дзяржавы як непарыўную, арганічную частку гісторыі ўсіх усходніх славян, беларускі летапісец рэалізаваў у гэтым творы ідэю гістарычнага адзінства літоўскіх, беларускіх, украінскіх і рускіх зямель, абгрунтаваў неабходнасць і заканамернасць іх палітычнага аб'яднання ў адной дзяржаве — Вялікім княстве Літоўскім.

Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага

У творы апавядаецца пра тое, як труп рымлян на чале з патрыцыем Палемонам, ратуючыся ад тыраніі імператара Нерона, пакінула берагі Італіі і пасля доўгіх вандровак апынулася ў вусці Нёмана. Падняўшыся ўверх па цячэнні, рымляне ўбачылі «горы высокіе, и на оных горах ровнины великіе и дубровы роскошныя, розмоитой офитости наполненыя, розгого рожаю зверей». І пасяліліся ў прынёманскім краі прышэльцы з далёкіх краёў, «почали размноживатися» і асвойваць навакольныя землі. Яны заснавалі ў Жамойці, Літве і суседніх землях Русі першыя гарады і княствы. Ад гэтых рымлянаў паходзяць літоўцы, а ад рымскай знаці — літоўскія князі і арыстакраты, дзякуючы нястомным намаганням і гераізму якіх і было створана магутнае Вялікае княства Літоўскае і Жамойцкае, як называе яго аўтар.

Твор заканчваецца паэтычным паданнем пра заснаванне Гедзімінам Вільні, якое ўжо згадвалася ў аглядным артыкуле.

Такім чынам, у аснову «Хронікі...» пакладзена легенда пра тое, што быццам старажытныя літоўцы паходзяць ад рымлян. Крыніцай «Хронікі...» паслужыў Іпацьеўскі летапіс, адкуль былі ўзяты імёны некаторых герояў і асобныя сюжэты. Каштоўныя звесткі гэтага летапісу храніст выкарыстаў адвольна, як дапаможны матэрыял для канструявання сваёй уласнай, ідэалізаванай гісторыі Літвы. Ёсць у творы фактычныя памылкі, пра што не раз даводзіў і М. Ермаловіч. У творы, да прыкладу, памылова пазначаны час будаўніцтва полацкай Сафіі і прыпісваецца зноў жа літоўскаму князю; дынастыя полацкіх князёў выводзіцца з літоўскай; першы вялікі князь Міндоўг, добра вядомы з дакладных крыніц, нават не ўпамінаецца ў «Хроніцы...».

Трэцяя поўная рэдакцыя гэтага зводу ўзнікае ў 50-я гады XVI ст.; у яе ўключаны датаваныя запісы пра падзеі ў ВКЛ канца XV — першай паловы XVI стст.

Сярод новых матэрыялаў поўнай рэдакцыі «Хронікі...» асабліва цікавае апавяданне пра караля Сігізмунда Аўгуста і Барбару Радзівіл. Пасля смерці першай жонкі Сігізмунд Аўгуст, па словах храніста, «не могуць содэржаць прырожонае хтывості своею ку бельм головам (г. зн. жанчынам), начал миловати» удаву Барбару Радзівіл і тайна ноччу наведваць яе ў палацы ў Вільні. Прыгажуня Барбара так модна прывабіла караля, што ён, нягледзячы на процідзеянне вярхоўнай знаці Польшчы і ВКЛ, вырашыў тайна павянчацца і ажаніцца з ёй наперакор усім. «Всім людзям и всей земли тое ажененіе королевское было вельми не мило, и многие пашквилюсы писали о том, у замку к стенам, и к ратуши и к панским воротам и домам прибывали», — расказвае аўтар. Такая адмоўная рэакцыя на жаніцьбу караля са знатнай прыгожай, але бясплоднай жанчынай тлумачыцца тым, што ўсе баяліся, каб на Сігізмундзе Аўгусце, які быў апошнім з Ягелонаў, не абарвалася дынастыя, як гэта і здарылася.

У гэтай фрывольнай гісторыі любоўная страсць паміж мужчынам і жанчынай, што займалі самае высокае становішча ў феадальнай саслоўнай іерархіі, перамагае ўсе ўмоўнасці маральных нормаў, а героі ставяць асабістае над дзяржаўным, свядома ідуць на падрыў уласнай рэпутацыі, кідаюць выклік грамадскай думцы. Адаюстраванне бытавых і інтымных бакоў жыцця валадароў было новай з'явай у айчынным летапісанні. Новай і нязвычайнай была і іранічная ацэнка аўтарам паводзін галоўных герояў.

У айчынным летапісанні менавіта з «Хронікі...» ўзмацняецца тэндэнцыя да белетрызацыі апаведу і свядомага ўключэння ў летапісы мастацкага вымыслу.

«Хроніка Быхаўца»

«Хроніка Быхаўца» — выдатны помнік айчыннага летапісання, трэці, самы поўны летапісны звод. Назву летапіс атрымаў па імені беларускага пана А. Быхаўца, уладальніка адзінага рукапіснага экзэмпляра гэтага помніка. Рукапіс у другой палове XIX ст. быў згублены. Тэкст твора захавалася дзякуючы гісторыку Т. Нарбуту, які апублікаваў яго ў 1846 г.

Пісьмовымі крыніцамі «Хроніка Быхаўца» з'явіліся «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., з якога былі ўзяты ўсе, акрамя «Пахвалы Вітаўту», матэрыялы, «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», многія іншыя матэрыялы па гісторыі ВКЛ.

Аднак арыгінальная частка «Хронікі Быхаўца» прынцыпова адрозніваецца ад «Хронікі Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», у якой падзеі і героі паказаны пераважна трафарэтна. Шматлікія героі «Хронікі Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага» часам адрозніваюцца толькі імёнамі, іх вобразы не напоўнены рэальным зместам.

У «Хроніцы Быхаўца» падзеі пададзены так яскрава, што чытач быццам становіцца іх непасрэдным удзельнікам. Эфект прысутнасці чытача дасягаецца падрабязным апісаннем месца падзей, наглядным адлюстраваннем кульмінацыйнага моманту. Вось, да прыкладу, апісанне гвалтоўнай смерці вялікага князя Сігізмунда ў 1440 г.: забойца Скабейка, непасрэдна выканаўца волі змоўшчыкаў, князёў Чартарыйскіх, уварваўшыся ў княжацкую спальню, «ухопил вилы в комине, што огонь поправуют, и тыми вилами вдарыл его в тот час, как божье тело подносил каплан, и кров скочыла з головы на стену, которая ж и до днесь ест на стене в ложницы его».

Змест арыгінальнай часткі «Хронікі Быхаўца», якая складае каля паловы яе тэксту, багаты і разнастайны. Тут і кароткія паведамленні, і падрабязныя аповеды з гісторыі рэлігіі ВКЛ, аповеды пра асобныя княжацкія, магнацкія і іншыя знакамітыя роды (найбольш Гаштольдаў і князёў Слуцкіх), міжнародныя зносіны і ўнутранае жыццё дзяржавы і інш.

Характэрнай адметнасцю «Хронікі Быхаўца» з'яўляецца творчая апрацоўка храністамі выкарыстанага матэрыялу. Так, да прыкладу, выкарыстаўшы дакладны гістарычны факт паходаў Альгерда на Маскву, аўтар стварыў арыгінальнае мастацкае апавяданне. Маскоўскі князь Дзмітрый Іванавіч «без кождое прычыны, опустивши докончания и прязнь, и прыслал до великого князя Ольгерда посла своего со одповедию, а прыслал к нему огонь н саблю, и даючы ему видати, што «буду в земли твоей по красной весне, по тихому лету».

Альгерд адказаў маскоўскаму князю не менш дасціпна, але быў больш хуткі і рашучы ў сваіх дзеяннях. Ён дастаў з агніва губку і крэмень, запаліў губку і перадаў паслу, даўшы гэтым зразумець, што ў Вялікім княстве Літоўскім ёсць свой агонь. Маскоўскаму князю загадаў перадаць: «Я, дасть Бог, в него буду на Велик день а поцалую его красным яйцом через шчыг сулицою». Затым спешна сабраў войска і рушыў у паход. Раніцай на Вялікдзень, як і абяцаў, Альгерд з'явіўся на Паклоннай гары. Захоплены знянацку маскоўскі князь, не падрыхтаваны да сустрэчы няпрошанага гасця, быў вымушаны прасіць міру.

Аўтар захапляецца Альгердам, яго ўменнем паставіць сапернікаў у безвыходнае становішча і такім чынам дыктаваць ім сваю волю.

Аўтарская ацэнка Альгерда, пра якога нават маскоўскія летапісцы сведчылі, што ён «не толма силою, елико умением воеваша», не супярэчыць сапраўдным гістарычным фактам. Свядома белетрызуючы гістарычны аповед, аўтар імкнуўся захаваць дакладнасць, акцэнтуючы ўвагу чытача на тых момантах гісторыі, якія асабліва здольныя станоўча паўплываць на яго патрыятычныя пачуцці.

Так, апісваючы перамогу над крыжакамі ў Грунвальдскай бітве 1410 г., аўтар акцэнтуюць увагу чытача на вызначальнай ролі ў перамозе войскаў Вялікага княства Літоўскага на чале з Вітаўтам, які «прышоўшы на дапамогу войску літоўскаму, пайшоў з войскам літоўскім, і разбілі на галаву немцаў, і самога магістра, і ўсіх яго конураў забілі, і безліч немцаў пабілі і ўзялі ў палон» (пераклад на сучасную мову В. Чамярыцкага).

Многія даследчыкі адзначаюць, што аўтар «Хронікі Быхаўца» адыходзіць ад праўды, калі з пачуцця літоўска-беларускага патрыятызму абмяжоўвае ўдзел польскага войска ў Грунвальдскай бітве: «Войска лянцкие ничего им не помогали, только на то смотрели».

Тэндэнцыя гераізаваць гісторыю ВКЛ выразна праступае са старонак «Хронікі Быхаўца». Храніст выбраў самыя яркія і значныя моманты з айчыннай гісторыі, каб выклікаць у чытача пачуццё гордасці за сваё мінулае, за дзяржаву «ад мора і да мора».

ЛІТАРАТУРА XVI - ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII стст.

Не обчим яким языком, але своим власным права списание маем.

Lej Canega

Найвышэйшага росквіту беларуская культура эпохі Адраджэння (XIV — першая палова XVII стст.) дасягнула ў XV — першай палове XVI стст. Першадаследчыкі «залатога веку» (Вацлаў Ластоўскі, Усевалад Ігнатаўскі, Максім Гарэцкі) звязвалі яго з найбуйнейшым росквітам нашай старадаўняй культуры, найперш з дзейнасцю Францішка Скарыны, яго выданнем кнігу Празе (1517-1519) і ў Вільні. У актыў плёну прыгожага пісьменства нашага залатога веку залічваюць багатую спадчыну і на лаціне - мове ўсёй сярэднявечнай Еўропы: «Прускую вайну» (1516) Яна Вісліцкага і «Песню пра зубра» (1519) М. Гусоўскага.

Залатая пара нашай культуры была знітавана не толькі з Рэнесансам, але і з Рэфармацыяй, дзейнасцю такіх славных асобаў, як Мікалай Радзівіл Чорны, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі.

У XVI ст. на Беларусі ўзнікла мноства навучальных устаноў, бо росквіт многіх гарадоў Беларусі быў непасрэдна звязаны з атрыманнем імі магдэбургскага права (права на самакіраванне).

У Вільні, Нясвіжы, Берасці, Лоску, Любчы, Цяпіне і Венграве былі заснаваны друкарні, вакол якіх утварыліся цэлыя літаратурныя школы. Прадукцыя нашых друкароў карысталася шырокім попытам не толькі ў ВКЛ, але і ў краінах Заходняй Еўропы.

Значнымі былі дасягненні нашых продкаў у навуцы, асабліва ў лінгвістыцы, гісторыі, геаграфіі, астраноміі, матэматыцы, медыцыне. А юрыдычная думка Беларусі ў XVI ст., як вядома, дасягнула найвышэйшага ў Еўропе ўзроўню. Ніводная з тагачасных краін не мела такога дасканаллага заканадаўства, як Беларусь, аб чым красамоўна сведчыць змест Статутаў 1529, 1566 і 1588 гг.

Трэці Статут канчаткова замацаваў беларускую мову ў якасці афіцыйнай, дзяржаўнай мовы ВКЛ. Можна зразумець гонар Льва Сапегі, які ўрачыстымі словамі пісаў у прадмове да Статута: «Не обчим яким языком, але своим власным права списание маем и каждого часу чаго нам потреба ку одпору всякое кривды ведати можем». Праца над Статутам і яго выданне ў Віленскай друкарні Мамонічаў — вялікая заслуга Льва Сапегі перад нашай культурай і народам.

Трэці Статут ВКЛ набыў шырокую еўрапейскую вядомасць. Ён перакладаўся на польскую, нямецкую, лацінскую, французскую мовы, выкарыстоўваўся на Маскоўскай Русі пры падрыхтоўцы Саборнага ўлажэння 1649 г., у судах Эстоніі і Латвіі. Статуту было наканавана доўгае жыццё. Ён дзейнічаў у XVII і XVIII стст., і толькі ў 1840 г. царскі загад скасаваў яго адначасова з афіцыйнай забаронай назваў «Беларусь» і «Літва», якія жорсткай фантазіяй рускага самадзержца ператварыліся ў «Северо-Западный край» неабсяжнай імперыі.

У залатую пару нашай дзяржавы надзвычай хуткімі тэмпамі развіваецца дойлідства. Менавіта тады былі пабудаваны жамчужыны нашай архітэктуры: Траецкі касцёл у Ішкалдзі, Святадухаўская царква ў Кодзені, Барысаглебская царква ў Новагародку, фарны касцёл у Гародні, касцёлы Святой Ганны і бернардзінцаў у Вільні, шэдэўры сусветнага дойлідства цытадэлі-бажніцы ў Супраслі, Мураванцы, Сынковічах, абарончыя сістэмы замкаў у Міры, Нясвіжы, Новагародку...

Асаблівасцю культурнага жыцця ВКЛ XVI ст. з'яўляецца мецэнацтва. Міхал Глінскі; мецэнат паэта-гуманіста Міколы Гусоўскага Эразм Вітэліус; радца Багдан Онкаў і бургмістр Якуб Бабіч, дзякуючы якім Ф. Скарына змог рэалізаваць сваю гістарычную задуму, — вось далёка не поўны пералік імёнаў тых, хто паспрыяў духоўнаму адраджэнню.

Характэрнай і вызначальнай асаблівасцю эпохі Ддраджэння з'яўляецца гумайістычны пафас, абумоўлены трыма вядучымі прынцыпамі: вучэннем пра абсалютную свабоду і неабмежаваныя магчымасці чалавека; уяўленнем пра самакаштоўнасці чалавечага жыцця; натуралізмам. У культуры і светапоглядзе гуманістаў сцвярджаліся вечныя, агульначалавечыя каштоўнасці. Свецкія элементы цесна перапляталіся з рэлігійнымі, хрысціянскія — з язычніцкімі, навуковыя — з містычнымі, ідэі «агульнага дабра» — з гранічным індывідуалізмам; вучэнне пра высокую годнасць чалавека — з усведамленнем яго бяссілля ў існуючых грамадскіх умовах.

Францыск Скарына

І Скарына наш друк распачаў
За паўвека да Фёдарава.

П. Панчанка

Гістарычнае мінулае нашай Бацькаўшчыны адзначана многімі значнымі постацямі. Аднак, бадай, ні адна з іх так, як Францыск Скарына, не заслугоўвае шматразовага эпітэта «першы». Менавіта ён, Скарына, першы прынёс Усходняй Еўропе ўзор кніжнага майстэр-

ства. Выдаючы Біблію, Скарына першы спалучыў дзве мэты гэтай працы - «Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению». Ён не толькі «друк распачаў за паўвека да Фёдарова». Ён — наш першы паэт. Ён - першы наш вучоны-літаратуразнавец. Ён — першы наш лексікограф, выдатны тлумачальнік лексічнага значэння слоў...

Спадчына Скарыны — наш беларускі гонар, наш нацыянальны скарб і візітоўка нашай краіны.

Тытан эпохі Адраджэння, асветнік-гуманіст, вучоны, пісьменнік і перакладчык, заснавальнік кнігадрукарства ва Усходняй Еўропе, мастак... Ён не толькі наш першы доктар навук — ён першы беларускі універсітэт. У яго творчай спадчыне — пачаткі ўсіх нашых пачаткаў, бо ён і філосаф, і філолаг, і гісторык, і эстэтык, і педагог, і батанік, і медык.

У тым, што мы ёсць сёння як нацыя і грамадзяне, найпершая заслуга Францыска Скарыны. Без яго ўсведамленне нас як нацыі і народа ў свеце было б праблематычным.

Слаўны «сын з Полацка» (нарадзіўся каля 1490 г.) атрымаў выдатную па тым часе адукацыю ў Кракаўскім універсітэце, а затым у Падуанскім універсітэце ў Італіі, дзе ў 1512 г. бліскуча вытрымаў экзамен на годнасць доктара медыцыны. У славунай Зале Сарака Падуанскага універсітэта ёсць фрэска Джыакома Форна з надпісам «Францыск Скарына з Полацка». Але не медыцына і не вольныя мастацтвы сталі сэнсам яго жыцця. Ён «ізбрал оставити в науце и в книгах вечную славу и память свою».

Ён першы ўзняў родную мову на ўзровень мастацкай, навуковай. Адной з прычын сыноўняй аднанасці Радзіме Ф. Скарына назваў вернасць сваёй мове: «Наболеи с тое причины, иже мя милостивый Бог з того языка на свет пустил».

Мецэнатам Якубу Бабічу і Багдану Онкаву абавязаны мы тым, што наш сьлінны зямляк змог рэалізаваць свой дар: уславіць Бога і наш народ на векі вечныя. У 1517 г. ён едзе ў Прагу, каб стварыць першае ў гісторыі ўсходніх славян выдавецтва, дзе і выдае першую кнігу «Псалтыр». Скарына бачыў у гэтай кнізе «детем малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце». У тым жа годзе выходзіць і другая кніга Бібліі «Ісус Сірахаў», у якой Скарына, добра ўсведаючы значэнне зробленага ім, змясціў і свой уласны партрэт. Надзвычайная смеласць! Яго маглі абвінаваціць, што прыраўняў сябе да Бога, і спаліць на вогнішчы. Да 1520 г. ён надрукаваў у Празе 22 кнігі Бібліі. Выданні Скарыны і па сёння здзіўляюць і захапляюць ўзроўнем кнігадрукавання. Афармленне старонак, тлумачэнне ў тэксце і на палях незразумелых «людem посполитым» слоў (скары-

нінскія глосы), аздабленне тэксту малюнкамі, ілюстрацыямі — усё характарызуе Скарыну як выдатнага і таленавітага кнігавыдаўца, традыцыі якога выкарыстоўваюцца і ў сучасным кнігадрукаванні.

Згодна з ацэнкамі спецыялістаў, Скарынавы кнігі ўяўляюць выключную з'яву як паводле колькасці змешчаных у іх гравюр, так і паводле тэхнікі выканання. Высакаякасныя ілюстрацыі, якія ўпершыню даў Скарына, служылі не толькі для эстэтычнага аздаблення, але і для раскрыцця мастацкіх вобразаў. Усяго ілюстрацый — 51. Скарына выкарыстоўваў гравіраваны тытульны ліст, прабелы паміж словамі, абзацы. Друкуючы кнігі на роднай мове, клапаціўся, каб усё было зразумела кожнаму чытачу, рабіў пераклады і тлумачэнні: горлица — сівоворонка, хлябіны — продукт; холми — узгоркі; арьтемиде — богыни; крижали — дьски; тмаи темъ — дзесяці тысячы і г. д.

Скарынавы глосы і тлумачэнні слоў у тэксце непасрэдна — першыя лексікаграфічныя спробы, таму Ф. Скарына — наш першы лексікограф. Каб «людю паспалітаму» было зразумела значэнне слова псалтыр, ён параўноўвае гэты музычны інструмент з усім вядомымі гусямі: «Псалтыр іграе подобна да гусяў, як пяе сам цар і прарок: «Хваліце Госпада псалтыром і гусямі...» Іраздзел Бібліі назву мае ад псалтыра, што да гусяў падобны. Толькі гуслі маюць шмат струнаў, а псалтыр усяго дзесяць, як пра тое ў Бібліі сказана: «Хваліце Госпада псалтыром дзесяціструнным!»

У прадмове да «Эклезіяста» слова еклезіяст Скарына перакладае як Саборнік, тлумачыць гэтую назву так: «Порицается же сия книга Саборник, понеже не ко единому человеку в ней пишешь, но ко всему собору людей, а не единого человека мысль н коханне явяешь, но всего собора».

Найбольшую мастацкую каштоўнасць уяўляюць Скарынавы прадмовы і пасляслоўі да кожнай кнігі Бібліі і да самога выдання, якія складаюць аснову яго літаратурна-публіцыстычнай спадчыны.

Кампазіцыя прадмоў і пасляслоўяў Скарыны складаецца з пераказу зместу, сюжэта эпічных кніг Бібліі, як, напрыклад, «Эсфір», «Юдзіф», «Выход», ці вызначэння жанравых асаблівасцяў лірычных кніг, як «Псалтыр»; тлумачэння слоў і выразаў праз параўнанні, асацыяцыі (псалтыр параўноўваецца з гусямі); з вываду, вызначэння ідэі кнігі — «даконаны суть», якая па-філасофску, вобразна, афарыстычна выяўляецца Скарынам.

Такі пераказ кніг Бібліі з элементамі разважання спрыяў і папулярызацыі сюжэтаў і ідэй Кнігі кніг, і выяўленню Скарынавых поглядаў, філасофіі пісьменніка-патрыёта.

Так, пераказваючы кнігу «Юдзіф», Скарына акцэнтуге ўвагу чытача на гераічным учынку Юдзіфі ў імя свайго народа. У час асады роднага горада яна пранікла ў стан ворага, закахала ў сябе военачальніка Алаферна і, скарыстаўшы момант, адсекла яму галаву. У канцы пераказу Скарына падымаецца да філасофскага абагульнення, афарыстычна выяўленага ў несмяротных радках:

*Понеже от приречения
звери, ходящие в пустыни,
знаютъ ямы своя;
птицы, летающие по въздуху,
ведаютъ гнезда своя;
рыбы, плывающие по морю и в реках,
чуютъ виры своя;
пчелы и тым подобная
боронятъ ульев своих, —
такo ж и люди,
игде зродилися и ускормлены суть по бозе,
к тому месту великую ласку имають.*

Прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны — узор публіцыстыкі, але асобныя, і вельмі многія, урыўкі з яго публіцыстычнай спадчыны — дасканалыя вершы. І ў згаданым вышэй урыўку кожны радок — сэнсавая і інтанацыйна-сінтаксічная аднасць. Менавіта такая кампазіцыйная структура свабоднага верша.

Паўтаральная інтанацыя, выражаная ў перыядзе, вызначае своеасаблівы рытм верша як адзін з галоўных яго атрыбутаў.

Вельмі сцісла і вычарпальна пераказаў Ф. Скарына і сюжэт кнігі «Эсфір» пра подзвіг сваячкі і выхаванкі пабожнага іудзея Мардахея — Эсфір. Персідскі цар ажаніўся з Эсфір, што выклікала зайздрасць прыдворных, асабліва ў Амана, гордага царскага любімца. Раззлаваны годнасцю Мардахея, Аман вырашыў знішчыць і яго, і ўсіх іудзеяў у Персідскім царстве. І ён дабіўся згоды ад цара на такі карны ўказ. Мардахей запатрабаваў, каб Эсфір заступілася за свой народ. Рызыкуючы сваім жыццём, Эсфір з'явілася без запрашэння да цара і пераканала наведальца падрыхтаваны ёю пір, у час якога «выпросила от царя места противные на погубление всея родины и помощников Амановых и на избавление иудеов».

Філасофскі вывад, «даконаны суть», сам Ф. Скарына аформіў вершаваным чатырохрадкоўем, падкрэсліўшы такі аспект сваёй дзейнасці, як паэтычны:

*Не копай под другом своим ямы,
Сам ввалился в ню.*

*Не став, Амане,
Мардохею шыбеніце,
Сам повиснет на ней.*

Гэты верш да ўсяго сведчыць пра цесную сувязь літаратурнай Скарынавай спадчыны з фальклорам.

Адзін з даследчыкаў творчасці Кірылы Тураўскага Юрый Лабынцаў лічыць Ф. Скарыну яго непасрэдным спадкаемцам:

*Да подай нам на землю мир,
грехом очищение, немощным здравие,
смутным потешение, ненадежным надежду,
воюющим за веру Христову победу,
пленникам избавление, нагим одеяние,
сиротам хлебокормление,
по морю плавающим тишину,
во путь шествующим пристанище,
обидимым споможение,
и всем христианам спасение,
а по смерти царство небесное,
яко один человеколюбец и Бог наш.*

У гэтым Скарынавым тэксце пераемнасць не толькі паводле жанру (малітва), але і паводле вобразных сродкаў, асацыятыўнасці, рытмізаванасці мовы. Галоўнае — у сцвярджэнні ім вечных ісцін і каштоўнасцей.

Пераканальным доказам і сведчаннем паэтычнай спадчыны Ф. Скарыны з'яўляюцца аформленыя ім вершам дзесяць заповедзяў у прадмове да кнігі «Выход». Ф. Скарына піша, што кніга апавядае пра выхад іудзеяў з егіпецкага рабства, пра іх 40-гадовы пакутніцкі шлях да зямлі абяцанай, пра дапамогу Госпада на гэтым пакутніцкім шляху: «яко манну Бог послал с небеси на пищу и воду вывел от тверда камня и к питию людям во пустыни», як караў егіпціян дзесяццю напасцямі, «иже наведе рукою Моисеевою на всю землю египетскую», як «десятеро приказание им дал, написано на досках каменных».

Первое: Веруй в бога единого!

Второе: А не бери надармо имени его!

Третье: Помни дни светые святити!

Четвертое: Отца и матку чтити!

Пятое: Не забивай ни едина!

Шестое: И не делай греху блудна!

Седмое: Не вкради что дружнего!

Осмое: А не давай свидетельства лживаго!

*Девятое: Не пожедай жены ближнего!
Десятое: Ни имени или речи его!*

У гэтым творы відавочны акрамя рытму і такі атрыбут вершаванай мовы, як рыфма, прычым сумежная.

Пераказваючы сюжэты біблейскіх кніг, Скарына ў прадмовах акцэнтуюе ўвагу чытача на самых важных і афарыстычных момантах Бібліі — на законах вечнасці, сабраных у ёй і дакладаваных людзям: *«Закон прироженный в том наболей соблюдаем бывает: то чинити иным всем, что самому любо ест от иных всех, и того не чинити иным, чего сам не хоцещи от иных имети... Сей закон прироженный написан ест в серци единого каждого человека»; «...Наболей любовь ко всем да соблюдает, ежели ест совершенна над все иные дарования, без нея же ничто поспешно ест».* Надзённа гучыць Скарынаў напамін нам усім, што валадарыць светам любоў, бо яна самая дасканалая з усіх даброт і каштоўнасцей, без яе марнае ўсё ў свеце.

Ф. Скарына не толькі паэт, публіцыст, лексікограф, але і літаратуразнаўца. У сваіх прадмовах ён не толькі пераказаў многія кнігі Бібліі, але і зрабіў літаратуразнаўчы аналіз некаторых, звярнуўшы ўвагу на жанравую і мастацкую адметнасць лірычных твораў Бібліі, у прыватнасці на прытчывасць. Цяжка знайсці ў каго іншага больш трапнае азначэнне прытчы як жанру, вычарпальнай характарыстыкі яе галоўных прыкмет — іншасказальнасці і павучальнага сэнсу: *«Притчи или присловия, понеже иными словы всегда иную мудрость и науку знаменуютъ, а иначе ся разумеютъ, нежели молвлены бывають, а болши в себе сокрытых тайн замыкають, нежели ся словами пишутъ».* А далей — вобразнае параўнанне загадкі-мудрасці прытчы з ядром у арэху, з золатам у зямлі, з сілай каштоўнага каменя. Ф. Скарына — паэт-філосаф, які не можа не здзіўляць арыгінальнасцю і трапнасцю сваіх доказаў.

Мы можам ганарыцца і тым, што ў віленскі перыяд сваёй дзейнасці («Малая падарожная кніжыца», 1522 г. і «Апостал», 1525 г.) ён заснаваў першую друкарню на тэрыторыі Беларусі. Як сцвярджалі старажытныя рымляне, «напісанае застаецца». Напісанае Скарынам — дарагая рэліквія, духоўны скарб, нацыянальная святыня.

У выданнях Скарыны шматразова паўтараецца выява сонца і месяца з чалавечымі тварамі. Выбар сімвала дэна невыпадковы. Даследчыкі пісалі, што знак тэты быў створаны і абраны Скарынам «у якасці свайго асабовага герба, а мо нават і талісмана». Магчыма, у ім адлюстраванне факта нараджэння Скарыны ў год сонечнага зацьмення ў Беларусі (1486).

Сёння выказваецца меркаванне, што ў выяве сонца з прамянямі і месяца — сімвал перамогі святла над цемрай, жыцця над смерцю. Знак Скарыны трактуецца як хвала і слава кнізе — крыніцы святла, мудрасці, дабрачыннасці, ведаў, кнізе, якую наказваў нам Скарына любіць і шанаваць, бо яна — «лекі для душы».

У беларускай літаратуры створана найбагацейшая Скарыніяна, а скарынаўскія рэмінісцэнцыі ёсць у творчасці кожнага паэта, пісьменніка, мастака. Адным з самых таленавітых даследаванняў у галіне літаратуры, вартых тытана Адраджэння і гордасці нашай нацыі, з'яўляецца раман-эсэ А. Лойкі «Францызск Скарына, або Сонца Маладзёкова».

У вершы «Скарына пакідае Радзіму» У. Караткевіч сцвярджае думку аб недаравальнай віне зямных багоў перад такім тытанам, які вымушаны быў цярпець нягоды, нястачы, шукаць прытулку на чужыне; ствараючы ўзвышанае, а жыць клопатамі пра зямное:

Выгнанне. Выгнанне. Выгнанне.

Па волі зямных багоў

Спалілі браты-хрысціяне

Кнігі пра бога свайго.

Вяртанне Скарыны на Радзіму і ў нашы душы залежыць ад кожнага з нас...

Мікола Гусоўскі

...Багацце духоўнае — злата дзяржавы.

М. Гусоўскі

«Многія народы Еўропы з удзячнасцю пакланіліся б ад сябе і ад нашчадкаў таму свайму сыну, які б пакінуў ім у спадчыну падобны твор», — так сказаў пра Міколу Гусоўскага і яго геніяльную паэму адзін з яе перакладчыкаў на нямецкую мову. Дзякуючы таму, што напісана яна была не на беларускай, а на лацінскай мове, упершыню ў гісторыі сваёй культуры Беларусь вуснамі свайго сына напрамую гаварыла з іншымі народамі пра сваё жыццё, сваю гісторыю.

Еўрапейскую славу і прызнанне вялікі пачынальнік славянскай літаратуры атрымаў толькі праз 500 гадоў: у 1980 г. ва ўсім свеце, паводле календара міжнародных дат ЮНЕСКА, адзначаўся паўтысячагадовы юбілей Міколы Гусоўскага.

Творчую спадчыну М. Гусоўскага складаюць акрамя слынных паэмы «Песня пра зубра» (1523) яшчэ дзве («Новая і славутая перамога над туркамі ў ліпені месяц». (1524), «Жыццё і подзвігі Св. Пяцінта» (1525)), адзінаццаць вершаў. Менавіта з яго твораў і асабліва з паэмы

«Песня пра зубра» і ўзяты звесткі пра жыццё паэта, яго асобу. Мяркуюць, што нарадзіўся Гусоўскі недзе каля 1480 г. у сям'і паляўнічага з дружыны вялікага князя. Жыццё будучага паэта было звязана з лукам, канём, небяспекай палявання: «Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконцых походах», «рэкі лясныя, Дняпра паўнаводнага строму пераплываў я з канём у паходзе за зверам».

Пачатковую адукацыю Мікола набываў дома, на радзіме, на роднай мове: «Свет даўніны вывучаў па кнігах славянскіх, граматах рускіх, кірыліцай пісаных...» Пасля вучыўся ў Польшчы, Італіі. Дасканала валодаў лацінскай мовай, на якой пісаў не толькі свае паэтычныя творы, але і вёў справы на дыпламатычнай службе ў складзе польска-літоўскай місіі ў Ватыкане, калі суправаджаў у Рым палітыка і рэлігійнага дзеяча Эразма Вітэлуса, сакратара вялікакняскай канцылярыі.

Гісторыю напісання паэмы М. Гусоўскі засведчыў у прадмове і першых радках твора.

Неяк у Рыме пры сціжме людзей незлічонай

Сведкам відовішча быў я — бою быкоў на арэне.

Хтосьці параўнаў гэта з зубрынай аблавай, Гусоўскі пагадзіўся з такім параўнаннем і расказаў пра паляванне на зубра ў пучках роднага краю. «*Праслухайшы ўсё ў захапленні, мне загадалі адразу ж узяцца за працу, каб успаміны свае у памер вершаваны, песняй зрабіць і пра нас, і пра нашы аблавы*».

Так дзякуючы таленту і багатаму жыццёваму вопыту паэта твор сапраўды стаў песняй яго сэрца, гімнам Бацькаўшчыне, летапісам жыцця на зямлі «пад зоркай Палярнай».

Паэма наватарская, незвычайная і па змесце і па форме. У ёй няма звычайнай скразной сюжэтнай лініі. Яе змест, сапраўды, як пра тое сведчыць поўная назва твора, — «Песня пра постаць, дзікі нораў зубра і паляванне на яго». Аднак у чытача складваецца ўражанне, што апісанне канкрэтных рэалій, хай сабе і надзвычай напружаных, экзатычных, поўных рызык і небяспекі, — тэта толькі «нагода», каб расказаць пра не менш важнае, пра тое, што хвалявала і трывожыла аўтара, чым жыла яго душа, — пра Бацькаўшчыну, яе народ, яго звычай і традыцыі, яго мары і памкненні, пра мінулае і будучае слыннага краю «пад зоркай Палярнай». Таму большую частку паэмы складаюць лірычныя і філасофскія адступленні, выяўленне асабістых паэтавых поглядаў на вечныя праблемы, што хвалявалі яго і яго народ.

Проблема войны і міру, добра і зла, жыцця і смерці, духоўнага і матэрыяльнага, адказнасці Асобы перад народам, чалавека і прыро-

ды, дзяржаўнасці і суверэнітэту — вось далека не ўсе праблемы, якія з незвычайнай мастацкай сілай ставяцца і вырашаюцца паэтам-філосафам.

Як бы гледзячы на сваю Радзіму з далёкай Італіі, паэт бачыў тую небяспеку, якую неслі княству міжусобныя войны, што аслаблялі яго, спускашалі: «І ад сваіх міжусобіц мы ўсе не дужэем...» Трывогай і болей поўніцца яго сэрца ад усведамлення таго, што яго чароўны край з'яўляецца фарпостам барацьбы з залатаардынцамі, тэўтонамі і туркамі, што несупынныя войны каранаваных уладароў віхурай праносяцца праз наш край і вынішчаюць генафонд нацыі:

Б'юцца князі-ваяводы, а стогнуць народы:

Воіны ж гінуць у тых і другіх у сутычках.

Што ім той смерд — наша гора і нашы паку ты?

Ім бы свайго дамагчыся, а ты хоць заліся

Ў горкіх слязах. За мурамі рыданняў не чутна —

Значыць, гандлюй і крывёю і лесам падданных.

Антываенная накіраванасць, гуманістычны пафас паэмы робяць яе надзвычай сучаснай. Па-максімалісцку бунтарскі і катэгарычны паэт, калі гаворыць пра падпалынчыкаў вайны — «зямных уладарцаў», якім не дае спакою «сверб панавання». Надзённа гучыць яго заклік: «Спынім жа войны!» І заклік адрачыся ад спраў, «што нас душаць няшчадна», таксама сучасны.

Адметнай асаблівасцю паэмы і яе кампазіцыі з'яўляюцца рэтра-спекцыі (зварот у мінулае) — апісанне княжання Вітаўта і яго «вячыстых» спраў.

Цэнтральнай праблемай твора з'яўляецца праблема дзяржаўнасці і суверэнітэту. Ад чаго залежыць росквіт і моц дзяржавы? На думку Гусоўскага — ад дзяржаўцы. Якім павінен быць дзяржаўца, каб краіна квітнела і была недасягальнай для ворагаў, была незалежнай? Што павінна быць прыярытэтным у палітыцы такога дзяржаўцы? Вобразам князя Вітаўта паэт даў адказ на вечнае і надзённае пытанне. Свой ідэал дзяржаўцы паэт-філосаф знайшоў у мінулым, у гісторыі Вялікага княства Літоўскага, княжанне Вітаўта для якога было залатым векам:

Княжанне Вітаута лічаць усе летапісцы

Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,

І называюць той век залатым.

Нельга не захапляцца мудрасцю нашага слыннага земляка, які паўтысячагоддзя таму нагадаў нам пра галоўны закон вечнасці, «закон прырожених», — не хлэбам адзіным жыве чалавек. А калі толькі

хлебам, то не будзе і хлеба. Афарыстычна, вобразна сфармуляваў ён гэты закон, папярэдзіўшы нас пра бяду, калі закон той парушым:

*... Мне так здаецца, што гэтай шанойнаю назвай
Век той названы па простой прычыне: дзяржаўца
Перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна
Ставіў багацце духоўнае — злата дзяржавы.*

Апісанню «вячыстых» спраў Вітаўта, яго клопатаў пра «багацце духоўнае» як «злата дзяржавы» прысвечана ў паэме шмат старонак. Пры князю Вітаўту нашы продкі жылі ў прававой дзяржаве. Першай у Еўропе прававой дзяржаве, у якой панавала сіла закону, а не закон сілы, і была гарантавана роўнасць усіх перад сілай закону!

*...Прагнасьць нажыцца пад шылъдаю варты закона,
Сквапнасць — загрэбці кавалак у бліжыга з рота —
Ён тыранічнымі сродкамі так пратараніў,
Што на вякі нават завад іх вывеўся ў княстве.
Кім бы і чым бы ні быў ён пры іншых заслугах,
Нават за гэта адно я пню яму славу.
Густа ён справам і век насяліў свой, і водгук
Спраў тых вячыстых патраніў і ў гэтую песню.*

Наватарскай гэтая паэма з'яўляецца і паводле галоўнага вобраза. Цэнтральны персанаж — зубр — набывае сімвалічны сэнс. Ён — вобразнае ўвасабленне роднага краю, выяўленне характару і ментальнасці народа, яго былой магутнасці, сілы і адвагі. Гусоўскі надзяляе зубра здольнасцю мысліць, чуйна рэагаваць на добро і зло. Зубр - звер міралюбівы, бяскрыўдны, калі яго не патрываюць. І ён жа - круты, раз'ятраны і бязлітасны, калі вымушаны абараняцца. І ў статку зубрыным, нібы ў чалавечай сям'і, пануе згода, узаемаадказнасць і ў той жа час «субардынацыя»:

*... Там у іх выручка: гуртам — за кожнага ў статку,
Кожны ж — за гурт і за ўсіх, беспарадкаў — ніякіх.
Дужы са слабым уладай дзяліцца не стане...*

Твор вылучаецца і сваёй энцыклапедычнасцю, і нацыянальным каарытам. Тут усё наша і пра нас. Як сказаў Янка Сіпакоў, «гэта нашы вочы ў мінулае. Паэма, нібы машына часу, дапамагае нам сягаць праз стагоддзі, у даўніну, каб пачуць і нават убачыць, як жылі нашы продкі, чым займаліся, што іх радавала і што засмучала». У той жа час яна скіроўвае чытача на роздум пра сучаснае і будучае.

Сымон Будны

Дай нам божа такую ўладу, пры якой мы не думалі б пра сябе, не прыніжалі іншых, дазвалялі казаць праўду адзін аднаму, не лічылі б сябе бязгрэшнымі.

С. Будны

Беларускі філосаф XVI ст. Сымон Будны (каля 1530-1593) — асоба шматгранная, супярэчлівая. Эвалюцыя светапогляду яго надзвычай складаная: ад каталіцызму да кальвінізму, ад кальвінізму да крайнасцей антытрынітарызму (адмаўленне догмату пра трыадзінства Бога — Тройцу); скончыў ён свой век атэістам.

Мысліцель, пісьменнік, перакладчык і палеміст, тэолаг і выдавец, выдатны філолаг, адзін з самых адукаваных людзей свайго часу (валодаў класічнай лацінай, іўрытам, грэчаскай, стараславянскай, польскай і іншымі мовамі), ён унёс істотны ўклад у развіццё нацыянальнай культуры.

Будны прадоўжыў справу Ф. Скарыны — садзейнічаў адкрыццю друкарань у Нясвіжы, Заслаўі, Лоску і быў аўтарам выдадзеных там кніг: «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» і «Катэхзіс, гэта значыць навука старажытная хрысціянская ад святога пісьма для простых людзей мовы рускай, у пытаннях і адказах сабраная» (1562), «Апокрыф», «Аб зачацці Сына Божага», пераклад Новага Запавету з каментарыямі, «Аб галоўных палажэннях хрысціянскай веры», «Аб свецкай уладзе».

Выдавецкая справа, распчатая Ф. Скарынам і працягнутая Будным, мела і палітычнае значэнне — валоданне кнігай перастала быць прывілеяй духоўнай і свецкай эліты. Хоць бы з-за кошту: цана друкаванай кнігі паменшылася ў 4-5 разоў, што зрабіла яе адносна агульнадаступнай і таму ідэалагічна дзейснай. На жаль, многія кнігі Буднага не захаваліся. Так, не дайшло да нас узгаданае «Апраўданне фэшнага чалавека перад Богам» — увесь тыраж быў кінуты ў агонь у разгар Контррэфармацыі, галоўнымі сродкамі якой былі інквізіцыя, манаскія ордэны, рымская курыя. У агонь кідалі кнігі ўсіх іншаверцаў, але перш-наперш арыянскую (ерэтычную) літаратуру. І тут працам Буднага аддавалася перавага, бо аўтар чорным па беламу адмаўляў Боскае паходжанне Хрыста, лічачы яго звычайным чалавекам, таленавітым тлумачальнікам Бібліі, героем і пакутнікам сваёй уласнай пропаведзі. Саму Біблію Будны трактаваў як літаратурны помнік старажытнасці. Непрызнанне спрадвечнасці Ісуса Хрыста аўтаматычна прыводзіла да адмаўлення Бога, бо ў хрысціян-

стве Ісус Хрыстос — неад'емная частка Тройцы. Няма Сына Божага — няма Тройцы, першага і другога прышэсцяў, канца свету і г. д. Як дзёрзкае блюзнерства ўспрымалася і адмаўленне несмяротнасці душы, замагільнага свету, пекла, раю. Працытуем адзін з выкладаў Буднага, які ілюструе гэты аспект яго светапогляду: *«Душа — гэта не што іншае, як чалавечнае жыццё; думка, што быццам існуе нейкая душа, якая пасля выпрабавання смерці церпіць пакуты ці весяліцца на небе, з'яўляецца байкай».*

Будны не спыніўся на рэфармацыі хрысціянства, ён стаў яго разбуральнікам. А таму супраць філосафа было накіравана ўсё: ад недарэчных выдумак пра яго жыццё і адзінай выявы Буднага ў кнізе езуіцкага аўтара, шаржыраванага партрэта ў профіль, — Будны ў пекле, у хвалях кіпячай серы — да ганенняў, выраку сяброў, парадзіраванага апісання апошніх дзён Сымона Буднага.

Памёр ён у галечы і адзіноце (паводле сведчання езуіцкага аўтара Фрыбеліуса), у страшэнных пакутах і вар'яцтве, якія, на думку Фрыбеліуса, сведчаць пра Божую кару за ерась.

Вучоны трымаўся сваіх перакананняў да апошняй хвіліны і не адмовіўся ад іх нават у пакутах смяротнай хваробы.

«Выбар зроблены», — пісаў Будны, пачынаючы крытычны аналіз Новага Запавета, тым самым пакідаючы і нашчадкаў права выбару ў ацэнцы яго дзейнасці, якая тычыцца менавіта гэтага аспекту.

Найважнейшым элементам светапогляду і дзейнасці Буднага з'яўляецца ўсведамленне ім свабоды самавыяўлення. Свабоду самавыяўлення ён лічыў галоўнай умовай здаровага развіцця грамадства.

«... Хіба можа быць прызнанай улада, якая ўсім жадае зачыніць рот, а аднаму ці тром дазваляе папусціць лвіцы, каб пісалі, што захочацца? Я прызнаю ўладу і асуджаю беспарадак, — пісаў ён аднаму са сваіх апанентаў, — але я называю ўладай не тое, што ты. У цябе ўладай з'яўляецца тая, што аднойчы прынятая і патрабуецца тром, ахоўваецца ўсімі сіламі (нягледзячы на тое, добра гэта ці блага); для мяне гэта не ўлада, а тыранія і рабства, вельмі падобныя на папскія. Улада была б, калі б не гасілі дух, усё выпрабавалі і прымалі тое, што аказалася лепшым... Дай нам Божа такую ўладу, пры якой мы не думалі б пра сябе, не прыніжалі іншых, дазвалялі казаць праўду адзін аднаму, не лічылі б сябе бязгрэшнымі... Трэба, каб у нас была воля размаўляць аб Боскіх справах не толькі вучоным, але і простым людзям... не толькі заможным, але і бедным. Гэта цудоўная, асаблівая воля...».

Надзённа і афарыстычна гучаць гэтыя словы С. Буднага; яны вартыя таго, каб стаць лозунгам самай дэмакратычнай і справядлівай

улады. Аднак не існавала і не існуе на свеце валадароў, тым больш у дзяржавах з таталітарным рэжымам, якім падабаліся б такія думкі і размовы. Жаданне карыстацца «цудоўнай, асаблівай воляй» заўжды ёсць выклік.

Прававыя ідэі С. Буднага паўплывалі на вядомых юрыстаў, тагачасных дзяржаўных дзеячаў — А. Валовіча і Л. Сапегу, якія вызначалі дактрыну Статута 1588 г. У многім дзякуючы С. Буднаму ў Статуце знайшлі адлюстраванне ідэі аб прэзумпцыі невінаватасці, царкоўна-рэлігійнай талерантнасці і верхаўенстве законаў.

У памяці ўдзячных нашчадкаў С. Будны застанецца і за сваё стаўленне да нацыянальнай мовы. Дасканала валодаючы многімі еўрапейскімі мовамі, ён, пры садзейнічанні беларускага магната Мікалая Радзівіла, таксама прыхільніка Рэфармацыі, менавіта на беларускай мове выкладаў у пратэстанцкай школе. Ён пісаў на розных мовах, але, заснаваўшы ў Нясвіжы разам са сваімі папелчнікамі друкарню ў 1562 г., «Катэхзіс» выдаў таксама на беларускай мове. С. Будны не раз уздымаў свой голас у абарону роднай мовы, заклікаючы ўсіх грамадзян шанаваць матчыну мову а з ёй — і бацькоўскую зямлю.

З багатай, шматграннай і ў многім супярэчлівай спадчыны С. Буднага ўсе сумленныя людзі, не вагаючыся, выберуць для сябе і яго гуманістычныя антываенныя сцверджанні і наказы. Ён, як і іншыя рэфарматары яго часу, асуджаў несправядлівыя, захопніцкія войны і апраўдваў абарончыя, прымаць удзел у якіх — абавязак патрыёта: *«Не кажнай войны хрысціянин служити может. Бо часам война бы- вае не справядливая. Яко коли тыран или мучитель какый гордый не переставаяючи на своем панстве, чужие горды, княства или земли силою забираетъ, таковое войны служити христіанину не годитьсѧ. Бо таковая война ест разбой. Опять, справедливая война ест — коли не для гордости, не для лакомства, але для абороны пределов своих король или князь оружие противу врагом своим беретъ».*

Васіль Цяпінскі

Зь зычлівості ку моёй отчизне...

В. Цяпінскі

Бо хто з набожных не задрыжыць, на такое знішчэнне Божае глядзячы, хто б не мусіў плакаць, бачачы... заняўбанне сваёй слаўнай роднай мовы і папросту пагарджанне ёю, з-за якога праз пакаранне

Божае гэтая ясная ў Божым свеце іхняя
мудрасць... пакінула іх...

В. Цяпінскі

Палымяна, страсна і аблічальна даводзіць В. Цяпінскі (каля 1540 — каля 1603) сваім сучаснікам, а праз вякі і нам: нішто не «можа быць больш вартым жалю, больш агідным», чым вырак і занядбанне свайго роднага, сваёй мовы, дадзенай Богам.

Глыбокае ўсведамленне гэтай простаі і вечнай ісціны вызначыла ўсю яго патрыятычную дзейнасць, якую ён прысвяціў справе асветы народа. Дзеля гэтага Васіль Амеляновіч-Цяпінскі ўзяўся за цяжкую, але высакародную працу — перакласці і выдаць Евангелле на беларускай мове. Да ўсяго справа гэтая патрабавала вялікіх матэрыяльных сродкаў, якіх Цяпінскі не меў. Паводле яго сведчання, ён не мог давесці справу да канца, а пераклаў і надрукаваў поўнасьцю ў сваёй «убогай друкарні» толькі Евангелле ад Мацвея, Марка і часткова ад Лукі. Да нашых дзён зберагліся толькі два экзэмпляры «Евангелля» Цяпінскага. Адзін з іх знаходзіцца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу ў складзе Супрасьскага зборніка XVI ст., а другі (найбольш поўны) — у Архангельскім краязнаўчым музеі.

В. Цяпінскі быў выдатным прадаўжальнікам гуманістычных і культурна-асветніцкіх традыцый Скарыны. У сваёй перакладчыцкай і выдавецкай дзейнасці ён пераняў ад першадрукара тэхніку афармлення кнігі, а таксама напісаў да свайго перакладу прадмову.

У некаторых адносінах Цяпінскі нават пайшоў далей за свайго вялікага папярэдніка. Так, пры выданні Евангелля ён змясціў у кнізе паралельна з перакладам царкоўнаславянскі тэкст у якасці арыгінала. Хоць такая практыка выдання і без таго ўскладняла працу неспрактыкаванага ў друкарскай справе Цяпінскага, яна ў той жа час давала магчымасць праверыць дакладнасць і майстэрства перакладу. І ў гэтым сэнсе выданне Цяпінскага было унікальным. Сучасныя перакладчыкі і выдаўцы Евангелля шырока выкарыстоўваюць такую практыку выдання Святога Пісання.

Смялей, чым Ф. Скарына, В. Цяпінскі ўвёў у свой пераклад і глосы, элементы жывой беларускай мовы. Для мовы помніка характэрны шматлікія напісанні ў адпаведнасці з вымаўленнем: месца, жона, ужо, чотыры, формы займеннікаў хто, што замест кто, что, поўнагалосныя формы тыпу *берегъ, ворогъ, голось, чярево*. Вучоны-мовазнавец Аркадзь Жураўскі нават мяркуе, што В. Цяпінскі пры дапамозе ь свядома адлюстроўваў асіміляцыйную мяккасць зычных: *злосьть, радосьть, съветъ, смертъ, сынегъ* і да т. п.

Ва ўцалелай частцы «Евангелля» налічваецца 210 глосаў (глуначэнняў незразумелых слоў), а таксама спасылак на адпаведныя крыніцы. Глосы Цяпінскага адметныя. Сярод іх сустракаюцца не толькі цэлыя сказы, але нават невялікія артыкулы.

Прадмова Цяпінскага — гэта палітычнае крэда асветніка-гуманіста. У ёй адсутнічае пераказ зместу публікуемай кнігі, як гэта было ў Ф. Скарыны. Яна значна ўступае прадмовам Скарыны ў мастацкіх адносінах, затое пераўзыходзіць сваёй публіцыстычнай палымьянасцю. З гэтай невялікай памерам, але яркай і пафаснай прадмовы паўстае жывы вобраз самога В. Цяпінскага, патрыёта, які гатовы дзеля радзімы ахвяраваць сваім жыццём.

Адзіным шляхам плённага развіцця нацыянальнай культуры і магутным сродкам духоўнага адраджэння беларускага народа ён лічыў шырокае выкарыстанне народнай мовы. В. Цяпінскі гораха адстойваў права беларускага народа на асвету і адукацыю на сваёй роднай мове. Ён быў перакананы, што толькі дзякуючы асвеце і адукацыі на роднай мове можна пазбегнуць той небяспекі, якую несла беларускаму народу асімілятарская палітыка польскіх феадалаў і ў якой філосаф-патрыёт бачыў смяртэльную пагрозу развіццю нацыянальнай культуры, а значыць і беларускаму народу. Вельмі слушная перасцярога!

Амаль праз два вякі другі патрыёт скажа пра тую ж пагрозу (і не істотна, з якога боку яна ішла) яшчэ больш гучна, каб пачулі, і назаве наступствы яе: «Не пакідайце мовы нашай, беларускай, каб не ўмёрлі!»

Будучы па сваім светапоглядзе, як і С. Будны, антытрынітарыем, ён, аднак, дзеля палітычнай кансалідацыі нацыянальных сіл праяўляў выключную верацярпімасць.

«Зь зычлівості ку моей отчизне» — так вызначыў патрыёт матывы сваёй дзейнасці і свайго талерантнага стаўлення нават да сваіх апанентаў: нічога не павінна пашкодзіць святой справе кансалідацыі нацыянальных грамадска-палітычных сіл.

Зычліваасць да сваёй айчыны і яе народа вызначыла і выбар гадоўнай справы яго жыцця — перакласці і выдаць самую неабходную ў развіцці нацыянальнай культуры кнігу — Евангелле. Пераканальна даводзіць ён, што, «паводле апостальскай навукі», кнігу гэтую на роднай сваёй мове павінен мець кожны самавіты народ, як ёсць яна «ў недалёкіх нам італьянцаў, немцаў, французаў, англічанаў, іспанцаў, а карацей кажучы, ва ўсіх хрысціянскіх народаў». Не мець такой кнігі на роднай мове гэтак жа сорамна, як «не без встыду своего» панам і духавенству адпраўляць сваіх дзяцей вучыцца ў польскія школы.

Вельмі надзённа гучыць міратворчы заклік Цяпінскага да згоды і талерантнасці, яго наказ, «каб ніякае варожасці не мелі да тых, хто нас пгчыпаннем, паленнем пераследуе», а прасілі за іх Бога і зычылі ім добра.

Мялецій Смятрыцкі

Бадай, нават чалавеку з багатай фантазіяй складана было б «збудаваць сюжэтны каркас» з дынамікі такіх напружаных, драматычных, а часам і трагічных калізій, якімі напоўнены жыццяпіс архіепіскапа Полацкага, епіскапа Віцебскага і Мсціслаўскага, архіепіскапа Ерапалітанскага, пісьменніка і вучонага, тэолага і палеміста Мялеція Смятрыцкага (свецкае імя Максім Герасімовіч).

Калі чалавек вымушаны па сваёй віне ці па чужой злой волі, свядома ці пад прымусам адрачыся ад сваіх перакананняў і ўсяго створанага паводле іх, а потым зноў да іх вярнуцца і зноў ад іх адрачыся, то лёс такога чалавека адназначна трагічны.

Народжаны (каля 1577-1633) ў мястэчку Смятрыч, што на Падоллі, М. Смятрыцкі большую частку свайго жыцця пражыў не на радзіме, а каля Менска, у мястэчку Саламярэчча (дзе быў настаўнікам маладога беларускага магната Багдана Саламярэцкага), а таксама ў Вільні. Геаграфія і вызначыла гісторыю яго жыцця і лёс. Атрымаўшы выдатную адукацыю (закончыў філасофскі факультэт Віленскай акадэміі, два гады слухаў лекцыі ў Ляйпцыгскім, Вітэнбергскім універсітэтах), дасканала авалодаў многімі замежнымі мовамі. Галоўны твор яго жыцця — «Трэна» (1610), напісаны ў стылі барока, — гэта не толькі факт самага высокага мастацтва, але помнік незвычайнай дасведчанасці, эрудыцыі аўтара. У гэтым творы ён часта і да месца спасылаецца на сярэдневяковых пісьменнікаў, гісторыкаў, філосафаў, багасловаў, грамадскіх дзеячаў Егіпта і Візантыі. Асаблівая яго ўвага — літаратурнай спадчыне еўрапейскага Адраджэння. Да сведчанняў 143 аўтараў звярнуўся М. Смятрыцкі для большай аўтарытэтнасці свайго твора, а пералік выкарыстаных крыніц прыклаў у прадмове да чытача. Трэці і чацвёрты раздзелы «Трэнаса» ўяўляюць сабой своеасаблівую энцыклапедыю выказванняў старажытных філосафаў, пісьменнікаў, багасловаў пра «звержнасць» рымскага папы.

Энцыклапедычнымі былі і веды самога аўтара «Трэнаса». Ён абясмерціў сваё імя і як аўтар першай грунтоўнай у навуковых адносінах «Грамматика словенския правилное синтагма» (1619). Яна мела выключнае культурнае і палітычнае значэнне для свайго часу.

Палітычнае, бо занятая барацьба паміж праваслаўем і езуітамі вялася і па праблеме мовы. Езуіты адмаўлялі царкоўнаславянскай мове як «мёртвай» у праве на існаванне. У сваю чаргу апалагеты праваслаўнага веравызнання называлі і лацінскую мову сімвалам ашуканства, «паганскай хітрасці» і фарысейства. І менавіта «Граматыка...» М. Смятрыцкага была важкім сведчаннем у той дыскусіі на карысць праваслаўя. Яна стала цэлым этапам у станаўленні славянскага мовазнаўства.

Амаль паўтара стагоддзя «Граматыка...» Смятрыцкага была агульнапрызнаным школьным падручнікам не толькі ў ВКЛ, але і ў Расіі, дзе двойчы перавыдавалася. Яе адначасова з «Псалтырью рифмоторной» Сімяона Полацкага і «Арифметикой» Лявонція Магніцкага М. В. Ламаносаў назваў «вратамі своеі учёности».

Між тым, як справядліва зазначае вучоны-літаратуразнавец У. Кароткі, постаць М. Смятрыцкага, яго грамадская і царкоўная дзейнасць сталі сімвалам той складанай вірлівай эпохі, у якую ён нарадзіўся, творцам якой у пэўнай ступені сам і з'яўляўся.

Штуршком да напісання «Трэнаса», які і прынёс яго аўтару несмяротную славу, і стаў галоўнай прычынай усіх трагічных калізій яго жыцця, паслужылі драматычныя падзеі 1609 г. у Вільні па віне уніяцкага мітрапаліта Іпація Пацея. Каб канчаткова зламаць супраціўленне царкоўнай уніі, ваяўнічы мітрапаліт, заручыўшыся падтрымкай дзяржаўных улад Рэчы Паспалітай, учыніў пагром праваслаўных манастыроў і цэркваў. Усё гэта выклікала гнеўнае абурэнне з боку праваслаўных і пратэстантаў, у выніку якога Пацей амаль не папалціўся жыццём. Але і гэта не ўтаймавала хітрага і каварнага мітрапаліта: ён учыніў жорсткую расправу над непакорнымі, а потым выдаў абурэнне гараджан як палітычную акцыю, накіраваную не супраць яго, а супраць дзяржавы і караля. З гэтай мэтай ён і яго хаўруснікі сфабрыкавалі пасквільную брашуру «Рэляцыя», у якой прад'явілі праваслаўнаму брацтву палітычнае абвінавачанне ў здрадзе інтарэсам дзяржавы. І пагромы, і брудны пасквіль вельмі моцна ўзрушылі ўражлівага па характары М. Смятрыцкага, і ён у парыве ахапіўшага яго абурэння стварыў за кароткі час свой «Трэнас» (плач).

У прадмове да чытача аўтар «Трэнаса» коратка апавядае пра тыя задачы і праблемы, якія хваляюць яго і якія павінны стаяць у цэнтры ўвагі сучаснікаў. Письменнік аспрэчваў меркаванне, што непрыманне уніі — гэта ўпартасць праваслаўных і яно не мае пад сабой ніякай глебы. Ён абгрунтоўваў правамернасць існавання праваслаўнай царквы, яе вучэння, абрадаў, прыводзячы вытрымкі з Святога Пісання. Адступніцтва ад праваслаўя трактавалася М. Смятрыцкім як

зрада Радзіме. У гэтым палеміст бачыў вытокі дэнацыяналізацыі, акаталічвання беларусаў і ўкраінцаў.

Кампазіцыя твора даволі складаная. Пачынаецца твор традыцыйна — з эпіграмы на герб Вішнявецкіх, у якой род князёў Вішнявецкіх прыпадабняецца, згодна з беларускай сімволікай, да месяца ў акружэнні зорак. Сярод галоўных заслугаў гэтага княжацкага роду М. Сматрыцкі вылучае адданасць айчыне і непарушнасць бацькаўскай веры. Толькі вернасцю Айчыне, Богу, каралю можна заслужыць вечную памяць нашчадкаў, здабыць бессмяротнасць душы. Калі князь Міхал прачытае гэтую кнігу, лічыць аўтар, ён будзе больш аддана абараняць сваю пакрыўджаную маці-царкву.

Пасля такога прысвячэння змешчаны 10 самастойных раздзелаў: «У якім заключаецца Плач, або Нараканне святой Усходняй царквы на адступных сыноў», «У якім заключаецца напамін Усходняй царквы сыну, які пакінуў яе разам з іншымі», «Супраць адзінаўладнай вярхоўнасці рымскага епіскапа», «Які ў першым раздзеле заключае трактат пра сённяшні рымскі касцёл, а ў другім — пра святую Усходнюю царкву, падпарадкаваную крыжу», «У якім заключаецца трактат пра зыходжанне Святога Духа», «Аб праснаку і кіслым хлебце Новага Запавету»; «Пра чысцец», «Пра адмаўленне рымскім касцёлам Кубка Новага завету», «Аб прызнанні святых», «У якім Катэхізіс, што значыць сума ці кароткі збор цырымоній святой Усходняй царквы».

Сімвалічны вобраз праваслаўнай маці-царквы, ад імя якой М. Сматрыцкі звяртаўся ў «Трэнасе» да народа, і раней неаднаразова выкарыстоўваўся ў палемічнай літаратуры. Аднак толькі ў «Трэнасе» гэты вобраз-алегорыя стаў вечавым званам, загучаў заклікам да яднання ўсіх сіл у барацьбе з наступам каталіцызму і дэнацыяналізацыі.

Два першыя раздзелы ўсведамляюцца як мастацкі апавед пра тое пекла, у якім апынулася царква ў Рэчы Паспалітай, пра невыносныя пакуты і гора, у якія яна нізрынула сваімі ж сынамі: «Рукі ў аковах, ярмо на шыі, путы на нагах, ланцуг на клубках, меч над галавою абасечны, глыбокая вада пад нагамі, па баках непагасны агонь... адсюль страх, з усіх бакоў праследавання». І няма нікога, хто б мог прыйсці ёй на дапамогу, выслухаць яе жаласную аповесць.

Асноўную прычыну такіх пакут, галоўны грэх палеміст бачыць у прадажнасці, адступніцтве, у тым, што сыны і дочкі прамянялі клопат, пяшчоту, увагу маці на спажыву і багацці гэтага свету і пайшлі за «мачахай».

Галоўнымі віноўнікамі таго, што маці-царква апынулася ў такім гаротным стане, палеміст лічыць беларуска-ўкраінскі епіскапат і святароў-адступнікаў. Замест таго, каб быць настаўнікамі і павадырамі

«авечак Хрыстовых, яны першымі паддаліся распусніцтву і здрадзе». «Вы не святары, — звяртаецца аўтар да адступнікаў, — а крыважэрныя ваўкі, не павадыры, а галодныя львы, якія адных авечак самі пажыраеце, а іншымі без шкадавання змiевы пашчы затыкаеце».

Другі раздзел цалкам прысвечаны звароту маці да сыноў-святароў, якія разам з іншымі пакінулі праваслаўную царкву. Письменнік малюе карціну дэградацыі духоўных настаўнікаў. Фактычна яны ператварыліся ў феодалаў у пастырскіх мантыях. Ад імя маці-царквы письменнік-прапаведнік просіць сваіх сыноў: «Вазьміся лепш за навуку, а не за срэбра, імкніся да мудрасці, а не да золата... бо мудрасць вышэйшая за ўсе гэтыя рэчы, і няма на свеце нічога, што магло б з ёй параўнацца».

Важнае месца ў «Грэнасе» займае крытыка рымскага папы і яго двара. Письменнік лічыў, што ўзведзены ў абсалют прынцып непарэшнасці рымскіх папаў не толькі пярэчыць Святому Пісанню, але і неўласцівы чалавечай прыродзе. Быць абсалютна бязгрэшным — значыць быць вышэй за ўсіх апосталаў, прыраўняць сябе да Ісуса Хрыста. М. Сматрыцкі паказвае папу як сімвал зла і пыхі. Рымскія папы ерэтыкі, распуснікі, язычнікі. З'едлівай крытыцы, саркастычнаму асмяяню падвяргаюцца і езуіты як насаджальнікі «лацінь», «мярзотнай і бязбожнай» філасофіі Арыстоцеля. Гэта яны, зазначаў М. Сматрыцкі, прыгнятаюць і пазбаўляюць вольную шляхту кавалка хлеба, падманам забіраюць маёнткі сіротаў і ўдоў, поўна на іх скаргаў у судах, «бо Рым — усяму галава, а езуіт - вызувіт, што пазбаўляе людзей маёмасці».

Першы біёграф Сматрыцкага доктар тэалогіі Якуб Суша пісаў: «Ніколі ніхто з ерэтыкоў не рабіў на святыя апостольскіх сталец такіх злосных нападаў... Тут што ні слова — то язва, што ні думка — то атрута, пагібельная яшчэ больш ад таго, што аўтар растварыў яе вытанчанасцю слова, як салодкаю прынадаю».

Больш вычарпальна і трапна пра галоўную мастацкую вартасць шэдэўра і сказаць нельга. Сапраўды, трагічную карціну становішча праваслаўнай царквы таленавіты аўтар намаляваў не сродкамі гісторыка, а як мастак. І тым больш пагібельнай была тая атрута для апанентаў.

Твор уяўляе рытарычна пафасны, эмацыянальны каскад папрокаў, нараканняў, скаргаў маці-царквы. У свядомасці праваслаўнага чытача таго часу гэты вобраз асацыяваўся з лёсам маці-айчыны, на якую нахабныя прышэльцы з дапамогай мясцовых рэнегатаў імкнуліся надзець цяжкае і ганебнае ярмо рабства. Скаргі адрынутай маці ўсведамляліся як плач і скаргі радзімы і ўсяго праваслаўнага люду

Беларусі, што стагнаў пад гнётам сацыяльным, нацыянальным і рэлігійным.

«Трэна» — узор паэтычнага красамоўства, пададзенага рытмізаванай прозай. Так пранікнёна, так псіхалагічна абгрунтавана, так ярка, так псіхалагічна вобразна, выкарыстаўшы фальклорныя рэмінісцэнцыі, напісаць мог толькі чалавек высокай культуры мастацкай творчасці, якім і быў М. Смярыцкі.

Кароль Жыгімонт III, кіруючыя колы Рэчы Паспалітай жорстка расправіліся з выдаўцамі «Трэнаса». Рэдактар Лявонцій Карповіч два гады правёў у вязніцы. Была закрыта брацкая друкарня пры Святадухавым манастыры, канфіскаваны экзэмпляры выдання, адабраны шрыфты. Паводле загаду караля, кожнаму, хто купляў ці прадаваў «Трэна», пагражала пакаранне штрафам у пяць тысяч чырвоных залатых. Самому М. Смярыцкаму напачатку ўдалося пазбегнуць кары, бо ён падпісаў свой твор псеўданімам Тэафіл Арталог. Аднак выступленне вядомага езуіцкага пісьменніка Пятра Скаргі са сваёй «Перасярогай на трэны і лямант Тэафіла Арталога...» стала пачаткам невыгодных выпрабаванняў для М. Смярыцкага, вынікам якіх былі і ўцёкі на Блізкі Усход (яго аб'явілі галоўным вінаватым у Віцебскім паўстанні 1623 г. і крывавай расправе з фанатычным уніяцкім епіскапам І. Кунцэвічам), і душэўны крызіс, і душэўны злом. Абставіны канчаткова зламалі яго, і ён не толькі адрокся як ад ератычных ад усіх сваіх твораў, але нават стаў «уніяцкім Цыцэронам».

Такі прысуд сваім творам зрабіў М. Смярыцкі. Але яго прысуд не стаў прысудам гісторыі...

Для нас яны — і плач, і напамін...

Афанасій Філіповіч

... Для вядомасці людзям праваславным, хочаць о том тепер и у потомные часы ведать.

А. Філіповіч

Ён быў апошнім беларускамоўным пісьменнікам у старабеларускай літаратуры.

К. Тарасаў

Трагічны лёс Афанасія Філіповіча (каля 1597-1648) і яго «Дыяруш» — яркае сведчанне той вірлівай эпохі, у якую яму было наканавана жыць, і сімвал стойкасці чалавечага духу, які перамагчы нельга, а можна толькі знішчыць фізічна самога чалавека.

А вірлівасць той эпохі у многім была вызначана і абумоўлена здаровай і прагрэсіўнай самай па сабе ідэяй аб'яднання «рымскай» і

«рускай» цэркваў — каталіцызму і праваслаўя. Аб'яднанне, якое здзяйснялася фальшыва і гвалтам, бо мела не рэлігійны, а палітычны характар, у выкананні царкоўных палітыканаў і дзяржаўных валонтарыстаў прывяло ў XVII ст. да катастрафічных вынікаў. Насілле, што зведала праваслаўная царква ад уніяцкіх іерархаў, каталіцкай царквы і каралеўскай улады, выклікала адпаведны адпор праваслаўнага насельніцтва, якое вылучыла са свайго асяроддзя шэраг правадароў і герояў. Адным з іх і быў пісьменнік і публіцыст, ігумен Сімяонаўскага манастыра ў Брэсце Афанасій Філіповіч.

Коротка перакажам яго жыццяпіс. Бо калізіі яго жыцця і духоўныя здабыткі ў выніку сталі зместам і матывамі галоўнай працы яго як палеміста, прапаведніка, шчырага патрыёта, нястомнага барацьбіта за адзінства славянскіх народаў і іх волю — зводу публіцыстычных артыкулаў «Дыяруш» (дзённік).

Атрымаўшы добрую адукацыю, Афанасій Філіповіч змог працаваць настаўнікам «по науках церковно-русских». Падобна таму, як М. Смотрицкі быў запрошаны хатнім настаўнікам да магната Саламярэцкага, так і канцлер ВКЛ Леў Сапега запрасіў Філіповіча настаўнікам для «царэвіча маскоўскага». Сем гадоў Афанасій выкладаў юнаку навукі і наогул выхоўваў яго. Філіповіч перажыў сапраўднае ўзрушэнне, калі даведаўся, што «Дзмітравіч» — чарговы самазванец Ян Луба, якога рыхтавалі аддаць на шыбеніцу замест выкрадзенага сына Марыны Мнішак. Філіповіч быў чалавек шчыры, сумленны, і адкрыццё, што служыў несумленнай справе, з'яўляўся пешкай у цёмных гульнях палітыканаў, што яго веды і пачуцці выкарыстоўваліся дзеля несправядлівасці, прынесла яму душэўныя пакуты. Ён палічыў сябе грэшнікам і вырашыў парваць са свецкім жыццём. У 1627 г. Філіповіч прыняў манаста ў віленскім Святадухавым манастыры. Тут «злые видимые и невидимые духи» часта кроілі яму сэрца. Тут ён быў узведзены ў сан іерманаха і святара, а ў 1633 г. накіраваны намеснікам ігумена ў Дубойскі манастыр бліз Пінска, адкуль хутка перайшоў у Купяцічы. Тут у манастырскай царкве знаходзілася цудатворная ікона Купяціцкай Маці Боскай.

Дарэчы, падзеямі манастырскага жыцця Філіповіч і пачынае «Дыяруш» — апісанне падарожжа ў Маскву ў 1637 г.

Не здолеўшы сабраць патрэбныя грошы на аднаўленне Купяціцкай царквы, вядомай яшчэ ў дамангольскія часы з выпадку з'яўлення ў тым месцы «на дрэві образу Пречистой Богородици в крестном знаку» (гісторыя царквы выкладзена Філіповічам у рэляцыі цару Міхаілу Фёдаравічу), святар вырашае ехаць па дапамогу да цара. Каля

чатырох месяцаў доўжылася тая вандроўка, поўная прыгод, перашкод і рызыкі.

У Маскву Філіповіч з Боскай дапамогай прыйшоў. Але як патрапіць да цара? І Філіповіч вырашыў падаць цару праз Пасольскі ўказ рэляцыю, у якой апісваў і сваё падарожжа, і мэту яго, і зацікавіў цара раскрыццём дзяржаўнай тайны: у межах Беларусі жыве асоба, якая адказнымі асобамі Рэчы Паспалітай прызнаецца «царэвічам Дзмі-травічам».

Прычыну свайго з'яўлення перад царом Філіповіч у рэляцыі патлумачыў не толькі мэтай атрымаць ямужну (міласціну), дзеля якой ён пусціўся ў такую рызыкоўную вандроўку, а воляй Прачыстай Багародзіцы, якая з'явілася яму і сказала: «Цар московский збудует ми церков! Иди до него». Афанасій апісвае, як Багародзіца неадступна ішла з ім і ў паўторным «чудесном видении» заявіла: «О Афанасий! Иди до царя Михаила и рци ему: звитяжай [перамагай] неприятели наши, бо юж час пришол. А в битви той каждого человека, мянующогося православным, здорово заховай».

Філіповіч атрымаў багатую ямужну, а пдся яго ад'езду царскі пасол накіраваўся да караля з пытаннем пра самазванца і патрабаваннем выдаць яго Маскве.

Паездка ў Маскву падвысіла аўтарытэт Філіповіча сярод права-слаўных. Ён выбіраецца брэсцкімі братчыкамі ігуменам Сімяонаўскага манастыра. Пераехаўшы ў Брэст, ён актывізаваў дзейнасць супраць уніяцкай капітулы. З мэтай умацаваць матэрыяльную базу манастыра едзе ў Варшаву на генеральны сойм.

Кароль Уладзіслаў IV Ваза выдаў яму прывілей, згодна з якім брацтву гарантаваліся правы і нават дазвалялася набыць участак пад будову брацкай школы. Аднак канцлер Радзівіл і падканцлер Трызна заявілі, што зрабяць тэта толькі калі сам ігумен і яго паслушнікі прымуць царкоўную унію.

Філіповіч зноў едзе ў Варшаву з «Суплікай» (скаргай), у якой адкрыта пагражаў караю: «Если унею проклятую выкорените, а востоднюю правдивую церков успокоите — то шасливые лета ваши поживете. А если не знесете унеи проклятой, то дознаете запевне гневу Божого».

Царкоўныя праваслаўныя іерархі за гэтае выступленне спачатку пасадзілі яго пад хатні арышт, а потым наладзілі Філіповічу свой царкоўны суд, пазбавілі яго сану і адправілі ў Кіеў да мітрапаліта Пятра Магілы. Суд кансісторыі вызваліў яго з-пад арышту, але хутка яго арыштавалі ўжо польскія ўлады ў якасці дзяржаўнага злачынцы па справе Яна Лубы. Цяпер жыццё Філіповіча залежала ад жыцця

самазванца. Пакуль у Маскве вырашаўся яго лёс, Філіповіч пакутаваў у варшаўскай вязніцы. За паўгода турмы ён напісаў шмат артыкулаў і перадаў іх караю. Сярод іх былі: «Навінь», «Трактат», «Фундамент непорядку костела рымскаго», «Суплика третья», «Приготовление на суд» і інш. Тры першыя аб'яднаны тэмай барацьбы супраць царкоўнай уніі. У «Навінах» гісторыю сваіх пакут А. Філіповіч разглядае як палітычную акцыю, накіраваную супраць яго нястомнай барацьбы ў абарону праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай. Праўдзіва апісваючы жыццё абяздоленага народа, пісьменнік дае вынішчальную характарыстыку ўсім, хто спрычыніўся да дзяржаўнай палітыкі патурання каталіцызму і уніі. Паўвекавая гісторыя уніі ў выкладзе Філіповіча — гэта гісторыя жудасных ганенняў і здзеку з сумлення духоўнага праваслаўнага насельніцтва. Суровай крытыцы падверг Філіповіч і дзейнасць праваслаўнага епіскапата за яго прагу да нажывы, раскошы і багацця.

А. Філіповіч у «Навінах» папярэджвае пра небяспеку абвастрэння міжнародных зносін з Рускай дзяржавай ва

ўмовах, калі народ у Рэчы Паспалітай падзелены на два варожыя лагеры з розным веравызнаннем. Ён прапануе караю актывізаваць справу прымірэння і згоды ў краіне.

Ян Луба шчасліва вярнуўся з Масквы, і Філіповіча як заложніка павінны былі вызваліць з-пад арышту. Але замест гэтага ён быў адпраўлены ў ссылку ў Кіеў з рашучым наказам караля мітрапаліту Пятру Магіле затачыць ігумена-бунтаўшчыка ў такое месца, адкуль ён не змог бы больш падаць свайго голасу. Мітрапаліт пасяліў Філіповіча ў келлі Кіева-Пячэрскага манастыра.

Не здолеўшы пераканаць мітрапаліта ў неабгрунтаванасці абвінавачвання і строгіх мер у адносінах да сябе, ён заняўся зводам усёй сваёй публіцыстыкі ў адзін твор - «Дыяруш».

Ён імкнуўся стварыць такі літаратурны помнік, які б выкрываў унію і праўдзіва адлюстравваў рэчаіснасць Рэчы Паспалітай; помнік, які меў бы актуальнасць «не только тепер» (1646), але і «у потомные часы».

Толькі пасля смерці мітрапаліта А. Філіповіч выйшаў на волю, але хутка па даносе капітана каралеўскіх войскаў Шумскага быў арыштаваны за пасылку «якихсь листов и пороху» казакам Багдана Хмяльніцкага.

Фанатычныя салдаты ваяводы Масальскага «пекли огнем», а потым расстралялі яго каля вёскі Гершановічы пад Брэстам. Так трагічна абарвалася жыццё пісьменніка-публіцыста, волю якога да

барацьбы за праваслаўную веру і свой народ не змагі зламаць ні арышты, ні турмы, ні кайданы, ні ссылкі.

Ён таксама зрабіў свой выбар. Аднойчы і назаўсёды.

Збылася мара А. Філіповіча: яго «Дыяруш» — не толькі гістарычны помнік і сведчанне таго далёкага, вірлівага і змрочнага часу, але і помнік палемічнай публіцыстыкі, заснаванай на ўласных назіраннях пісьменніка. Пададзена ў творы ўсё з уласцівай толькі яму манерай пісьма. Апроч гнеўнай публіцыстыкі, вандроўных запісаў, яго ўспамінаў, дзённікаў і аўтабіяграфічнага нарыса аб пражытым і перажытым, лістоў і пасланняў, эскізаў асобных выступленняў, трактатаў багаслаўнага зместу ў «Дыярушы» змешчаны легенды, паданні і нават уласныя песні і вершы, напісаныя ў турме, якімі ён мацаваў свой дух:

Звiтiяжай же зрайцoв: пeрвeй униатoв.

Прeпoзитoв тaкжe, и их нoминaнтoв.

Абы бoльш нe кoлoтилi, в пoкoю лeт кoнeц жили.

Пoтлуми вcex прoтивникoв и их рaды,

Абы бoльш нe чинили гнeву и здрaды

Межи грeки и рымляны, гдe ж тo лoд

Твoй eсть выбрaный!

Усяго 48 радкоў, да якіх сам ігумен напісаў музыку. Даследчыца Л. П. Касцюкавец (Беларуская дзяржаўная кансерваторыя) расшыфравала нотны запіс А. Філіповіча. Гімн айца Афанасія праз трыста год пасля яго напісання быў выкананы на канцэртах у Мінску. І гучыць ён узнёсла і ўрачыста.

І змест усяго створанага А. Філіповічам, і манера яго пісьма вызначаны самай галоўнай якасцю яго асобы — сумленнем, а гэтая каштоўнасць вечная і агульначалавечая. Таму не толькі тады, калі жыў патрыёт і міратворца, яго ведалі, але і ў «потомныя часы» будуць «ведать». І шанаваць яго памяць.

Сімяон Полацкі

... Прoпaвeддзiо слoвa нaрoдy кaрыcны.

З эпитaфii нa пoмнiкy Сiмioнy Пoлaцкaмy

Писaх в нaчaлe пo язькy тoeмy,

Ижe cвoйcтвeнный бe мoeмy дoмy.

Сiмioн Пoлaцкi

Назваваючы Афанасія Філіповіча «апошнім беларускамоўным пісьменнікам», К. Тарасаў патлумачыў, што «храналагічны» наступнік Філіповіча — Сімяон Полацкі (Самуіл Гаўрылавіч Пятроўскі-Сітніяновіч 1629-1680) — выступіў з друкаваным словам пасля ад'езду ў Мас-

кву, дзе, уласна, і прайшло яго творчае жыццё. Пісаў ён і на лацінскай мове, і на рускай, у якой асабліва адчувальныя беларускамоўныя адметнасці, і на польскай, і непасрэдна на «языку тоему, иже свойственный бе» яго радзіме і народу. Знітаванасць з роднымі домам, роднай зямлёй у Сімяона Полацкага была вельмі моцнай, аб чым сведчыць і яго перадсмяротны тэстамент, які ён склаў загадзя, прадчуваючы блізкую смерць. Распараджаючыся сваёй немалой маёмасцю, Сімяон прызначыў вялікія сумы некалькім беларускім манастырам, што заставаліся абаронцамі роднай культуры на беларускіх землях. Гэта была яго апошняя даніна радзіме і дапамога аднадумцам. Польшыя жыцця паэта-гуманіста, асветніка і філосафа згасла, адмерыўшы яму ўсяго пяцьдзесят гадоў, але створанага ім нельга перабольшыць — яго хапіла б на некалькі гістарычных постацяў.

Лёс Сімяона Полацкага склаўся больш-менш удала. Ён не зведаў крыўдаў і здзекаў, адзіноты і беднасці ў такой ступені, як Сымон Будны; маральнага злomu і краху асобы, як М. Смятрыцкі; гвалту, як А. Філіповіч.

А час быў змрочны, трагічны. Полацк дзіцячых і юнацкіх гадоў Сімяона Полацкага выглядаў больш сумна, чым пры Ф. Скарыну. Гвалтоўныя формы прыняло абарачэнне праваслаўных ва уніяцтва. Да ўсяго яшчэ войска Івана Грознага, а пасля Стэфана Баторыя, баявыя дзеянні ў вайну 1632-1634 гг. моцна разбурылі горад. Асабліва горкай была страта унікальнай бібліятэкі Сафійскага сабора ў жніўні 1579 г.

Правучыўшыся дзесяць гадоўулепшай навучальнай установе праваслаўных у Рэчы Паспалітай — у Кіева-Магілянскай калегіі, Сімяон Полацкі ў 1650 г. паступіў на філасофскі факультэт Віленскай езуіцкай акадэміі.

У 1654 г., пасля Пераяслаўскай рады, Расія распачала вайну супраць Рэчы Паспалітай і галоўным тэатрам ваенных дзеянняў стала Беларусь. Вільня таксама зведала вялікія разбурэнні і разгром: каталіцкія касцёлы і кляштары былі разрабаваны. Таму студэнт Пятроўскі, зразумеўшы, што не толькі працягваць навучанне, але і жыць у такім горадзе небяспечна, пакідае Вільню і вяртаецца дадому, у Полацк.

Усё ішло да таго, што Рэч Паспалітая магла знікнуць з карты Еўропы. На хвалі ўзнясення праваслаўнай веры Самуіл Пятроўскі-Сітніяновіч паstryгся ў манахі. Свецкае жыццё з яго абавязкамі перад дзяржавай і сям'ёй, па яго меркаванні, магло толькі пашкодзіць навукавай і паэтычнай дзейнасці, да якой ён меў не проста схільнасць, але якой прагнуў:

*Ибо не будет мощно с книгами сидети,
Удалит от них жена, удалят и дети...
И Феофраст в князи си того возбраняет,
Препятствие мудрости женитбу вещаает.
Ей неудобно книги довольно читати,
И хотение жены в доме исполняти.*

Вось так у 27 гадоў, даўшы зарок бясшлюбнасці, Самуіл Пятроўскі стаў манахам Сімяонам Полацкім і прысвяціў сябе працы дыдакаля (настаўніка) брацкай школы, што асабліва адпавядала імкненням яго душы. Выбар зроблены! А літаральна праз месяц ён стаў удзельнікам падзей, якія вызначылі ўсё яго далейшае жыццё.

Распачаўшы ў 1656 г. вайну са Швецыяй, цар Аляксей Міхайлавіч выехаў у войска. Шлях яго ляжаў праз Віцебск і Полацк. Айцы Багаўленскага манастыра надумалі ўславіць цара панегірычнымі вершамі. А некалькімі днямі раней Сімяон ездзіў у Віцебск, і там таксама школьнікамі былі прачытаны для цара «Метры», складзеныя Сімяонам Полацкім:

*Вітаем ты, православный царю, праведное солнце,
Здавно бо век пригнули тебе души наши и сердце,
Вітаем ты, царю, от востока к нам пришедшаго,
Белорусский же от нужд народ весь освобождашаго.*

У прывітанні цару Сімяон Полацкі не абмінуў увагай і хвалою усіх з баярскай свiты самадзержца, што, паводле панегірыка, «за веру з смелостью пошши яко дети Львовы».

Так Сімяон Полацкі скарыстаў выпадак, каб выставіць для ацэнкі свой паэтычны дар і палітычны погляд. Абставіны патрабавалі ад твораў палітычнай начынкi. У горадзе распаўсюдзіліся чуткі аб магчымым абранні цара Аляксея вялікім князем літоўскім і каралём польскім. Ніхто не мог прадбачыць, што вырашыць сейм, але Сімяон піша «Віншаванне з выпадку абрання на польскае каралеўства».

Адчуваючы ў сабе вялікі талент, Сімяон стараўся скарыстаць спрыяльныя ўмовы для яго развіцця, не грэбуючы нават заняткам, да якога ў яго не ляжала душа. Слушна сцвярджае паэт, што звяртаць увагу на марнае, дробязнае, траціць на яго сілы — закопваць свой талент:

*Талант в землю сокрыты, есть то благодати
данья на тлетворны вещи обращати.*

Нерэалізаваны талент, ва ўяўленні Сімяона Полацкага, тое ж самае, што

*Знающе правду, а о ней молчати,
есть злато в землю тщетно закопати.*

Але далей абставіны склаліся для Сімяона Полацкага не лепшым чынам. Палякі замірыліся з Расіяй і далі адпор шведам. Пасля смерці Багдана Хмяльніцкага новы гетман Выгоўскі паддаўся ўладам караля. Казацтва скасавала артыкулы Пераяслаўскай рады пра з'яднанне з Расіяй і ў 1659 г. разам з татарамі пад Канатопам разбіла адборныя войскі князя Пажарскага. Пачалася новая вайна Расіі з Рэччу Паспалітай, і на гэты раз з адчувальнымі няўдачамі для рускіх.

Нядоўгія гады дабрабыту і шчаслівага жыцця праваслаўнай царквы на Беларусі скончыліся, і новая прышласць магла абяцаць толькі помсавы ўціск. Што да становішча народа, то жахі той вайны апісаў Г. Сянкевіч у рамане «Патоп» у адпаведнасці з гістарычнай праўдай. Час тых войнаў вобразна параўноўвалі з патопам: і вайна, і выкліканыя ёю голад і эпідэміі звялі на той свет палову беларускага насельніцтва. Набрала моцы і пыхі непазбежнае пасля шматгадовых войнаў невуцтва, разлютаваліся норавы, уступіла ў сілу, у свае «законны» правы помсавасць.

Нічога добрага для сябе ў сваім родным горадзе і наогул у княстве Сімяон Полацкі не чакаў. У любы момант яму маглі прыгадаць і яго красамоўныя ўхваленні рускага манарха («праведнае сонце», «светит о солнце, в полском горизонте»), і размах пажаданняў («Прийми митру Литовску, прими и корону Полскую, Алексею, под свою оборону»). Не толькі абьякавасць да сваёй асобы, але знявагу і здзек зведаў Сімяон Полацкі: за нейкую правіннасць біскуп Каліста абавязаў паэта да працы ў хляве. Нават больш: давялося паэту зведаць і пакуты турэмнага зняволення.

«Молитва в скорби сущего и клевету терпящего» перадае перажытыя ім у тыя дні пачуцці:

*Призри оком милости на мене скорбяща,
От неправедна мужа клевету терпяща.
Их же ум мой не мыслил, он на мя клеветет.
А душа в невинности от страха трепещет.
Крови моя хочет, пагубы желает...*

Трагедыя асобы адоранай, моцнай, незвычайнай, якая не можа рэалізаваць свой дар, сіла абставін для якой аказалася мацней за сілу дару, засведчана Сімяонам Полацкім у яго аўтабіяграфічных вершах, поўных гаркоты безвыходнага расчаравання і адначасова здольнасці пасмяяцца з сябе ў такім становішчы:

*Вся глава умом велми ся наткана.
А мозгу мало, что места не стало.
Времем сквозь нос разум вытекает,
Да Семён умен — языком принимает.*

*А сколько силы не можно сказати —
Льва на бумагу мощно мне раздрати.
Другий то Сампсон, да нет с ким побиться,
Кого вызову, всяк мене боится.
Да кто с богатырем борются посмеет,
Мечем, пистолъми — все Семен умеет.
Мнози видають, как сильно борюся,
Когда с рубахи в вечер раздегнуса.
Не один недруг тогда погибает,
А кровь от ногтей аж в очи плискает.
По такой битве рад я спочиваю,
На мяккой лавке так трудов збываю...
Свои палаты за печью имею.
А про богатство хвалиться не смею,
Чтоб вор не окрал, а стану дарити,
Кто мя изволит скоро оженити.
Я буду ему праведно служити —
Хлеб дармо ести, вино добре пити.*

Жаданне штосьці змяніць, каб рэалізаваць свой дар, было дамі-
нующым у яго душы, бо паэт зноў і зноў піша пра гэта:

*Видите меня, как я муж отраден.
Возрастом велик и умом израден.
Ума излишком, аж негде девати,
Купи, кто хочет, а я рад продати.*

Аднак рэпутацыя песняра рускага цара адбівала ўсіх пакупнікоў. І
Сімяон Полацкі рызыкнуў: летам 1664 г., узяўшы маці і пляменніка,
паехаў у Маскву. Цяпер ужо назаўсёды (першы раз ён ездзіў у Маскву
ў 1660 г. прасіць дапамогі для Полацкага манастыра і нават жыў там
некаторы час).

Літаратурная спадчына Сімяона Полацкага беларускага перыяду
вылучаецца жанрава-тэматычнай разнастайнасцю: «віршы» рэлігій-
най тэматыкі (акафісты, кондакі, трапары), у якіх услаўляецца Ісус
Хрыстос, выяўляюцца пачуцці шчырага верніка; дэкламацыйны, прысве-
чаны канкрэтным падзеям і рэальным гістарычным асобам; эпітафіі
на смерць розных асоб, вершы, прысвечаныя гістарычным падзеям;
сатырычныя («На ляютніка», «На п'яніцу», «На грэшніка» і інш.), вер-
шы на астралагічныя тэмы, у якіх ён вытлумачваў залежнасць харак-
тару і лёсу чалавека ад становішча зорак і планет, вершы на тэмы
антычнай міфалогіі і гісторыі культуры («Чатыры вякі чалавецтва»,
«Восем цудаў свету» і інш.).

Вершаскладанне было галоўным захапленнем Сімяона Полацкага. Ён пакінуў вялікую спадчыну — 50 тысяч радкоў, пісаў ва ўсіх жанрах і дасягнуў вытанчанасці формы. Першым у Расіі Сімяон Полацкі ператварыў паэзію з рамяства ў мастацтва. Вобраз і яго мастацкі эквівалент — вось схема яго вершаў. Асацыятыўнасць як атрыбут сапраўднага мастацтва — самая адметная асаблівасць яго творчасці. З дапамогай асацыятыўнасці ён выяўляў сваю філасофію, сваё светаўспрыманне:

*Колесо скрипящее путнику стужает,
Человек же ропотный Богу досаждает.*

Менавіта праз параўнанні і асацыяцыі паэт дасягае выключнага ўздзеяння на чытача, бо вершы яго адшліфаваныя да ўзроўню афарыстычнасці:

*Яко врачество болезней исцеляет,
Философия нрав зол души исправляет.*

Галоўны зборнік паэзіі С. Полацкага — «Вертаград шматкаляровы» выявіў усе дыдактычныя памкненні паэта, яго філасофію. Ён лічыў свае вершы дапаможнікам для выпраўлення нораваў: «Обрящет zde благородный и богатый врачества недугом своим; гордости — смирение; сребролюбю — благорасточение... Обрящет гневливец — кротость и прощение удобное; ленивец — бодрость; глупец — мудрость... ненавистник — любовь... блудник — воздержание». Не толькі «вучыў царанят у Маскве Сімяон з пасівелага Полацка», як з гордасцю за свайго земляка пісаў П. Панчанка ў вершы «Мы з тых беларусаў...». Спецыяльна для царэвіча Пятра Сімяон падрыхтаваў і выдаў «Буквар», аздобіўшы падручнік гумарыстычным прысвячэннем, што выдатна характарызуе яго як аўтара падручнікаў для дзяцей:

*Плевелы от пшеницы жезл тверд отбивает,
Розга буйство из сердец детских прогоняет.
Розгы малому, бича большим трэба,
А жезл подростим, при нескудном хлебе.
Та орудия глупых исправляют,
Плоты целости ничтоже вреждают
И волю злую к Богу прилазаят...
Целуйте розгу, бич и жезл лобзайте,
Та суть безвинна, тех не проклиняйте...*

Указам цара Сімяон Полацкі прызначаецца настаўнікам у спецыяльнае вучылішча для пад'ячых Прыказу тайных спраў. Вучняў там было ўсяго чацвёрра, сярод якіх быў і аўтар эпітафіі, напісанай і высечанай праз 15 год на надмагільным помніку Сімяону Полацкаму, Сільвестр Мядзведзеў.

Галоўнымі прадметамі ў вучылішчы былі лацінская і польская мовы, але акрамя іх Сімяон выкладаў сваім дарослым слухачам граматыку, рыторыку, паэтыку, багаслоўе, філасофію з астралогіяй. Дарэчы, ён складаў гараскоп пры нараджэнні Пятра Аляксеевіча, прадказаўшы долю, на якой «слава почивает». Сам жа паэт лічыў, што не зоркі вінаваты, «егда кто зло некое обыче деяти».

Пра сур'ёзнае стаўленне Сімяона Полацкага да сваёй педагагічнай дзейнасці, у якой ён рэалізаваў сябе як асобу, спатолю пругу непасрэднага ўздзеяння на людзей, сведчыць і той факт, што ён зрабіў вершаваны пераклад Псалтыра — «Псалтырь рифмотворная». Па гэтай кнізе вучылася некалькі наступных пакаленняў. Яе разам з «Граматыкай...» М. Смарыцкага і «Арыфметыкай» Магніцкага Ламаносаў назваў «вратами своей учености». Прапаганда асветы была часткай яго дзейнасці, а ўсведамленне невуцтва, неадукаванасці як вытоку зла — адзін з элементаў яго светапогляду: *«Многие невежды, не бывшие никогда учениками, смеют называться учителями... по правде это не учителя, но мучители. Оттого умножились в людях злоба, преуспело лукавство, волхвование, чародейство, разбой, воровство, убийства, пьянство...»* Гэтыя абуральныя словы адрасаваны духавенству, неадукаванасць якога Сімяон Полацкі лічыў асабліва небяспечнымі для грамадства.

Верш, у якім выяўлена тая ж думка, захапляе багаццем асацыяцый, трапных параўнанняў невука з невідуччым, што вядзе таго, хто бачыць, і з савой, якая разважае пра сонечныя промні:

*Невежда пути вожд да не бывает
Книг неискусный да не поучает.
Невежда мудрого елма поучает —
Слепец очитого провождает.
Сова о лучах солнца рассуждает,
Егда невеглас о мудрых вещает.*

Сімяон Полацкі марыў стварыць у Маскве вышэйшую навучальную ўстанову накшталт Віленскага універсітэта ці Кіева-Магілянскай калегіі і заняць пасаду рэктара. Ён ужо шмат зрабіў для рэалізацыі гэтай задумы, але ідэя была рэалізавана ўжо без яго: на аснове яго праекта ў 1686 г. была створана Славяна-грэка-лацінская акадэмія. Нельга не пагадзіцца са сцверджаннем К. Тарасава, што наш сьляхны зямляк «абagnaў расійскую рэчаіснасць на цэлае стагоддзе».

Кнігавыдавецкая дзейнасць Сімяона Полацкага — яшчэ адно сведчанне унікальнасці гэтай гістарычнай постаці і яе ролі ў развіцці рускай культуры. Сімяон Полацкі быў поўным распарадчыкам друкарні ў Крамлі, свабоднай ад патрыярхавай цензуры. Першай кнігай,

якую ён выдаў у гэтай друкарні, быў «Буквар языка славенска, сиречь начало учення детем хотящим учитися чтению писаний».

Атрымаўшы друкарню, Сімяон Полацкі хацеў выдаваць творы, адпаведныя свайму светапогляду, і найперш уласныя. Ён ужо сабраў і падрыхтаваў для апублікавання ўсе свае літаратурныя творы, але ў самы разгар гэтых прыемных клопатаў раптоўна памёр. Яго вучань С. Мядзведзеў выдаў два тамы прапаведзяў Сімяона: «Абед душэўны» і «Вячэра душэўная». Зборнік «Вертаград шматкаляровы» (у якім у алфавітным парадку былі размешчаны царкоўныя легенды, звесткі з гісторыі, анекдоты, погляды на ідэальнага манарха) — своеасаблівая энцыклапедыя. «Вертаград...» і «Рыфмалагіён» з'явіліся ў друку толькі ў XIX ст.

Сімяон Полацкі з'яўляецца і заснавальнікам драматургі ў Расіі (п'есы «Камедыя прытчы пра блуднага сына», «Пра Навухаданосара цара...»); ён стаяў ля вытокаў першага ў Расіі тэатра, створанага ў 1672 г. пры двары Аляксея Міхайлавіча.

Жыццятпіс Сімяона Полацкага прыводзіць нас да высновы, што ён, усведамляючы ўсю веліч Богам дадзенага яму дару, добра разумеў і другое: галоўная і першая ўмова рэалізацыі гэтага дару — жыццё. Гэта і вызначыла галоўны яго выбар — развітанне з Радзімай, якую ён так моцна любіў і адкуль чэрпаў і сілы, і натхненне. І як не пагадзіцца з Кастусём Тарасавым: «Хоць і кажуць: радзіма там, дзе свабода, усё жжны марыць аб свабодзе на роднай зямлі...»

Літаратурная спадчына Сімяона Полацкага палоніць нас глыбокай мудрасцю, багаццем і нярэдка парадаксальнасцю асацыяцый, вытанчанасцю метафар, дасканаласцю рыфмы... І поўніць сэрца шчымлівым шкадаваннем, што толькі ўскосна паўплываў ён на развіццё нашай нацыянальнай культуры, непасрэдна ж спрычыніўся, даў штуршок і па-сапраўднаму ўзбагаціў хай сабе і братнюю, але ўсё ж не нашу нацыянальную культуру. Сапраўды, няма прарокаў у сваёй Айчыне!

На лянотніка

*Дарма, лянотнік, за стол ты сядзеш,
Бо ты ж да працы ахвоты не маеш.
Дробны мураш, а глядзі, як працуе,
Цэлае лета спажыву рыхтуе:
Рана сабе ён запасы збірае,
Прыклад уласны табе пакідае,
Гэтым табе незнарок памагае,
Бліжніх любіць ён цябе навучае,
Зерне абкусіць, каб росту не мела,*

З добрымі справамі вучыць умела
Сэрцам не ўзносіцца, ведаць змірэнне,
Мець сваю добрасць нібы паніжэнне
Вузкая вучыць сцяжына, што трэба
Вузкі шлях выбраць да светлага неба,
Вось ён зямлю выкідае з гняздзечка,
Каб вымеў справы зямныя з сардэчка.
Прыклад жа ёсць, на яго і раўняйся,
У працы штодня мурашом заставайся,
Як хочаш жыць не ва ўбогасці заўжды,
А ў вечнай ласцы нябеснае праўды.

www.kamunikat.org

ЛІТАРАТУРА XVIII ст.

Васемнацатае стагоддзе... І пра яго можна сказаць: «час быў змрочны». Пра несупынных войны, што віхурай праносіліся праз наш край, спускашалі нашу зямлю і вынішчалі генафонд нацыі, ужо гаварылася на папярэдніх старонках. Адзначана XVIII ст. таксама жудаснай і зацяжной Паўночнай вайной (1700-1721). І вынік тых войнаў — зноў «чырвоны пас на белым тле Радзімы».

У народзе кажучь: калі ў катлы занадта паддаць пары, то яны ўзарвуцца. Пра тое, як узарваліся тыя катлы, — крыху пазней. А вось пра тое, як «пары паддавалі» сведчыць... адсутнасць сведкі. Літаратура — «адбітакродных з'яў», але ў XVIII ст. у нас яе, па сутнасці, амаль не было. Усе народы Еўропы могуць пахваліцца сваімі шэдэўрамі, створанымі ў эпоху Асветніцтва. Мы, на жаль, не можам. Бо ў нас на той час адабралі выключна ўсё — нават мову. Сейм 1696 г. не толькі забараніў беларускую мову, але забараніў выбіраць праваслаўных у дзяржаўныя ўстановы, праблематычным стала і атрыманне праваслаўнымі адукацыі...

Далучэнне Беларусі ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) да Расійскай імперыі таксама мала што змяніла — з агню ды ў полымя. Пра «палёгкі» і «прывілеі» для беларускага мужыка ў сувязі з тым далучэннем выдатна скажа ў свой час Кастусь Каліноўскі ў «Мужыцкай праўдзе».

Захавальнікам роднага слова ў той змрочны час заставаўся толькі народ, а формай зберажэння — фальклор. І толькі асобныя сапраўдныя залацінкі зіхацелі ў змроку таго нялюдскага часу.

Каятан Марашэўскі

Залацінкай беларускай літаратуры XVIII ст. з'яўляецца «Камедыя» настаўніка Забельскай гімназіі Каятана Марашэўскага. Твор напісаны ў 1787 г. для Забельскага тэатра пры дамініканскім манастыры Дрысенскага павета.

Напачатку кароткі пераказ зместу «Камедыі». Ён паспрыяе абфунтаванню тэзы, што гэты твор — выток нашай нацыянальнай драматургіі, што роля яго стваральніка ў гісторыі нацыянальнага тэатральнага мастацтва тоесная ролі Сімяона Полацкага ў станаўленні расійскага.

Пачынаецца «Камедыя» з маналога-скаргі селяніна Дзёмкі на сваё гаротнае жыццё: сын — калека, жонка — п'янічка, а ён адзін гаруе,

высільваецца, але «ўсё напроціў ідзець». Ва ўсім, лічыць Дзёмка, вінаваты Адам, які сарваў яблык «з дэрава праклятага», — з таго і пачаліся пакуты людскія.

Да ўсяго яшчэ і яўрэй-карчмар патрабуе вярнуць грошы за гарэлку. Лаянка і валгузня Дзёмкі з карчмаром, згадванне чорта («Круціся, хоць к чорту!») канчаецца тым, што той цюк дзяцюк, як кажуць. З'явіўся, як толькі яго паклікалі: апрануты як шляхцюк і гаворыць таксама на панскай мове — па-польску. І Дзёмка просіць чорта парадзіць, якім чынам стаць яму багатым: «Бо, здаецца, што я дужа цяжка працую, аднакава як не маю нічога, так не маю». І зноў вінаваціць ва ўсім Адама. Чорт даводзіць Дзёмку, што вінаваты ў сваіх няшчасцях ён сам, а каб у тым пераканаўся, прапануе яму выпрабаванне: «На працягу адной гадзіны нічога не сказаць і не піснуць». Драбязой палічыў Дзёмка тое выпрабаванне, за якое чорт паабяцаў даць не сто, як марыў Дзёмка, а дзвесце і нават трыста рублёў. Дзёмка ж паабяцаў чорту, калі не вытрымае і загаворыць, стаць яго падданым. І нават д'яблава перасцярога («Калі не вытрымаеш закладу, душу тваю вазьму ў пекла і ўжо без ніякага прабачэння. Памятай жа аб гэтым!») не ўтрымала Дзёмку ад спакусы ўраз разбагацець: «Да ўжо ж, пане д'ябле, датрываю, датрымаю».

Аднак вытрымкі і цяплення больш у чорта, чым у селяніна: чорт ажно тройчы (у адпаведнасці з фальклорнымі традыцыямі) дае селяніну магчымасць і шанц «разбагацець» і даруе яму, насуперак умове, яго нявытрыманасць. Дзёмка тройчы парушае ўмову. Першы раз, абураны някемлівасцю хлапчукоў, што намерваюцца па лесвіцы ўзлезці на неба, падказвае, як па ёй узбірацца, каб яна не завальвалася. Другі раз ён дапамагае тром братам, якія, адкапаўшы скрыню з бацькавым скарбам, не могуць гэтую скрыню дастаць. Калі з'явіўся чорт, то шляхціцы нават пацвердзілі, што Дзёмка з імі сапраўды размаўляў, бо раіў, як тую скрыню з ямы выпягнуць. Дзёмка абураны чорнай няўдзячнасцю, але дзедзюкі даводзяць, што ім як панам не да твару даваць хлуслівыя паказанні. Трэці раз Дзёмка абураецца глупствам вандроўнага пакутніка, які, уносячы да неба малітвы, наступіў на дудку і палічыў яе за «агіднае стварэнне» — змяю. І прайграў чорту ўжо аканчальна.

Вось такі няхітры сюжэт. Аднак твор цікавы і каштоўны не толькі сваім глыбокім рэалізмам (у маналогам-скаргах Дзёмкі — усе выявы нялюдскага жыцця селяніна, у тым ліку і такая, як п'янства, нават жаночае), фальклорнымі рэмінісцэнцыямі, мастацкім спалучэннем умоўнага, фантастычнага і рэальнага, але і сваім глыбокім філасофскім зместам.

Доказам апошняга з'яўляецца і неадназначнае прачытанне гэтага твора крытыкамі і літаратуразнаўцамі. Так, да прыкладу, літаратуразнавец Я. Усікаў лічыць Дзёмку пераможцам у тым змаганні з чортам, акцэнтуючы ўвагу на высакародных памкненнях селяніна: «Ён проста не можа жыць толькі для сябе. Дапамагаць іншым, рабідь дабро людзям — гэта ўжо ў яго крыві, у яго натуры». А. Мальдзіс таксама ўсведамляе Дзёмку як станоўчага героя, што «выклікае не асуджэнне, а спагаду і сімпатыю».

Спагаду — так, сімпатыю — наўрад ці. Абураючыся несправядлівасцю і здэкамі, што чыняць у адносінах да яго паны, гатовы хоць самому чорту душу прадаць, абы толькі пазбавіцца галечы і прыніжэння, Дзёмка тым не менш пашукаў і знайшоў, з каго і ён яшчэ можа паздэкавацца. Ён валтузіць, лае і нават абражае такога ж няшчаснага і прыніжанага карчмара, увесь час падкрэсліваючы сваю над ім перавагу. Свядома ці несвядома (калі несвядома, то гэта яшчэ больш даказвае мастацкую вартасць твора, якім валадарыць ўжо не воля аўтара, а законы мастацтва, галоўны з якіх - рэалізм), але Каятан Марашэўскі пераканальна паказаў самую страшную выяву зла і нялюдскасці — рабскую псіхалогію. А яна, як вядома, - найперш у няздольнасці пазбавіцца ад прыніжэння і ў здольнасці прыніжаць другіх. А такія заўсёды знойдуцца. У Дзёмкавай сітуацыі — карчмар-яўрэй. Апошні адрозніваецца ад яго, бадай, толькі большым інстынктам самазахавання: ён яшчэ не спіўся да такой ступені, як Дзёмка, каб не баяцца чорта. І каб неяк выжыць самому, скарыстоўвае тых, хто ўжо гатоў д'яблу душу прадаць. Ёсць попыт — ёсць і прапаноўва. І яго карчма таму доказ. Ёю ён ратуе сябе...

Сімпатызуючы Дзёмку, аналітыкі зусім не звяртаюць увагі на «мары» Дзёмкі — не толькі пацягаць за пэйсахі, калі разбагацее, арандатар, але і дадзець свайго «вялікага непрыяцеля» — суседа Герасіма. Прымусіць Герасіма кланяцца яму, але і пасяя таго нават не пазычыць таму грошай, каб заплаціць за чынш: «З'есць чорта - не дам!» Сам жа Дзёмка за тыя грошы «статку» накупляе «і яшчэ на гарэлку, з малацьбы ідзя напіцца, застанецца».

Звернем увагу на канцэптуальны момант у творы — на маналог чорта, у якім той даводзіць Дзёмку, што не Адама трэба вінаваціць, бо Адам меў наказ ад Бога не ўжываць забароненага плода, «але ж ён не ведаў тых таямніц нашай здрады», як ведае Дзёмка. «Ён нічога не чуў пра пасткі, якія мы расстаўляем штодня на чалавечы род. Ён не бачыў ніякага падобнага прыкладу для сябе. Ты ж асвечаны пропаведзямі, перакананы на прыкладах і падмацаваны штодзённым вопытам, адважыўся парушыць тры разы клятву прысягі».

Мы не павінны забывацца, што аўтарам гэтага выдатнага твора, надзённага і сёння, з'яўляецца не проста настаўнік дамініканскай калегіі, а святар. Дэмакратызм і хрысціянскі дыдактызм на ўзроўні біблейскіх рэмінісцэнцый у творы выдавочныя. Філасофская думка пра поўную залежнасць чалавека ад лесу, як і поўную свабоду выбару чалавека, пра валадарства абсягамі сваёй уласнай душы — вызначальная ў творы.

Стан жа душы Дзёмкі, канкрэтныя яе выявы (п'янства, знявага слабейшага, помслівасць, нецярпімасць да суседа і нецярплівасць) даюць няшмат падстаў для захаплення гэтым героем. Адмоўныя якасці гэтага героя не могуць кампенсавацца яго шчырасцю і непасрэднасцю, жаданнем дапамагчы вандроўнікам.

Рэалізм і дэмакратызм «Камедыі», якія стануць магістральнымі накірункамі далейшага развіцця нашай літаратуры, забяспечылі гэтаму твору і мастацкую каштоўнасць, і неўміручасць.

Біблейскія, хрысціянскія элементы і хрысціянскі дыдактызм у новай літаратуры будуць узмацняцца, толькі на іншым узроўні і ў іншай форме, чым у «Камедыі» К. Марашэўскага.

ЛІТАРАТУРА XIX-XX стст.

Для сябе і сваёй Радзімы XIX стагоддзе А. С. Пушкін вызначыў як «жорсткае» («что в мой жестокий век восславил я свободу...») Для нашай жа Радзімы XIX век быў і гераічным, а трагічным, жорсткім — удвая. Калі вылучыць самае істотнае з мора слоў, напісаных і пра гэтае стагоддзе, і пра літаратуру, ім абумоўленую, то яно ў тым, што катлы, у якія паддалі замнога пары, нарэшце ўзарваліся. Паўстанне К. Каліноўскага, яго прычыны і яго наступствы, вызначылі ўсё: і адметнасць часу, і яго «адбітак» — літаратуру.

Гвалтоўная русіфікацыя прывяла да таго, што Беларусь надоўга знікла з карты Еўропы: была ўжо забаронена не толькі мова карэннага насельніцтва гэтай краіны, але нават назва яе «Беларусь» — яна была заменена назвай «Северо-Западный край».

Зразумела, што ні друкаваць свае творы на сваёй зямлі, ні выяўляць свой светапогляд і сваю грамадзянскую пазіцыю беларускія аўтары не мелі магчымасці. У пачатку стагоддзя толькі ў фальклоры ды яшчэ ў творчасці філарэтаў і філаматаў (членаў тайных студэнцкіх таварыстваў і аб'яднанняў) жыў невывішчальны нацыянальны дух. Трагічным быў іх лёс: арышты, ссылкі, турмы... Кожны з іх заслугоўвае ўдзячнай памяці нашчадкаў за сваю высакародную чалавечую ахвярнасць. Большасць з іх пісалі па-польску. А вось Ян Чачот ад захаплення беларускай народнай паэзіяй перайшоў да творчасці на мове свайго народа ў той «жорсткі» век. Яму — наша асаблівая ўдзячнасць і пашана.

Ян Чачот

Знаць Чачота ўсе павінны...

Ф. Багушэвіч

Ключ да шчасця — знаю —
Ў клопаце аб краю!

Ян Чачот

Зборнічак народных песняў 1846 г. выдання ў запісах Яна Чачота «Вясковья песенькі з-пад Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі на славянска-крывіцкай мове і яе самабытныя словы, з назіраннямі над гэтай мовай» (такая поўная назва зборніка) літаральна ашаламіў Ф. Багушэвіча.

Асабліва ўразіла яго прадмова да песняў: што ні слова — то нібыта пра яго ці нават зварот да яго.

Ян Чачот, разважаючы пра будучыню беларускай мовы, гаворыць пра неабходнасць укладання граматыкі і слоўнікаў: «Той, хто ўзяў бы сабе гэты клопат, заслужыў бы ўдзячнасць не толькі цяперашняга пакалення, але і больш пэўную ў будучым».

Чачотава прадмова да зборніка народных песняў стала першай спробай зрабіць разгорнуты агляд асноўных моўных асаблівасцяў беларускіх гаворак.

Ян Чачот меў цудоўны талент паэта-песенніка. Яго вершы лёгка клаліся на музыку, бо ён быў надзвычай чуйны да мелодыкі слова. Яго песня «Прэч, прэч, сум, нудота..» — бадзёрая, аптымістычная. Яе вельмі любіла моладзь. Твор быў напісаны Чачотам, паводле яго слоў, на матыў песні «крывічан» (тэрмін Яна Чачота): «Сем дзён малаціла, шастак зарабіла...» Ахвотна спявала моладзь і яго іншыя песні, што былі створаны на матывы беларускіх народных песень: «Бяду сабе купіла да за свае грошы», «Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся». Песні прызначаліся для паэтавай каханай — Зосі Малеўскай, дачкі рэктара Віленскага ўніверсітэта; Зосю кахаў і Тамаш Зан. Песні гэтыя Зося выконвала на фартэпіяна, яны заўсёды сустракаліся віленскай моладзю на вечарынах бурнымі воплескамі, а самога аўтара падымалі «на ўра», асабліва за тыя песні, што былі напісаны ім па-беларуску.

Сваё захапленне песнямі Яна Чачота выказаў Адам Міцкевіч у лісце 27 лістапада 1819 г.: «Што мяне... узрадавала — прызнаюся табе па-філамацку — гэта твае песні, я бачу ў іх агромністы і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пісьменніцкую дарогу. Лёгкасцьды прытым агонь... пераўзышлі нават тыя надзеі, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лянуйся, калі ласка, ты пішаш усё лепш...»

Песні Чачот піша на беларускай мове нават у вязніцы, куды трапляе разам з іншымі філаматамі. Паводле ўспамінаў сучаснікаў, Чачот пасля абвяшчэння яму прысуду спяваў сваю песню:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,

Да нас навядуць да далёкое Русі.

«Лёгкасць» і той «паэтычны агонь», пра якія казаў А. Міцкевіч, вялікі сябар Яна Чачота, — адметнасць яго паэзіі. І гэта пры ўсім тым, што ён быў першапраходцам у беларускай паэзіі, ён ішоў па цаліку, уздымаючы «сваю скібіну слова».

Ніяк нельга пагадзіцца са сцверджаннем некаторых літаратуразнаўцаў, быццам «для Яна Чачота беларускія вершы былі практыкаваннем на беларускай мове», што ён «выдаваў іх для нашчадкаў, асабліва для навукоўцаў-лінгвістаў». Нават калі і так, то зусім не благі клопат для кожнага самавітага прыстойнага чалавека, а тым больш —

творцы. Ян Чачот сапраўды клапаціўся пра нашчадкаў, бо і нам прысвячаюцца, нашым душам і розумам адрасаваны яго радкі, у якіх і «лёгкасць», і «паэтычны агонь»:

*Гэй вы, хлопцы,
Гэй, малойцы,
Час за працу брацца —
Досьць з Бахам знацца!
Вам чало ўвянчае
Край, што так чакае
Вашых слаўных дзеяў:
Вы — яго надзея!...
Вам навучам, працы
Трэба ўсім аддацца!
Каб не змарнавалі
Час і не праспалі.
Ключ да шчасця — знаю —
Ў клопаце аб краю!*

Гэта і нам наказвае Ян Чачот:
*Сейце без прынукі
Вы святло навукі.
... Кожны з нас айчыне
Паслужыць павінен.
Свету, добрым людзям —
Славу так здабудзем.*

Афарыстычна сфармуляваны Янам Чачотам духоўны тэстамент:

*Будзе той каханы,
Лаўрамі ўвянчаны,
Хто працуе ў поце,
Дбаючы аб цноце,
Каб вярнуць, браты,
Век наш залаты!*

(«Гэй, малойцы!»)

Да нас дайшло няшмат беларускамоўных твораў Чачота (каля 30 вершаў, змешчаных у шасці тамах беларускіх народных песень). Бясспрэчна, самую большую каштоўнасць з яго спадчыны ўяўляе менавіта фалькларыстыка. У беларускай фалькларыстыцы Ян Чачот — «постаць, можна сказаць, першай велічыні... Гэта быў сапраўдны подзвіг паэта-фалькларыста», — сцвярджае К. Цвірка.

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую каштоўнасць уяўляюць і яго балады, напісаныя на польскай мове. Сучаснаму чы-

тачу яны вядомы ў выдатным перакладзе на родную мову Уладзіміра Мархеля.

Вядомы польскі вучоны Станіслаў Свірка ў 1958 г. пісаў, што «...тыя «песенькі» і «балады» Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці».

Адам Міцкевіч быў вельмі ўдзячны свайму сябру. Нездарма, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу «Балады і рамансы» сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў імя Яна Чачота.

Паэта цікавіць мінулае роднага краю. Захапленне самым! Значнымі постацямі мінуўшчыны, асабліва Львом Сапегам, які спрычыніўся да Статута ВКЛ, вывучэнне летапісаў і хронік натхніла Яна Чачота на стварэнне балад. У іх ён выявіў сваё разуменне гісторыі, свой светапогляд:

*Горш няма, чым сварка дома,
Брат ідзе на брата,
Пэўна ўжо ад калатнечы
Прападзе іх хата.*

Так пачынаецца балада «Разлад Вітаўта з Ягайлам», у якой Ян Чачот акцэнтуюе ўвагу на тым, што разлад паміж Вітаўтам і Ягайлам скарысталі ворагі: «крыжакі прыйшлі адразу ў дом іх для расправы». Выснова паэта, што мінулае павінна вучыць нас, як жыць сёння, выяўлена ў апошняй страфе:

*Тут навука для нашчадкаў
Хай заб'е трывогу:
Хто ж ваюе дома і кліча
Ворага ў падмогу!*

Балады Яна Чачота цікавыя да ўсяго яшчэ і асобасным яго «прачытаннем» гісторыі і гістарычных крыніц.

Усе творы Яна Чачота — сапраўды беларускія. І не толькі тыя, што напісаны на беларускай мове, але і польскамоўныя. Беларускія — сваім пафасам і праблемамі, якія вырашае ў іх паэт, і выключна нацыянальным матэрыялам і каштоўнасцямі, якія ён сцвярджае. Прайшоўшы праз турмы і ссылкі, да канца сваіх дзён Ян Чачот застаўся верным беларускаму народу, яго культуры і мове.

Магіла Міндоўга. 1263 г.⁴

*І сягоння ў Наваградку
Ёсць гара Міндоўга,*

⁴ Гэты і наступныя вершы — у перакладзе У. Мархеля.

Там ляжыць з таго ён часу,
Як пайшоў да Бога

Быў калісь кароль ліцвінскі,
Сёння жменя пылу;
Жыў двурушиа, і двурушиа
Завяло ў магілу.

Хоць прыняў святую веру,
Ды пакінуў потым,
Жонку ж кінуў Даўмантову
Не было ахвоты.

І забіў Даўмонт за жонку
Смелага Міндоўга,
Тым учынкам абняславіў
Ён Літву надоўга.

Хай Міндоўг і каралеўскай
Дасягнуў кароны,
А красой чужое жонкі
Быў запаланёны.

Бірута, Кейстутава жонка
Што за высокая горка
Спрэе муравой ахінула ?
Ах, то ж магіла Біруты,
Жонкі памерлай Кейстута.

Мудрая колісь дзяўчына
З гожым, цудоўным абліччам,
Быццам багіня ў пашане,
Жрыцай была па-над Знічам.

Колісь ля мора ў Паланзе
Кветкі на лузе збірала,
З іх выплятала вяночкі,
Ў Зніч для ахвяры кідала.

Людзям яна спагадала,
Зналася з людям бядачым,

Хто ёй даверыўся ў модлах,
Той не заходзіўся плачам.

Князь закахайся ў дзяўчыну,
Люд яе ўзнёс у аблокі,
Звычай Кейстут змог парушыць,
Гвалтам адвёз яе ў Трокі.

Браццяў Кейстут пасклікаўшы,
Справіў вяселле надзіва,
З любай Бірутай пражыў ён
Шмат светлых лет і шчасліва.

Князь яе ўсюды праславіў,
Кожны прымаў яе міла:
Вызваліў Брэст ён без штурму,
Бо ў ім Бірута гасціла.

Як свае скончыла леты,
Стаў ёй высокай магілай
Той жа пагорак, дзе калісь
Зніч для багоў не згасіла.

Ведае кожны на Жмудзі,
Што там святая Бірута,
Мужнага Вітаўта маці,
Слаўная жонка Кейстута.

**Альгерд, вялікі князь ліцвінскі
1330-1345 гг.**

Да вышыняў да арловых
Жаўранку далёка.
І Альгерда будзе ўславіць
Песняру нялёгка.

Узляцець да вартых князя
інтанацый спеву
У сваёй короткай песні
Я не меў спадзеву.

Крыжакоў ён і суседзяў

Стрымліваў напады,
Падначальваў ён закону
Дабрачынства ўлады.

Як сяброў яго хто крыўдзіў,
То хадзіў ён потым
Да таго сталіцы самай,
Прысланіў кап'ётам.

Быў суровы, але й схільны
Да суседскай згоды:
«Не хачу, — казаў, — каб марна
Кроў лілі народы».

Каб жа кожны ў свеце ўладца
Словы тые знаў бы,
На зямлі, крывей палітай,
Мір запанаваў бы.

Люд бы жыў тады спокійна
І сваім парадкам,
Ім аддзячыць як Альгерду,
Наказаў нашчадкам.

Ганна Вітаўтава і Алена Амулічова

1382 г.

Прад каханнем хіба варты
Хоць чаго замок і ворта?
Любасць мілых вызваляе
І навек сябе ўслаўляе.
Вітаўт вызволен быў Ганнай,
Жонкаю сваёй каханай.

Быў зачынены ў скляпенні
Ў замку Вітаўт на згінненне,
Набліжалася мінута
Знішчыць вязня, як Кейстута.
Любасць поўніла спадзевам —
Прыляцела Ганна ў Крэва.

І з Аленай — у скляпенне,

Вітаўта свайго ў імгненне
Апранула ў строй жанчыны,
Вывела з тае цямніны.
Адбылася так падмена,
Засталася там Алена.

Адамкнулі каты дзверы,
Даць вачам не могуць веры
І ад злосці ў той жа хвілі
Служку Вітаўта забілі,
Вызваліцельку князёву,
Слаўную Амулічову.

Ганну і Літву кахала
І сабой ахвяравала,
Новай маткай князю стала,
Бо жыццё падаравала.
Ганне Вітаўт і Алене
Абавязан вызваленнем.

Разлад Вітаўта з Ягайлам

Горш няма, чым сварка дома,
Брат ідзе на брата,
Пэўна ўжо ад калатнечы
Прападзе іх хата.

Толькі Вітаўт з Ягелонам
Бой пачаў крываваы,
Крыжакі прыйшлі адразу
Удом іх для расправы.

Тройчы Вітаўт з крыжакамі
Заміраўся ў згодзе,
Тройчы Жмудзь ён ім закладваў,
Чым Літве нашкодзіў.

Адусюль ішла пагроза
Замкам Гедыміна,
І сваіх братаў стрыечных
Вітаўт вёў да згіну.

*Вільню ўзяць не здолеў сілай,
Нішчыў край вакольні,
Здрадзіў брату, то ўжо здрадзіць
Крыжакам быў здольны.*

*А ў яднанні з Ягелонам
Дасягнуў ён мэты.
Колькі слёз людскіх на Жмудзі
Ён праліў за гэта ?*

*Тут навукa для нашчадкаў
Хай заб'е трывогу:
Хто ж ваюе дома ў кліча
Ворага ў падмогу!*

Ян Баршчэўскі

Цуды можна разумець толькі сэрцам...

«Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных аповяданнях» — мастацкае ўвасабленне нацыянальнай веры беларусаў

Выдавец «Шляхціца Завальні...» Рамуальд Падбярэскі назваў гэты твор фантазіяй аўтара, сатканай «на аснове нацыянальных колераў». Ён падкрэсліваў сувязь твора «з духам і паэзіяй народа, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова».

Многія крытыкі і даследчыкі творчасці Яна Баршчэўскага настойліва даводзяць пра аналогію фантастычных аповяданняў з арабскімі народнымі казкамі «Тысяча і адна ноч». У прыватным лісце ксяндза Ігната Галаванскага да крытыка Міхала Грабоўскага гаворыцца: «А будзе тэта збор аповяданняў, накшталт «Тысячы і адной ночы», але з далёка лепшаю завязкаю, бо яна ўзята з рэчаіснасці». Спалучэнне рэальнага і фантастычнага, умоўнага — адметнасць «Шляхціца Завальні...» як рамантычнага твора.

Рамантызм — напрамак у літаратуры першай паловы XIX ст. Прынцыпы рамантызму вымагаюць ад пісьменніка звароту да гісторыі, фальклору, увагі да ўнутранага свету герояў — асобай незвычайных, моцных, якія выпрабываюцца незвычайнымі, экстрэмальнымі і звышэкстрэмальнымі сітуацыямі выбару. Мэта пісьменнікаў-рамантыкаў не адлюстраванне рэчаіснасці, а выяўленне сваіх пачуццяў і адносін да яе.

Параўнанне «Шляхціца Завальні...» з арабскімі народнымі казкамі, безумоўна, робіць гонар аднаму з самых нацыянальных твораў беларускай літаратуры, бо арабскія народныя казкі лічацца найбольш дасканалымі ў мастацкіх адносінах. І ў творы Яна Баршчэўскага мастацкасць таксама дасягаецца ўвасабленнем нацыянальнага праз умоўнасці (найперш займальнасць і алегорыю) высокага ўзроўню.

І ўсё ж сам Ян Баршчэўскі не менш настойліва падкрэсліваў адметнасць свайго твора ў параўнанні з такімі, хай сабе і шэдэўрамі, як «Іліяда» Гамера ці арабскія казкі. З захапленнем слухаючы грэчаскія міфы ў пераказе Янкі, усведамляючы і чэрпаючы асалоду ад іх умоўнасцей, шляхціц Завальня паўтараў некалькі разоў: «Хоць ён быў і паганін, ды якое шляхетнае пачуццё і любасць да бацькоў — ісці ў такое небяспечнае месца. Але якая ў іх дзіўная вера, у нас душачкі збавёння ідуць у неба, а яны сабе прыдумалі нябеснае валадарства так глыбока над зямлёй. Дзіўная рэч!»

І арабскія казкі, і фантастычныя апавяданні Яна Баршчэўскага сталі сусветнымі шэдэўрамі, таму што яны — мастацкае ўвасабленне нацыянальнай веры, толькі першыя — ісламу, а другія — хрысціянскай.

«Шляхетны той чалавек, які, жывучы на гэтым свеце, слухае адно загалова Божыя», — такі лейтматыў твора.

Усімі апавяданнямі пісьменнік сцвярджае закон вечнасці, што за ўсё давядзецца плаціць. За злачынствы, зухаватыя ўчынкі, пошукі заклятых скарбаў і лёгкага хлеба, хаўрус з нячысцікам — вялікая плата: загубленая душа і страта спакою. «Памучыў людзей — адкажа перад Богам». За дабро, «за дарункі зямныя набываем спакой сумлення і надзею на добрую будучыню», сцвярджае Ян Баршчэўскі. Бацька шляхціца Завальні, выпраўляючы яго некалі ў свет, наказваў зарабляць на кавалак хлеба, быць пачцівым, любіць бліжняга і жыць у згодзе з людзьмі, а як сустрэнуцца непрыемнасці — трымаць, быць верным і працавітым: *«Памятай заўсёды такую прыказку: як сабе пасцелеш — так і выспнішся».*

З усіх чалавечых заганаў «найбольш супярэчыць рэлігіі і агідная Богу — помета. Ёю не супакоіш пакуты». Не «око за око и зуб за зуб», а міласэрнасць, дабрыню, любоў сцвярджае і наша вера, і апавяданні Баршчэўскага. Таму яны такія гуманістычныя, у іх няма, як у арабскіх казках, жудасных ецэн катавання за здраду ці іншыя правіннасці. Грэшнік знікае, пра яго ніхто больш нічога не чуе. Выплакала ўсе вочы, бачачы пакуты і слёзы сваёй дачкі па мужу, чараўніца Арына (а чараўніцтва, паводле хрысціянскай рэлігіі, вялікі грэх) і «заручылася з зямлёй» («Зухаватыя ўчынкі»).

Не мнагажонствы і гарэмы, а манагамны шлюб, вернасць і цноту, любасць і згodu ў сям'і сцвярджаюць усе фантастычныя апавяданні. «Добрая жонка — скарб найдаражэйшы, бо дзе ў хаце каханне і згода, там і благаслаўленне Божае». Адсюль і цнатынасць, незратычнасць апавяданняў. Чытач зачараваны ўзнёсласцю, чысцінёй, цнотай, з якімі Баршчэўскі апісвае характэрныя жанчыны як роўнай з мужчынам, а не як істоты ніжэйшага кшталту і рабыні свайго мужа-пана. Нельга не здзіўляцца з таго, як пісьменніку ўдаецца пазбягаць асуджэння (не судзі!) пры апісанні ганебных учынкаў сваіх герояў, асабліва гераінь: «нечакана зашумеў лес і вецер засвісцеў над полем. Аўрэля, гэтая лёгкая паветраная істота, як пяро, узляцела і хутка, так што нельга было яе стрымаць, падымалася ўсё вышэй і вышэй. І вось ужо ляціць над бярозавым гаем, муж глядзіць на яе, ламаючы рукі, і не ведае, што яму рабіць. Аўрэля ляціць разам з ветрам, нібы лёгкі матыль...» І Аўрэлю, што «была такою лёгкою і з ветрам паляцела», і Мальвіну, якая была пераканана, «што сэрца можна аддаць тому, да кого мімаволі цягнецца душа, але руку — толькі таму, хто золотом і пашанаю абяцае жыццёвы дабрабыт», аўтар не вінаваціць, а шчыра спачувае тым, на чыім жыццёвым шляху сустрэліся такія жанчыны.

Глыбока псіхалагічна і пераканальна паказвае пісьменнік не толькі тое, што цэментуе сям'ю, але і што яе нішчыць, разбурае: «Усчалася між імі спрэчка, і нечакана зашумеў лес і вецер засвісцеў над полем» («Шкаляр Люцэфуга»). Альберт у сваёй каханай, аб якой марыў і дзеля якой прадаў нячысціку душу, убачыў тысячу заганаў, і стала яна яму ўжо непрывабнай («Вогненныя духі»).

Зло невынішчальнае, яно вечнае і здольна «пладзіцца, як звяры, бо людская злосць яму добрая паша». І не толькі грэшнікі і злоснікі, праклёншчыкі і ненавіснікі, але і дзеці іх, той, хто народзіцца, будучы расплачвацца за іх грахі. «Але зло, якое яна [Белая Сорока] пакінула, распаўзлося па ўсім наваколлі». Сямён здолеў перамагчы вужа («Вужыная карона»), але калі вярнуўся дахаты, «аж там безліч вужакаў, сыкаючы, паўзучы падаву і пад печ. ... Доўга яшчэ дакучалі вужы небараку Сямёну».

Усё мае свае выгокі. Рабы нараджаюць рабоў. Сын Буры таксама будзе Бурай, бо за грахі, за рабскую псіхалогію сваіх бацькоў адкажуць іх дзеці. «Мой бацька не разарваў жалезных кайданаў, якія колькі год упіваліся ў яго рукі і ногі. Несканчоныя слёзы і нараканні маці маёй, калі быў яшчэ ў яе ўлонні, паўплывалі на ўсю маю натуру. Я нарадзіўся з адзнакай няшчасця на чале» («Сын Буры»).

Арабскія народным казкі славяць зямныя багацці як атрыбут шаноўнага, самавітага чалавека. Нават больш, багацце — мэта

жыцця, і для дасягнення яе ўсе сродкі добрыя. Стаўленне Яна Баршчэўскага да багацця неадназначнае. З аднаго боку, яно — тлен, марнасць марнасцяў. Яму супрацьпастаўлены іншыя каштоўнасці — здароўе, суменная праца, спакой душы, каханне, сям'я... З другога боку, багацце, дабрабыт, заможнасць, здабытыя суменнай працай, — адзін з элементаў пшчасця. «Багаты чалавек можа шмат добрага зрабіць». Чалавек стане годным уладаром зямных скарбаў, калі навучыцца пазнаваць і любіць дабро. Пісьменнік нецяярпімы да тых, хто гоніцца за багаццем «не дзеля таго, каб рабіць дабро бліжнім, а каб нічога не рабіць, або — што яшчэ гори/ — каб шкодзіць. Але што ж далей?» На ўсё жыццё шляхціц Завальня засвоіў урок бацькі: «добры лес і ўладу над зямнымі скарбамі» — дзеля бліжніх сваіх.

Удумлівы чытач заўважыць, што пісьменнік нялітасцівы толькі да паноў, надзеленых уладай. Настойліва даводзіць ён, што прычына ўсіх людскіх няшчасцяў на гэтай чароўнай і багатай зямлі — хцівасць, зайздасць, бяздушнасць уладароў, іх дурасць і прага раскошы. Слушна даводзіць ён, што зло тым страшнейшае, чым большай уладай яно надзелена: «О! Калі б той пан Гугон (д 'ябал) у сваім жыцці на гэтым свеце быў суддзёю, сакратаром або іншым якім чыноўнікам, дык што брабілася?» А рабілася б тое, што апісана ў апавяданні «Кот Варгін»: «Гнеў яго быў страшны, жорстка і часта безусялякае віны караў..., апрыкраў жыхарам, выклікаючы іх на суд, ганарыўся знакамітасцю роду Дадэмухаў, апавядаў, як некалі раскашавалі яго продкі...» Плата за грахі і невыкананне «загадаў Божых» — вынішчэнне ўласнай душы, а кара — нябыт. Але што можа чалавек? Што залежыць ад яго? Якія яго магчымасці ў барацьбе са злом?

Ян Баршчэўскі пра ўваскрэсенне душы і перамогу чалавека над злом

З усіх апавяданняў вылучаюцца «Ваўкалак» і «Вужыная карона». Яны самыя аптымістычныя і канцэптуальныя ў творчасці Яна Баршчэўскага. Апавяданні акрамя ўсіх пералічаных жыццёвых ісцін і «загадаў Божых» сцвярджаюць, што ад чалавека залежыць самае галоўнае — стан яго душы. Яны славяць чалавека, які, спатыкнуўшыся, знайшоў у сабе сілы, каб выбрацца з бездані свайго граху і вярнуць, уваскрасіць душу; які перамог зло толькі пасля таго, як перамог самога сябе. Пераканальна паказана ў апавяданні «Ваўкалак» ўваскрэсенне душы і сцвярджаецца, што самая цяжкая, але і самая вартая чалавека перамога — перамога над сабой.

Эвалюцыя душы і паступовае яе ўваскрэсенне пачынаецца з пераацэнкі каштоўнасцей. Сямён зразумеў, што багацце ад нячысціка

— тлен, які не здольны зрабіць яго шчаслівым. Самае вялікае шчасце — каханне. У імя яго ён цалуе крыжык (а крыж — сімвал веры, без якой, як даводзіць Ян Баршчэўскі, «чалавек на ўсё гатовы») і кідае каменем у вужа.

Уваскрэсенне душы пачынаецца з пакаяння, з жалю і спагады няшчаснаму, з адчування яго болю і пакут, як сваіх уласных. А канчаткова вырваць сваю душу ў нячысціка можна толькі добрымі справамі. Рабі дабро ўсім, нават сваім крыўдзіцелям, даводзіць апавяданнем «Ваўкалак» Ян Баршчэўскі. І адначасова перасцерагае, заклікае быць асцярожнымі, клапаціцца аб сваёй душы, не пускаць у яе тое, што яе пагубіць: зайздрасць, жаданне зла другому, хціvasць, помсліvasць. І Біблія папярэджвае ўсіх нас, што зайздрасць — грэх самы вялікі, большы за забойства, бо яна паступова, кропля за кропляй забівае радасць жыцця і ўсведамленне таго, што дадзена чалавеку, і адначасова напаўняе яго душу неўтаймоўным жаданнем зла іншым, каму дадзена тое, што не дадзена яму. Зайздроснік, папярэджвае нас Біблія, — жывы труп, непахаваны нябожчык, які выпраменьвае толькі зло. Зайздроснік - гэта ваўкалак, папярэджвае Ян Баршчэўскі.

Чаму ж не ўсе героі фантастычных апавяданняў уваскрасілі свае душы, а толькі Марка і Сямён? А Люцэфуга? А Альберт? А Васіль? Ззнаўшы шмат гора, пакут і страху, толькі суддзя Дадэмуха ды яшчэ пані паручніца, а таксама жонка пана Н. і іх сем'і з дапамогай добрага чараўніка Тамаша выратаваліся ад ката Варгіна. А астатнія? Так і загінулі, сышлі ў нябыт. Чаму?

Пісьменнік настойлівы ў сваіх перакананнях, што чалавек, які саграшыў не па сваёй волі або памыліўся, паверыўшы злу ў белых адзежах, прыняўшы Белую Сароку за ўвасабленне чысціні, але потым шчыра пакаяўся, варты жалю, спагады і літасці Божай. Чароўная пані з падземнага царства даруе жыццё селяніну, якога пад страхам смерці паслаў па скарбы хцівы пан. І Сямёну пан загадаў настраляць дзічыны для гасцей пад пагрозай жорсткага пакарання. Герояў жа трынаццатага апавядання, а разам з імі і нас, пісьменнік папярэджвае: Тамаш сышоў з гэтай зямлі, дапамагчы больш не будзе каму, а кот Варгін з'яўляецца зноў і зноў — будзьце пільнымі!

Назначэнне фантастычнага ў творах Яна Баршчэўскага.

Адметнасць алегорыі

Назначэнне фантастычнага ў творах Яна Баршчэўскага традыцыйнае: зацікавіць чытача, а праз цікавае дачыненне да найважнейшых жыццёвых ісціны, «загады Божыя», бо «шмат праўды ў гэтых падан-

нях». Фантастычнае — сродак, мастацкі прыём стварэння экстрэмальных сітуацый, у якіх найлепш выяўляецца веліч, моц ці, наадварот, — духоўнае банкруцтва.

Аднак фантастычнае і алегарычнае ў творах Яна Баршчэўскага мае істотнае адрозненне ад алегорыі ў паганскіх легендах ці некаторых фальклорных творах пазнейшых перыядаў. Да прыкладу, жывёлы, зьяры ў паганскіх легендах увасабляюць і дабро, а ў хрысціянскіх, паводле якіх і напісаны «Шляхціц Завальня...», — наадварот, толькі зло. У народнай казцы «Дамінікова удзячнасць» вуж — увасабленне дабра, а ў апавяданні «Вужыная карона» — зла.

Алегорыя Яна Баршчэўскага не толькі дзеля займальнасці ці стварэння крытычных сітуацый, у якіх выпрабавваюцца героі. Яна філасофская, яна — спосаб выяўлення пісьменніцкай філасофскай канцэпцыі.

У фантастычных апавяданнях Яна Баршчэўскага носыбітам і ўвасабленнем дабра з'яўляецца толькі чалавек. За рэдкім выключэннем, і намаганні яго, сродкі барацьбы з незлічонымі сіламі зла, таксама рэальныя — добрыя справы дзеля бліжняга свайго. Толькі ад гэтых добрых, канкрэтных і рэальных, а не фантастычных спраў гіне зло.

У народных ці літаратурных казках, паганскіх легендах перамагчы зло дапамагаюць птушкі, зьяры, нават нежывыя прадметы. У творах Яна Баршчэўскага толькі Чалавек супрацьстаіць злу ў розных яго выяўленнях. Кот Варгін, Белая Сарока, чорны сабака, вуж, нават жамяра — усе яны слугі д'ябла. Супраць усіх іх — адзін Чалавек. Перамога вызначаецца станам яго душы і яго пабожнымі ўчынкамі. І ў гэтым — аптымізм і максімізм Яна Баршчэўскага.

«На свеце трэба быць асцярожным» — яшчэ адзін лейтматыў «Шляхціца Завальні...». Ад чаго ж перасцерагае нас пісьменнік і як дзеля гэтага выкарыстоўвае алегорыю?

Зло ў творах Яна Баршчэўскага паказана не толькі ў вобліку агідных пачвар, цмокаў, карузікаў (фантазія пісьменніка неабмежаваная ў іх абмалёўцы), але вельмі часта яно надзвычай прывабнае, зманлівае, зіхоткае: «іўміг вока стаіць пасярод пакоя кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, вочы вялікія, поўныя прывабнасці, на галаве і на ўсім адзенні зіхацяць дзяменты і каштоўныя камяні» («Белая Сарока»).

Самай страшнай сілай валодае зло ў белых адзежах, сцвярджае і перасцерагае пісьменнік. Яно вабіць, захапляе, бярэ ў палон, нішчыць волю і пачуцці, блытае «святыя думкі». Каханая, пра якую так марыў, жыць без якой не мог, становіцца Альберту ўжо непрывабнай, ён убацьу ў ёй тысячы заганаў. Менавіта зло ў белых адзежах хоча валада-

рыць не адной, а ўсімі душамі. Белая Сарока прыслала Скамароху вялізны мех золата, «каб быў верны сам і іншых знайшоў, адданых ёй».

Пісьменнік сцвярджае таксама і магутную сілу слова, перасцерагае ўсіх, хто лічыць, што «слова — вецер, які не можа ані дапамагчы, ані, таксама, пашкодзіць». Славянчы выратавальную сілу слова, пісьменнік заклікае нас быць пільнымі менавіта да такога слова, якое здольнае пашкодзіць, разбэсціць, паклікаць у шырокую браму, што вядзе да пагібелі.

Нагадаем толькі некаторыя маналогі носьбітаў зла. У іх словах-закліках не ўсе здольны распазнаць цяжы і пугны, што рыхтуюцца для ахвяр. І варта толькі зрабіць гэтыя словы і ўсё, што за імі стаіць, здабыткам сваёй душы — душа вынішчаецца: *«Ніколі не палохайся нічога і не дзівіся нічому, бо калі пахіснеешся сэрцам або духам — будзеш нешчаслівым; не пускай у душу такія пачуцці»*, — вучыць Сямёна незнаемы чалавек, адпраўляючы яго на Лысую гару да вужынага караля.

«Чалавечыя жыццё надвычай короткое. Навошта думаць пра гэта? Пакінь сумняваюцца, ты чалавек — і ўсе павінны служыць табе!» — яшчэ больш прывабна гучыць.

«Навошта зважаць на невясёлае; хто ведае, якая будзе будучыня; давайце жыць сённяшнім днём. Што будзе пасля, навошта думаць цяпер» — не менш пераканальны довад носьбіта зла.

І не ўсе, асабліва маладыя, што знаходзяцца «ў той апаслівай пары», калі і хочацца зведаць вострых адчуванняў і шчасця, усіх даброт і выгод зараз жа (а пра цану за ўсё гэта навошта думаць цяпер!), здольны ўстаяць перад такой спакусай. Не ўсе разумеюць, што ёсць страх і страх. Страх як выяўленне рабскай псіхалогіі і страх як ахоўная рэакцыя арганізма ад фізічнага і духоўнага вынішчэння. Адсутнасць такога страху — сведчанне, што не спрацоўвае інстынкт самазахавання, што ўключаецца праграма на самавынішчэнне. Пакуль ёсць такі страх, ёсць надзея, што не ўсё страчана, бо менавіта страх надае сілы і... смеласці спыніцца, адумацца, уратаваць сваю душу і ўсё, што вакол яе. Прыгадаем: «Толькі ў сэрцы трывожным пачую за краіну радзімую жах...»

А сумненне ёсць сведчанне жывой, пабожнай, шляхетнай душы. Гэта толькі неразумны і здрадлівы чалавек не пахінецца, не засумняецца: а можа, не так жыву, не тым даражыў, не над тым дрыжаў, што варта чалавека? Вязбожныя і непахісныя якраз і хістаюцца потым пры любой змене абставін, як флюгеры на ветры, а Белья Сарокі і Нікітроны ўжо лепяць з іх, як з воску, тое, што трэба ім.

Добрая паша злу там, дзе людзі не помняць мінулае, не дбаюць пра будучыню — жывуць толькі сённяшнім днём. Такія не здольны здзейсніць з карысцю для сябе і бліжняга сваё права на выбар. Нагадаем мудрую прытчу, як да Бога прыйшлі дзве дзяўчыны і папрасілі Яго зрабіць іх шчаслівымі на ўсё жыццё. Бог адказаў, што так не бывае, што чалавечае жыццё перапяляе: у ім павінны быць і пакуты і радасці. І прапанаваў выбар: шчасце або ў маладосці, або ў старасці.

Першая сказала: «Навошта мне шчасце ў старасці? Я зараз яго хачу зведаць, пакуль маладая, пакуль усё цікава».

Другая ж разважыла так: «Я маладая і дужая і здолею перанесці ўсе нягоды і выпрабаванні, затое ў старасці мне патрэбны будуць спакой і любоў бліжняга...»

З таго часу і дзеляцца людзі на мудрых і нямудрых: на тых, хто думае пра заўтрашні дзень і пра старасць дбае ў маладосці, і на тых, хто жыве толькі сённяшнім днём.

Цэнтральная праблема «Шляхціца Завальні...»

Цэнтральнай праблемай твора Яна Баршчэўскага з'яўляецца праблема шчасця. Яго героі апантаны прагай шчасця і знаходзяцца ў вечным пошуку яго. Кожны разумее шчасце па-свойму; пра гэта яны спрачаюцца не толькі адзін з адным, але нярэдка і самі з сабой, адмаўляючыся ад свайго першапачатковага разумення шчасця.

Шчасце — гэта шанец, удача, лёгкае жыццё і багацце, лічаць Карпа («Пра чарнакніжніка і пра цмока...»), Сямён («Вужыная карона»), Альберт («Вогненныя духі»).

І ўсё ж: «меў Карпа грошы, меў і павагу, але ж ці ў гэтым шчасце?» І Сямён прыйшоў да пераканання, што найвялікшае шчасце — каханне, яно натхніла яго на барацьбу з нячысцікам і адмаўленне ад багацця; і Альберт не змог купіць спакою ні за якія скарбы.

Шчасце — быць вышэй за ўсіх, лічыць Васіль («Зухаватыя ўчынкi»), але ўсе ад яго адварнуліся...

«Жыць так, як хочаш, нічога сабе не забараняючы, — вось пра што я мару», — жыццёвае крэда Люцэфугі.

Разуменне шчасця з'яўляецца меркай духоўнасці ўсіх герояў Яна Баршчэўскага і адначасова вызначае іх сутнасць і іх жыццёвыя шляхі, нават лёс.

Усіх герояў фантастычных апавяданняў радніць тое, што да канчатковага ўсведамлення шчасця яны прыходзяць у выніку расчаравання, пераацэнкі каштоўнасцей і эвалюцыі душы. Дорага заплацілі ўсе героі за памылковасць сваіх думак, за сваю, прыдуманую імі праўду, бо праўда на ўсіх адна — праўда веры: «Пакінь памылкі свае,

вер так, як верылі твае бацькі. Яны жылі шчасліва і спокійна; іх прастая вера заслужыла ўзнагароду. Якая ж праўда вышэйшая за праўду веры?»

Сэнс назвы твора

Шляхціц Завальня — скразны вобраз, ён «цэментуе» змест, праз яго пісьменнік здзяйсняе жанравую непаўторнасць твора. Шляхціц Завальня гасцінна сустракае ўсіх падарожных, вывешвае ліхтар на жэрдцы, ставіць свечку на падваконні, каб яны ў завіруху і дуйку не збіліся з дарогі, шчодро частуе, а за гэта яны расказваюць яму казкі, без якіх ён, як той цар Шахрыяр з арабскіх казак, заснуць не можа.

І ўсё ж, на першы погляд, загадкава, чаму яго іменем названы твор: ён толькі з асалодай слухае, а не прыдумвае і не расказвае, як Шахерызада.

Вядома ж, і не праз тое, што шляхціц Завальня ўвасабляе лепшыя нацыянальныя якасці беларускага народа: гасціннасць, мудрасць, клопат пра будучыню, любоў да роднай зямлі, пабожнасць. Бо тыя ж самыя якасці не ў меншай меры ўвасабляюць многія іншыя героі твора: рыбак Родзька, пан Сівоха, сляпы Францішак. Пра Родзьку Завальня сказаў: «Люблю гэтага рыбака, пачцівы ён чалавек і працавіты. Пабудзеш на яго востраве — адразу відаць, што жыве там чалавек гаспадарлівы і дбайны. ... Шчаслівы чалавек. У яго там яшчэ не мінуўся залаты век».

І ўсё ж шляхціц Завальня валодае такой якасцю, што вылучае яго і ставіць вышэй над усімі носьбітамі добра і мудрасці ў творы. Якасць гэтага - цікавасць да мінулага, усведамленне велічы і духоўнага багацця народа, выяўленых у казках, паданнях, песнях, прыказках і прымаўках. Завальня лепш за іншых усведамляе, што «шмат праўды ў гэтых народных паданнях», што «мінулае вучыць нас, як жыць сёння», што, жывучы на гэтым свеце, трэба слухаць «загады Божыя». І яго ўсведамленне — не ў словах (многія афарыстычныя выразы належаць нават не яму), а найперш у справах. Ён — мецэнат духоўнасці, ахоўнік тых, хто яшчэ збярог гэтыя скарбы народныя ў сваёй памяці і душы. Шляхціц Завальня «хранитель вечности», пасол вякоў і пакаленняў. Без такіх людзей парвецца павязь вякоў, і мы станем манкуртам!, а гэта так небяспечна! Пра гэта толькі і мараць «асташкаўцы», якія «запаланілі нашу прыгожую зямлю, прынеслі сюды свае брыдкія, бесчалавечныя звычкі і норавы, разбэсцілі сваімі непрыстойнымі песнямі нашу моладзь, павынішчалі багацце нашыхлясоў і азёр...».

У кожнага народа і кожнага пакалення павінен быць свой шляхціц Завальня. Гэта — і Язэп Драздовіч, і летапісец Віцебшчыны А. Сапуноў, і М. Каспяровіч, і В. Ластоўскі, і Ф. М. Янкоўскі...

Роля лірычных адступленняў і пейзажных замалёвак

«Шляхціц Завальня...» — твор, у якім дзівосным чынам спалучаецца не толькі рэальнае і фантастычнае, але і эпічнае і лірычнае. У творы шмат пейзажных замалёвак і лірычных адступленняў. У доказ прывядзём тры ўрыўкі з твора і звернем увагу на багацце мовы, у прыватнасці сінтаксісу як сродку выяўлення багацця думак, пачуццяў. Насычанасць аднароднымі дапаўненнямі, развітымі дапасаванымі азначэннямі садзейнічае паўнацэнаму апісанню і выяўленню пачуцця захаплення, любові, удзячнасці, настальгічнага смутку па дарагім і незваротным.

Лірызм, узрушанасць і эмацыйнасць дасягаецца і клічнымі сказамі, і аднатыпнымі сказамі (пэўна-асабовымі, развітымі мноствам аднародных дапаўненняў), і паўторамі (памятаю, там), і злучнікавымі паўторамі і. Усё гэта ў спалучэнні з інверсіяй робіць мову рытмізаванай, што таксама спрыяе лірызму, выяўленню элегічнага настрою, стану душы, у якой спявае сум, у якой смутак светлы. Аўтарскі знак (працяжнік паміж аднароднымі азначэннямі) выяўляе філасофію пісьменніка, што маладосць і адпаведны стан душы ў тую пару — гэта не толькі найвялікшае шчасце, але і крыніца, адкуль чалавек потым чэрпае ўспаміны і сілы для пераадолення ўсіх нягод і няшчасцяў.

...Думкімае, акрыленыя ўспамінамі, імчаць да празрыстых вод Палаты. Памятаю грандыёзныя купалы горада, якімагу назваць родным, сціплюю дахоўку святога для мяне будынка, яго доўгія калідоры і прыцемак свечак у вялікім касцёле, і хваласпевы пад яго стракатым скляпеннем, і працяжны гул арганаў, што ўлівае набожнасць у сэрца. Памятаю пляц, запоўнены людям у час чуллівае працэсіі з образом Святога Немаўляці, і знаёмае гучанне прыемнае музыкі з касцельнага ганка; памятаю нашых добрых настаўнікаў і addаных сяброў, высокі вал і мост над задуменнаю рэчкаю, і ля самотнага слупа сярод залатога калосся роўны пясчаны гасцінец да Спаса, і нявінныя гульні на зялёным выгане, і спякоту прамяністага сонца, і халадок густага гаю, і блакітнае неба, і чысціню душы, маладой, бяхмарнай — шчаслівай! Там, там калыска мае маладосці!

...Край, дзе чалавек жыву ішчасліваю пару свае маладосці, дзе ў размовах і забавах сустракаў сапраўдную шчырасць і даверлівасць душы зычлівых і добрых сяброў, настаўнікаў і маладых прыяцеляў, — гэты край у памяці ў выгнанніка заўсёды паўстае ў найпрыга-

жэйшых колерах; там, здаецца, яшчэ не скончыўся той залаты век, калі чалавек не разумей, што такое нядоля і пакуты; і рэчкі там з малака і мёду. Хто ж з краёў далёкіх не сумуе па сваіх ваколіцах? Там нашыя жаданні і думкі жывуць; туды хацеў бы ляцець я на крылах!..

...Найпрыемнейшы ў жыцці чалавека час — вясна маладосці, калі, раскрываючы кветку свайго розуму, ён дае волю лятункам, песціць у сэрцы вялікія надзеі, не думваючы пра тое, што ёсць на свеце віхуры і страшныя буры, якія часта нішчаць усе чалавечыя намеры; гэтая шчасная пара мае дзіўную прывабнасць, дорыць чалавеку адчуванне нейкіх незвычайных райскіх у цех.

... Падсоўваліруку пад абрус, выбіралі найдачу даўжэйшую сухую сцяблінку; паказвалі адно аднаму, загадвалі, ці высокі будзе наступная вясною расці на полі лён, а паненкам прадказвалі хуткае замужжа. Шукалі пад сенам зярнятак жыта, пшаніцы ці іншага збожжа, бо яно, ўпадкам знойдзенае ў гэты вечар пад сенам, вешчавала вялікія ўраджаі.

О, салодкія ўспаміны забаў і звычайў роднай зямлі! Як короткое шчасце, як прыемны сон, як вера бацькоў! Навек застаюцца яны ў памяці. Яны — наймілейшая забава самотным думкам; па іх сумуе, як выгнанніца з раю, заклапочаная душа.

Пераказ некаторых апавяданняў

Паданне ад Севярына пра зямныя скарбы

У Сітнянскіх лясах недалёка ад рэчкі Страдань ёсць пагоркі, якія нібыта насыпалі самі людзі. Кажуць, там быў калісьці горад, разбураны ворагам, а праз колькі стагоддзяў на тым месцы стаяў маёнтак. Там, на тары, водбліз маёнтка, правалілася зямля. Заўважыўшы гэтае дзіва, слугі адразу ж даклалі пану. Той загадаў памераць глыбіню, але найдаўжэйшая жэрдка не дастала да дна гэтае прорвы.

«Там мусяць быць багатыя скарбы, — сказаў пан. — Хачу паслаць у тую пад зямную схову каго-небудзь. Няхай спушчаны на вяроўцы з ліхтаром у руках агледзіць тыя цёмныя лёх». Але, калі ўбачыў, што ўсіх апанаваў страх і не было ахвотнікаў выканаць яго волю, паслаў аднаго свайго чалавека, кажучы, што калі не паслухае, дык загіне і на зямлі.

Той мусіў выконваць панскі загад. Калі апынуўся на самым дне ямы з ліхтаром у руках, убачыў у велізарным пакоі, асветленым

срэбрам і золатам, бляскам зброі і розных аздоб, кабету, якая спала ў крэсле, узлокціўшыся на стол.

Прачнуўшыся, кабета сказала:

— Шукаеш скарбаў у гэтым падземным палацы?! Ад вашае хцівасці нідзе мне спакою няма.

— Прабач, пані! — залямантаваў той бедны чалавек. — Я не хачу скарбаў, але воля раз'юшанага пана паслала мяне сюды.

Кабета супакоіла велізарных звяроў і сказала засмучаным голасам:

— О нешчаслівыя! Яшчэ не выкінулі са свайго сэрца пыхі і лютасці? Дарую табе, ідзі і скажы жорсткім людзям: «Не дадуць вам шчасця скарбы, калі міласэрнасць не змякчыць вашыя сэрцы. Гэтыя зямныя дарункі ўзбагачаюць тых, хто ў іншым чалавеку бачыць бліжняга свайго і брата. Багаты чалавек можа шмат добрага зрабіць. Але няхай жа ён навучыцца перш пазнаваць і любіць тое, што ёсць дабро. Скарбы — дзеля добра і вечнага, дзеля спакою сумлення і надзеі на добрую будучыню».

Зухаватыя ўчынкi

У пабожнага і заможнага Антона не было сваіх дзяцей, і ўзяў ён дзіця немаведама ад якіх бацькоў. Гадаваў яго, як сваё роднае, але Васіль быў вялікі гультай і свавольнік. Скардзіліся на яго людзі, але Антон любіў яго, патураў яму ва ўсім, а той рос і рабіўся ўсё горшы і задзірлівейшы.

Аднойчы на паншчыне людзі пабачылі дзівосы нечуванья. Лясун, галавою вышэйшы за хвоі, пераганяў з аднаго лесу ў другі велізарныя чароды вавёрак, зайцоў ды іншых звяроў, а за імі, засцячы сонца, — цецерыкі, курапаткі ды іншае птаства. Раптам Лясун ператварыўся ў карузліка, і адразу ж з поля і лугоў паднялася жамяра, быццам чорная хмара закрыла ваколіцу.

Усе знямелі, а зухаваты Васіль падняў камень і шпурнуў у Лесуна. Той закрычаў страшным голасам, што аж лістота пасыпалася з дрэў.

Усіх ахапіў неспакой, а старыя людзі казалі, што зухаватасць наводзіць няшчасці. Выгараць тут лясы і пушчы, будзе паморак на жывёлу, але і Васілю гэта беспакarana не пройдзе. Васіль жа толькі рагатаў ад гордасці за свой учынак. Антон засмуціўся, калі пра ўсё дачуўся.

Другі выпадак быў яшчэ страшнейшы. Людзі бачылі, як ішоў накіталт слупа віхор, падымаючы ўгору ўсё, што яму траплялася. Васіль падбег да слупа і, працягваючы яму руку, крыкнуў: «Здарова, браце!» А з клубоў пылу падае яму нехта чорную, як вугаль, руку. Зразумелі ўсе, што ён запанібрата з духам праклятым.

Яшчэ больш засмуціўся Антон, але імкнуўся выправіць сына, змушаў хадзіць у касцёл. Васіль жа з усяго смяўся, усімі пагарджаў, а час бавіў у карчме. Нарэшце вырашыў

ажаніцца, але ўсе яму адмаўлялі, бо слава пра яго прыгоды і злосць разышлася далека. Аб'явіў Васіль усім, што сам нагледзеў сабе нявесту — Арыніну дачку Алюту. Антон не даў згоды на гэты шлюб, бо ўсе ведалі, што Арына — чараўніца. А што калі і дачка такой стане? Пан дапамог Васілю, наперакор бацьку, ажаніцца з Алютай, але шчасця ім не было. На сваёй гаспадарцы быў Васіль надта нешчаслівы: ваўкі авечак толькі яго хапалі, ліса гусей перадушыла, згарэў дом і ўсё збожжа. Ад гора яшчэ часцей завітваў у карчму і зноў вярнуўся да зухаватых і бязбожных учынкаў.

Неяк апавясіў усім, што ідзе шукаць скарбаў да Змяінага Каменя. Пабожны Марцін з іх вёскі ўтавораў Васіля:

— Здароўе, пачцівая праца — гэта найдаражэйшы скарб для добрага чалавека. Дрэнна, калі хто шукае дапамогі ад нячысціка. Ты яшчэ малады, працуй, Бог дапаможа.

Старыя людзі казалі, што некалі над іхнімі ваколіцамі ляцеў цмок, несучы золата грэшніку, які прадаў душу д'яблу. Але раскалолася неба, і цмок, выцяты промнем нябеснага святла, здранцвеў, ператварыўся ў камень. Скарбы на тым самым месцы самі закапаліся ў зямлю. Іх і пайшоў шукаць Васіль, але больш яго так нікто і не бачыў. Алюта вочы выплакала, Арына ж, гледзячы на слёзы і пакуты дачкі, заручылася з магілай.

Вужыная карона

У нешчаслівы час выйшаў Сямён на паляванне. Не могучы выканаць строп наказ пана ўпаляваць дзічыны, што б там ні было, даведзены да адчаю, ён падумаў, што пакланіўся б і нячысціку, абы толькі той паспрыяў яму ў ловах.

І толькі ён так падумаў — выбег аднекуль велізарны чорны сабака і страшнымі вачыма ўтаропіўся на чалавека. Неспакой і страх ахінуў Сямёна. А тут яшчэ і нейкі дзіўны пажылы чалавек выйшаў з гушчару і сеў на пень ля паляўнічага.

І расказаў яму Сямён пра сваю бяду. Супакоіў Сямёна чалавек і параіў яму ісці заўтра вечарам на Ласіную гару, што стаіць сярод цёмных лясоў, а схілы яе пакрыты вужамі. Сустрэўшы Вужынага Караля, хай пасцеле перад ім Сямён белую хустку, уклечыць і паклоніцца. І дасць тады Сямёну Вужыны Кароль сваю Залатую Карону. Здабыўшы яе, стане Сямён шчаслівым на ўсё жыццё, бо чорны сабака будзе яму

служыць заўжды і павядзе туды, дзе зможа ён настраляць дзічыны, колькі пажадае.

І толькі пра адно папярэдзіў дзіўны чалавек Сямёна: ніколі не баяцца нічога. Ні тады, калі ўсю ноч будзе ісці да Ласінай гары, ні пасля, калі атрымае Залатую Карону. «Але ніколі не палохайся нічога і не дзівіся нічому, бо калі пахіснуешся сэрцам або духам — будзеш нешчаслівы; не пускай у душу такія пачуцці», — сказаў так і знік...

І Сямён пайшоў на Ласіную гару. Апоўначы лютыя пачвары акружылі лоўчага; потым велізарны мядзведзь на задніх лапах набліжаўся да яго; зграя ваўкоў ляскала перад ім крывавымі пашчамі; вышэйшы за лес Волат заступаў яму дарогу, але Сямён смела ішоў далей.

І на світанні выйшаў ён да чароўнага сада, у якім палац золатам свеціцца, а ў садзе гулялі дзяўчаты і вабілі яго да сябе. Але Сямён спяшаецца да Ласінае гары.

А далей было ўсё так, як паабяцаў яму дзіўны незнаемы. І разнеслася па ўсёй ваколіцы пагалоска пра Сямёна, быццам ён — чараўнік. Сябар яго Акім бачыў праз акно Сямёнавай хаты, як той кубоіць чорнага сабаку, а сабака глянуў на Акіма крывавым вокам і знік.

І закахаўся Сямён у прыгажуню Марысю, дачку пабожных бацькоў, і запытаўся ў яе, ці ўзаемнае яго пачуццё. Дзяўчына ж адказала, што ходзіць пагалоска, быццам ён чараўнік. Не вагаючыся, пацалаваў ён Марысін крыжык, даводзячы тым, што ніякі ён не чараўнік.

І толькі ён гэта зрабіў, як з травы падняў галаву велізарны вуж. Закрычала спалоханая Марыся. Сямён схопіў камень і выцяў вужа. Той, сыкаючы, схваўся ў траве, але тут раптам чорны сабака з'явіўся і загаўкаў, а потым таксама знік. І на ловах Сямёну перастала шанцаваць. І безліч вужоў, сыкаючы, паўзлі пад лаву і пад печ, калі ён вяртаўся дахаты. Доўга яшчэ дакучалі яны небараку Сямёну. Адчыніў ён скрыню, выняў Вужыную Карону, а яна ўжо і не залатая...

Ваўкалак

Жыў дзяцюк па імені Марка. Вясёлай і бесклапотнай была яго маладосць, любіў ён кірмашы і забавы. І пакахаў ён Алену, а яна пакахала яго. Ды толькі панскі прыслужнік Ілля паслаў да Алены сватоў, а калі тая адмовіла, дамогся свайго цераз пана, бо быў у яго найвярнейшым слугою, хаця ашукваў і пана, праз што і разбагацеў.

Вяселле было багатае і вялікае. Здэкліва і хітра глядзеў Ілля на свайго пераможанага суперніка.

Да самотнага Маркі падышоў дудар Арцём і прапанаваў выпіць гарэзкі дзеля весялосці. І толькі Марка выпіў, як нехта незнаемы, глядзячы на яго збоку, сказаў:

— Ну, цяпер ён паскача!

Але ні два кілішкі пітнага, ні вясёлае гранне не развесяліла Марку — яшчэ большы смутак напаў. На тым вяселлі напалохаў Марка ўсіх сваім позіткам і вачыма, што, быццам у ваўка, свяціліся. Нават каханая яго жажнулася, убачыўшы яго непадалёк.

Памутнела ў Маркі ў вачах, прытомнасць страціў, пакінуў бяседу, але і па дарозе напалохаў сустрэчных сваім страшным позіткам, а дома нават сабака яго не прызнаў.

Неўзабаве твар і рукі яго абраслі поўсцю. І ўцёк Марка ад людзей. Бадзяючыся і пакутуючы, згадваючы сваё шчаслівае раней жыццё, блукаў па лясах і тарах у абліччы страшнага звера. У нядзелю чуў голас касцёльнага звона і выцём прасіў Бога, каб злітаваўся над яго лёсам.

Але нянавіць да людзей усё расла. Вырашыў шкодзіць ім ва ўсім. Аднаго разу выкраў дачку Арцёма Ганку і занёс яе далека ў лес. Лямант і плач дзіцяці толькі цешыў учыненай пометай сэрца Маркі.

І напаў на яго невыносны смутак, і зразумеў ён, што пометаю не супакоіш пакуты. Дзе б ні быў — усюды не давалі яму спакою бацькава распач, лямант дзяўчынкі.

Падслухаўшы неяк размову людзей пра чараўніцу Аксінню, што ператварае людзей у звяроў і зноў вяртае ім чалавечае аблічча, вырашыў знайсці яе. Многа дзён і начэй блукаў Марка без адпачынку па дзікіх пушчах.

Котка, якую Марка хацеў паймаць і разарваць, лёгка ператварылася ў сароку. Ганяючыся за ёю, прыйшоў да самотнай хаціны. А каля яе і на ёй — усюды каты.

Вечарам, стаіўшыся, угледзеў, як коткі, зрываючы зубамі нейкую траву, у міг вока ператвараюцца ў дзяўчат. Тое ж самае зрабіў і Марка і таксама стаўся чалавекам. Але шчасце было кароткім: у поўнач зноў ператварыўся ў ваўка.

Наступнай ноччу адна з дзяўчат-котак расказала яму пра сваю нянавіць да ваўкоў, бо праз іх усе яе пакуты. Слухаючы дзяўчыну, ён задрыжаў увесь ад сваіх успамінаў і зноў ператварыўся ў ваўка.

Надарыўся яму выпадак падслухаць павучанні ксяндза. Той даводзіў сваім парафіянам, каб жылі ў згодзе, даравалі адзін аднаму крыўды, не думалі пра помету, бо помста найболей супярэчыць рэлігіі і агідная Богу. Яна зневажае чалавечую годнасць да стану жывёлы, а дабрачыннасць і лагоднасць улагоджвае міласэрнасць Божую.

Марка вырашае служыць і дапамагаць людзям колькі змогі. І хаця гэта было няпроста, бо людзі баяліся яго, ён усё ж не раз дапамог ім, а аднойчы выратаваў ад ваўка хлопчыка сваёй былой каханай Алены і парадаваўся за яе шчасце і дабрабыт.

Пасля гэтага «прыемнае пачуццё і ціхамірнасць» ахінулі яго. Ён лёг і заснуў у салодкіх мроях. Дзіўны сон прысніўся Марку: Ганка прасіла не зрываць кветак на яе магіле. Дужаючыся са смерцю, Марка прачнуўся чалавекам. І вопратка тая ж самая, што надзеў калісьці, ідучы на Аленіна вяселле. Падняўся з долу з невыказанаю радасцю і дзякаваў Богу за яго міласэрнасць.

Дзіўны кій

Калісьці ў багатага чалавека служыў малады, працавіты і пачцівы парабак Алёшка. Гады тры служыў ён дбайна, атрымаўшы за ўсю сваю працу толькі тры талеры, і пайшоў з імі шукаць іншае службы. Ішоў і марыў пра тое, што, калі б меў многа грошай — дапамог бы бедным і няшчасным.

Па дарозе сустрэў спачатку жабрака, потым калеку і, нарэшце, старца. І ўсім даў па талеру. Старац Алёшку даў кій, які служыў яго старасці, наказавшы Алёшку падняць канец кія, якім абапіраешся на зямлю, да неба — і зробіцца тое, што ён пажадае. Сказаў — і імгненна знік.

На шляху Алёшкі паўстаў страшны пажар у пушчы. Падняў Алёшка кій — і ачах пажар, нібыта вадой заліты. Уратавалася ўсё жывое, дзівалася людзі.

Потым чароўным кіем выклікаў шчодры дождж і ажывіў засмяглую зямлю.

І накіраваўся ў далёкую краіну, у якую страшны чарнакніжнік заслаў злых духаў і ператварыў яе ў пустэльнію.

На яго шляху сустрэліся па чарзе тры асілкі — Дубіна, Пруд і Гарыня — лёкаі Вялікага Чарнакніжніка. Страхотныя былі тыя асілкі, яшчэ страшнейшымі былі іх справы: апошні магут збіраў горы і скалы ў адно месца і, стаўляючы іх адна на адну, будаваў мур, які быў вышэй за аблогі. Усіх гэтых асілкаў-лёкаяў перамог Алёшка і прышоў нарэшце ў зачараваную краіну, дзе ўсё было мёртвым і скамянелым.

Алёшка падняў кій у неба — павяў лагодны ветрык, неба распагодзілаея, разлілося вясенняе святло; зашумеў лес, ажылі дрэвы, зазяленелі пекнымі барвамі; загучалі птушыныя песні; людзі, што былі падобныя на камяні, уздымалі рукі і вочы да неба... Хутка ўвесь гэты край заквітнеў.

Алешка добра там пажыў, ажаніўся з пекнай і багатай князеўнай. Вызваліў ён увесь край ад няшчасця і сам стаў шчаслівым.

Белая Сарока

Пан Скамароха быў фанабэрлівы і хцівы. Да суседзяў ездзіў толькі з прэтэнзіямі, судзіўся з усімі, крыўдзіў бедных, удоў і сірот. Яго падданья мелі пекла на гэтым свеце.

Аднойчы позна вечарам, калі Скамароха сядзеў у сваім пакоі і перабіраў у думках розныя спосабы, як павялічыць свае ўладанні, усчалася бура. Бліскавіца асвятліла пакой, і ён убачыў, што нейкае пачварнае гідкае стварэнне стаіць у кутку. Стаў Скамароха клікаць лёкаяў, штурхануў нагой свайго чорнага сабаку — усё дарэмна.

Чалавек на танюсенкіх нагах сказаў, што ён пасланец Белай Сарокі, якая даведалася пра памыслы думкі Скамарохі. Белая Сарока сваёй прыгажосцю і мудрасцю свет задзіўляе, па яе загадзе духі скарбы здабываюць з зямлі і мора. Усіх, хто ёй спрыяе, яна робіць шчаслівымі. І паведаміў, што заўтра гэтай парою Белая Сарока прыляціць у дом Скамарохі адпачыць. Сказаў — і выскачыў у акно.

Неспакой і трывога авалодалі домам Скамарохі. Лёкаі расказвалі пра жудасныя сны і незвычайныя здарэнні з імі ў тую ноч.

Жахлівая здань увесь час стаяла перад Скамарохам, але потым ён загадаў лёкаям навесці ў доме бездакорны парадак.

Вечарам зноў з'явіўся ўчарашні госць, а неўзабаве заляцела ў акно прыгожая птушка. Зляцела на падлогу — і ў міг вока стаіць пасярод пакоя кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, вочы вялікія, поўныя прывабнасці, на галаве і на ўсім адзенні зіхацяць дьяменты і каштоўныя камяні. Белая Сарока сказала, што калі ляцела сюды, дык бачыла прыгожыя горы і лясы гэтай краіны, шмат азёр. І Скамароха пагадзіўся, што мясціны гэтыя прырода адарыла ўсім, што толькі патрэбна чалавеку. Усё расказаў Скамароха чароўнай пані пра свой багаты і дзівосны край.

Пасля яе знікнення зноў з'явілася пачвара — яе пасланец — з велізарным мехам золата. Пасланец патлумачыў, што гэтае золата Белая Сарока ахвяруе яму, каб быў верны ёй і іншых знайшоў, адданных ёй.

Пасля гэтай ночы лёкаі расказвалі пра дзівосныя здарэнні: з поўначы, шугаючы полымем, ляцеў цмок, нёс золата для нейкай душы, што пабраталася з д'яблам. А аканом казаў, што людзі бачылі кабету, якая плакала на цвінтары, ды так, што голас яе наводзіў на ўсіх трывогу і смутак.

Скамароха і слухаць не жадаў такой лухты. Ездзячы ад маёнтка да маёнтка, ён усім расказваў пра прыгажосць, розум і шчодрасць Белай Сарокі. А неўзабаве і гасцей сабраў, і ўсе пілі за здароўе чароўнай пани. І толькі яны паднялі за яе тост, яна зноў з'явілася і ашчаслівіла ўсіх абяцаннем, што шчодро іх узнагародзіць. Яны ж пакляліся служыць ёй да скону. Усю ноч балявалі і пілі за здароўе Белай Сарокі. Яна не раз потым наведвала тых, з кім пазнаёмілася ў палацы Скамарохі.

У хуткім часе пачалі спраўджвацца прадчуванні людзей. З'явіліся чараўніцы, ваўкалакі...

Белая Сарока, чуючы людскія праклёны і даведаўшыся ад д'яблаў, што стральцы высочваюць яе, адцяцела далёка і больш не з'яўлялася ў нашым краі. Але зло, якое яна пакінула, распаўзлося па ўсім наваколлі. Тыя, што пілі віно за яе здароўе, п'юць слёзы няшчасных людзей.

А пан Скамароха знік, і, кажучь, быццам ён у палацы Белай Сарокі ў абліччы страшнага мядзведзя вартаваў яе незлічоныя скарбы.

Уладзіслаў Сыракомля

Не я пяю - народ божы

Даў мне ў песні лад прыгожы...

У. Сыракомля (у пер. Я. Лучыны) ...

Не забудуцца дум тваіх словы...

Янка Купала

На вялікі жаль, самага каштоўнага для нас у спадчыне «вясковага лірніка» Уладзіслава Сыракомлі (Людвіка Кандратовіча), напісанага ім па-беларуску, амаль не захавалася. Да нас дайшлі толькі два вершы: «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...». Аднак беларускамоўны верш «Добрыя весці», які распаўсюджваўся ў падпольным друку і рукапісах, дае поўнае ўяўленне пра светапогляд паэта-патрыёта. Яго мара — вольныя людзі на вольнай зямлі:

Зямля ты наша, зямля ты святая,

Радзі нам збожжа ды судзі пажаць, —

Не прыйдзе вораг з маскоўскага краю

На магазын наша зерне браць!

Добрыя весці, якія спяшаецца данесці «вясковы лірнік» да свайго народа, — прыклад людзей з недалёкай Галіцыі, якія «б'юцца для славы, свабоды і чэсці і робяць вольных людзей з мужыкоў». Там ужо скасаваны прыгон. Дык ці ж не прыклад гэта і для нашых людцоў аб'яднаць свае намаганні і дамагацца волі?

*Мужык і шляхціц стаў за пане браце,
Рукі за рукі і грудзь за грудзь.
Пяром на карце, сахой на ніве
Адзін другому роўнасць засяярог*

Лексічная анафара годзе, клічныя сказы, паўторы, заклікі спрыяюць выяўленню патрыятычных пачуццяў паэта, рытмічнасці і пафаснасці твора. Аптымiстычны, жыццесцвярджальны верш заканчваецца выяўленнем самай заповітнай мары паэта:

*Эй, у свабодзе зажыве'м шчасліве,
Мы будзем дзеткі, а наш бацька — Бог!.*

Усведамленне паэтам прызначэння мастака, творцы ў грамадстве выяўлена ў вершы «Лірнік вясковы» праз параўнанне паэта з лірнікам, лес якога незайздросны, часам нават пакутлівы, бо не ўсе яго разумеюць («тэты хваліць, той ганіць»), але лірнік зрабіў свой выбар: Мая ліра — прызначэнне! Цябе б струшчыў дазвання, Ты мой крыж — я трываю! І прамень мой духовы, бо я лірнік вясковы. Я пры ліры сканаю!

«Вясковы лірнік» Уладзіслаў Сыракомля выбраў для сваіх узаемін з народамі і ўздзеяння на «народ Божы» самую бездакорную з усіх літаратурных жанраў форму — баладна-гутарковую (у польскай літаратуры мае назву гавэнда). У аснову большасці сваіх твораў ён клаў мясцовае паданне ці легенду, а нярэдка і нядаўняе здарэнне, пачутае ад мясцовых жыхароў. Эпічнае, прычым драматызаванае, пераважае ў гэтых «народных гутарках». Дынамічны востры сюжэт з нечаканай развязкай і глыбокай філасофіяй у падтэксце асабліва ўздзейнічае на чытача. Доказам таго з'яўляецца зайздросны лёс яго самага першага верша «Паштальён» з падзагалюкам «народная гутарка». Гісторыя, пачутая паэтам у Міры ад фурмана, усхвалявала не толькі яго. Рускі паэт Трэфалеў пераклаў верш Сыракомлі на рускую мову, і ён стаў адной з самых любімых народных песень «Когда я на почте служил ямщиком...»

Мастакая вартасць балад-гутарак У. Сыракомлі дасягаецца тым, што вострая драматычная калізія ці прытчава-баладны сюжэт напаяняюцца глыбокім філасофскім зместам, выключнай сілы абагульненнем. У гутарцы «Жменя пшаніцы» фальклорны матыў пра мудрага баньку, які выправіў трох сыноў у людзі, каб праверыць іх годнасць і вартасць спадчыны. Матыў выяўляе пісьменніцкае ўсведамленне, што лёс бацькаўшчыны можна даверыць толькі таму, хто не выракаецца роднага, хто здольны ўзбагаціць сябе і родны край перайманнем лепшага ў суседніх народаў. Малодшы сын прывёз з Украіны каштоўную пшаніцу, а не, як яго браты, пагарду да роднага.

Найбольшую мастацкую вартасць уяўляе гутарка «Хадыка», бо ў творы даследуецца не драма жыцця чалавека, а драма і эвалюцыя, уваскрэсенне яго душы. Твор уражвае не сюжэтам (яго сапраўды можна пераказаць адным сказам), а мастацкім выяўленнем біблейскай ісціны: у якую б бездань ні зрынуў чалавека яго грэх, у чалавека заўсёды ёсць надзея (і што яшчэ важней — магчымасць!) адрадзіць, уваскрэсіць, выратаваць сваю душу. А скарыстаць гэтую магчымасць ці не — залежыць толькі ад чалавека. Перакажам гэты твор, акцэнтуючы ўвагу на самых канцэптualiальных момантах.

Народ збіраецца «пад замак слупкі», дзе, «паводле княжых паўнамоцтваў», будзе правіць суд слупкі ваявода, «узброены і літасцю, і мечам».

*Праз гурт людзей, не слухаючы варты,
Абдзёрты старац ціснецца упарта,
З дубовым кіем, як разбойнік з лесу.
Страх паглядзець, іскрацца дзіка вочы...*

... Трыццаць гадоў таму Хадыка атрымаў загад ад лоўчага асачыць мядзведзя, бо «на аблаву прыбудзе Сапега вяльможны».

Хадыка загад не выканаў, паляванне не адбылося, а пасля ад'езду гетмана Хадыку па загадзе лоўчага бязлітасна білі «гарапнікам з тоўстага дроту», прывязаўшы да дрэва. «І хоць вельмі знясілеў» Хадыка, але прага пометы вылілася ў забойства лоўчага.

Трыццаць гадоў хаваўся Хадыка ў лесе ад людзей, жыві у адзіноце, «працаваў са слязамі», «у сабе нёс пагоню», бо гналі думкі, гнала сумленне, віна за пралітую кроў. І жывы пазайздросціў мёртваму, бо на тым няшчасным, па кім галосіць жонка, няма такога страшнага граху, як на ім, Хадыку...

Адзінота, холад і голад не раз наводзілі на думку ісці да гасцінца і разбоем здабыць ежу ці наладжыць на сябе рукі.

Нават вясна не ратавала ад самотных думак, нават маліцца не мог Хадыка, бо «не знаходзіў смеласці і сілы» паглядзець на неба, а малітвы канчаліся слязамі.

Змаганне за жыццё было нялёгкім: «рэдка-рэдка паляваў удачна, часцей галадаваў, а ў скрусе жыві заўсёды», што асабліва нішчыла душу. І тады ўсё часцей нашэптываў яму нячысіцік пра адзінае збавенне ад пакут. І ўжо падняў упершыню Хадыка вочы, каб паідукаць галіны, што ўтрымала б яго цела, як убачыў рой:

*Кроў палеская ў жылах азвалася зноўку:
Не! Я думаць аб смерці пакуль пачакаю,
Пчол спярша абяру і зраблю ім дамоўку.
Пчолы — гэта набытак і скарб, ягамосці,*

*Так заўсёды лічылі палескія людзі,
І мой бацька, і дзед мой...*

Праца («Што я варты без працы?»), крыж, пастаўлены Хадыкам («Будзе Богу пашана і піка шайтану»), і думка, што яго працай, калі і загіне, скарыстаюцца людзі, уратавалі Хадыку ад яшчэ большага граху, чым той, што ўчыніў некалі:

*Паверце, ягамосці, што за працай
Лягчэй ад чорных думак адагнацца.
Тады няма згрызоты аніякай,
Калі ты ўсмак працуеш, чалавеча...*

Успаміны пра родны дом, сям'ю таксама жывілі душу Хадыкі. ...Нават радасць давялося зведаць Хадыку, бо «час мінае, і Бог памагае заўсёды»:

*Гэтак год за гадком...
Па зярняці, не шпарка
Убіралася ў сілу мая гаспадарка,
І гадоў цераз дваццаць яна акрыяла:
Тры капы маіх борцяў у лесе стаяла!*

Але прыйшла старасць — «наваліліся жахі на душу і цела». Зноў нячысік нашэптвае пра збавенне... Перасіліўшы сябе, адагнаўшы ліхія думкі, пайшоў Хадыка да людзей, але тыя «з жахлівым крыкам уцякалі».

І лес зноў пасылае яму паратунак - міласэрнасць аднаго чалавека, які «азваў на ноч, наліў гарачай стравы...»:

*Хай будзе шчасце над ягоным дахам!
(Найлепшы дар, найлепшая уцеха,
Калі хто бедака абдорыць сэрцам!)*

Так Уладзіслаў Сыракомля акрэсліў этапы, вехі ўваскрэсення людскай душы: усведамленне свайго граху, віны, пакаянне і раскаянне (шчырае, што прыйшло са слязьмі), цярпенне, малітва і вера, надзея і любоў да жывога, да працы, да людзей, праца і міласэрнасць людская — вось тое, што лечыць скалечаную душу.

Доўгі і пакутніцкі шлях да Храма прайшоў Хадыка і памёр не на асіне, а на кляштары. Як святы. І не людзі яго судзілі, не князь слуцкі, а сам Усявышні назначыў «дзень той судны»...

Аўтарскае ж захапленне сілай чалавечага духу, якой і забяспечваецца самая цяжкая, але і самая вартая чалавека перамога — перамога над сабой, выяўлена ў апошняй страфе:

*...А між бароў, сярод імішары дзікай,
Дасюль вядзецца пасека лясная,
Багата дзіў аб ёй апавядаюць*

І называюць гэтак жа — Хадыка.

Добрыя весці

*Заходзіць сонца пагодняга лета,
Вее вецер з заходніх нябёс.
Здароў будзь, вецер з далёкага света:
Добрыя ж весці да нас ты прынёс!
Здаровыя ж будзьце, эй, добрыя весці!
Там, на Заходзе, праліваюць кроў,
Б'юцца для славы, свабоды і чэсці
І робяць вольных людзей з мужыкоў.
Гудзяць вясёла і песні, і танцы
У добрым жніве на шчаслівы год.
Годзе ж вам, годзе, царыкі-паганцы,
Таптаць з балотам хрышчоны народ!
Годзе ж вам, годзе ў яснай карэце,
Годзе, чыноўнікі, ездзіць у двор.
Годзе вам, годзе, мужыцкія дзеці,
З хаткі астаткі даваць на набор.
І панская дзецка, і хамская юха
З адной кватэркі папіваюць мёд:
І прысягнулі навек, да абуха,
Быць сабе вольны і роўны народ.
Мужык і шляхціц засядзе на лаве,
Каб весці раду а сваёй зямлі.
Як трэба думаць а грамадскай справе,
На адно месца, як браты прышлі —
А як урадзім вайну на грамадзе,
Бараніць дзеткі, і зямлю, і дом,
Мужык і шляхціц на каня усядзе
Касіць касою, рубаць тапаром!
Эй, згіне вораг, як Бог нам паможа
За нашу крыўду, за горкі наш жаль.
Запяём песню: «Хваліць цябе, Божа!»
Лягчэй будзе сэрцу, як згіне маскаль.
Зямля ты наша, зямля ты святая,
Радзі нам збожжа ды судзі пажаць, —
Не прыйдзе вораг з маскоўскага краю
На магазын наша зерне браць!
Ручыць рукою худоба ў хаце.
Паны мужыцкіх слёз не забяруць —*

*Мужык і шляхціц стаў за пане браце,
Рукі за рукі і грудзь за грудзь.
Пяром на карце, сахой на ніве
Адзін другому роўнасць засцярог.
Эй, у свабодзе зажывём шчасліве,
Мы будзем дзеткі, а наш бацька — Бог!.*

Вінцэсь Каратынскі

Сябар, вучань, нават асабісты сакратар У. Сыракомлі, прадаў-жальнік яго традыцый Вінцэсь Каратынскі (1831-1891) таксама пакінуў нам невялікую спадчыну на беларускай мове:

«Уставайма, братцы!», «Туга на чужой старонцы» ды верш-прысвячэнне Арцёму Вярыгу-Дарэўскаму. Няшмат. Але і гэтыя паэтычныя роздумы над лесам «маткі-зямліцы» і яе дзетак, выгнаных з роднага краю за шчырае яму слугаванне, вымушаных жыць у эміграцыі, выяўляюць светапогляд і багацце душы паэта-патрыёта.

Польскамоўны «абразок з народнага жыцця», паэма «Таміла» ўражае сваім трагізмам у адлюстраванні жыцця прыгоннага селяніна Тамілы. Аднак зусім іншыя, чым у Сыракомлі, у В. Каратынскага стасункі з Богам. Праўдзіва паказваючы пакутніцкае жыццё свайго народа і не бачачы ніякага выйсця з такога бяdotнага становішча, В. Каратынскі напаўняе свой твор роздумам пра наканаванасць лёсу, спрадвечную несправядлівасць, пачуццём скрухі і гаркотай — усім тым, што вызначыць на доўгія гады асноўную праблему беларускай літаратуры: «За што?»

Сцвярджаючы поўную залежнасць чалавека ад лёсу, В. Каратынскі не бачыць разам са сваім героем Тамілам у гэтым свеце нічога, што залежала б ад яго: толькі скруха і безвыходнасць, абумоўленыя гэтай несправядлівасцю і жорсткасцю, вызначаюць стан яго душы. Ды і стан уласнай душы не залежыць ад чалавека — вось што самае трагічнае ў гэтым свеце, і што з вялікай мастацкай сілай і экспрэсіўнасцю выяўленае Каратынскім ў паэме «Таміла».

Апісанне трагічных жыццёвых калізій свайго героя Тамілы і лірычны роздум паэта з такой нагоды складаюць змест твора, які і пачынаецца з лірычнага звароту-сумневу: «ці вырасце збожжа», калі «зло не знікае, як з ветрам мякіна».

Упартая праца некалі заможнага селяніна Тамілы, у якога была «хата, як шклянка, у каморы даволі», сёння не ратуе ад страшэннай галечы ні яго, ні яго ўнукаў:

*Гумно як падмецена, пуста ў каморы,
І хлеба апошні ўжо бохан начаты.*

Вячэра «без хлеба», толькі «пракіслае, клятае марна бацвінне» пасля цяжкай працы...

Выклік у двор напаўняе сэрца яшчэ большай трывогай, бо разумее Таміла, што там яго чакае «знявага душы або целу пакуты». І не памыліўся. Пан нават паспачуваў селяніну, пахваліў за руплівую, «як вол у ярме», працу, але сказаў, — што «цяжка змяніць, што назначана... Богам». І патрабуе прадаць апошняга каня — «і заплаціш падатак».

Шмат драматычных момантаў у жыццяпісе Тамілы, але найбольш уражвае апісанне яго душэўных пакут, яго развітанне з конікам, які «дзесяць гадоў адслужыў... пачціва», яго бяссонная ноч перад тым, як весці прадаваць каня на кірмаш. Што ж будзе далей? «Стаць п'яніцай шчэ давядзецца старому або нават горай» — налажыць на сябе рукі?

Вірлівы горад, такі чужы і нямілы, быццам падае Тамілу знакі бяды.

Прадаўшы вельмі танна свайго Пярэстага цыганам і сустрэўшы былога дружбака Паліцу, Таміла пайшоў у карчму. Сповідзь Тамілы свайму сябру, аповед пра трагедыю сына і яго сям'і (сын памёр у час эпідэміі, «зняў сярмягу з плячэй, распрануўся, да хворых пабег — і ўжо больш не вярнуўся») — самы, бадай, акордны па сваім трагізме момант у паэме. Каб заглушыць невыносны боль яшчэ і ад успамінаў па сыне і заўчасна памерлай нявестцы, Таміла з Паліцай выпілі яшчэ, а потым «у чаркі астаткі яны пазлівалі», «што, зрэшты, у абдымку пад стол яны ўпалі».

Дарэмна чакаюць Тамілу з грашымі яго жонка і галодныя ўнукі-сіроты. Тамілы няма.

Паэма заканчваецца апісаннем ... вяселля ў вёсцы Тамілы з усімі звычаямі і абрадамі: прыезд у хату да маладой, дзяльба караваю на ручніку — залацістым шэдэўры дзявочага ўмельства, адорванне маладых...

Паборца Кандрат на вяселлі і паведаміў усім, што да яго па колішняй дружбе завітаў Паліпа, які і прынёс сумную навіну: Тамілу абакралі...

Ніхто да Каратынскага так пранізліва, з такой сімпатыяй і адначасова скрухай не паказаў усю трагедыю народа, якому «далі розум, хараміну, шчасця не далі...». Гэтую традыцыю прадоўжаць яго спадкаемцы, толькі напоўняць яе новым зместам і гучаннем.

Валодаючы тымі ж нацыянальнымі якасцямі, што і Таміла, героі багушэвічэйскіх, купалаўскіх твораў прыйдуць да іншай высновы, пройдуць шлях ад усведамлення, што «не надта свабодна ў гэтай

свабодзе», і падымуцца да жадання «людзьмі звацца». І за права жыць і «людзьмі звацца» пойдучь «на вялікі сход па Бацькаўшчыну!»

За любоў да «маткі-зямліцы» і пашану да яе разумных, працавітых дзяцей шануюць памяць Каратынскага ўдзячных патомкі.

Вікенціў Равінскі

Бурлескнымі травесційнымі паэмамі Вікенціў Равінскага (1786-1855) «Энеіда навыварат», Канстанціна Вераніцына (1834-1904) «Тарас на Парнасе» і вершам П. Багрыма (1813 - каля 1891) «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» пачынаецца новая беларуская літаратура. Значэнне гэтых твораў для нашай нацыянальнай культуры нельга перабольшыць. І не толькі таму, што названыя паэмы і верш — першыя значныя беларускамоўныя творы ў нашай літаратуры. Іх высокая мастацкая вартасць і дасканаласць наватарства ў рэалістычным адлюстраванні рэчаіснасці паўплывала на далейшае развіццё беларускай літаратуры; яны сталі праграмнымі, вызначальнымі, акрэслілі накірунак, шлях, па якім пайшлі нашы творцы «на Парнас».

Праблема аўтарства паэм (да нядаўняга часу яны лічыліся ананімнымі) лішні раз даказвае, у якіх жудасных умовах знаходзілася тады наша нацыянальная культура, калі такія жамчужыны на доўгі час страцілі прыналежнасць да сваіх стваральнікаў.

Дзякуючы навуковым пошукам даследчыкаў, у першую чаргу Генадзя Кісялёва, імя Вікенціў Равінскага трывала замацавалася за славутай паэмай «Энеіда навыварат», а Канстанціна Вераніцына як найбольш верагоднага аўтара — за паэмай «Тарас на Парнасе», што засведчана і ў апошнім выданні Беларускай энцыклапедыі. Не вытрымлівае ніякай крытыкі сумнеў адносна аўтарства паэмы «Тарас на Парнасе» толькі на той падставе, што «гэтая праблема зацікаўлена абмяркоўвалася грамадскасцю ў канцы XIX ст., калі яшчэ жыў К. Вераніцын» і сам мог пацвердзіць сваё аўтарства. Нават у наш час многія аўтары далека не заўсёды ведаюць пра ўсе (ухвальныя ці адмоўныя) публікацыі адносна сваёй творчасці. У той жа час, калі наогул не было беларускіх перыядычных выданняў, калі душылася ўсё нацыянальнае, такое «шырокае абмеркаванне» было наогул небяспечным для чалавека, які вымушаны быў пасля падзей 1863 г. выехаць у Пецярбург. У Маскве К. Вераніцыным была напісана паэма «Два д'яўлы», бо лінгва-матэматычнай экспертызай устаноўлена: і «Два д'яўлы», і «Тарас на Парнасе» належаць аднаму аўтару. Вельмі слабая версія і адносна таго, што магчымым аўтарам паэмы з'яўляецца Ялегі

Вуль. Ужо хаця б таму, што Ялегі Вуль — паэт ярка выяўленай польскамоўнай арыентацыі. Перад намі ж твор — нацыянальны і зместам, і формай, і, самае галоўнае, моўным выяўленнем нацыянальнага.

У паэме «Энеіда навыварат» В. Равінскі ўвасобіў свае грамадскія ідэалы, знішчальна высмеяў мараль дваранства, а самае галоўнае — паказаў заганнасць і наканаванасць прыгонніцтва. Ідэйна-эстэтычная вартасць паэмы заключаецца якраз у тым, што адмоўныя рысы герояў падаюцца не як прыродныя, а як сацыяльныя, спароджаныя прыгонніцтвам, канкрэтна-гістарычнымі абставінамі жыцця.

Для выяўлення сваіх грамадзянскіх і эстэтычных ідэалаў паэт абраў травесцыйную (пераніцаванне, «пераапананне», пародыя, падробка з мэтай прынізіць, высмеяць) форму. Ён «пазычыў» у антычнага паэта Вергілія толькі фабулу (менавіта фабулу, а не сюжэт) з яго паэмы «Энеіда», пераніцараў і напоўніў нацыянальным зместам, стварыў характэрныя сацыяльныя тыпы прадстаўнікоў розных грамадскіх груп (ад прыгоннікаў да прыгонных), выявіў свае адносіны да жыцця, яго ладу.

Нагадаем спачатку фабулу старажытнарымскай паэмы, у якой расказваецца пра падарожжа і прыгоды Энея, сына Венеры. Ён пасля разгрому Троі грэкамі разам са сваімі воямі-траянцамі накіроўваўся морам у Рым, каб там заснаваць новае царства.

У час падарожжа ён сустракае шмат перашкод, з ім здараюцца розныя прыгоды. Спачатку яго і траянцаў намерылася загубіць багіня Юнона, бо люта ненавідзела сваю саперніцу — Венеру, маці Энея. Юнона падгаварыла бога вятроў Эола ўзняць на моры буру. Але Эней звяртаецца па дапамогу да Нептуна, які праганяе вятроў і сунішвае мора. І Венера дапамагае свайму сыну: яна просіць вярхоўнага бога Зеўса паспрыяць Энею. Зеўс паабяцаў Венеры, што яе сын шчасліва даплыве да Рыма і будзе царом.

Пасля доўгіх вандровак траянцы спыняюцца ў Карфагене. Карфагенская царыца Дыдона спачатку насцярожана паставілася да траянцаў, але, убачыўшы Энея, палагоднела, запрасіла ўсіх да сябе, наладзіла пачастунак.

А цяпер паназіраем, якім зместам напоўніў рэмінісцэнтную фабулу В. Равінскі. Своеасаблівасць і арыгінальнасць беларускай «Энеіды...» у тым і заключаецца, што ў ёй цесна ўзаемадзейнічаюць дзве рэаліі — беларуская і рымская — і падкрэсліваюць травестацкую творца. Антычнасць «урываецца» ў беларускі побыт, а беларускі ўваходзіць у антычнасць. Антычныя багі набываюць сляянскія рысы і паводзяць сябе не як міфічныя асобы, а як канкрэтныя людзі адпаведнага беларускага рэгіёна ва ўмовах прыгону.

У вобразах старажытных багоў мы лёгка пазнаём распуслівых прыгоннікаў: адзін — «зводнік», другі — «буянец», трэці — «злодзей». У рымскай міфалогіі Юнона з'яўляецца багіняй сямейнага дабрабыту, ахоўнідай жанчын і шлюбу. У беларускай паэме яна ўвасабляе дэспатычную пані-прыгонніцу, злую памешчыцу:

*Але Юнона, баба злая,
Адроддзя панскага, ліхая! —
Шукала ўсё яго згубіць,
На дно у пекла пасадзіць:
За тое, бачыш неўзлюбіла,
Яго Венера што радзіла.*

У беларускай паэме адбылося парадыйнае зніжэнне вобраза Юноны да жорсткай інтрыганкі, паводзіны якой нават непрыстойныя. Старому распусніку Эолу Юнона прапануе не нявесту, а палюбоўніцу:

*Калі, сват, зробіш тую чэсць,
То я дзяхнухну ўкрасіву,
Салодкую, як з мёдам сліву,
Табе за тое прывяду».
Эол расшуніў тое дзела, —
З яго аж слюнка пацякла!
Любіў ён цешыць грэшна цела,
Дзяхнуха на нутру была.*

В. Равінскі надзяляе бога вятроў Эола рысамі панскага прыганя-тага, які

*... галень сханіўшы,
На паничыну склікаць пачаў,
І ўсе ён ветры распушыўшы,
Бурліць ім мора наказай.*

Уладным вяльможай паказаны Зеўс — вярхоўны бог, уладыка багоў і людзей, але паказаны сатырычна, здэкліва:

*А Зеўс тады сядзеў у клеці —
Гарэлку з мёдам там сцябаў.*

Нептун мажогца як чыноўнік-хабарнік, якога легка падкупіць гарэлкай і грашыма:

*Нептун на грошы меў ахвоту,
Гарэлку добра ён сцябаў,
Пачуў, што будзе за работу,
На ветраў строга закрычаў...*

І Дыдона паказана як заўзятая прыгонніца, якая не цырымоніцца са сваімі падданымі:

Ай вы, Духанскія цыганцы!

*Курэй з-пад клецыя крадзіцё?!
Чаго сюды вас прыкруціла ?*

У вобразах «траянцаў» увасоблены беларускі народ з яго нацыянальнымі рысамі: працавітасцю, жыццёстойкасцю, таленавітасцю:

*Мы ўсяку паничыну смякаем:
У бровара глядзець як знаем,
Загнеткі, сундукі рабіць,
На бочкі абручы набіць...*

Малююцца «траянцы» з улікам нацыянальнага побыту беларускіх сялян, апісваюцца іх звычаі, забавы, адзёны, стравы.

Як першая кніга Вергілія заканчваецца апісаннем вясёлага застолля, танцаў і гульняў у царыцы Дыдоны ў Карфагене, так і фінал беларускай «Энеіды...» аздабляецца нацыянальнымі абрадамі:

*І жарты розныя рабілі:
Казу святочную вадзілі,
З загнеткі лося забівалі,
Дугу у браму прадзявалі, —
Пустоты ўволеньку было!*

І бытавыя замалёўкі, і вобразы падказаны аўтару жыццём дарэформеннай Беларусі — калоніі царскай Расіі; яны падкрэсліваюць бесчалавечную сутнасць самой сістэмы прыгонніцтва і прадажнай бюракратыі.

Напісаная на Смаленшчыне, дзе бытуюць беларускія гаворкі, упершыню апублікаваная ў 1845 г. у рускім часопісе «Маяк», паэма і па сённяшні дзень здзіўляе самага патрабавальнага чытача і рэалістам, і сінтэзам умоўнага і рэальнага ў ёй, і сатырычным эфектам, і сакавітай народнай мовай. І мы, як некалі сяляне, якім В. Равінскі чытаў сваю паэму, шчыра смяёмся і здзіўляемся, што «пан ведае так добра іх мову і жыццё». Паэма стала «прарывам» у новую беларускую літаратуру, праграмай для яе і адначасна адмаўленнем аджыўшых канонаў класіцызму.

Канстанцін Вераніцын

Сказка — ложь, да в ней намек,
Добрым молодцам урок.

А. Пушкін

Мастацкая вартасць любога шэдэўра вызначаецца колькасцю і якасцю ўмоўнасцей у ім, спалучэннем умоўнага і рэальнага, а таксама наяўнасцю ў ім нацыянальнага. Паэма Канстанціна Вераніцына, ураджэнца в. Астраўляны, што на Віцебшчыне, цапкам адпавядае

ўсім эталонным крытэрыям шэдэўра сусветнага ўзроўню. Гэта жамчужына беларускай літаратуры і праграмны твор для ўсіх пісьменнікаў, бо ў паэме ёсць адказ на самыя галоўныя пытанні: пра што і як пісаць? у імя чаго? Вычарпальны адказ на гэтыя пытанні, дадзены К. Вераніцкім у паэме «Тарас на Парнасе», вытрымаў галоўнае выпрабаванне — выпрабаванне часам, а сама паэма — узор мастацкасці для кожнага творцы.

Паэма здзіўляла і здзіўляе і крытыкаў, і самага дасведчанага, патрабавальнага і інтэлектуальнага чытача сваёй арганічнасцю, гармоніяй зместу і формы, дасканаласцю мастацкіх сродкаў. Твор паводле жанру — парадыйна-сатырычная паэма з фантастычным сюжэтам, у аснове якога — жартоўнае апавяданне пра незвычайныя прыгоды палясоўшчыка, ім самім расказанае.

Цікавы, прыгодніцкі, жартоўны твор, але якія важныя грамадска-палітычныя працэсы ў ім адлюстраваны! Якія сур'ёзныя праблемы ставяцца і вырашаюцца!

Паэма — мастацкае адлюстраванне барацьбы, што адбывал ася ў рускай літаратуры ў 40-50-я гады XIX ст. паміж прагрэсіўнымі і рэакцыйнымі пісьменнікамі за народнасць у літаратуры і супраць рэакцыйных плыняў, а таксама састарэлых канонаў класіцызму. Паводле гэтых канонаў галоўнымі героямі мастацкіх твораў маглі быць толькі носьбіты прыгожага — багі, гістарычныя асобы і людзі вышэйшага саслоўя і ні ў якім разе не «пан сахі і касы». Гэта — рэальнасць і гістарычная данасць. Гэты найважнейшы грамадскі і нават палітычны працэс (бо літаратура магла стаць або зброяй рэжыму, або зброяй барацьбы з ім) адлюстраваны ў паэме фантастычнымі сродкамі і праз усведамленне, успрыманне «палясоўшчыка з Пуцявішча».

Аўтарская пазіцыя выяўляецца праз галоўнага героя, праз яго ўспрыманне ўсяго, што дзеецца ля гары Парнас. А бойка там разгараецца не на жарты:

*Хто дужа шпарка, хто паціху,
Ўсе лезуць на гару яны
І, як у школе, галасуюць,
Гатоў адзін другога з 'есць,
Бо кожны морду ўперад сучець,
Каб першым на гару узлезць.*

«На гару узлезць», узысці на Парнас — стань несмяротным, прыраўняцца да багоў, якія, паводле міфаў, там і жывуць вечно. Неўміручасці прагнуць усе, але хто яе варты? За якія заслугі?

Аўтарская пазіцыя ў творы відавочная: неўміручасці варты толькі такія, як Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі, Гоголь, за іх палкае служэнне народу і паслядоўнае адстойванне прынцыпаў народнасці ў літаратуры. «Чатыры добрых малайцы» выпісаны аўтарам з непрыжаванай сімпатыяй, іх надзяляе ён высокімі эпітэтамі і параўнаннямі. Перад імі (заўважым гэта) «народ раздаўся на канцы», ім не трэба нават штурхацца, ціснуцца ў гэтым гармідары, яны, «як бы птушкі праляцелі», «прайшлі, як павы, на Парнас». Народ і толькі народ, сцвярджае К. Вераніцын, вызначае вартасць творцы і яго несмяротнасць.

Зусім іншых сродкаў абмалёўкі і характарыстыкі «заслужылі» ў аўтара рэакцыйныя пісьменнікі Булгарын, рэдактар рэакцыйнай газеты «Северная пчела», і яго папалечнік, аўтар граматыкі Грэх. Першы — «сівы, кароткі, тоўсты, як чурбан, плягавы, дужа некрасівы, крычыць, як ашалелы пан». Другі — «несці кніжкі пасабляе, а сам граматыку нясе, што ў семінар'ях вывучаюць». Дарма! З такім «набыткам» на Парнас не ўлезці. Неўміручасць не для такіх! Іншы пропуск павінен быць у тых, хто прагне неўміручасці. А які ж?

Галоўную нагрузку ў выражэнні ідэі паэмы і ў выяўленні эстэтычнай канцэпцыі Канстанціна Вераніцына нясе вобраз Тараса — галоўнага героя, пра што і сведчыць назва твора. Праблема эстэтычнага была вызначальнай у барацьбе паміж прагрэсіўнай літаратурай і рэакцыйнай, пра што сведчыў і канцэптэуальны артыкул Чарнышэўскага «Пра эстэтычныя адносіны мастацтва да рэчаіснасці». Прадметам мастацтва павінна быць толькі прыгожае. Але што ёсць прыгожае, вартае мастацтва?

Сімвалічным з'яўляецца ўзыходжанне Тараса на Парнас. Гэта адказ на пытанне, што ёсць прыгожае, што варта ўвагі паэтаў і творцаў наогул. Просты чалавек, носьбіт духоўнага, вечнага, у якім увасоблены эстэтычны ідэал паэта К. Вераніцына і яго адказ на важнае для ўсяго грамадства пытанне, — менавіта ён павінен стаць героем новай літаратуры!

Заслуга К. Вераніцына ў тым, што ён не толькі адмаўляе, а найперш сцвярджае, хто павінен быць героем літаратуры і якім. Прычым сцвярджае пераканальна, доказна, стварыўшы першы ў нашай літаратуры вобраз працоўнага чалавека такой прыцягальнай эстэтычнай сілы ўздзеяння. Стварыў і залюбаваўся ім самім зладаваным: любілася аўтара ў свайго героя відавочная.

Сюжэт і кампазіцыя паэмы спрыяюць усебаковаму і вычарпальнаму выяўленню лепшых якасцей галоўнага героя.

Толькі ў першым раздзеле — аўтарская характарыстыка героя, акцэнтаванне увагі чытача на вызначальных якасцях Тараса: праца-

вітасці, сумленным стаўленні да сваіх абавязкаў, за што «ў ласцы быў у пана, яго пан дужа шанаваў»:

*Любіла тож Тараса й паня,
І войт ні разу не збрахаў,
Затое ж ён болота зрання
Да цёмнай ночы пільнаваў.*

Адвеку нашым народам паніліся і паважаліся такія якасці, як цвярозасць і рахманасць — міралюбства, вытрымка, цярпімасць і спакойны нораў:

*Што ж, чалавек ён быў рахманы,
Гарэлкі ў губу ён не браў.*

Прычым менавіта на цвярозасці як важнейшай якасці Тараса паэт акцэнтуюе нашу ўвагу некалькі разоў. І калі Тарас з асуджэннем глядзіць, як «багі гарэлку піць пачалі, З насадкі ў чаркі так і льюць!», як «Зеўс тым часам насцябаўся, Што носам чужь зямлю не рыў», як тых, хто «гарэлкі насцябаўся», «пад лаўку клалі спаць». І калі з агідай і сорамам вымушаны слухаць, як:

*Бах сп'яну пёў такі прыпеўкі,
Што аж не можна гаварыць,
Аж засароміліся дзейкі,
Так стаў ён брыдка развадзіць.*

Багі маглі весяліцца толькі тады, калі «гарэлкі насцябалісь», а «Тарас наш не ўцярпеў», «калі зайграў дудар скакуху»:

І ад парога, што ёсць духу, Скакаць на хату паляцеў. Як стаў прытаптваць атопкам, Аж рот разявілі багі:

*То ён прысвісне, то прытопне,
То шпарка пойдзе у кругі.
Глядзеў Юпітэр і дзівіўся,
І над дуду ў далоні біў...*

Паэт К. Вераніцын настойлівы у сваім перакананні, што цвярозасць — вялікая каштоўнасць нацыі і ўмова духоўнай волі і багацця чалавечай асобы. Нагадаем, што і ў паэме «Два д'яўлы», якая, паводле даследаванняў і лінгва-матэматычнага аналізу, таксама належыць пяру К. Вераніцына, ён б'е трывогу, папярэджвае, што «будзіць поўна пекла наша», калі не справіцца са «змеям», з п'янствам. Чорт аж двух д'аблаў паслаў на нашу зямлю, каб «нашы душы самушчаць». Хаўрус двух д'аблаў вельмі небяспечны, бо п'янства і ёсць той ланцуг і пугы, што страшней за ўсе кайданы рабства. З любога палону можна выйсці, калі ўстаць і ісці, а пугы п'янства не дадуць выйсці з рабства: чалавек становіцца рабом самога сябе.

Акрамя першага, усе астатнія раздзелы паэмы «Тарас на Парнасе» — гумарыстычна-жартаўлівае апавяданне Тараса пра яго незвычайныя прыгоды, апавяданне, у якім рэальнае і казачнае, фантастычнае самым дзівосным чынам пераплятаюцца. Рэальнае ў творы часам на ўзроўні гістарычнай канкрэтнасці: «Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі і Гогаль шпарка каля нас прайшлі...» Прайшлі на Парнас — стаі неўміручымі за слугаванне народу, які перад імі пачціва «раздаўся на канцы».

Зусім рэальныя ў паэме побытавыя замалёўкі: «Стаіць зазвычай панскі двор, Кругом абнесен тын яловы: Нябось сюды не ўлезе вор! А на дварэ тым свінні ходзяць, Каровы, козы, бараны...» Але ўсё гэтае «хазяйства водзяць» не паны і не сяляне, а... багі! А жыццё багі вядуць зусім зямное, хоць і жывуць на Парнасе. І ў іх тут, як ля гары,

*Былі і паны, было і зброду,
Як часам і на свеце ў нас.*

Прыём парадзіравання высокага праз нізкае, сатырычна выпісаныя вобразы багоў спрыяюць выяўленню аўтарскай пазіцыі, што ў літаратуру прыйшоў новы герой, дастойны заняць месцатых, хто там дагэтуль панаваў. Аўтар сцвярджае прыход героя, новага героя, які па сваіх маральных якасцях стаіць намнога вышэй за тых, што «панавалі» ў літаратуры старой, рэакцыйнай. Час патрабуе ад літаратуры звароту да народа, патрабуе аддустравання яго жыцця, выяўлення яго душы, яго памкненняў. Але ці варты гэты новы герой таго, каб яму прысвячаць высокае мастацтва?

Рэальным, зямным і адначасова прыгожым, цікавым героем з'яўляецца ў паэме Тарас. Фантастычнае, прыгодніцкае ў паэме — не толькі дзеля таго, каб зацікавіць чытача, але і каб выпрабаваць свайго героя незвычайнымі абставінамі. У такіх абставінах апроч услаўленых аўтарам у першым раздзеле якасцей выявіцца і іншыя, што неабходны, каб герой заняў сваё належнае месца ў літаратуры. Мова Тараса, яго гумар, дасціпнасць, назіральнасць, здольнасць выказаць словам і сваё захапленне прыгажосцю («Лвохці мне! Як там прыгожа! Як быцам хто намаляваў!»), і павагу да працы чалавека («Ці ж легка столькі накармаць?!»), і абурэнне некаторымі паводзінамі багоў — усё выяўляе ў ім чалавека разумнага, разважлівага.

Стварыўшы ў паэме «Тарас на Парнасе» свой пісьменніцкі ідэал чалавека, аўтар надзяліў яго не толькі цвярозасцю, але і стойкім імунітэтам да п'янства, пагардлівымі да яго адносінамі. Аўтар выпрабаваў свайго героя не толькі стаўленнем да працы, але і праверыў на здольнасць бачыць прыгожае і адпачываць, шчыра павесяліцца без гарэлкі. У гэтым вобразе ўслаўлены ўвесь беларускі

народ і ўласцівыя яму нацыянальныя якасці. Гэты твор каштоўны для нас і сваёй этнаграфічнай інфармацыяй. Усё ў ім — наша, нацыянальнае: і звычаі, і традыцыі, і гульні, і стравы, і справы. Паэма сведчыць, якімі былі нашы продкі, што ў іх лічылася каштоўным, людскім, а што заганным і ганебным.

Паэма — як каштоўны брыльянт, што мае і вартую яго аправу, — мову. Яна жывая, сакавітая, вобразная, багатая эпітэтамі, метафарамамі, параўнаннямі, трапнымі выслоўямі: *«Як тараканы каля хлеба, Багі паселіўкруг стала»; «Чырвона, тойста, круглаліца, І вочы, як на калясе, Як жар, гарыць яе спадніца, Істужкі ўплецены ў касе».*

Паэма як народны твор стала сапраўды «першай літаратурнай любоўю Беларусі». Ведаюць яе і за межамі нашай краіны. Пераклаў яе на рускую мову М. Ісакоўскі.

Кастусь Каліноўскі

Той толькі жне, хто пасее.

Так сейце ж дзецюкі,

як прыйдзе пара, поўнай рукой...

«Яська — гаспадар з-пад Вільні»

За некалькі дзён да трагічнай гібелі Кастусь Каліноўскі у змрочнай адзінокай камеры турэмнага каземата напісаў свой славыты зварот «Да беларускага народа» — дакумент надзвычайнай сілы, мужнасці і пачуцця.

«Пісьмо з-пад шыбеніцы» — гэта перадсмяротны наказ Кастуся Каліноўскага, яго заповіт беларускаму народу, развітальнае слова: «Прымі, народзе, на шчырасці мае слова прадсмертнае... Калі пачуеш, што браты твае б'юцца за праўду і свабоду, тады і ты не оставайся ззаду, но, ухапіўшы за што зможаш, — за касу, сякеру — і цэлай грамадой ідзі ваяваць за свае чалавечае і народное права, за сваю зямлю родную...»

Заклучныя радкі гэтага звароту перарастаюць у прачулы верш «Марыська чарнаброва, галубка мая!», дзе шчырая пяшчота да каханай Марысі Ямант змяняецца развітальным акордам:

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,

Жывіў ішчасці, жыві ў свабодзе...

Марозным веснім ранкам 22 красавіка 1864 г. на Лукішскай плошчы ў Вільні на царскай шыбеніцы загінуў найвыдатнейшы сын нашай зямлі, імя якога залатымі і агністымі літарамі ззяе ў гісторыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы.

Лёс наканаву яму кароткую, але яркую жыццёвую дарогу рэвалюцыянера і творцы. Але ён, вялікі Араты і Сейбіт беларускай зямлі, зрабіў за свае 26 гадоў у многа разоў больш, чым усе яго папярэднікі, каб баявы кліч «За нашу і вашу свабоду!» сабраў у адзін саюз беларускі, рускі, польскі і літоўскі народы.

Кастусь Каліноўскі адзін з першых звярнуўся да беларускага слова, вывеў родную мову са сферы бытавога ўжывання, зрабіў яе моваю дзяржаўных дакументаў. Каб узяць беларускага селяніна на барацьбу, трэба было звярнуцца са словамі на яго матчынай мове. Роднае слова хутчэй пранікне пад саламяную страху, лепш запаліць сэрца і дойдзе да разумення прастата чалавека. Роднае слова заўсёды робіць цуды!

Грамадска-палітычныя перакананні Кастуся Каліноўскага пачалі складвацца яшчэ ў Свіслацкай гімназіі. З народных глыбін, добра ведаючы рабскае жыццё беларускага селяніна, яго беззямелле і галечу, прыйшоў ён у 1855 г. у Маскоўскі ўніверсітэт, адкуль восенню таго ж года перавёўся на юрыдычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта. Тут ён зблізіўся з рэвалюцыянерамі і стаў адным з кіраўнікоў антыўрадавай арганізацыі. У 1860 г. Каліноўскі, закончыўшы ўніверсітэт са ступенню кандыдата права, вяртаецца на радзіму і становіцца рэвалюцыянерам-прафесіяналам, жывучы на нелегальным становішчы пад рознымі прозвішчамі. Ён згуртаваў у Гродне тайнае таварыства, хадзіў ад вёскі да вёскі, клікаў сялянства на барацьбу за зямлю і волю.

У ліпені 1862 г. чыноўніцкую машыну царскай Расіі затрэсла ліхаманка, на ногі была ўзнята ўся жандармерыя і паліцыя Гродзеншчыны. Ва ўсіх цыркулярах, загадах і данясеннях чарнілася і скланялася газета «Мужыцкая праўда», некалькі экзэмпляраў якой трапіла ў рукі царскіх апрычнікаў.

Усё ў гэтай газеце было неспадзявана крамольным: і бунтарскі дух, і антыцарскія настроі, і суровая крытыка «ўсеміласцівага» маніфеста. Была тут яшчэ адна немалаважная крамола: газета напісана на мове беларускага селяніна, на мове, якая афіцыйна забаронена. «Гэту мужыцкую праўду напісаў і пісаць будзе Яська — гаспадар з-пад Вільні», — чыталі царскія чыноўнікі апошнія радкі і называлі яе ў даносах і рапартах: «бунтоўная брашура»; «разбуральная газета»; «дзёрзкая пракламацыя»; «лятучыя лісткі разбуральнага зместу»; «ганебная адозва»; «агідны лісток».

Аб тым, што «Мужыцкая праўда» — гэта менавіта газета (а не адозва ці пракламацыя), сведчыць перыядычнасць, нумарацыя і пастаянная назва выдання, цана нумара, знешні выгляд (тэкст друкаваўся

на абедзвюх старонках), а таксама — што вельмі важна! — выказванне самога К. Каліноўскага. У «Пісьме з-пад шыбеніцы» ён засведчыў: «І да нашага кутка даляцела газетка, і мы яе з увагай прачыталі...»

«Мужыцкая праўда» выдавалася на беларускай мове, друкавалася лацінкай; захавалася сем нумароў яе. Месца выдання газеты дакладна невядома. Некаторыя гісторыкі лічаць, што яна выдавалася ў Беластоку, другія - у Гродне, трэція — у Вільні, чацвёртыя - у Белавежскай пушчы. Некаторыя нумары (№ 5 і 7) выдаваліся двойчы. У напісанні і выданні газеты апрача К. Каліноўскага прымалі ўдзел арганізатары паўстання 1863 г., папалечнікі К. Каліноўскага — Валерый Урублеўскі, Фелікс Ражанскі. «Мужыцкая праўда» выклікала цікавасць і сярод перадавой эміграцыі. Пра рэпрэсіі за распаўсюджванне газеты пісаў герцэнаўскі «Колакал», назваўшы яе «лятучымі лісткамі», а яе шосты нумар быў цалкам перадрукаваны польскім часопісам «Głos Wolny», што выходзіў у Лондане.

«Мужыцкая праўда» — узор палымянай публіцыстыкі, і па сённяшні дзень яна — прыклад уздзеяння на розумы і пачуцці. У ёй даступна і вобразна гаварылася пра складаныя палітычныя падзеі. Кожны яе нумар — гэта палымяны маналог, звернуты да сялян-«дзецюкоў». Каліноўскі таленавіта выкарыстаў традыцыйную форму народнай гутаркі, фальклорную сімваліку (напрыклад, народнае паўстанне ў яго - сяўба), гістарычныя факты, якія могуць быць павучальнымі і пераканальнымі для чытача. Публіцыстыка Каліноўскага, насычаная яркімі параўнаннямі, народнымі фразеалагізмамі і трапнымі гутарковымі зваротамі, — мастацкая публіцыстыка. К. Каліноўскі, да-сканала валодаючы жывой беларускай мовай, вядзе простую і сардэчную размову з сялянінам: «Працуе бацька цяжка на дзеткі свае, гадзе маці сына, ночанькі не спіць, а цар, сабача яго вера, як гэты воўк, закраўшыся, вяліць лавіці, у дубы скуці і гнаці ад радні далека...»

Цэнтральная праблема ўсіх нумароў «Мужыцкай праўды» — праблема зямлі і волі. К. Каліноўскі выкрываў хвалёны царскі маніфест, драпежніцкую сутнасць рэформы 1861 г., высмейваў наіўную веру ў «добрага» цара. «Шэсць гадоў ужо прайшло, — пісалася ў першым нумары газеты, — як пачалі гаварыць аб свабодзе мужыцкай. Гаварылі, вытлумачвалі і пісалі шмат, а нічога не зрабілі. А гэты маніфест, што цар з сенатам і з панамі для нас напісаў, то такі дурны, што чорт ведае, да чаго ён подобны, — ніякай у ім няма праўды, няма з яго дая нас ніякай карысці».

Выкрываючы анцінародную палітыку царскай улады, К. Каліноўскі гаворыць пра дэмакратычную сутнасць сапраўднага ўрада: «Не народ зроблены для ранду (урода), а ранд для народу».

Паўстанне пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага — самая гераічная і трагічная старонка нашай гісторыі. Яно было патоплена ў крыві. Мураўёў-вешальнік загадаў пакараць на Беларусі і ў Літве 128 чалавек, а каля 10 тысяч было рэпрэсавана на судзе. Беларускае слова, якое ўпершыню за доўгі час выйшла з-пад сялянскай страхі на шырокі грамадскі прастор, якім загаварылі маніфесты і адозвы часовага паўстанцкага ўрада Літвы і Беларусі, зноў было забаронена.

Жыццё і подзвіг К. Каліноўскага сталі тэмай многіх твораў пісьменнікаў, кампазітараў, мастакоў.

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч

Стаў сеяць па-свойму ўсё тое,
Што мы далей сеем сягоння.

Янка Купала

Жыццё В. Дуніна-Марцінкевіча — яскравы прыклад адданага служэння Бацькаўшчыне і народу не толькі словам, але і справай. У фальварку Люцынка недалёка ад Івянца, у вясковай цішы ён не толькі пісаў свае творы. Дунін-Марцінкевіч адкрыў тут школу для сялянскіх дзяцей, у якой настаўнічалі яго дачка Каміла і сын Міраслаў. Пачынальнік беларускай драматургіі стварыў і першы нацыянальны тэатр, быў яго рэжысёрам-пастаноўшчыкам і нават акцёрам. У 1864 г. быў арыштаваны па падазрэнні ў напісанні антыўрадавых выданняў і больш за год знаходзіўся пад следствам у мінскай турме. Старэйшую яго дачку Камілу за ўдзел у паўстанні пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага выслалі ў Салікамск.

Змены ў светапоглядзе пісьменніка вызначылі істотную, прынцыповую розніцу ў яго дарэформеннай і паслярэформеннай творчасцю. Творчасць Дуніна-Марцінкевіча прынята падзяляць на два перыяды.

Дарэформенныя творы вытрыманы ў духу рамантызму. У іх рэалізаваны такія элементы светапогляду Дуніна-Марцінкевіча, як ідэалізаванае ўспрыманне жыцця, аптымізм, надзея на рэформы, якія павінны змяніць жыццё народа да лепшага, любоў да народа, захапленне яго таленавітасцю і працавітасцю. Пісьменнік прапагануе свае метады ўздзеяння на «кепскіх» панюў: перавыхаванне, а калі неабходна — пакаранне і абмежаванне іх у дзеяннях. Пісьменнік заклікае ўсіх да чалавечнасці, да згоды і паразумення ў грамадстве.

Вялікі поспех выпаў на долю оперы «Ідылія», музыку да якой напісаў Станіслаў Манюшка. Спектакль быў пастаўлены ў Мінску ў 1852 г. аматарскім калектывам пры ўдзеле самога Дуніна-Марцінкевіча, яго сям'і. Аўтар лібрэта быў рэжысёрам-пастаноўшчыкам спектакля, а

таксама выконваў у ім ролю Навума Прыгаворкі. В. Дунін-Марцінкевіч фактычна стаяў ля вытокаў новага нацыянальнага тэатра — не толькі як драматург, але і як рэжысёр і акцёр аматарскай сцэны.

Пастаноўку п'есы «Ідылія» («Сялянка») у 90-ыя гады ХХ ст. на падмоствах Купалаўскага тэатра здзейсніў таленавіты рэжысёр Мікалай Пінігін. Аншлагі спектакля сведчаць пра таленавітасць твора, актуальнасць яго гуманістычных ідэй. Час паказаў, што надзеі пісьменніка на перавыхаванне паноў былі марныя. Але тая мастацкая сіла, з якой драматург сказаў пра духоўнае багацце народа, яго культуры, сцверджанне вечных ісцін і ўслаўленне вечных каштоўнасцяў робяць твор цікавым і для нашага сучасніка.

Вобразам галоўнай герані пісьменнік славіць каханне, сцвярджае гармонію знешняй і ўнутранай прыгажосці, дае ўрокі паспяховай барацьбы са злом. План Юліі вывесці на чыстую ваду і пакараць жорсткага камісара Выкрутча паспяхова здзейснены дзякуючы яе дасканалому розуму і палкаму жаданню шчасця, лепшай долі для народа.

Самым каларытным вобразам у камедыі з'яўляецца вобраз Навума Прыгаворкі, у якім увасоблены пісьменніцкі ідэал простага чалавека і захапленне яго мудрасцю, трапнасцю і багаццем беларускай мовы, якой гэтая мудрасць і выяўляецца. Просты сюжэт, у аснове якога «хітры» план дваранкі Юліі выдаць сябе за сялянку, закахаць у сябе франкамана і ненавісніка ўсяго нацыянальнага — Лятальскага, каб паўплываць на яго стаўленне да народа, «аздабляецца» па-майстэрску створанымі камічнымі сітуацыямі, прыказкамі і прымаўкамі, якімі так і сыпле Навум Прыгаворка.

Пісьменніцкай увагай да народных песень, звычаяў і традыцый, майстэрскім іх выкарыстаннем з мэтай уславіць народ і яго багатую духоўную спадчыну вылучаецца і паэма «Гапон» (1855).

Апісаннем калізій кахання сялянскага юнака Гапона і працаўніцы прыгажуні Кацярыны пісьменнік дасягае выключнага ўздзеяння на чытыча і пераканальнасці ў паказе тагачаснага жыцця прыгоннага сялянства. Канфлікт паміж закаханымі з аднаго боку і хлуслівым амаральным аканомам з другога робіць сюжэт твора асабліва дынамічным, напружаным. Па нагаворы аканома, які таксама ўпадабаў Кацярыну, Гапона арыштоўваюць і здаюць у салдаты. Здавалася б, дабро пераможана. Аднак герой паэмы з гонарам вытрымлівае выпрабаванне, рэалізуючы пры гэтым свае самыя лепшыя якасці, — здолеў даслужыцца да афіцэра і стаць, па сутнасці, дваранінам. І ў гэтым творы, як у «Ідыліі», пісьменнік прапануе свой варыянт пакарання зла: там — перавыхаванне Лятальскага і выгнанне Банавантуры Выкрутча, тут — адпраўка ў рэкруты аканома. Не капай яму дру-

гому... І гэты твор, як і «Ідылія», заканчваецца вяселлем. Пані, даведаўшыся пра ганебныя ўчынкі свайго аканомы, адправіла яго самога ў рэкруты, а маладых шчодра адарыла.

Асаблівасцю паэмы з'яўляецца спалучэнне эпічнага, лірычнага і драматычнага. Эмацыянальнасць аўтарскага аповеду дасягаецца і меладраматычнымі сцэнамі, і ўключэннем народных песень, і насычэннем мовы словамі з памяншальна-ласкальным суфіксамі, і лірычнымі адступленнямі, і драматызацыяй дзеяння. Усё гэта сведчыць пра таленавітасць твора, напісанага па законах сентыментызму.

Цікавасцю пісьменніка да фальклору, да старажытных звычаяў і абрадаў беларусаў вызначаецца і вершаваная аповесць «Вечарніцы» (1855), дзве песні якой — па сутнасці, анекдоты з народнага жыцця. Але галоўнае ў творы — не апісаны выпадак з жыцця ці ўзяты з фальклору сюжэтны матыў, а паэтычнае аздабленне, лірычныя адступленні. У іх, як, да прыкладу, у апісанні старажытнага абраду ўшанавання продкаў, аўтар ідэалізуе мінулае, дзе быццам бы ў згодзе жылі паны і мужыкі, а князі любілі «добрых крывічан» як сваіх братоў і не давалі нікому іх крыўдзіць.

Зусім іншы погляд на шляхту і паноў-чыноўнікаў выявлены ў творчасці паслярэформеннага перыяду. Гістарычныя падзеі і турэмнае зняволенне прымусілі В. Дуніна-Марцінкевіча зрабіць пераацэнку многіх каштоўнасцяў, і як вынік — з ідылічнай яго творчасць становіцца рэалістычнай і рэзка сатырычнай.

Выкарыстаўшы ў «Пінскай шляхце» (1866) для сюжэта, на першы погляд, не вельмі значны, амаль анекдатычны факт, смешнае здарэнне, пісьменнік скіраваў увесь свой сатырычны запал на раскрыццё бюракратычнага суда і ўсёй парэформеннай рэчаіснасці. Гэта з'явілася адной з прычын цензурнай забароны п'есы, якая пабачыла свет толькі ў 1918 г. На глыбокім разуменні ўсёй абсурднасці, недарэчнасці паводзін герояў грунтуецца камізм твора «Пінская шляхта», жанр якога вызначыў сам пісьменнік, — «фарс-вадзвіль у адной дзеі».

Гратэскава, нібы праз павелічальнае шкло паказана ў творы «правасуддзе» наогул, увасобленае ў вобразе Кручкова, нахабству, цынізму, непрафесіяналізму якога няма межаў. Чытаючы царскія ўказы і законы, ён дапускае такія скажэнні, ад якіх «вушы вянуць»: ён блытае эпохі, цароў, указы. Ды што там эпохі! Ён не ведае, колькі дзён у месяцы: «49 апрэля», «сенцябра 75-га дня». У гэтым вобразе пісьменнік сабраў і ў завострана-гіпербалічнай форме (праз камічныя сітуацыі, маналогі, дыялогі, мову, з дапамогай сатырычных сродкаў) паказаў усё самае характэрнае для царскага чыноўніцтва: свавольства,

хабарніцтва, грубасць, п'янства і інш. І вывад напрошваецца сам сабой: улада, у якой такія «слугі», доўга існаваць не павінна і не будзе.

Складаным і супярэчлівым, як і светапогляд, быў творчы шлях В. Дуніна-Марцінкевіча. Але таленавітасць пісьменніка, яго любоў да народа, жаданне лепшай долі для яго, крытыка адмоўных з'яў вызначылі яго месца ў гісторыі беларускай літаратуры як буйнога мастака слова, заснавальніка нацыянальнай драматургіі.

Пра значэнне для нашай нацыянальнай культуры і пра сілу прыкладу В. Дуніна-Марцінкевіча для нашчадкаў вычарпальна сказаў Янка Купала:

*Жыве паміж намі дудар наш...
Жыць кожны так будзе, мой братку,
Хто родну старонку палюбіць,
Маўляў добры сын сваю матку.*

Камедыя «Пінская шляхта»

Яркім прыкладам таго, як светапогляд вызначае дзейнасць чалавека наогул і пісьменніцкую ў прыватнасці, як эвалюцыя, што адбылася ў свядомасці чалавека, можа караным чынам змяніць накірунак яго дзейнасці, з'яўляецца п'еса «Пінская шляхта».

Надзеі, якія ўскладаў В. Дунін-Марцінкевіч на рэформу 1861 г., не спраўдзіліся. Да таго ж пісьменнік больш за год знаходзіўся пад следствам у мінскай турме па падазрэнні ва ўдзеле ў паўстанні 1863 г. і на горкім вопыце пераканаўся, што «не надта свабодна ў гэтай свабодзе» (Ф. Багушэвіч). І творчасць яго з ідылічнай, рамантычнай становіцца не проста рэалістычнай, а рэзка сатырычнай, аблічальнай.

Пра тое, куды патрапіла зброя сатырыка, яскрава сведчыць рэакцыя віленскага губернатара на спробу надрукаваць у 1890 г. «Пінскую шляхту». Здавалася б, такая смешная камедыя, з куплетамі, з любоўнай інтрыгай (дзе сям'і варагуюць, а дзеці ворагаў пакахалі адно аднаго і хочучь пажаніцца), але губернатар рашуча запратэставаў. Ён заявіў, што твор, дзе «ў неприглядным выглядзе паказана асоба станавога прыстава, які пры гэтым усюды называецца «найяснейшая карона», друкаваць нельга.

Некаторыя і сёння усведамляюць гэты твор як сатыру «не толькі на станавога прыстава, але і на ўсю сістэму царскага суда і законнасці». Не, гэта сатыра і адмаўленне не толькі «сістэмы суда», а самой сістэмы самаўладства. А «сістэма суда» як мішэнь — гэта толькі прыём, якім зручней паказаць нежыццяздольнасць, асуджанасць усёй імперскай сістэмы. Нагадаем, што такі прыём ужо быў рэалізаваны ў

рускайлітаратуры. Сучаснік В. Дуніна-Марцінкевіча Дз. І. Фанвізін паказаў крах сістэмы праз адзін з яе найбольш важных інстытутаў — праз адукацыю. Фанвізінскі Мітрафанушка не толькі смешны, а знакавы для ўсёй сістэмы, бо адукацыя, яе стан — люстэрка грамадства і дзяржавы наогул. Суд і наогул органы правосуддзя — таксама люстэрка любой дзяржаўнай машыны, толькі, бадай, яшчэ большае памерам, бо гэтыя органы непасрэдна забяспечваюць яе жыццяздэйнасць. Пераканальнасць гэтага сцверджання выверым, звярнуўшыся да паэмы «Песня пра зубра» М. Гусоўскага, дзе зроблены акцэнт на ўвагу і клопат князя Вітаўта менавіта пра гэты інстытут дзяржаўнасці:

*Прагнасьць нажыцца пад шылъдаю варты закона,
Сквапнасць — загрэбці кавалак у бліжняга з рота —
Ён тыранічнымі сродкамі так пратараніў,
Што на вякі нават завад іх вывеўся ў княстве.
Кім бы і чым бы ні быў ён пры іншых заслугах,
Нават за гэта адно я пню яму славу.*

Зусім іншую «славу» рэжыму «праспяваў» сваёй камедыяй «Пінская шляхта» В. Дунін-Марцінкевіч. Нотамі ў гэтай «песні» з'яўляюцца жанравыя асаблівасці твора.

Сам камедыёграф вызначыў яго жанр як фарс-вадэвіль. Вызначальнае ў камедыі — фарсавае, гратэскавае, моцнае, часам дэвдэнае да абсурду, адлюстраванне рэчаіснасці. Настолька моцнае, што мяжуе з фантастыкай. «Такога не можа быць!» — усклікне чытач, пабыўшы сведкам «скорага і справядлівага» суда «найяснейшай кароны». «Такое, на жаль, было ці бывае», — прыйдзе чытач да высновы, калі яму адкрыецца глыбокі сэнс самых смелых гратэскавых збудаванняў.

У сюжэце гэтага твора абсурднае, бадай, усё, акрамя любоўнай інтрыгі, што пакладзена ў яго аснову.

Абсурдны канфлікт, з-за якога «заварылася ўся гэта каша»: Іван Цюхай-Ліпскі назваў Ціхона Пратасавіцкага мужыком. Такой абразай «гонару» нанесена «смяротная» крыўда. Пыхлівых шляхціцы аб'явілі вайну адзін аднаму — і каша заварылася. В. Дунін-Марцінкевіч — выдатны майстар стварэння эфекту абсурду. Эфект дасягаецца найперш камічнымі сітуацыямі, якія выдатна вызначаюць цану «гонару і годнасці» пыхлівых шляхціцаў. Кручкоў назначае Ціхону Пратасавіцкаму «как угалоўнаму прэступніку» «25 лоз на голой землѣ без дывана» (вядома ж, які дыван таму, каго абазвалі мужыком!); Івану Цюхаю-Ліпскаму, «как нанёсшаму лічнае аскарбленіе Протасавіцкаму», «15 лоз на дыване». Да ўсяго ж і штрафы заплацілі «в пользу

врэменнаго прысуцтва». Але самым вялікім выдаткам для сябе з усяго гэтага «дзела» Ціхон лічыць той, што кару давядзецца адбываць на сырой зямлі: «Даў бы сто рублёў, каб дыван падаслаі». Вось такое бязладдзе, што заўсёды ідзе ад безгалоўя, паказана ў сатырычнай камедыі.

Мы яшчэ раз пераконваемся, што канфлікты і страсці чалавечыя заўсёды такія, якія самі людзі. Паражэнне паўстання К. Каліноўскага выявіла да ўсяго яшчэ і поўнае банкруцтва шляхты як грамадскай сілы. А паказаная В. Дуніным-Марцінкевічам шляхта была наогул самай інертнай і кансерватыўнай часткай грамадства. Клопаыты і страсці, якія валодаі шляхтай, выдатна яе характарызуюць.

Але самым гратэскавым у п'есе з'яўляецца вобраз Кручкова. Гэта здэклівая пародыя на правасуддзе. Прыёмам давядзення ўчынкаў галоўнага героя да абсурду (*«свідзецелям, каторыя відзелі драку і не разнялі дзерушчыхся, — па 10 лоз на дыване і па 10 руб. штрафа в пользу врэменнаго прысуцтва; всей прочэй шляхце, каторая не відзела дракі, за то, што не відзела, а цем самым не магла і разняць дзерушчыхся — па 5 лоз на дыване і па 5 руб. штрафа...»*) сатырык дасягае ўжо зусім іншага эфекту.

Гэта ўжо нават не смешна, бо ў чытача ўзнікае пытанне: а судзі хто? А ад гэтага пытання адзін крок да ўсведамлення, што сістэма, улада, у якой такія, з дазволу сказаць, «слугі», не толькі не мае права на існаванне, але і асуджана на крах. Сістэма, якой служаць прайдзі-светы, авантурысты, хабарнікі і невукі, рана ці позна павінна абваліцца. Кручкоў нават не ведае, колькі дзён у месяцы, блытае ўказы, правіцеляў і нават эпохі: «марта 69-га дня», «49-га апрэля», Екацярына Вялікая, паводле яго «вучонасці», царавала ў 1903 годзе. Якая ўлада - такія і слугі; і наадварот гэты алгарытм таксама правільны. Нездарма ж Кручкоў увесь час падкрэслівае, што ён дзейнічае ад імя «найяснейшай кароны».

Заслуга В. Дуніна-Марцінкевіча як драматурга заключаецца яшчэ і ў тым, што ён персаніфікаваў мову дзеючых асоб. Мова кожнага персанажа індывідуальная і служыць выдатным сродкам яго характарыстыкі. Духоўная абмежаванасць, грубасць Ціхона Пратасавіцкага і Івана Ліпскага выяўлены не толькі ў камічных сітуацыях, але і праз іх мову, любімыя іх слоўкі: «хрэн табе ў вочы», «чортаў сын», «сабака».

Зусім іншая мова Куторгі — «хітрага ліса», што перахітрыў самога сябе і «ўехаў у нерат — ні ўзад, ні ўперад». Пацярпеўшы фіяска, Куторга самакрытычна зазначае: «Які тут у чорта розум, каі так неасцярожна папаўся ў бяду, вась швед пад Палтавай!» Усё сваё пісьменніцкае і чалавечае захапленне найбагацейшым скарбам на-

родным — мовай — В. Дунін-Марцінкевіч выявіў праз вобраз Куторгі. Мова яго надзвычай багатая на трапныя народныя залацінкі: «млын меле — мука будзе, язык меле — бяда будзе»; «здаровы, як рыжык баровы». І куплеты Куторгі — таксама фольклорная рэмінісцэнцыя, што з'яўляецца яшчэ адным сведчаннем увагі пісьменніка да творчасці народа і шырокага выкарыстання фальклору ва ўласных творах. Гэта адна з асаблівасцяў творчага метаду пісьменніка.

Мова Кручкова такая ж вычварная, скалечаная, як і яго душа. Нахабству і цынiзму яго няма межаў. І каб паддаць больш жару, каб яшчэ больш запалохаць і без таго запалоханую шляхту, ён свае «ўказы і законы» стараецца выдаць на «панскай» мове, каб уразіць усіх яшчэ і сваёй вучонасцю. Але мова яго — найгоршы з варыянтаў так званай «трасянкi». Традыцыі В. Дуніна-Марцінкевіча ў абмалёўцы вобразаў з дапамогай персанiфікаванай мовы прадоўжылі Я. Купала, К. Крапіва, А. Макаёнак.

В. Дунін-Марцінкевіч вельмі ўдала выкарыстаў у п'есе жанравыя асаблівасці вадэвіля, каб не толькі надаць свайму твору сацыяльную значнасць, палiтычнае гучанне, але і зрабіць яго цікавым, вясёлым. Пад пяром майстра даволі банальны сюжэт набыў нацыянальную афарбоўку. Вырашэнне ж канфлікту бацькоў і дзяцей iншымi сродкамі і iншым шляхам (скажам, у духу Шэкспіра) не толькі дысанавала б жанру твора, паграшыла б супроць праўды жыцця, але і супярэчыла б гуманiстычным прынцыпам самога пісьменніка. Змагацца за сваё шчасце па-iншаму — не толькі з бацькамі, але і з кручковымi! — было немагчыма. Цынiчнай рэплікай Кручкова ў фiнале п'есы — «Я вам родны, я вам брат» — пісьменнік папярэджвае і пра небяспечнасць такіх «братоў», што толькі і чакаюць зручнага моманту, каб «абдзерці ўсіх дачыста». А момант такі справакаваны зноў тымі ж «юрыстамi».

Куплетам Куторгі і яго ўступам: «Добра прыпавесць кажа: пінска шляхта як нап'ецца, то нап'эна падзярэцца» п'еса і заканчваецца. Статкевічаў і альпенскіх вайна паміж Ліпскім і Пратасавіцкім за «гонар» не навучыла нічому. А раз так — зноў «будзе добрае жніво» для кручковых і піскульных. Усё паўторыцца зноў! Развязка камедыі выпісана драматургам з не меншым майстэрствам, чым экспазіцыя, завязка і кульмінацыя.

Францішак Багушэвіч

Быў ён адным з высакароднейшых людзей, якія служылі Нашай зямлі...

Э. Ажэшка

Францішак Багушэвіч — яркая постаць у гісторыі беларускай літаратуры XIX ст., перакананы дэмакрат, заступнік народа, якому служыў словам і справай. У трагічных моманты гісторыі ён стаў на абарону народа, прыняў актыўны ўдзел у паўстанні Кастуся Каліноўскага і ў часы рэпрэсій больш за 20 гадоў вымушаны быў жыць за межамі роднага краю, але і на чужыне здолеў, як ніхто іншы, паслужыў Бацькаўшчыне. Яго заслугі перад нашай нацыяй нельга пераацаніць: ён — заснавальнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры, першы буйны нацыянальны пісьменнік, выразнік дум і памкненняў народа.

Ніхто да яго з такой мастацкай сілай не здолеў паказаць «на свет цэлы» і веліч, высакароднасць працоўнага чалавека, і яго трагедыю. Імя той трагедыі — рабства. У вершы «Чаго бяжыш, мужычок?», напісаным у форме дыялога, пытанняў і адказаў, што асабліва спрыяе рэалізму, паэт сцісла і пераканальна паказаўсе выявы рабства (холад, голад, п'янства, прыніжэнне, абставіны, што правакуюць чалавека на ганебнае і грахоўнае):

Чаго бяжыш, мужычок?

— *Падганяе мароз.*

Чаму ляжыш, мужычок?

— *Бо урадніка вёз.*

Чаго ты п'еш, мужычок?

— *Бо і хлеба не еў.*

Аднак ва ўсіх сваіх творах і ў гэтым у прыватнасці паэт паўстае перад намі не толькі як таленавіты летапісец і страсны абвінаваўца бесчалавечных абставін, але і як філосаф. Паказаўшы ўсе жудасныя выявы рабства, ён папярэджвае нас, што самая страшная з усіх — рабская псіхалогія, сутнасць якой — у здольнасці прыніжацца і адначасова прышджаць іншых, тых, хто яшчэ слабейшы за яго самога:

Чаго ты б'еш, мужычок?

— *Бо і сам тое меў.*

Зло спараджае толькі зло, папярэджвае нас пісьменнік.

Вялікая каштоўнасць творчасці Ф. Багушэвіча для нас сёння ў тым, што паэт-філосаф пераканальна паказаў не толькі, як не павінна быць, якія наступствы могуць мець для чалавека нялюдскія абставіны, але найперш у тым, што стварыў эстэтычны ідэал чалавека.

Сваё маральна-эстэтычнае крэда Ф. Багушэвіч выявіў праз лірычнага героя верша «Ахвяра», які для сябе акрэсліў тыя прынцыпы, што і вызначаюць сутнасць чалавека. На думку лірычнага героя, той і чалавек, хто, жывучы на гэтай зямлі, за яе, калі спатрэбіцца, «умерці гатоў»; хто ўмеє з людзьмі жыць па-людску; хто валодае пачуццём

уласнай годнасці, гэта значыць, не прыніжаецца і не прыніжае («каб прад меншым я носа не драў, а прад большым не корчыў спіны»). Сапраўдны чалавек, на думку паэта, гэта найперш добры сем'янін, верны муж сваёй жонцы («Чужых жон каб не вёу да граху, а сваю каб як трэба любіў»), добры бацька для сваіх дзяцей, для якіх ён — прыклад: толькі пры такой умове дзеці баньку будуць «у слуху». Так сцісла і вобразна паэт нагадаў нам асноўны прынцып народнай педагогікі: бацькі — «навука і прыклад» для сваіх дзяцей.

Свой эстэтычны ідэал чалавека паэт увасобіў і ў эпічных вобразах паэмы «Кепска будзе!» — Аліндарку і айчыме, надзяліўшы іх самымі лепшымі нацыянальнымі якасцямі беларуса. Чалавечую вартасць сваіх герояў пісьменнік выпрабювае бесчалавечнымі абставінамі, і яны з гонарам вытрымліваюць гэтыя выпрабаванні. Разам са сваімі героямі пісьменнік-філосаф дае нам урок перамогі над злом. Увасобленыя ў багушэвічаўскіх героях дабрывня, людскасць, удзячнасць, цяпленне і настойлівасць, усведамленне волі як найвялікшай чалавечай каштоўнасці былі сілай, мацнейшай за бесчалавечныя абставіны. Хто верыць і ідзе да сваёй свабоды, той абавязкова яе здабудзе.

У творчасці Ф. Багушэвіча вылучаюцца тры ўзаемазвязаныя асноўныя тэмы: паказ сацыяльнага становішча беларускага народа; патрыятычная; прызначэнне і роля мастацтва ў жыцці народа. Творы на гэтыя тэмы складаюць змест яго асноўных зборнікаў «Дудка беларуская» (выдадзены ў 1891 г. у Кракаве пад псеўданімам Мацей Бурачок) і «Смык беларускі» (выдадзены ў 1894 г. у Познані пад псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава).

Адметнай асаблівасцю творчасці Ф. Багушэвіча з'яўляецца яе фальклорная аснова. Фальклорныя рэмінісцэнцыі (пазычанні) у лірыцы паэта не толькі на ўзроўні сюжэтаў (так, верш «Гора» напісаны паводле народнай песні «А я ў горы не радзілася — само гора прыкацілася»), вобразаў, але і на ўзроўні тых жа мастацкіх сродкаў: алегорыі, сімвала, паўтараў, паэтычных народных параўнанняў і эпітэтаў. Гора ў аднайменным вершы паэта — фантастычная істота, нейкая пачвара, ад якой немагчымыя пазбавіцца. І пры ўсім тым паэт здолеў дасягнуць парадаксальнага эфекту: верш не гучыць песімістычна. Гору як невынішчальнай пачвары супрацьстаіць багушэвічаўскі герой, надзелены дзейным, настойлівым характарам.

Верш «Гора» напісаны ў форме маналога-споведзі селяніна пра змаганне з гэтым невынішчальным цмокам. Селянін яго і ў рэчку кідае, і ў полымя-агонь, і да пня прывязвае, і ў зямлю закопвае, і нават адвозіць у Амерыку, — усё дарэмна. Верш сатырычны, у ім

чуецца іронія, насмешка селяніна з свайго гора, якое не дае яму жыць, але і зламаць не можа. Чалавек іранізуе і са свайго становішча, а пакуль чалавек на такое здольны - ён непераможны. Ды і надзея ў героя ёсць, што вечно так не будзе, што ўдасца яму «застываць вясёла».

Адчуваецца, што маналог-споведзь — улюбёная аўтарам форма адлюстравання жыцця, бо, сапраўды, надзвычай эфектыўная: ніхто лепш пра свае пакуты не раскажа, чым сам пакутнік. І настрой у багушэвічаўскага героя мяняецца: ад іранічнага да бунтоўна-абуральнага, як у вершы «Бог не роўна дзеле». Іронія перарастае ў сарказм, здзіўленне — у гнеў, нянавісьць, абурэнне бесчалавечнымі абставінамі. Такія абставіны не маюць права на існаванне, бо той, хто працуе, не можа «прыкрыцца хоць анучкай», а хто балюе — «ходзе у саеце, у золаце з плеч да ног». Выяўленню пісьменніцкага абурэння і непрыняцця такога ладу жыцця спрыяе не толькі гіпербалічнае супрацьпастаўленне, але і лексічныя сродкі — антонімы: адзін — другі; золата, саеты — бруд, латы.

Наступная адметная асаблівасць паэзіі Багушэвіча — палымная публіцыстычная пафаснасць. Многія вершы маюць адзнакі публіцыстычных жанраў: верша-прамовы («Не цурайся»), верша-фельтона («Як праўды шукаюць»). А вось для выяўлення свайго разумення дарэформеннага і паслярэформеннага перыядаў гісторыі, што адрозніваюцца толькі формамі прыгнёту, паэт выдатна выкарыстаў у вершы «Быў у чысцы» і публіцыстычныя, і сатырычныя сродкі, і біблейскія рэмінісцэнцыі. Апісаўшы прыгоды і назіранні свайго героя, што трапіў у чысец пасля смерці, Багушэвіч афарыстычна выявіў сваё разуменне тых змен і «палёгкаў» для народа, што адбыліся пасля адмены прыгону. Аксюмаранам «не надта свабодна ў гэтай свабодзе» вынес ён аканчальны прысуд і ладу, і тым, хто яго такім зладаваў.

Творчасць Ф. Багушэвіча вызначаецца і яго грамадзянскім усведамленнем ролі духоўнага ў жыцці народа. Якім павінна быць мастацтва? Каму павінен служыць мастак? Гэтай праблеме прысвечаны алегарычны верш «Мая дудка». У вобразе дудкі ўвасоблена паэзія і мастацтва наогул, у вобразе дудара, народнага музыкі — творца. Вялікую ролю ў выражэнні ідэі твора і пісьменніцкай канцэпцыі адыгрывае кампазіцыя верша. У першай яго частцы расказваецца пра спробы дудара змайстраваць «вясёлую» дудку «ад жалю, ад смутку». Але такая не зайграла: «Га! Чаму ж не играе?!» У другой частцы расказваецца, як дудар зрабіў такую дудку, «каб зямля стагнала... каб слязьмі прабрала». І дудка зайграла... Ідэя верша — у апошніх афарыстычных радках: «Як крыві не стане, тады скончу

гранне». Творца павінен жыць жыццём народа: разам з ім і весяліцца, і пакутаваць; павінен падзяліць са сваім народам яго лёс — такое разуменне Багушэвічам ролі і прызначэння мастака ў трамадстве. Вершы «Мая дудка» і «Смык» — праграмныя, адзін і другі адкрываюць зборнікі паэта.

«Бацькава, спрадвечная, святая, Богам дадзеная адзежа душы чалавека», — так вобразна, афарыстычна выявіў Багушэвіч сваё разуменне ролі і сілы родната слова ў «Прадмове» да «Дудкі беларускай». І па сённяшні дзень гэты твор — узор публіцыстыкі, пераканальны прыклад уздзеяння на розум і пачуцці тых, што хочуць людзьмі звацца. Пераканальна і доказна даводзіць сваім чытачам палкі патрыёт Багушэвіч, што любоў да мовы ёсць адно з праяўленняў патрыятызму. Сваё ўсведамленне неабвержнага закону вечнасці, што пакуль жыве мова — жыве народ, ён сфармуляваў у звароце да кожнага з нас: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі». І эпітэты святая, Богам дадзеная — тэта не проста мастацкі прыём, а напамін усім нам, што святое — тэта тое, што мы не выбіраем (у сваім выбары мы можам і памыліцца), а што даецца нам ад нараджэння ці нараджаецца намі: нашы бацькі, радзіма, дзеці. І мова як «святыхна народа, бяссмерце яго». Здрада святому — недаравальны фэх.

Янка Лучына

Служить стране глухой, забитой,
Где мрак невежества царит,
В лачуге, где, соломой крытой,
Мужик печально дни влачит...

Янка Лучына

Ф. Багушэвіч у прадмове да зборніка «Смык беларускі» так пісаў пра сваё імкненне стварыць цэлую «музыку», г. зн. дасканала развітую літаратуру: «Смык ёсць, а хто-небудзь скрыпку, можа, даробіць, а там была «Дудка» — вось мы і зробім музыку». Мара Ф. Багушэвіча здзейснілася. Яго сучаснікі, прадстаўнікі ідэйна-эстэтычнай школы, створанай ім, развілі і дапоўнілі творчыя прынцыпы заснавальніка метаду крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры. Яркім доказам таму з'яўляецца паэзія Янкі Лучыны (Івана Люцыянавіча Неслухоўскага, 1851-1897).

Уступаючы Багушэвічу ў мастацкім дары, у глыбіні абагульнення, Янка Лучына тым не менш пайшоў далей за яго. Багушэвіч выкрываў і абвінавачваў «д'ябальскую» рэчаіснасць, аднак станючы ідэал яго

толькі акрэсліваўся. У Лучыны пафас адмаўлення і сцвярджэння, день і святло ўжо больш ураўнаважаны, чым у Багушэвіча. Э. Дарашэвіч і У. Конан у «Нарысах гісторыі эстэтычнай думкі Беларусі» адзначаюць, што Лучына глянуў на народнае жыццё шырэй — з пазіцый не толькі сялянства, але і дэмакратычнай інтэлігенцыі.

Як гэта на першы погляд ні парадаксальна, жыццё горада амаль не знайшло адлюстравання ў творчасці Я. Лучыны, хоць ён амаль усё сваё жыццё правёў у горадзе. Нарадзіўся Лучына ў Мінску, год правучыўся на матэматычным факультэце Пецябургскага універсітэта (меў выключныя матэматычныя здольнасці), потым перавёўся ў Пецябургскі тэхналагічны інстытут. З 1876 да сярэдзіны 80-х гадоў працаваў інжынерам на Закаўказскай чыгунцы ў Тыфлісе.

У 1886 г. паэт дэбютаваў на старонках газеты «Минский листок» вершам на рускай мове «Не ради славы иль расчета». Ужо ў назве — творчае крэда, эстэтычныя погляды Я. Лучыны на задачы мастацтва: «Служить стране глухой, забитой...»

Усё сваё жыццё Я. Лучына быў звязаны з тэхнікай, многа сіл аддаў тэхнічнаму прагрэсу краіны, але сваімі думкамі і спадзяваннямі быў у вёсцы, сярод сялян, якіх шчыра любіў. Яго паэзія славiла людзей працы, выкрывала крывасмокаў («Каршун»).

Паэт пісаў на трох мовах: беларускай, польскай і рускай. Ём зроблены пераклады на беларускую мову вершаў У. Сыракомлі «Горсть пшеницы», «Ямщик», «Аист», «Не я пою — народ божий», а на рускую мову — яго «гавэндзы» «Воскресение».

Усе памкненні і мары Я. Лучыны былі звязаны з Беларуссю. Пра яе ён з тугою думаў сярод горных вяршынь Каўказа («Велічная карціна»), Паэт-патрыёт страсна любіў сваю радзіму — хай і бедную, забраную, але блізкую і дарагую сэрцу, якую нельга прамяняць ні на што ў свеце («Роднай старонцы»). Лучынаўскія апісанні прыроды ў большасці алегарычныя. Цэнзурны гнёт прымушаў паэта звяртацца да эзопаўскай мовы. Вясна, руны у Лучыны — сімвал абуджэння, а зіма, хмары, мароз — вобразнае выяўленне сіл, варожых народу:

Хоць бы раз без цябе зарунець бы палям,

Хоць бы раз у свой час адышла бы зіма.

Ўстрапянуўся бы дух у чалавечай грудзі,

Дый забылі бы мы мора смутку дый слёз...

Аднак паэт неаднаразова падкрэсліваў, што як бы ні лютаваў мароз, доўгачаканая вясна абавязкова наступіць. Дабро пераможа зло, праўда — няпраўду. У вершы «Роднай старонцы» выразна выявілася вера паэта ў будучыню, якую ён звязваў з асветай,

наукай. Імі, на думку паэта, будзе пракладзены шлях да шчасця працоўнаму люду:

*Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясна над нашай ніваю,
І будуць эісыці дзеткі патомныя
Доброю доляй — доляй шчасліваю!..*

Сінтэз рэалістычнага і рамантычнага з яго алегарычнасцю і сімвалічнасцю, эпічнага з філасофска-лірычным у творчасці Я. Лучыны асабліва выявіліся ў польскамоўнай паэме «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся».

Першая частка паэмы — уступ — пабудавана на спрэчцы паміж панічом-апавядальнікам і паляўнічым Грышкам:

*Спрацацца з Грышкам цяжка, ў галаве закутай
І дыспут не асветліць векавых закуткаў!..*

Прадмет «дыспуту» двух галоўных герояў лірыка-эпічнай паэмы — наступствы ў сувязі з пабудовай чыгункі праз Палессе. Стары паляўнічы папярэджвае, што парушыцца гармонія чалавека і прыроды. Грышка, «дзіця прыроды вольнага Палесся», сам жыве ў гармоніі з прыродай і людзьмі, а чыгунка ў запаведных лясах, паводле яго перакананняў, прывядзе не толькі да таго, што «знікне звер у нас, але й глушэц...». Алаядальнік-паніча заваблівае перспектыва шчасця для нашчадкаў, якія «за стол шырокі сядуць у бяседзе братняй» і «нарэіце скажуць: «Шчасце і да нас прыйшло!» Апавядальнік таму і заклікае Грышку паверыць шчыра, «Шапенгаўэру на зло», што «глухі, патрыярхальны край адновіцца». Сюжэт і кампазіцыя паэмы, прыём рэтраспекцыі (зварот у мінулае) спрыяюць выяўленню аўтарскай думкі, што «відок той брыдкі там, дзе прыроду глуміць прагны чалавек». Час вызначыў, хто меў рацыю ў даўнім дыспуте: спраўдзіліся самыя псімістычныя прадказанні мудрага паляўнічага:

*...Дзе лясы?.. Ці ж край той самы?
Хіба абшар вось той, пустэльна тая з пнямі
І ёсць Кругліца, дзе быў птушак спеў найкол?..
Бярозы дзе шумелі, хвоі і асіны?..
І ўсё ж яна! Хто вынішчэнне ў край прынёс?
Пустэча, могільнік!..*

«Паляўнічыя акварэлькі з Палесся», як і «Песня пра зубра» М. Гусоўскага, сталі гімнам роднаму краю, паэтызацыяй чалавечага духу. Галоўны герой паэмы ўвасабляе самыя лепшыя нацыянальныя якасці беларуса: любоў да роднай зямлі, мудрасць, клопат пра будучыню — лес сваіх унукаў, сілу, цяпенне, мужнасць і адвагу. У маладосці Грышка рызыкаваў сваім жыццём у адзінаборстве з параненым

мядзвездзем дзеля таго, каб выратаваць ад галоднай смерці сям'ю сваёй каханай. Гэты Грышкаў бунт супраць абставін, выклік лесу моцна ўразіў паноў. І яны ў складчыну аказалі дапамогу схварэламу люду, які жыў толькі тым, што «кару... дралі з дрэва», — і «вясны няшчасны дачакаўся люд». Ужо будучы старым, Грышка прыйшоў да пана выпрасіць пораху, каб паквітацца з мядзвездзем (раздзел «Стары ляснічы» перакладзены аўтарам на беларускую мову), але адмовіўся ад панскай стрэльбы. І Грышка даказаў-такі, што «ні Богу, ні людзям хлусіць не думаў», — улажыў мядзвездзя са сваёй старой стрэльбы.

Заслуга Лучыны ў тым, што ён здолеў паказаць унутраны свет свайго героя, даследаваць псіхалогію яго душы, высакароднай, бунтоўнай. З такою душой, з такою натураю жыць нялёгка, як «нялёгка соколу... курыцаю быць...». Апавядальніка ўражвае годнасць і спакой Грышкі «на дарозе Божай».

Чалавек еўрапейскай культуры, Лучына перакладаў на польскую мову байкі Крылова, вершы Някрасава, «Іліяду» Гамера, французскія аднаактовыя п'есы. З беларускамоўных твораў толькі некаторыя былі надрукаваны пры жыцці паэта. Лучыну не было наканавана ўбачыць свой першы беларускі зборнік «Вязанка», які выйшаў у 1903 г. у Пецярбургу. Большая частка яго рукапіснай спадчыны была ў час першай сусветнай вайны вывезена яго сваякамі за мяжу.

Творчасць Янкі Лучыны аказала вялікі ўплыў на беларускую літаратуру пачатку ХХ ст. Даследчыкі ўстанаўліваюць пэўную тыпалагічную сувязь паміж «Старым лесніком» Я. Лучыны і «Новай зямлёй» Я. Коласа.

Цётка (Алаіза Пашкевіч)

Бедны той, хто апрача грошы, апрача багацця, каторае пры першым жа няшчасці счэзне дазвання, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, гэта любоў да бацькаўшчыны, да свайго народу, да роднай мовы...

Цётка

Акрэслення і сфармуляваныя Цёткай найперш для сябе самой «скарбы вечныя» вызначылі і яе творчасць, і жыццё як жыццё асобы моцнай, выключнай, незвычайнай. Паэтэса-рэвалюцыянерка, публіцыст, празаік, асветніца, настаўніца, аўтар «Першай чытанкі для дзетак-беларусаў», рэдактар, вучоны, медыцынскі работнік — такую

дачку беларускаму народу падарыла эпоха рэвалюцыйных бітваў. Гэты бурлівы час стаў для яе зорным. Усё яе кароткае жыццё — яркі прыклад адданага служэння народу.

Атрымаўшы выдатную адукацыю (спачатку ў Пецярбургу, пасля на філасофскім факультэце ў Львоўскім універсітэце і нарэшце на гуманітарным аддзяленні Ягелонскага універсітэта ў Кракаве), яна цалкам і без астатку прысвяціла свае веды і ўсё жыццё народу. Яна спалучала дар палітыка-рэвалюцыянера (была адным з заснавальнікаў партыі Беларускай сацыялістычнай грамады) з дарам рэдактара (заснавальніца і рэдактар першага беларускага часопіса для дзяцей і моладзі «Лучынка»), 3 тэатрам Буйніцкага аб'ехала ўсю Беларусь, выконвала многія ролі ў спектаклях. Калі Радзіма палыхала ў пажары першай сусветнай вайны — стала сястрой міласэрнасці. Аўтарцы зборнікаў «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду» В. Коўтун прысвяціла раман «Крыж міласэрнасці». Сімвалічная яго назва: да самага апошняга дыхання (у тыфозным салдацкім бараку ў Вільні працавала сястрой міласэрнасці) Цётка мужна несла крыж міласэрнасці і любові да свайго народа.

Увабраўшы ў сваю творчасць лепшыя традыцыі свайго папярэдніка Ф. Багушэвіча (пра што сведчыць нават назва яе зборніка — «Скрыпка беларуская»), Цётка пайшла далей за настаўніка. Пафас рэвалюцыйнай барацьбы цалкам захапіў пэтку і вызначыў ідэйную накіраванасць і мастацкія асаблівасці яе творчасці.

Тэма рэвалюцыі, тэма барацьбы з самаўладствам — асноўная тэма яе паэзіі. «Одна, но пламенная страсть» валодала Цёткай — рэвалюцыя. Толькі ў ёй яна бачыла адзіны шлях да збавення свайго змучанага нявольнага народа. Рэвалюцыйная стыхія адлюстравана Цёткай рамантычнымі сродкамі. У вершы «Мора», напісаным у самы разгар барацьбы народа з самаўладствам, рэвалюцыя паўстае ў алегарычным вобразе мора:

*Мора вуглем цяпер стала,
Мора з дна цяпер гарыць,
Мора скалы пазрывае,
Мора хоча горы змыць.*

Анафараі і алітэрацыяй (гукавы паўтор, асабліва тука «р») дасягаецца эфект разгулу стыхіі і выключная рытмічнасць. Гэта своеасаблівы гімн рэвалюцыі, якая паказана пафасна, рамантычна:

*Такі бой вякамі жджэцца,
Такі бой гігантаў дасць,
Ў такім баю толькі грэцца,
Ў такім баю толькі пасць.*

У барацьбе з самаўладствам Цётка абячае перамогу, і падмуркам, залогам таму — яе вера ў свой народ, які, як і рэвалюцыйная стыхія, выпісаны ёю рамантычнымі сродкамі ў вершы «Вера беларуса»:

*... Мы — не з гіпсу, мы — з камення,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі ў пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі.
Цяпер, братцы, мы з граніту,
Душа наша з дынаміту,
Рука цвёрда, грудзь акута,
Пара, братцы, парваць пумы!*

Метафарычна, вобразна і палымяна выяўляе яна сваю веру ў тое, што «людзьмі станем»:

*Веру, братцы: людзьмі станем,
Хутка скончым мы свой сон,
На свет божы шырэй глянем,
Век напіыша нам закон.*

У вершы «Суседзям у няволі» выявіўся не толькі патрыятызм Цёткі і яе паэтычны дар, але і дар палітыка, усведамленне ёю інтэрнацыянальнага характару барацьбы з самаўладствам. Цётка даводзіць, што перамога будзе забяспечана агульнымі намаганнямі ўсіх вязняў «турмы народаў». Цётка звяртаецца да братніх народаў, якія таксама пакутуюць у няволі, з заклікам да аб'яднання ў святой барацьбе за свабоду:

*Мы вам родны.
Праўду знайце:
Ці у долі, ці ў нядолі —
З вамі станем у адным полі,
Рука ў руку з нашым братам,
За свабоду перад катам.*

Верш, напісаны ў форме звароту і адрасаваны братнім народам, гучыць як баявая прысяга. Эмацыйнасць верша дасягаецца і шматлікімі паўторамі, многія з якіх анафарычныя (паўторы слоў у пачатку радкоў);

*Ад сваіх хат, ад сваіх ніў,
Ад усіх братоў, хто толькі жыву,
Нясу слязу, нясу я стогн,
Нясу нагаек царскіх звон.
У нас там ноч, у нас там стук,
Мы ацямнелі з страшных мук,
З нас пот ліецца, сохнуць грудзі.*

*Нас катуюць! Чуйце людзі!
Чуйце, чуйце, руку дайце!*

Не менш празорлівым паітыкам паўстае перад намі Цётка і ў апавяданні «Прысяга над крывавымі разорами». І ў гэтым творы яна выступае прапагандыстам ідэі аб'яднання і салідарнасці як абавязковай умовы перамогі ў барацьбе. Асноўным прыёмам выяўлення ідэі з'яўляецца сімвал. Сімвалаў у апавяданні шмат. Сімвалічны ўвесь сон Мацея, які і складае змест апавядання. Хворы, змардаваны Мацей прыйшоў араць, бо больш няма каму. Але, знясілены, ён «як стаяў, так і лёг, так і заснуў».

Тры скрыжаваныя далоні — сімвал саюзу рабочых, сялян і салдат (адзін сын Мацея — парабак, другі — салдат, трэці — пецярбургскі рабочы). Толькі калі ўсе аб'яднаюцца, стануць і сілай, і правам, змогуць даць народу зямлю і волю. Беларускі народ задыхаўся ад беззямелля. Трагедыя народа, што не быў гаспадаром на сваёй зямлі, выяўляецца праз рэфрэн: «Вузка! Цесна! Мала!» Праз рэфрэн выяўляецца і Цётчына ўсведамленне еднасці як сілы, што здольна змяніць становішча народа: «Мы — сіла! Мы — права!»

Сыны Мацея становяцца на калені і прысягаюць гэтымі словамі, скрыжаваўшы далоні над разорами. Толькі праз адну дэталю: «разоры стаяць, поўныя крыві» — Цётка прароча папярэджвае, што шлях да волі будзе крывавы. Але толькі ён адзіна правільны, бо, ідучы па ім, дойдзеш да сілы і права. І зноў дэталю! «І раздаецца ціха ясны голас: «Мы — сіла! Мы — права!» Тымі ж словамі прысягалі «громка, ясна, паволі». А ў канцы апавядання — голас «раздаецца». Ён ідзе быццам з неба...

Невялічкае памерам апавяданне ўвабрала ў сябе так многа! Талент Цёткі-празаіка, на жаль, да канца не рэалізаваўся з-за яе ранняй смерці. Але і тое, што яна паспела напісаць, уражвае і сваёй мастацкасцю, вобразнасцю, гарманічным спалучэннем умоўнага і рэальнага, і глыбінёй падтэксту, выяўленай праз дэталю.

Асаблівага ўздзеяння на душы чытачоў дасягае Цётка сваімі апавяданнямі пра дзяцей, паказваючы трагедыю народа праз трагедыю і пакуты дзяцей. Апавяданне «Міхаська» не толькі рэалістычнае і трагічнае, пранізлівае, але і глыбока псіхалагічнае, тонкае. І папярэджальнае. У ім пераканальна паказана, што вынішчае душу і што здольна яе адрадіць. Вынішчаюцца душы людскай чэрствасцю, жорсткасцю, абьякавасцю, а лечацца — толькі любоўю і міласэрнасцю. Цётка папярэджвае, што гора чакае тых, хто сее зло і нялюдскасць. Нагадаем, што азвярэласць Міхаські стала ўжо небяспечнай

для ўсіх. Усё жывое, намі адрынутае, рана ці позна стане нашым ворагам, сцвярджае Цётка-філосаф.

Значнасць зробленага ёю для свайго народа Цётка вызначыла вычарпальна і афарыстычна: «Стану песняй у народзе!» І песня тая — бунтоўная, аптымістычная і адначасова пранізлівая, шчырая і светлая.

Ядвігін Ш.

Няма спрэчкі, што ў асобе Ядвігіна Ш. мы маем аднаго з найлепшых баечнікаў нашых часоў, да таго ж вельмі блізка стаўшага да творчасці самаго народа.

М. Багдановіч

Ядвігіну Ш. - Антону Іванавічу Лявіцкаму (1861-1922) — па арыгінальнасці і мастацкай форме ўвасаблення ментальнасці беларуса роўных няма.

Творчасць пісьменніка шматжанравая: байкі ў прозе, лірычныя метафарычныя апавяданні, сатырычныя замалёўкі, анекдоты, прытчы, фельетоны, дарожныя нататкі, вершы ў прозе, мастацкая публіцыстыка, мемуары, раман «Золата».

Самы першы друкаваны твор Ядвігіна Ш. апавяданне «Суд» (апублікаваны ў газеце «Наша воля» ў 1906 г.) — жанрава праграмны твор. Ён — заяўка на жанр, на гумар у нашай літаратуры. Смех Ядвігіна Ш. — тэта суд над тым, што не мае права на існаванне, што недарэчна і небяспечна, што бесчалавечна, амаральна і нават проціпраўна.

Апавяданнем «Суд» аўтар сцвярджае, што суды, як і ўсё іншае, на Беларусі павіны правіць яе сыны, якія будуць са сваім народам гаварыць на сваёй прыроднай мове. І тады такіх непаразумеў, якія паказаны ў апавяданні, не будзе, яны выключатца, бо не будзе для недарэчнага і трагікамічнага самой глебы, асновы.

Твор пачынаецца з аўтарскага маралізавання, павучання: «Эх, браточкі, кепска стала жыць на свеце, каліўжо за курыцу сусед суседу колам галаву пашчапаў, ды пасля за гэтую самую курыцу (ведама, спусціўшы адзін другому юху) будуць цягацца па следавацелях ды па судах.... А ім, гэтым задзіракам, колькі гэта курыца будзе каштаваць?»

Да ладу і згоды схіляў сялянаў і немец-суддзя. Толькі вось бяда: сяляне памкненняў не разумеюць. Ён прапанаваў ім памірыцца (з вуснаў немца-суддзі гэтае слова гучала як «памерыцца»: «Зачем суд? Памертесь!... Ідце, — кажа, — в корідор помертесь! На то соседі — зачем суд?»). А яны, «бесталковыя», пачыналі мерацца, стаўшы спінамі

адзін да аднаго — хто з іх вышэйшы. Хіба ж гэта не смешна? Але смешна не гэтым сялянам, а тым, хто з іх смяецца, хто пачувае сябе вышэй за мужыка-беларуса, — расійскі чыноўнік ці які-небудзь прыэварацень з тутэйшых, якога вывучылі на царскага чыноўніка.

У палымяным артыкуле «Людзі — людзьмі забытыя» Ядвігін Ш. сцвярджае тую ж думку: з народам трэба гаварыць на яго мове. Інакш, калі гэтага не рабіць, грамадства чакае шмат розных канфузаў, асабліва ў такой далікатнай справе, як суд.

Ядвігін Ш. — не байкапісец, а менавіта баечнік, як дакладна вызначаў М. Багдановіч стылёвую і жанравую асаблівасць яго творчасці. Байкапісец і баечнік — блізкія, але не тоесныя паняцці.

Ядвігін Ш. — выдатны апрацоўшчык, інтэрпрэтатар філасофскіх і сатырычна-гумарыстычных народных жанраў, у якіх з асаблівай сілай якраз і выяўляецца ментальнасць народа.

У ментальнасці кожнага народа ёсць не толькі тое, што захаплення, замілавання, але і смеху варта. Калі мы нарэшце гэта ўсвадомім, то зразумеем і ўсю недарэчнасць гора-крытыкаў, якія абвінавачвалі Ядвігіна Ш. у панскім высмейванні селяніна, ягонай цемнаты і забітасці.

Не патрэбны майстру і крытыкі-адвакаты, якія па-ментарску даводзяць чытачу, маўляў, Ядвігін Ш. са здэклівай сатырай піша пра панюў, а пра мужыка — з гумарам. Ядвігін Ш. смяецца з дурасці, прыніжанасці, пыхлівасці незалежна ад таго, хто іх носьбіт.

Сінтэз камічнага і трагічнага вызначаў такую разнавіднасць анекдота, як лубок. З яго, як з крыніцы, чэрпаюць сюжэты твораў і «сакрэты» майстэрства і сучасныя пісьменнікі. Трагікамічная сітуацыя, калі бацькі пахавалі «свайго» сына-блакунягу, а ён... з'явіўся на ўласныя памінкі, стала асновай філасофскай сацыяльна-бытавой сатырычнай камедыі «Парог» Аляксея Дударова.

Мудрасць, прароцтва, аптымізм Ядвігіна Ш. выявіліся ў байках, анекдотах, прытчах «Падаасенькі», «Вучоны бык», «З маленькім білецікам», «Пазыка».

Некаторыя з названых твораў — своеасаблівая «школа для прасцякоў». Героі трапляюць у трагікамічную сітуацыю праз асабістую празмерную даверлівасць, шчырасць, дабрывню, самаахвярнасць, якія жорстка скарыстаны злыднямі, круцялямі, рабаўнікамі, нават уласнымі дзецьмі.

Як не прыгадаць тут папулярны ў народзе лубок пра ўпартую жонку. Тая, нават ужо топячыся, з вады пальцамі, як нажніцамі, паказвала, што барада ў мужа не голеная, а стрыжаная, замест таго, каб ухапіцца за мужаву руку і выратавацца.

Дарэчы, мала хто ведае да канца гэты анекдот, лічаць што ўтапілася — і усё. Але анекдоту ўласціва нечаканая, непрадказальная канцоўка, а не толькі камічная, ці, як у лубку, трагікамічная сітуацыя. А канцоўка такая:

... І пайшоў муж супраць цячэння шукаць жонку. Ідзе, да карчоў прыглядаецца. Пытаюцца людзі:

— Чаго шукаеш, чалавеча?

— Ды, жонка ўтапілася, мо вадою вынесе.

— Ці маеш ты розум?! Дык ты ідзі па цячэнні!

— Э.., не, даражэнькія! Вы не ведаеце маёй жонкі: яна і мёртвая супраць цячэння ісці будзе.

Упартасць да добра не даводзіць. Гэта зразумела ўсім. Ядвігін Ш. усёй сваёй творчасцю сцвярджае: усё празмернае да добра не даводзіць. Нават празмерная руплівасць, самаахвярнасць, як і бацькоўская бязмежная любоў да дзяцей. Лішняга і свінні не ядуць — кажуць людзі. Усё добра ў меру. І з розумам. Бязмежная цярплівасць, якую, да прыкладу, называюць талерантнасцю, мяжуе з прыніжэннем і стратай годнасці, з халуйствам. Як справядліва сказаў Ніл Гілевіч: «Зноў нас хваляць — і зноў за халуйства. І мы ўдзячна прымаем хвалу...»

Што страта пачуцця меры небяспечная, папярэджвае Ядвігін Ш. і байкай «Рабы»: «... і яды яму было не набрацца: сваю мерку спітлюе ды і пачынае сквірчэць — усё яму падбаўляй ды падбаўляй».

Быццам сённяшні дзень бачыў пісьменнік, калі папярэджваў нас прароча, каб і з намі тое ж не зрабілі, што з Рабым, бо ў сваёй заспакоенасці і дбанні толькі пра карыта, у спусташэнні духоўнага, рожкаючы ад асалоды, калі пашкрабваюць пад жыватом, калі пахвальваюць, можам страціць інстынкт самазахавання (калі ужо не страцілі!).

Смех у творах Ядвігіна Ш. — справа сур'ёзная. Ён чэрпаў матэрыял з народнай творчасці, дзе ўсё мудра: народныя і прафесійныя творцы адзіныя ў сваім імкненні — не толькі павесяліць чытача, але і папярэдзіць яго пра небяспечнасць празмернага выключна ва ўсім.

Рабы ў апошні момант свайго жыцця, колькі ні сіліцца, не можа прыгадаць, што добрага ён зрабіў у жыцці. Адзінае, што прыходзіць яму на ўспамін, — тое, што «... праз усё сваё жыццё нікому благога нічога не рабіў, ну і... смачна еў, смачна піў, смачна спаў». І не заўважыў, як падвялі пад абух. А калі зразумеў непазбежнасць пагібелі — было ўжо позна.

Пісьменнік-прарок задоўга да Міхаіла Булгакава папярэдзіў і нас пра небяспеку з'яўлення шарыкавых — таго тыпу людзей, якія,

валодаючы мізэрным запасам маральных і інтэлектуальных якасцей, могуць прэтэндаваць на ролю «вяршыцеляў лесу»; нават больш — скарыстаўшы небяспечныя грамадскія пафозлівыя анамаліі і перакосы, рэалізуюць свае прэтэнзіі і ўжо тры скуры здзяруць з тых, хто адну скуру добраахвотна зняў з сябе раней, каб «падласенькі стаўся чалавекам». Падласенькі пасля няўдалай спробы «рыхтавання на чалавека» заяўляе банькам: «Гэта я... толькі так — да часу, а калі хочаце, каб саўсім стаўся чалавекам, то на навуку не адну, а тры скуры спусціце...» Падласенькі, папярэджвае пісьменнік, не стаўся і ніколі не стане чалавекам; нават больш — падласенькі зарохкае і ўжо свіным капыцікам пастукае нам усім у акно. І вось тады будзе позна!

Пра тое, што бывае ў жыцці з усімі, хто, «каб даць выгоду свайму гадунцу», не шкадаваў сябе, ахвяраваў усім для «гадунца», «бязмерна» (зноў «бязмерна»!) цешачыся адной толькі надзеяй, што «вось-вось цяпер настане для ўсіх новае, спакойнае, лепшае жыццё», — зноў папярэджвае Ядвігін Ш. (каторы ўжо раз папярэджвае!) у апавяданні-прытчы «Гадунец».

На карысць таго, што «Гадунец» — метафарычнае філасофскае апавяданне-прытча, а не байка, сведчыць наступнае.

Умоўнасць у гэтым творы — сімвал, а не алегорыя, як у байцы. Алегорыя — адназначны троп. У тлумачэнні ж сімвала магчымыя варыянты. Ён дапускае рознае разуменне, злучае некалькі значэнняў.

Для некаторых кусцікі — толькі ахвяры зла ці нават носьбіты добра, што загінулі ад зла, імі ж узгадаванага: «Тоўстае карэнне, вялікія галіны, густыя лісты баранілі іх ад ворагаў: паводак, ветраў, — але гадунец гэты закрыў імі і... сонца. І — пагінулі кусцікі!»

«Гадунец гэты» — так выявіў аўтар свае адносіны да таго, хто перамог. Але каго перамог? У імя чаго? Не ўслаўленне вечнасці жыцця і ўмовы яго руху наперад, калі новае ідзе на змену старому, а асуджэнне бяздумнай, бязмернай дабрыні, што ўзгадала сваю пагібель, і жаль па ахвярах чуюцца ў творы.

Павучанне, перасцярога ў гэтым прыкладзе настолькі адчувальная, што твор усведамляецца як прытча. Да ўсяго ж у ім героі выпрабавуюцца выбарам, а ў аснове прытчы — этычны выбар. Сэнс прытчы не ў тым, які чалавек паказаны, а ў тым, які этычны выбар ім зроблены. І галоўная ідэя выяўляецца ў прытчы праз сітуацыю выбару, якой і выпрабавуюцца героі. І ў «Гадунцы» кусцікі таксама «сталі шаптацца... каб як долю сваю паправіць. Раіліся, раіліся і ўрэшце прыдумалі...». Прыдуманая кусцікамі дзеля свайго выратавання «разраслося на здзіў высокае, на здзіў шырокае, на здзіў густое», што закрыла і сонца.

У апавяданні «Заведзеная надзея» з эпиграфам «Не тудой дарога» вырашаецца падобная сітуацыя, але ўжо з праекцыяй на чалавечае грамадства. Жыццё людзей нейкага краю стала ўжо зусім невыносным, і на сваёй галоўнай радзе яны вырашылі, «надумаліся ўзгадаваць спаміж сябе такога, каторага веліч і сіла змагла б усіх ворагаў беднага люду».

І вось якімі былі вынікі тых нечалавечых высілкаў: «Аддаў ён [народ. — М. В.] ужо ўсё, што мог аддаць, і вось цяпер узгадаванаму з остатка гадунцу свайму пачаў выкладаць свой жаль, сваю крыўду, каб заступіўся за іх. Але, як гром з яснаго неба, неспадзяванае няшчасце знішчыла ўжо надзею аб'яднеўшага народа: яго стогн каціўся па зямлі, але не шыбаў у гару, дзе бы пачуў народны выбранец, а той, спаглядаючы з гэтай вышы ўніз, не мог даглядзець потам і крыўёй залітай зямлі, па каторай варушыліся яго маленькія кармільцы».

А. Дышлевіч у артыкуле «На пераломе стагоддзяў» сцвярджае, што пераважная большасць алегарычных апавяданняў [Ядвігіна Ш.] — паводле формы, стылю, накіраванасці нагадвае байкі ў прозе (да прыкладу, «Рабы», «Дуб-дзядуля», «Вяселле», «Зарабляюць», «З бальнічнага жыцця», «Гаротная»)⁵. Большасць пералічаных А. Дышлевічам твораў ніяк не адпавядаюць жанру байкі.

«Дуб-дзядуля» — сваеасаблівая літаратурная загадка, сутнасць якой можна раскрыць славамі Ф.Скарыны: у ёй хаваецца «іншая мудрасць і навука». У ёй схавана «мудрасць, як сіла ў дарагім каменні, як золата ў пяску, і ядро ў арэху».

Змест твора складае сон-сімвал. Сімвал, бо нехта ўсвядоміць яго як суцэльнае знявераным, што шлях да выратавальнай жывой вады ляжыць праз пакуты і выпрабаванні, праз працу, праз бяду і гора - праз цяпенне; нехта — як наказ мудрым і дужым ісці і не схіляцца ні перад чым у імя таго, каб «ценькія, але гладкія, роўныя дубочки» вылезлі з-пад дуба-дзядулі.

Сімвалічны і вобраз жывой вады. Нехта разумее яе як мэту ці як ісціну, а яна, ісціна — у вечнасці і несупыннасці жыцця. Для некага жывая вада — гэта сіла, якая і забяспечвае вечнасць жыцця.

Повязь вякоў і пакаленняў, сіла і мудрасць, якую перадаюць дубы-дзядулі «ценькім дубочкам», — вось, на думку пісьменніка, закон вечнасці і яе ўмова. Маналог дуба-дзядулі напоўнены шсьменніцкім клопатамі і пачуццём трывогі за найвялікшую каштоўнасць, якая перадаецца ў спадчыну новаму пакаленню і дзея якой трэба шукаць жывой вады, — за Бацькаўшчыну. Шукаць жывую ваду і знайсці яе

⁵ «Роднае слова», 1994, № 1

— значыць служыць Бацькаўшчыне верай і праўдай, берагчы яе як зрэнку вока. Толькі пры такой умове з-пад дубоў, што ўпалі, будуць прарастаць ценькія дубочкі... Метафарычнае апавяданне «Дуб-дзядуля» — мудрая казка жыцця.

А вось апавяданне «Дачэсныя» сапраўды нагадвае байку і ў значнай ступені адпавядае канонам гэтага жанру. У творы ёсць усе прыкметы байкі:

- іншасказанне (алегорыя);
- злая, здзеклівая сатыра, іронія;
- мараль, павучанне (праз падтэкст);
- нават папярэджанне, пераканальна выпісаная «перспектыва» і наступствы пэўных адмоўных грамадскіх з'яў (самы, бадай, прарочы з усіх твораў Ядвігіна Ш.);
- нават трагікамічная сітуацыя («мудрахітрая» пастанова даглядаць і даць карову па чарзе і апісанне, чым гэта скончылася).

Гэты твор, аднак, мае акрэсленыя прыкметы і памфлета. Нагадаем, што памфлет можа выступаць у форме розных жанраў. Ад памфлета ў «Дачэсных» — выкрыццё непрымальнага, варожага пісьменніку палітычнага ладу або канкрэтных яго прадстаўнікоў, вострае высмейванне пэўнай грамадскай з'явы.

Элементарна светапогляду Ядвігіна Ш. было непрыманне рэвалюцыйнага шляху вырашэння любых супярэчнасцяў, арганічнае непрыманне таго, што адбылося ў выніку кастрычніцкага перавароту ў 1917 г. Твор напісаны ў 1912 г. Трагедыя Ядвігіна Ш. — гэта трагедыя чалавека, які ўсё разумее, усё прадбачыць, але бяссільны спыніць гэтую жудасную машыну. Што ж, нас папярэдзвалі, і Ядвігін Ш. — адзін з многіх, хто рабіў гэта.

Дачэсныя — гэта значыць несумленныя, бессаромныя, нячэсныя, крыжа на такіх няма. Хто ж у творы дачэсныя?

У вобразе гаспадыні пісьменнік паказаў такія выявы зла, як сквапнасць, несправядлівасць, несумленнасць, чорную няўдзячнасць, калі за дабро плацяць злом. Пісьменнік гэтым вобразам сцвярджае, што зло спараджае толькі зло.

Вобразам ільва пісьменнік папярэдзвае ўсіх нас пра небяспеку даўдзення грамадства да такога стану, калі яго можна завесці ў «лес», дзе правяць воўчыя законы, галоўны з якіх — закон сілы. «Не перабіраючы, што і чыё, хапайце і ешце», рабуй нарабаванае, жыві ў лесе, дзе правіць закон сілы, — такое вайсце падказвае, такую парадку дае леў ваўкам. І сталі ўжо гэтыя, некалі сумленныя, ваўкі самі дачэснымі гаспадарамі. Пра такую сітуацыю І. Губерман пісаў:

Боюсь, как дьявольской напасти,

*Освободительных забот:
Когда рабы стоят у власти,
Они куда страшней господ.*

Леў і ёсць увасабленне страшнай, разбуральнай сілы, здольнай абудзіць усё самае нізкае ў іншых, арганізаваць і маніпуляваць імі дзеля сваіх мэт. Усё — дзеля таго, каб «паміж згоднай даўняй воўчай сям'і пачаліся звадкі, завялося шальмоўства...». Каб «загаціць пекла да варотаў», каб «няпраўда праўду акізала», як вобразна сказаў Я. Купала ў вершы «Разлад».

Іранічна, здэкліва-сатырычна паказаў Ядвігін Ш. у «Дачэсных» розныя выявы зла: сацыяльную несправядлівасць, няўдзячнасць, ашуканства, «мудрахітрыя» пастановы, правадырызм і дыктатуру...

А якую ж выяву зла пісьменнік лічыць самай максімальнай — самай небяспечнай і страшнай? Пытанне філасофскае. Нехта з чытачоў будзе даводзіць, што найстрашней першапрычына разладу — несправядлівасць, бо з яе д'ябал загаціў «пекла да варотаў»: нехта — што найбольшай сілай валодае зло, надзеленае ўладай і здольнасцю маніпуляваць іншымі, што і ўвасоблена ў вобразе льва. А сродак маніпуляцыі — карова, якую ўсе павінны даглядаць супольна па чарзе.

Заслуга Ядвігіна Ш. у тым, што ён змог, як і Франц Кафка, Андрэй Платонаў, Міхаіл Булгакаў, прадбачыць многае з сённяшніх рэалій. У гэтым нельга адмовіць геніяльнаму філосафу, творчасць якога больш як паўвека, па сутнасці, не была вядома шырокаму колу чытачоў.

У творах «Зарабляюць» і «Гаротная» няма, як у папярэдніх, алегарычнага, фантастычнага, неверагоднага. Гэта не байкі і не казкі. а праўда жыцця. І такая праўда, якую не пажадаеш зведаць нікому. Яшчэ ў гэтых творах буйным планам выпісаны не носьбіты добра ці носьбіты зла, а ахвяры зла. Гэта не алегарычныя, а рэалістычныя апавяданні.

Лес і трагедыю народа пісьменнік паказаў максімальна — праз трагедыю асірацелых дзяцей і мацярок, што пахавалі, перажылі сваіх дзяцей у выніку войнаў ці іншых сацыяльных нягодаў. Гэта традыцыйны ў сусветнай літаратуры прыём. Ім пісьменнік дасягае максімальнага ўздзеяння на чытача, выклікае пачуццё жалю, спагады да нявінных ахвяраў і пратэст супраць вінаватых у гэтай трагедыі.

Апавяданні «Зарабляюць» і «Гаротная» адрозніваюцца формай і манерай апавяду пра лёс гаротных.

У першым апавед ідзе ад асобы пакутніка, ахвяры зла, у другім — лірычны аўтарскі тэкст. Але абодва гэтыя апавяданні — узор высокага, інтэлектуальнага мастацтва, створанага па «тэорыі айсберга»:

толькі адна восьмая — на паверхні, сем восьмых — пад вадой. Падтэкст праз дэталі — галоўнае ў такім мастацтве.

Праз дэталі, вельмі лаканічна, праз дзіцячае, найўнае светаўс-прыманне аўтар паказвае тое, што папярэднічала сіроцтву: «бо казалі, што яна неяк не зусім так, як трэба для могілак, памірала», «жыць было добра, спакойна». Так «добра», што рукі на сябе налажыла? Таму і пахавалі «крышку збоку — за плотам». Так «жыць было добра», што не ўратавала гаротную нават бязмежная любоў да дзяцей. Адным толькі абзацам пісьменнік уславіў маці, яе самаахвярнасць, яе намаганні ўратавацца і ўратаваць дзяцей («А мамака доўга яшчэ сядзіць і шые, шые, шые...»), але сілы скончыліся. Як афарыстычна зазначае пісьменнік-філосаф у «Гаротнай», «на свеце бяда не мае канца», і «можа быць яшчэ цяжэй».

Прызначэнне горкай іроніі ў апавяданні «Зарабляюць» — асуджэнне нялюдскага ладу жыцця. Так, пісьменнік паказаў не толькі трагедыю чалавека, але і яго паратунак у тым, што ён не разумее ўсяго трагізму становішча. Праз гэтую дэталі выяўляецца і мудрасць дзіцяці, калі яно лічыла нават тое жыццё, ад якога маці налажыла на сябе рукі, раем у параўнанні з тым, што чакала яго і сястру ў сіроцтве.

На ідэю «працуе» і кампазіцыя апавядання: яно складаецца з трох частак. Першая — «добрае» жыццё да сіроцтва. Другая — сіроцтва, калі «жыць стала цяжка», адчайная барацьба за жыццё, за чалавечую годнасць. Трэцяя — «безработная служба» ахвяр. Усе выявы гэтага ладу паказаны паводле прынцыпу градацыі: ад жудаснага да яшчэ больш жудаснага.

Праз моўную загадку-дэталі («Ганулька адзелі, як кралю якую, але работы не назначылі ніякай...») паказана самае жудаснае спараджэнне несправядлівага ладу — дзіцячая прастытуцыя, «безработная служба», упершыню ідучы на якую Ганулька, «амаль не ўсю ноч пракленчыла пры мамчыным ложку — малілася і плакала, плакала і малілася...». Так пісьменнік пранізліва сказаў пра «безработную службу» дзіцяці як пра самую мярзотную форму рабства, як фізічнага, так і духоўнага.

На падтэкст працуе і пунктуацыя. Частотнасць шматкроп'я запрашае чытача думаць, разважаць, чытаць паміж радкамі, глядзець у глыбіню тэксту. Шматкроп'е ва унісон манеры, стылю апавядання: дзіцячы розум не хоча разумець такога абсурду. Сапраўды, каб стварыць такое жыццё, «людзям галоў і не трэба было...». За гэтымі шматкроп'ямі пісьменніцкі гнеў, абурэнне, пратэст: якія ж розумы і душы маглі стварыць такое бязладдзе, дзе няма ні жалю, ні спагады! Сінтаксічныя канструкцыі, шматкроп'і таксама дапамагаюць аўтару

пазбегнуць маралізавання, публіцыстычнасці, робяць твор пранізлівым, шчыmlівым — глыбока лірычным.

Уяўляючы магчымья варыянты жыццёвага лёсу Адамкі і Ганулькі, міжволі прыгадваем і лёс іх маці, і лёс гаротнай з аднайменнага апавядання (гэта таксама лёс сіраціны)...

І ўсё ж у апавяданні гучаць і светлыя, аптымістычныя, жыццесцвярджалыя ноты. Ёсць у творы тое, што абнадзейвае нас, лечыць нашы душы, напаўняючы іх светлым сумам.

Перш за ўсё — гэта ўспаміны Адамкі пра сваю маму, яе казкі («іўсё так пекна, так жаласліва нагаворыць, што аж нам захочацца быць падобнымі да гэтых птушчак божых»), яе працавітасць, адчайную барацьбу за дзяцей.

Гэта — Ганулька з яе пачуццём уласнай годнасці («Чуў толькі ад дворнічыхі, што такіх ганарыстых, як мая Ганулька, — паны не любяць...»), з мацнейшымі, чым у маці, жыццястойкасцю, інстынктам самазахавання («каб адна я была — ведала б, што зрабіць, але цябе шкада»).

Нарэшце — унутраны пратэст Адамкі, крык яго душы, «каб увесць свет пачуў»: «Кідай, сястра, безработную службу! Кідай, дарагая мая!»

Мы развітваемся з Ганулькай, калі яна ўжо ў такім стане і на той мяжы, што надзеі на лепшы лёс, на жаль, мала, а вось Адамка... Ёсць, ёсць падставы марыць і спадзявацца на лепшую для яго долю, бо на такіх, як ён, разумных, чуйных і чухлых, цяроплівых і жыццястойкіх, свет трымаецца. Верыцца, што нашчадкі Адамкі дойдучь усё-такі да Беларусі.

Вобразамі сірот, беларускіх «дзяцей падзямелля», пісьменнік не толькі паказаў трагедыю народа, але і нагадаў нам усім спрадвечны маральны закон, паводле якога лічыцца цяжкім, неадпушчальным грахам пакрыўдзіць сіраціну, а дапамагчы ёй - зрабіць святую справу, дагадзіць Богу і ўратаваць сваю душу. Існуе павер'е, што за сіраціну заступіцца Бог, пакараўшы крыўдзіцеля. Сіроцкія слёзы не падаюць на камень. На галаву крыўдзіцеля падаюць слёзы сіраціны.

Філасофія, пісьменніцкая канцэпцыя ў большасці твораў Ядвігіна Ш. выяўляецца праз умоўнасці і падтэкст. Творчасць яго — сваеасаблівая літаратурная загадка, прачытанне і спасціжэнне якой патрабуе ад чытача духоўных і інтэлектуальных высілкаў, сатворчасці з пісьменнікам. Прачытанне такога кшталту літаратуры — разгадка з мэтай спасціжэння глыбокай мудрасці і духоўнага вопыту пісьменніка-філосафа. Так, да прыкладу, у метафарычным апавяданні «Бязрозка» сімвалічным вобразам бярозкі пісьменнік сцвярджае, што прырода здольная дапамагчы чалавеку, ратаваць, лячыць яго знявечаную

душу. Некаторыя ж чытачы лічаць вобраз спарэхнелай бярозкі ўва-
сабленнем нешчаслівай жаночай долі Марыьскі.

Цэнтральная праблема твора сфармулявана праз рэпліку Марыьс-
кі. Сапраўды, чаму чалавек не знаходзіць спагады і паратунку ў
людзей? Хто вінаваты ў тым? Усе людзі — жорсткія? Ці чалавек і сам
вінаваты, што адзінокі на свеце?

Пазіцыя аўтара выяўляецца зноў жа праз дэталі: «Лявон маўчаў».
Гэтымі словамі апавяданне і заканчваецца, адрасуючы чытачу галоў-
нае пытанне: чаму ж маўчаў Лявон? Такі раней шматслоўны ў жадан-
ні добра свайму дзіцяці, а тут маўчаў?

Магчыма, таму і маўчаў, што адчуваў сваю віну за такую «навуку»
недаверу да людзей. Магчыма, усвядоміў, што нават у сваім шчырым
жаданні шчасця і добра дзіцяці не павінен быў навязваць дачцэ сваё
ўспрыманне свету, пазбаўляць яе права на свабоду выбару і ўласны
вопыт. Удумлівы чытач можа ўзбагаціць сябе і такой разгадкай сім-
валічнага вобраза бярозкі: у кожнага чалавека, сцвярджае пісьменнік,
павінна быць нешта, што ўратае яго ад гібелі ў цяжкую хвіліну. Маг-
чыма, гэтае нешта — справа, якой служыш. Ці мара. Ці наадварот —
дарагі ўспамін, адкуль мы таксама чэрпаем свае сілы. Карацей —
выратавальны круг, а ў кожнага ён свой.

Слушна зазначае літаратуразнавец В. Максімовіч, што ў творах
Ядвігіна Ш. «размова ідзе не пра асобнае чалавечае жыццё, а пра
быццё цэлага народа, нават чалавечтва; не толькі пра дзень сён-
няшні, а пра сутнасць цэлай эпохі». І пры ўсім пры гэтым — пра
кожнага з нас, тут і цяпер.

І. Чыгрын пісаў: «І, бадай, сёння было б няправільна, каб мы
цалкам пагадзіліся з тою высокай ацэнкай, якую пісьменніку давалі
яго малодшыя сучаснікі, у тым ліку і М. Багдановіч».

Наадварот. Мы цалкам пагаджаемся з ацэнкай Багдановіча, дада-
ючы да яе сваё асабістае захапленне «высокаю красою», глыбокай
мудрасцю творчай спадчыны Ядвігіна Ш. І шчырую яму ўдзячнасць
за сапраўднае мастацтва, спасціжэнне якога — вялікая эстэтычная
асалода, праца душы і розуму.

Максім Багдановіч

Мы табой ганарымся — і плачам,
Мы нясём цябе ў сэрцы праз дым.
Нізка голаў схіляю, юнача,
Перад вечным глаголам тваім

У. Караткевіч

«Усяго 25 свечак адпала на зямным бяседным стане Максіма Багдановіча. Кал і ў маі 1917 года пагасла апошняя, тоненькая і пахалая, побач не было ні сваякоў, ні сяброў, і выпадковыя людзі, якія паклаі ў камяністую крымскую зямлю высушанае туберкулёзам маладое цела, не здагадаліся нават, што хавалі аднаго з найвыдатнейшых беларускіх паэтаў, аднаго з самых любімых сыноў нацыі», — так пісаў Г. Бураўкін у артыкуле «І жыве сёння з намі...» пра страту, якая напаткала беларускі народ у маі 1917 г.

Якою ж «высокаю красою» трэба было валодаць, якую мець сілу і мужнасць, каб незадоўга да смерці ў сваім апошнім вершы так несамотна і светла сказаць пра зробленае ім для «краіны-браначкі», для свайго народа:

*Ў краіне светлой, дзе я ўміраю,
У белым доме ля сінняй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.*

Кніга «з друкарні пана Марціна Кухты», — адзіны прыжыццёвы зборнік «Вянок» (1913). Засталіся рукапісы яго твораў з папраўкамі, дапрацоўкамі. Паэт рыхтаваў да выдання яшчэ тры зборнікі. «Узяў я карандаш, палавіну вершаў выкасаваў зусім, другую палавіну паспрабую абгладзіць. Дадам да гэтай другой палавіны лепшыя з вершаў 1912-1915 гг., і выйдзе зборнік «Маладзік» або «Красавік»... Выйдзе яшчэ адзін зборнік — «Пярсцёнак». А з вершаў апошняга часу і трэці — «Шыпшына». «Выкасоўваў» адны радкі, «абгладжваў» другія, бо ведаў, што не мае права на слабы верш, бо па кожным яго творы будуць меркаваць пра здольнасць беларускай мовы расказаць пра свой народ, які абавязкова выйдзе на шлях самаўсведамлення і адраджэння, які дачакаецца «залацістага, яснага дня». Тыя Багдановічавы праўкі — узор таго, як «трэба з сталі каваць, гартаваць гібкі верш, абрабіць яго трэба з цяргеннем».

Зборнік вершаў Багдановіча на рускай мове называецца «Зеленя», што ў перакладзе на нашу мову азначае «ўсходы», «рунь». Ён сваім «гарачым словам рунь узняў на роднай зямлі», як вобразна сказаў пра спадчыну Багдановіча У. Караткевіч. А кожнай хвілінай свайго такога кароткага і такога яркага жыцця пакінуў нам нямы папрок і дакор, што не спраўдзілі яго надзей. Некаторыя з нас, жывучы на зямлі сваіх продкаў, так і не змаглі авалодаць іх мовай... І ўжо адным гэтым не выключылі магчымасць весці ганебныя і абражальныя для любой нацыі спрэчкі, ці патрэбна наогул яна нам, тая мова, бо, можа, «ёй знікнуць пара»!

Ён жа, народжаны ў Менску, асірацелы ў Гродне, вывезены пяцігадовым з Беларусі, на доўгія гады адарваны ад роднай зямлі, ад матчынай мовы і бабуліных казак, вырашчыў «авалодаць роднай мовай сваіх продкаў і авалодаць так, каб пісаць прыгожыя вершы і абагаціць гэтую мову новымі мастацкімі формамі», як пра тое напісана ў зборы ўспамінаў і біяграфічных матэрыялаў пра М. Багдановіча «Шлях паэта». І вучыўся М. Багдановіч у Ніжнім Ноўгарадзе (1902-1908) і Яраслаўлі (1908-1916). Бацька паэта Адам Ягоравіч, пісьменнік, вучоны, ва ўспамінах пра сына пісаў, што ў сям'і нават размаўлялі па-руску, але звычай, захапленні ў аснове сваёй былі беларускія. Казкі і песні бацькоўскага краю, трапныя народныя прыказкі і прымаўкі жывілі паэтычную душу Максіма і настолькі захапілі яго, што ў гады вучобы ў Яраслаўскім юрыдычным ліцэі ён арганізоўвае і вядзе сярод ліцэістаў гурток вывучэння беларускага фальклору. Беларускую мову ён вывучыў самастойна, яшчэ калі вучыўся ў Ніжагародскай мужчынскай гімназіі. Асабліва цікавіўся гісторыяй і этнаграфіяй Беларусі, а пад уздзеяннем твораў Я. Купалы, Я. Лучыны, Я. Коласа, Цёткі, Ф. Багушэвіча, В. Дуніна-Марцінкевіча і сам пачынае пісаць на роднай мове.

У 1907 г. у «Нашай ніве» з'явіўся яго першы твор — лірычнае апавяданне «Музыка», галоўнай праблемай якога з'яўляецца праблема прызначэння мастака ў грамадстве і сцверджанне ролі духоўнага ў жыцці народа.

Эвалюцыя ўсведамлення паэтам духоўнасці дасягае свайго афарыстычнага выяўлення ў словах: «Нашто каласы, калі няма васількоў?» («Апокрыф»).

Роля біблейскіх рэмінісцэнцый у «Апокрыфе» надзвычай разнастайная — ад апоры на аўтарытэт Бібліі і яе ідэю, што «не хлебам адзіным жыве чалавек», да прытчавасці як асноўнага мастацкага сродку. Але галоўнае — гэта стварэнне мнагазначнасці, вобразнасці і напаўненне яе філасофскім зместам.

Модным было перакананне М. Багдановіча, што народ, які не ўсведамае ролі духоўнага ў сваім жыцці і грэбуе духоўным, пазбаўлены будучыні, бо ўрэшце страчвае і матэрыяльнае, і духоўнае. У «Апокрыфе» гэтая вечная біблейская ісціна напоўнена нацыянальным зместам: «І хадзіў Ён (Бог) па ўсяму нашаму краю: і па Міншчыне, і па Віцебшчыне, і па Магілёўшчыне, і па Задзвінскай зямлі...» Лепш за іншых М. Багдановіч усведамляў, што калі не вырашаць праблему духоўнасці, то праблематычным стане само існаванне нашай нацыі. Васількі ў «Апокрыфе» — сімвал духоўнасці наогул і мастацтва ў прыватнасці.

Вялікую надзею ў фарміраванні духоўнасці народа М. Багдановіч ускладаў на творцаў, пясняроў. Нават сімвалічна, што самы першы яго твор — пра ролю музыкі і сілу яго дару.

Верш «Песняру», напісаны ў форме звароту і шчырай, даверлівай размовы з таварышамі па пяры. Гэта своеасаблівы наказ і напамін пра тое, што матывам дзейнасці творцы павінна быць не прага славы, не спадзеў яго на тое, што «напісанае застанецца» і зробіць яго неўміручым, а імкненне ўздзейнічаць на сэрцы людзей, высечы «іскры з халодных каменяў»:

*Ведай, брат малады, што ў грудзях у людзей
Сэрцы цвёрдыя, быццам з каменя.
Разаб'ецца аб іх слабы верш заўсягды,
Не збудзіўшы святога сумлення.*

Збудзіць святое сумленне, дапамагчы свайму народу парваць «духа пугы», каб «ясны дзень» да нас наблізіўся, зможа толькі той пясняр, даводзіць Багдановіч, які не толькі клапоціцца пра тэхніку свайго «гібкага верша», але ўсяго сябе без астатку прысвяціць народу. Верш «Бывае, вада перапоўніць...» кранае нас не толькі лірызмам і адлюстраванай у ім асабістай трагедыяй паэта: «Я гэткі: Пяю я з надтрэснутым сэрцам, Апошні свой скарб аддаю». Верш здзіўляе і захапляе як факт мастацтва. У ім выявілася адметнасць стылю паэта М. Багдановіча: асацыятыўнасць, схільнасць да філасофскіх абагульненняў праз вобразы і біблейскія рэмінісцэнцыі.

М. Багдановіч параўноўвае творцаў са стаўкамі. Адзін ставок перапаўняецца вадой, і калі «з яго выбежыць лішак, дык далей вада не бяжыць». Калі ж вада прарве плаціну — «сохне няшчасны ставок», бо з яго выбеглі «апошнія хвалі».

*З паэтамі так жа бывае:
Адзін дае людзям ізлішкі,
Другі ўсё, што мае.*

Прыгадаем біблейскую прытчу пра ахвяраванні на храм багаццем і няшчаснай удавой. Павучаючы сваіх вучняў, Ісус Хрыстос даводзіў, што намнога большым было ахвяраванне ўдавы, бо яна аддала апошняе, што мела, а багаццям — лішняе з таго, што меў...

Без астатку ўсяго сябе і «апошні свой скарб» прысвяціў Багдановіч «краіне-браначцы» і свайму народу. У 1916 г. пасля заканчэння Яраслаўскага юрыдычнага ліцэя, стоячы на ростанях, выбірае для сябе шлях не чыноўніка, а слугі народа. Яшчэ ў выніку першай паездкі паэта на Радзіму ў 1911 г. ім быў напісаны цыкл вершаў «Старая Беларусь».

Паэзія М. Багдановіча нарадзілася з імкнення служыць народу. Звяртаючыся да яго ў вершы «Народ, Беларускі Народ!», паэт пісаў:

*Табою ўсягды пагарджалі,
Цябе не пушчалі з ярма
І душу тваю абакралі, —
У ёй нават мовы няма.*

Ён даказаў, што беларуская культура «не монстр, не рарытэт, не унікум», а глыбока жыццёвая з'ява, што на беларускай мове можна выказаць самыя высакародныя пачуцці; яна прыдатная для такіх «вытанчаных» паэтычных жанраў, як санет, трыялет, рандо, тэрцыны. У вершах «Летапісец», «Кніга», «Перапісчык» паэт нагадвае ўсім пра тое, што беларусы адыгралі значную ролю ў развіцці культуры ўсяго ўсходняга славянства.

Вершы пра родны край, сэнс жыцця і самае святое пачуццё — любоў да Радзімы — «Слуцкія ткачыхі», «Мяжы», «Як Базыль у паходзе канаў...», «Пагоня». Вершы «Зімой», «Добрай ночы, зара-зараніца!», «Па-над белым пухам вішняў...», «Зімовая дарога» — пра непаўторную прыгажосць родных краявідаў. Асананс і алітэрацыю паэт лічыў найбольш тонкімі сродкамі паэтычнага ўздзеяння. У яго вершах мы чуем раскаты грому, чуем, як «у бубны дахаў вецер б'е», чуем скрып снегу, пошум лесу. Хораша выяўляецца ў паэтычных радках звонкае і плаўнае гучанне беларускага слова, таму так добра кладуцца вершы паэта на музыку. Эпітэты і параўнанні ў яго вершах даюць нам магчымасць і самім убачыць заснежаную прастору, убачыць поле, што «нікне ў срэбным тумане», снег, што «блішчыць, як холодная сталь», дарожкі, што «ўюцца змейкой срабрыстай», «маркотныя месяца рожкі», што «праз морозную мглу зіхацяць»...

Метафары ў творах Багдановіча выяўляюць эмацыянальны стан лірычнага героя і яго думкі. Бомы не толькі сумна гудуць, але і «запяваюць аб долі і волі, навяваюць у сэрцы спакой», «а за сцяной смяецца поле», «і думкі мкнуцца мімаволі»...

Верай у свой народ, яго лепшую долю прасякнута вершы «Беларусь, твой народ дачакаецца...» і «Санет». Кампазіцыя санета «Паміж пяскаў Егіпецкай зямлі...», выкарыстання ў ім параўнання народа з жыватворнай крыніцай, асацыятыўныя сувязі паміж падзеямі, што моцна ўразіла, і загадкаваасцю свайго народа, — усё спрыяе выяўленню філасофскай думкі, што дух народны «бясплодна не засне, а ўперадрынецца, маўляў, крыніца...», што духоўнае адраджэнне народа — гэта толькі пытанне часу, як і перамога добра над злом. «І прад высокую красою» паэзіі М. Багдановіча, у якой выяўлена і апета самае вартае пачуццё — каханне, схіляемся і мы. Палоніць нашу душу

і эпічнае, як у «Вераніцы», і лірычнае, як у рамансе «Зорка Венера», выяўленне самоты па нязбытным каханні і адначасова ўдзячнасці лесу, за тое, што яно было ў жыцці, што сустрэў свой «вечны цэль» — свой ідэал. Мы ведаем, што ў гэтых вершах і трагедыя самога паэта, што гэта яго ўласны помнік свайму трагічнаму і адначасова шчасліваму каханню:

*І прад высокую красою,
Увесь зачараваны ёй,
Скланіўся я душой маёй,
Натхнёнай, радаснай такою,
А ў сэрцы хороша было,
Там запалілася цяпло.*

Выключна ўсе вершы паэта глыбока філасофскія па сіле абагульнення і мастацкасці выяўлення думак. Аднак адзін з апошніх яго твораў «Страцім-лебедзь» асабліва ўражвае глыбінёй філасофскай думкі і трывожным паэтавым усведамленнем. Усведамленнем таго, што ў часы катаклізмаў, войнаў, эпідэміяў, стыхійных бедстваў гінуць (і ў тым найпершая трагедыя народаў) самыя лепшыя, самыя гордыя, самыя таленавітыя, самыя любімыя — вынішчаецца генафонд нацыі. Вынішчаецца яшчэ і таму, што самыя дужыя першымі прымаюць на сябе ўдар, устаюць, як вобразна сказаў У. Караткевіч у вершы «Багдановічу», «на лютую сечу, Бітву вечную сонца і шар, Узваліўшы на юныя плечы Святагораў народны цяжар».

Выяўленню філасофскай думкі верша спрыяе зноў жа біблейская рэмінісцэнцыя на ўзроўні сюжэта пра сусветны патап і Ноеў каўчэг, а таксама кампазіцыйна выдзелена паэтам выснова:

*Ад усіх цяпер патамкі ёсць,
Ды няма адных — Страцімавых.*

«Усхвалявана, глухаватым голасам» чытаў паэт Змітраку Бядулю, які жыў з ім у адным доме ў Ялце, куды, шукаючы паратунку, паехаў «бальны, бескрыдлаты паэт», толькі што напісаны верш. «Надома-ным тонам» прагаварыў ён канцоўку, замяніўшы слова «Страцімавых» на «Максімавых»... Так, «не вынеслі жылы напругі: Знік ты, лебедзь, у хвалях сівых», загінуў «за другі, за мяне, і за вас, і за ўсіх...»

Максімавымі патамкамі, калі заслужым, зможам звацца ўсе мы. І ён вернецца да нас не толькі ў выдатным помніку С. Вакара непадалёку ад дома, дзе нарадзіўся паэт. Прыгожы і малады, «вечна светлы і вечна дужы, вечна юны, як наша зямля». Калі заслужым, ён вернецца ў нашы душы.

Патрыятычная лірыка Максіма Багдановіча

Беларусь, твой народ дачакаецца
Залацістага, яснага дня.

М. Багдановіч

Самым гарачым, самым трапяткім, самым святым пачуццём Максіма Багдановіча была любоў да Радзімы, да маці-Беларусі. Яна зрабіла яго паэтам, яна дала сэнс яго самаахвярнаму жыццю, яна пакінула яго ў памяці нашчадкаў.

Шчымлівым болей за «краіну-браначку», за яе «цёмны, сляпы» народ прасякнута ўся патрыятычная лірыка М. Багдановіча. Матывамі яго лірыкі была не толькі бязмежная любоў да Радзімы, але і ўсведамленне сацыяльнай несправядлівасці, няволі і нясілы, што вынішчае найперш «дух народны», не дазваляе гэтаму самабытнаму краю расквітнець, а яго таленавітаму народу быць гаспадаром на сваёй зямлі:

*Народ, Беларускі Народ!
Ты цёмны, сляпы, быццам крот.
Тобой ўсягды пагарджалі,
Цябе не пушчалі з ярма
І душу твою абакралі:
У ёй нават мовы няма!*

У 1911 г. у час першай паездкі на радзіму М. Багдановіч наведаў у Вільні беларускі музей, пазнаёміўся з рукапісамі старажытных кніг, з узорами старадаўняга мастацкага ткацтва беларусаў. Ён быў ашаламлены багаццем «святой зямлі», таленавітасцю люду, «каторы моцнымі рукамі стварыў усе багацтвы на зямлі», а «сам даўно сляпы ад слёз і ўжо забыўся абратунак». Бунтоўнае непрыняцце такіх абставін, захапленне духоўнай спадчынай Беларусі знайшло мастацкае ўвасабленне ў цыкле вершаў «Старая Беларусь». Найбольшага ўздзеяння на сэрцы людзей ён дасягнуў вершам «Слуцкія ткачыхі», у якім дзівосным чынам спалучыліся элегічны светлы смутак, захапленне сапраўднай красой і роднага краю, і яго таленавітых людзей, і надзея на лепшую долю тых, хто варты людскага і гожага:

*А за сцяной смяецца поле,
Зіе неба з-за акна,
І думкі мкнуцца мімаволі
Туды, дзе расцвіла вясна...*

Любоў да Радзімы была самым святым пачуццём, што вызначыла лёс паэта, яго адданае служэнне Бацькаўшчыне. Гэтае ж пачуццё найбольш прываблівала яго ў іншых людзях. Іх высакароднасць, іх

настальгічныя пачуцці ўслаўлены паэтам у вершах «Эмігранцкая песня» і «Як Базыль у паходзе канаў...».

Трывожным сэрцам, у якім пануе «за краіну радзімую жях», напісаны неўміручыя радкі «Пагоні». Створаны паэтам вобраз «старадаўняй Літоўскай Пагоні» прымушае чытача задумацца, перагледзець свае каштоўнасці, усвядоміць усю марнасць марнасцяў і нікчэмнасць прагматычных памкненняў. Разам з лірычным героем верша і чытач таксама успомніць «Вострую Браму святую», былую славу нашай Бацькаўшчыны. Падзяляючы з паэтам яго высакародны гнеў і пагарду да тых, што забылі Бацькаўшчыну, «адракліся, прадалі і аддалі ў палон», найперш перагледзім здабыткі і каштоўнасці ва ўласных душах... І нам, як лірычнаму герою верша «Пагоня», ёсць за што сказаць сваёй Радзіме: «Ты прабач...» Але яна чакае ад нас найперш добрых спраў.

Трывога і «за краіну радзімую жях» ніколі не вынішчалі ў паэтавым сэрцы веру і надзею на яе лепшую долю і будучыню. Паэзія Багдановіча самотная, элегічная і адначасна аптэмістычная і жыццесцвярджальная:

Беларусь, твой народ дачакаецца

Залацістага, яснага дня.

Паглядзі, як усход разгараецца,

Сколькі ў хмарках залётных агня...

Адным з крытэрыяў мастацкай вартасці любога твора з'яўляецца асацыятыўнасць. Паэзія М. Багдановіча ў поўнай меры адпавядае і гэтаму крытэрыю. Дасканалым у мастацкіх адносінах творам з'яўляецца санет «Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...», філасофія якога выяўляецца менавіта праз асацыятыўныя сувязі і мастацкі паралелізм з ярка выяўленай антыгэзай жыцця і смерці. У першай апавядальнай частцы, што складаецца з васьмі радкоў, — апісанне падзеі, якая ўразіла сваёй неверагоднасцю. У тысячагадовай магіле знойдзены засохлыя зернейкі, жыццёвая сіла якіх «збудзілася і буйна ўскаласіла парой вясяняй збожжа на раллі».

Філасофская думка заключана ў другой частцы санета (двух тэрэтах — трохрадкоўях):

Вось сімвал твой, забыты краю родны!

Зварушаны нарэшце дух народны,

Я верую, бясплодна не засне,

А ўперад рынецца, майляў, крыніца,

Которая магутна, гучна мкне,

Здалейшы з глебы на простор прабіцца.

Так праз асацыятыўныя сувязі розных жыццёвых з'яў (зярнят за-сохлых, здольных праз тысячу гадоў прарасці «парой вясеннай», і абуджаных духоўных сіл народа) паэт сцвярджае аптымістычную ідэю вечнасці жыцця народа, веру ў абуджэнне яго духу і нацыянальнае адраджэнне.

Пра асабістую трагедыю, трагедыю чалавека, што ўсяго сябе без аstatку аддаў Радзіме, а вымушаны быў увесь час жыць далека ад яе, пра свае душэўныя пакуты і гаючую сілу прошчы, якой і была для яго Радзіма, паэт сказаў пранізліва і аптымістычна:

*Поломаны жыццём, чакаючы магiлы,
Радзімая зямля, прынікнуў я к табе,
I бодрасць ты ўліла ў слабеючыя жылы,
Зварушыла маёй душы драмайшай сілы,
I месца ў ёй з тых пор няма ўжо больш жальбе.*

Не жальба, не адчай, а вера ў сваю Радзіму, духоўнасць народа, яго адраджэнне была вызначальнай у паэзіі М.Багадановіча. Цэльнасць і «аб шыраце духоўнай» дбанне пакінута паэтам як заповет:

*Жывеш не вечна, чалавек,
Перажыві ж у момант век.*

Так жыў сам паэт. Спраўдзілася яго надзея на тое, што ў яго вершах, народжаных, як ён сам пра тое пісаў, «калі грудзі падымала хваля пачуцця», чытачы знайшлі сугучнае сваім думам і пачуццям. Многія яго радкі сталі крылатымі:

«Жыві і цэльнасці шукай, аб шыраце духоўнай дбай», «Усёзнікае, праходзіць як дым, светлы ж след будзе вечна жывым».

Кім быў, ёсць і будзе М. Багадановіч для нашага народа, вычарпальна і афарыстычна сказаў У. Караткевіч у вершы «Багадановічу»:

*Бо як ёсць у народа такія —
Не загіне давеку народ.*

Янка Купала

Цяпер маймі скарбамі — думы-саколы,
Цяпер беларускай я песні ўладар.

Янка Купала

...Там народ найболей любіць вершы Янкі.

П. Панчанка

Лёс быў і літасцівы да Беларусі, калі ў 1882 г. паслаў невымоўнаму народу адразу двух прарокаў-песняроў — рамантыка і рэаліста, такіх розных, але аднолькава вартых свайго народа. Каб «сярод цемры і

мук» беларусы маглі іх голасам «на свет цэлы» сказаць пра сваё жаданне і права «людзьмі звацца».

Міншчына — край паэтаў. Вязынка, як і Акінчыцы на Стаўб-цоўшчыне, — таксама «куточак запаветны», дарагі сэрцу кожнага беларуса. Вязынка — калыска Купалавай песні, месца, дзе ў ноч на Івана Купалу з'явіўся на свет чалавек, што стаў уладаром беларускай песні. І зноў быццам знак зямлі і неба, каб беларусы не гнулі плеч, каб узнялі галовы, каб усталі і ішлі шукаць папараць-кветку.

У лірыцы Купалы амаль не знайшлі адлюстравання факты яго жыццёвай біяграфіі. Але затое ў ёй выразна ўвасобіліся яго духоўныя памкненні і пошукі. Лёс песняра ад пачатку і да самага трагічнага завяршэння, як гэта ні банальна гучыць, — адбітак жыцця ўсяго нашага народа ў той перыяд, калі наканавана было жыць паэту. Ад імя лірычнага героя верша «Я не для вас...» метафарай «з імлічымі ўраўне, у адны закут з імі кайданы» сказаў паэт і пра свой уласны лёс. Недзе ў 1870-х гг. Ануфрый Луцэвіч, дзед будучага паэта, быў выгнаны з зямлі князямі Радзівіламі. З таго часу Луцэвічы сталі арандатарамі і блукалі па свеце ў пошуках працы і хлеба. Такі ж лёс выпаў і бацькам Янкі — Дамініку Ануфрыевічу і Бянігне Іванаўне. У 1902 г. сям'ю напаткала вялікае гора — смерць бацькі, брата і дзвюх сясцёр.

Узваліўшы на свае плечы клопат за ўсю сям'ю, Янка Купала пайшоў шукаць сабе службы, бо пераканаўся на горкім вопыце сваіх родных і сваім уласным, што праца на чужой зямлі не пракорміць. І зноў працягвалася занятая барацьба за кавалак хлеба. Чаго толькі не зведаў юны Купала! Быў і хатнім настаўнікам, і перапісчыкам у судавага следчага ў Радашковічах, і прыказчыкам у маёнтку, што на Магілёўшчыне. А за тры гады працы на памешчыцкіх броварах «азнаў такога пекла, якога яшчэ дагэтуль не меў». Яго пакутніцкі шлях да вяршыні валадарства беларускай песняй і, вядома ж, адпаведнага матэрыяльнага дабрабыту можна параўнаць, бадай што толькі са шляхам Джэка Лондана.

Пісаць вершы Янка Купала пачаў рана, але пачаткам літаратурнай дзейнасці лічыцца 1905 год, калі ў прагрэсіўнай рускай газеце «Северо-Западный край» з'явіўся яго першы верш «Мужык», адкрыўшы тым самым талент такой велічыні, якога не ведала яшчэ беларуская літаратура.

Велікая заслуга Янкі Купалы, які ўвабраў у сваю творчасць лепшыя традыцыі папярэднікаў — Ф. Багушэвіча, Цёткі, у тым, што «мужыцкая» тэма загучала ў яго творах як агульнанацыянальная і агульначалавечая. Ніхто да яго з такой сілай голасу не сказаў «на свет цэлы» пра наша імкненне і права «людзьмі звацца», а пазней і пра тое,

што «і беларус можа змясціцца ў сям'і нялічанай славян», што «жыў беларус — і будзе жыць!».

Ужо ў першым зборніку «Жалейка» (1908) намецілася, а ў наступных зборніках («Гусляр», 1910; «Шляхам жыцця», 1913), у шматлікіх паэмах з незвычайнай сілай выявілася рамантычнае светаўспрыманне паэта.

І самае адметнае ў яго творчым метадзе тое, што ў ім дзівосным чынам спалучыліся дзве плыні, дзве тэндэнцыі — глыбока рэалістычная і ярка рамантычная.

Крытыка неаднаразова адзначала вельмі важную рысу купалаўскага верша — разнастайнасць і багацце рыпшу, гэтага жывога нерва паэзіі. «Незвычайная рытмічнасць — вось галоўная, магічная асаблівасць Купалы, — пісаў у 1914 г. М. Багдановіч. — Яго бурныя, імклівыя рытмы захапляюць, гіпнатызуюць чытача, не даюць яму затрымацца, апомніцца, палоняць яго сваёй уладай».

Рытм для Купалы — не самамэта: ён прадыктаваны неабходнасцю творчага імкнення як мага паўней, дакладней перадаць плынь жыцця ва ўсёй яе зменлівасці, імклівасці і месцамі нават бурлівасці (верш «Там»):

*Там кроў ліецца, там за волю
Барцы на вісельні ідуць,
А вы, вы мучаны найболей,
Спіце, хоць вас даўно там ждуць.
...До спаць! Паўстаньце грамадою
І ідзіце ім там памагаць,
Паўстаньце крэпасцю такою,
Каб вораг вас не мог зламаць.*

Паэт здолеў дасягнуць гармоніі мелодыкі народнай песні са строгай вытанчанасцю класічнага верша. Верш Купалы элегічны, музычны, калі выяўляе сумны настрой лірычнага героя. Верш Купалы энергічны і пруткі, бунтоўны і пальямьны, калі кліча на вялікі сход па Бацькаўшчыну. Лірычныя маналогі і звароты («Мужык», «Песняру-беларусу», «Мая малітва»), дыялогі («А хто там ідзе?», «Сын і маці»), выкрывальныя і бязлітасна іранічныя, нават саркастычныя водпаведзі («Слугам алтарным», «Ворагам беларушчыны», «Адповедзь», «Я не для вас...»), урачыстыя гімны («Маладая Беларусь», «Роднае слова»), заклікі («Там», «Час!») — выключна ўсе формы выяўлення душы багатай, чулай і чуйнай падуладны таленту песняра.

1909-1913 гады — пецяярбургскі перыяд жыцця і творчасці паэта. Усё напісанае паэтам за жыццё адзначана незвычайнай таленавітасцю. Але нельга не пагадзіцца з даследчыкамі яго творчасці, што

пецярбургскі перыяд — яе вяршыня, самы плённы і па колькасці напісанага паэтам. Менавіта ў гэты перыяд выявіўся і яго эпічны дар, што лагічна вяло да паэмы, і дар драматурга.

У гэты перыяд Купала рэалізаваў і сваё імкненне да «мудрасці кніжнай», бо атрыманых яшчэ ў дзяцінстве ведаў (год вучобы ў Сенніцкім народным вучылішчы, вучоба ў прыватнай падрыхтоўчай школе ў Мінску, у Бяларуцкім народным вучылішчы, што за 25 кіламетраў ад Мінска) і ведаў, набытых нястомнай самаадукацыяй, як лічыў паэт, было мала. Чатыры гады вучобы на агульнаадукацыйных курсах Чарняева і спатолілі яго Прагу ведаў, і сістэматызавалі раней набытыя, і па-сапраўднаму далучылі яго да сусветнай культуры.

У гэты перыяд у Пецярбургу выйшлі другі і трэці зборнікі яго паэзіі, напісаны дзве драматычныя паэмы «Сон на кургане», «На папасе» (першая драматычная паэма «Адвечная песня» напісана яшчэ ў перыяд яго працы ў газеце «Наша ніва» ў 1908 г.), рамантычныя паэмы «Курган», «Бандароўна», «Магіла льва», паэма-ідылія «Яна і я», п'есы «Паўлінка» і «Раскіданае гняздо» (а ўсіх драматычных твораў ім напісана чатыры; «Прымакі» ў 1923 г. і «Тутэйшыя» ў 1922 г.)

П'еса «Паўлінка», цесна звязаная з п'есамі В. Дуніна-Марцінкевіча, была наватарскім творам і з'явілася этапным ва ўсёй беларускай драматургіі, бо ў ёй гарманічна спалучыліся змест і форма; выдавочная і сацыяльна-палітычная сутнасць канфлікту. У драматургію прыйшоў новы герой з яго настойлівасцю ў імкненні да новага жыцця і рашучасцю ў барацьбе за асабістае шчасце, што з'яўляецца найважнейшымі рысамі характару Паўлінкі.

Эпічна-былінная паэма «Курган», легендарна-баладная «Магіла льва», песенна-лірычная «Бандароўна» засведчылі, што ў літаратуры нашай з'явіўся самы буйны, самы таленавіты рамантык і адзін з выдатных рэалістаў. Да яго яшчэ нікому не ўдалося падняць асобны факт з жыцця простага чалавека на вяршыню героіка-трагедыйнага гучання. Звярнуўшыся да нацыянальнага фальклору і паклаўшы фальклорнае ў аснову сюжэтаў паэм, ён здолеў захаваць характэрныя для рамантычнай паэмы асаблівасці.

Галоўнымі героямі ўсіх яго рамантычных паэм з'яўляюцца osoby незвычайныя, выключныя, моцныя, надзеленыя дарам: ці талентам (як Гусляр), ці прыгажосцю, гармоніяй знешняга і ўнутранага характэра (як Бандароўна: «Характэра такога ў свеце не было й не будзе»), ці фізічнай сілай (як Машэка). Усе яны кідаюць выклік абставінам, уступаюць у канфлікт, выпрабавуюцца крытычнай сітуацыяй, нават сітуацыяй выбору: «Ну, што воліш сабе выбраць, пышная паненка...»; «Запяеш па душы, дасі ўцехі гасцям — Поўны гуслі насыплю дукатаў.

Не пад мысль будзе песня каму-небудзь нам — Канапляную возьмеш заплату».

Трагедынная развязка сюжэтаў адначасова і аптымістычная, жыццесцвярджалная: героі загінулі, але песня і прыклад слугавання народу і Айчыне неўміручыя.

Зусім іншым філасофскім зместам напоўнена паэма «Магіла льва». Яе сюжэтам і вобразам Машэкі паэт папярэджвае пра наступствы філасофіі моцнай асобы, якая для дасягнення мэты кіруецца прынцыпам «усе сродкі добрыя». Адночы пераступіўшы маральную мяжу, герой не заўважае, як нават самыя высакародныя матывы ператвараюцца ў зло незвычайнай разбуральнай сілы, бо і сам матыў ператвараецца ў сваю супрацьлегласць — нянавіць. Страшная яе сіла, бо яе носбіта аднолькава ап'яняе кроў багатага і беднага, злодзея і ахвяры, дарослага і нявіннага дзіцяці.

Шчаслівым і адначасова глыбока трагічным быў лёс нашага песняра ад пачатку і да самага канца яго дзён і хвілін.

Шчаслівым, бо здзейснілася самая заповітная яго мара — «з цэлым народам гутарку весці, сэрцаў мільёнаў падслухаць біцця». І якім жа сціплым быў наш паэт у сваіх парываннях да валадарства душой толькі свайго народа! Песня Я. Купалы мела такія магутныя крылы, валодала такой вялікай сілай і энергіяй, што ўжо ў самым пачатку выйшла за абсягі роднай зямлі, загучала на рускай, украінскай, польскай, чэшскай, літоўскай і іншых мовах. У гісторыі літаратуры не такія частыя выпадкі, каб творчасць маладога паэта становілася здабыткам культуры іншых народаў. А купалаўскія творы сістэматычна перакладаліся, пачынаючы з 1910 г., такімі знакамітымі майстрамі слова, як М. Горкі, В. Брусаў, пазней — М. Ісакоўскім.

А хіба не доказ незвычайнага дару песняра і адначасова нашай значнасці ў свеце той факт, што першы пераклад помніка старажытнай культуры — «Слова пра паход Ігаравы» — на адну з сучасных моў свету быў зроблены ім, Купалам? І мова тая была наша — беларуская. Толькі пазней былі зроблены пераклады «Слова...» Дз. Ліхачовым і М. Забалоцкім на рускую мову, а М. Рыльскім — на ўкраінскую. Паэт не толькі верыў, не толькі заклікаў Беларусь заняць «свой пачэсны пасад між народамі», але і сам многа зрабіў дзеля гэтага.

Трагічным быў яго лёс, бо і ён, як яго прыгожыя рамантычныя героі, зрабіў раз і назаўсёды выбар і ніколі не адступіўся ад галоўнай і самай вызначальнай для ўсёй яго творчасці ідэі нацыянальнага адраджэння і дзяржаўнага суверэнітэту. І вельмі дорага заплаціў за свой выбар і вернасць яму да канца.

І ў савецкі перыяд ён з новай і новай сілай, усімі жанрам! сваёй творчасці, у тым ліку і публіцыстычным, папярэджваў, што і перад гісторыяй («А суд гісторыі цяжкі!»), і перад новымі пакаленнямі дзевяццацца трымаць адказ:

*Ці аб свай гонар дбайна дбалі,
І дабравольна, без прынук,
Самі сабой не гандлявалі,
Не неслі ў петлі дум і рук?
І ці пакінуці на памяць
Мы песень гэтакіх змаглі,
З якіх бы можна было ўцяміць,
Што мы свабоднымі былі?..*

(«І прыйдзе»)

Не толькі ідэяй нацыянальнага адраджэння, але і трывогай за суверэнітэт Бацькаўшчыны прасякнуты і яго зборнік «Спадчына» (1922), і трагікамедыя «Гутэйшыя» (1922). Спадзеў паэта на тое, што яго Беларусь нарэшце «сама сабе гаспадыня», засведчаны ў зборніку «Безназоўнае» (1925), куды ўвайшла аднайменная паэма. Самай ненавіснай для паэта была «пашана да пакут», самай страшнай бядой — страта волі. Перыяд беларусізацыі ўліў новыя сілы ў душу паэта, і ён паверыў, што гэта назаўсёды:

*Беларусь на куце
Ў хаце сваёй села,
Чарка мёду ў руцэ,
Пазірае смела...*

Такую савецкую упаду, якой яна была ў 20-я гады, такую нацыянальную палітыку Я. Купала прымаў і розумам, і сэрцам.

Аднак машына таталітарнай сістэмы паступова набірала абароты і кацілася да мілітарызацыі і гулагізацыі ўсяго жыцця.

У 1930 г. было арыштавана 86 пісьменнікаў, у тым ліку В. Ластоўскі, С. Некрашэвіч... Адна за адной фабрыкаваліся справы. На чале міфічнай арганізацыі «Саюз вызвалення Беларусі» шчырым служакам таталітарнай сістэмы трэба было «паставіць» самага ўплывовага, самага аўтарытэтнага чалавека, каб справа атрымалася гучнай, эфектнай і адначасова сваімі маштабамі наводзіла жах на ўсіх астатніх. Выбар паў на Я. Купалу, які, паводле даносу тагачаснага сакратара ЦК КП(б)Б Гея, «з'яўляўся ідэйным цэнтрам нацдэмаўскай контррэвалюцыі, што знайшло адлюстраванне і ў яго творчасці». Вярнуўшыся дадому пасля чарговага допыту, не даўшы магчымасці органам ДПУ справакаваць сябе, ён у лістападзе 1930 г. зрабіў спробу самагубства.

Трагедыя Купалы засведчана ў перадсмяротным месце да Чарвякова, схаршынні ЦБК СССР і БССР, дзе ён піша пра свой выбар: «Лепей смерць фізічная, чымся... палітычная». Лекарны адраатавалі паэта! Улады пакінулі яго ў спакоі: груган чакаў свайго часу...

Паэзія 30-х гадоў, асабліва так званы ляўкоўскі цыкл, — таксама сведчанне трагедыі Купалы — чалавека і творцы. У той пракляты час, калі, як пісала Ларыса Геніюш, «крывёй напоўніліся поймы рэк», калі бурліла «адчаем слёз людскіх разводдзе», у паэзіі Купалы — «гармонік грае, грае», а «калгасніца маладая» жыве «весела, ані дбае». Толькі памыляюцца тыя крытыкі, што лічаць вершы ляўкоўскага перыяду («Лён», «Хлопчык і лётчык», «Алеся», «Сыны») вершамі «слабымі». І ў гэтых вершах Я. Купала заставаўся душою нацыі, хоць не мог ужо быць Прарокам нацыянальнага адраджэння. Але гэта не сведчанне Купалавай слабасці, а сведчанне сілы таталітарнай машыны. І папярэджанне ўсім нам, асабліва тым, хто спадзяецца, «што нехта прыйдзе і выратуе нас з нашай бяды», вырашыць за нас нашы праблемы. Хай нам усім наказам стануць мудрыя словы песняра: «Гэта ж не можа быць, каб нехта быў лепшым прыхільнікам да нас, як мы самі для сябе».

У перыяд вайны паэт зноў «зваў з путаў на свабоду, зваў з цемры да святла». Яго пальмяныя, таленавітыя публіцыстычныя артыкулы, яго вершы (верш «Беларускім партызанам» быў размножаны і скінуты над беларускімі лясамі як лістоўка) набліжалі святы Дзень Перамогі. Верай у перамогу добра над злом прасякнуты верш «Зноў будзем шчасце мець і волю». Сам жа паэт не дажыў да светлых дзён шчасця і волі: 28 чэрвеня 1942 г. ён трагічна загінуў пры загадкавых абставінах у маскоўскай гасцініцы. Груган дачакаўся свайго часу...

Але ніхто не змог (і ніколі не зможа!) пазбавіць беларусаў іх несьмяротнай душы. Ён быў і застаецца нашым Песняром, Прарокам нацыянальнага адраджэння — Уладаром беларускай песні.

Асноўныя матывы і вобразы паэзіі Янкі Купалы.

Тэма народнага жыцця і любоў да Радзімы ў творчасці паэта

І з усіх песняроў мне мілей і бліжэй
Роднай мовы пясняр - неўміручы Купала.
Н. Гілевіч

Ніхто лепш за Янку Купалу не сказаў пра яго заповітную мару, жыццёвае і пісьменніцкае крэда:

З цэлым народам гутарку весці,

Сэрца мільёнаў падслухаць біцця...

Народ і Бацькаўшчына — найвялікшыя для яго каштоўнасці, а любоў да Беларусі — пачуццё, што вызначыла і жыццё Янкі Купалы, і яго паэзію.

«У народ і край свой толькі веру і веру ў самага сябе», — так па-максімалісцку катэгарычна акрэсліў для сябе паэт тыя абсягі, на якіх ён быў уладаром.

Першы купалаўскі верш «Мужык», надрукаваны ў 1905 г. у газеце «Северо-Западный край», стаў адначасова і праграмным творам паэта, бо вызначыў усю яго творчасць.

Заслуга Янкі Купалы перад нашай нацыяй і народам у тым, што ён, здолеўшы ўвабраць лепшыя дасягненні і традыцыі сваіх таленавітых папярэднікаў Багушэвіча і Цёткі, пайшоў далей за іх. Ён першы, хто з незвычайнай сілай, «на свет цэлы», сказаў і аб нашай мары, і аб нашым праве «людзьмі звацца».

Верш «Мужык» напісаны ў форме маналога, чым дасягаецца рэалізм і выключная пераканальнасць, а значыць, і ўздзеянне на чытача. Сапраўды, ніхто лепш пра пакуты чалавека не раскажа, чым ён сам. І ўсё ж наватарства і мастацкая вартасць верша заключаецца найперш у сіле, з якой паэт здолеў сказаць пра да гэтага нікім нязнанае — годнасць і гонар беларуса. Менавіта другая кампазіцыйная частка верша з'яўляецца сімвалічнай і вызначальнай для ўсёй творчасці Янкі Купалы:

*Але хоць калькі жыць тут буду,
Як будзе век тут мой вялік,
Ніколі, браткі, не забуду,
Што чалавек я, хоць мужык.
І кожны, хто мяне спытае,
Пачуе толькі адзін крык:
Што хоць мной кожны пагарджае,
Я буду жыць! — бо я мужык!*

Сцверджанне думкі пра годнасць, жывучасць і непераможнасць свайго народа будзе лейтматывам гучаць у многіх творах паэта:

Жыў беларус — і будзе жыць!

Верш «А хто там ідзе?», які М. Горкі справядліва назваў «гімнам беларусаў», напісаны ўжо дыялогам, каб узмацніць эфект уздзеяння «на свет цэлы». Пытаецца нехта, быццам ідзе голас з неба. І гэты «нехта» вядзе размову з «цэлым народам», імя якому — беларусы:

*А хто там ідзе, а хто там ідзе
Ў агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.*

Ідэя верша афарыстычна сфармулявана ў апошняй страфе:

*А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.*

Марачы «з цэлым народам гутарку весці», паэт здолеў «на свет цэлы» ад імя свайго народа заявіць пра яго годнасць і гонар, яго мары і памкненні. Якуб Колас назваў гэты верш праграмай і лозунгам беларускай паэзіі. Будзе справядліва назваць яго і праграмай нацыянальнага адраджэння.

Захапленне прыгажосцю і веліччу працоўнага чалавека вызначае рамантычную ўзнёскасць, урачыстасць і вобразнасць верша «Жняя». Прыгажуня-працаўніца параўноўваецца з сонцам («уся сама — як сонца»), з царыцай («як сама царыца ў залатой кароне»), Метафарычнасцю пейзажнай замалёўкі ўслаўляецца гармонія чалавека і прыроды, выяўляецца пачуццё захаплення сапраўднай прыгажосцю, якой і з'яўляецца зямля і на ёй — чалавек.

*Вецер абнімае
Стан яе дзявочы,
Сонца ёй цалуе
Шьцю, твар і вочы.
Каласкі хінуцца
Перад ёй наклонна,
Дзівіцца ігруша
На мяжы зялёнай.*

У эпічным вершы «Сын і маці», напісаным у форме дыялога, паэт быццам вызначыў для сябе і для нас тры святыні, якія павінны быць у душы кожнага з нас, калі хочам «людзьмі звацца». Гэтыя святыні — Радзіма, народ і мова. Усімі сваімі творамі Янка Купала заклікае і вучыць нас «любіць свабоду, родны край і мову». Некаторыя яго вершы напісаны ў форме звароту непасрэдна да нас, радкі такіх вершаў гучаць і як мудрая парада, і як наказ, і як завет:

*Не шукай ты шчасця, долі
На чужым далёкім полі,
Гэт, за шумным лесам-борам,
За шырокім сінім морам
Не шукай ты шчасця, долі!*

*Ты ўсё знойдзеш гэта блізка,
Там, дзе маці над калыскай
Табе песні напявала,
Як малага калыхала,*

Толькі ўмей шукаці блізка!

(«Не шукай...»)

Настойлівы і непакісны Купала і ў сваім перакананні, што пакуль жыве мова — жыве і народ. Любоў да мовы, ва ўсведамленні Купалы, ёсць адно з праяўленняў любові да Радзімы і народа, залог неўмірчасці народа і ўмова яго нацыянальнага адраджэння. Гэтая думка з'яўляецца лейтматывам патрыятычнага верша «Роднае слова», напісанага ў форме звароту да святыні, якой для ўладара «беларускай песні» з'яўляецца родная мова:

Бясмертнае слова ты, роднае слова!

Ты крыўды, няпраўды змагло;

Хоць гналі цябе, накладалі аковы,

Дый дарма: жывеш, як жыло!

Радзіма — гэта святыня, дадзеная нам Богам, бо яе не выбіраюць, яна нам засталася «ад прадзедаў спагон вякоў», яе любяць як маці, яе не выбіраюць, не мяняюць. У вершы «Спадчына», якім адкрываецца аднайменны зборнік, выдадзены ў 1922 г., няма характэрных для Купалы-рамантыка высокіх эпітэтаў. І гэта тлумачыцца не толькі трагічным для Радзімы часам, калі быў напісаны верш: Беларусь была акупавана, яе зрабілі арэнай ваенных дзеянняў. Адступаючы, нямецкія войскі перадавалі яе беларускаму, над ёю — «крык вароніных грамад на могілаквым кладзьбішчы». Лёс нашай Бацькаўшчыны рэдка калі быў шчаслівым, аднак паэт знаходзіў у сабе сілы складаць «гімн пабедны сярод крыжоў, магіл», знаходзіў для выяўлення сваёй любові і захаплення красой роднага краю і прыгожа-квяцістыя эпітэты. У гэтым жа вершы — «стары амшалы тын», «дуб апалены». Эфект уздзеяння на нашы душы дасягаецца менавіта гэтай адсутнасцю «прыгожа-квяцістага», рамантычнага, яркага, узвышанага. Быццам бы ўсё дзеля таго, каб не зацьміць галоўны вобраз — вобраз спадчыны як найвялікшага скарбу для чалавека: тое мілае, дарагое і прыгожае, што роднае.

Жыве з ім дум маіх сям 'я

І сніць з ім сны нязводныя.

Завецца ж спадчына мая

Усяго Старонкай Роднаю.

Філасофія верша, сцверджанне таго, што любоў да спадчыны павінна быць дзейснаю, заключана ў страфе

І ў белы дзень, і ў чорну ноч

Я ўсцяж раблю агледзіны,

Ці гэты скарб не збрыў дзе проч,

Ці трутнем ён не з'едзены.

Радзіма і свабода, незалежнасць — для паэта паняцці непадзельныя. Ніхто з беларускіх паэтаў пачатку стагоддзя з такім запалам, мужнасцю, таленавітасцю і так паслядоўна не адстойваў, не бараніў ідэю нацыянальнага адраджэння і незалежнасці, як Янка Купала. Усведамленне волі і незалежнасці як найвялікшай каштоўнасці нацыі было вызначальным у яго светапоглядзе, а значыць, і ў творчасці:

*Хай Беларусь, мая старонка,
Уваскрэсне к вольнаму жыццю.*

Заклікаючы свой народ «на вялікую нараду, на вялікі сход», паэт давярае яму вырашыць самае галоўнае пытанне:

*Як жыць мае, пажываці
Ўродным краю, ў роднай хаце, —
Як заводзіць лад:*

*Ці жыць далей у няволі,
Ці разжыцца новай доляй,
Новы ўзнесць пасад.*

Тэма паэта і паэзіі ў творчасці Янкі Купалы. Дэмакратызм і народнасць яго творчасці

Я адплаціў народу,
Чым моц мая змагла:
Зваў з путаў на свабоду
Зваў з цемры да святла.

Янка Купала

Кожнаму вялікаму мастаку ўласціва ўсведамленне сваёй значнасці і ролі ў фарміраванні духоўнасці народа. Усведамляючы значнасць сваёй дзейнасці і таго, што напісанае застанецца, Ф. Скарына тройчы змясціў свой партрэт у Бібліі... Свой уклад у духоўнае адраджэнне нацыі Янка Купала вызначыў так:

*Цяпер маймі скарбамі — думы-саколы,
Цяпер беларускай я песні ўладар.*

Тэма паэта і паэзіі, тэма прызначэння мастака ў грамадстве скразная ў творчасці Янкі Купалы. Адным з першых вершаў на гэтую тэму «Я не паэта», змест якога вонкава супярэчыць самой назве, Купала сцвярджае думку, што ў кожнай нацыі павінны быць песняры і прарокі. Такім прарокам наканавана быць яму — Янку Купалу. Парадаксальнасць назвы і вонкавая яе супярэчнасць зместу верша толькі ўзмацняе Купалава сцверджанне і ўсведамленне ім сваёй значнасці як творцы і прарока, бо ён валодае самым галоўным для такой ролі:

*Долю каб бачыў у родным народзе,
А быў бы ішчаслівы Янка Купала.*

Думка пра адзінства лёсаў песняра і народа гучыць лейтматывам ва ўсіх яго вершах на гэтую тэму, большасць з якіх напісана ў форме лірычнага маналога-споведзі. Аднак памылкова было б усведамляць вершы паэта як яго самахарактарыстыку ці самааналіз. Гэтымі вершамі паэт адказвае не на пытанне, які ён, а на пытанне — якім павінен быць творца, у чым прызначэнне мастацтва, якая яго роля ў фарміраванні духоўнасці нацыі. А лірычнае і нават канкрэтнае, як паўтор-эпіфара *Янка Купала*, — гэта мастацкі прыём выяўлення філасофскай думкі паэта. Яго вершы на тэму прызначэння мастацтва — праграмныя для кожнага паэта і творцы наогул. Паэт павінен плаціць народу бязмежнай любоўю; калі народ у рабстве — зваць «з путаў на свабоду», зваць «з цемры да святла»; складаць «гімн пабедны сярод крыжоў, магіл»; калі ж народ у радасці — радавацца і весяліцца з ім разам.

Настойлівасць, з якой паэт сцвярджае сваё галоўнае творчае крэда, у вершы «Я не для вас...» узмацняецца анафарай і эпіфарай

Я не для вас, пань, о не!

Кожная страфа пачынаецца і заканчваецца гэтымі гнёўнымі і аблічальнымі словамі. Усім творах паэт быццам дае водпаведзь грознаму князю з паэмы «Курган», які паставіў гусляра перад выбарам:

Запнеш па душы, дасі ўцехі гасцям —

Поўны гуслі насыплю дукатаў!

Не пад мысль будзе песня каму-небудзь нам —

Канапляную возьмет заплату!

«Адповедзь» — так і называецца адзін з яго вершаў. Назва яго абумовіла — і змест, і форму: гэта водпаведзь панам і ўсім «ворагам беларушчыны», якія б хацелі купіць дар песняра:

Буду пець не за славу, праз вас абяцаную;

Буду пець, бо люблю свайго краю паляны.

Буду пець, бо люблю сваю песню загнаную;

Буду пець, бо мне дар гэты доляй пасланы.

Філасофскай думкай, што створанае паэтам толькі тады сіла, калі яно здольна ўздзейнічаць на народ, змяніць яго лес да лепшага, прасякнуты верш «Мая малітва»:

Я буду маліцца і сэрцам і думамі,

Распетаю буду маліцца душой,

Каб чорныя доли з мяцеліцаў шумамі

Ўжо больш не шалелі над роднай зямлёй.

Творчасць мастака, сцвярджае паэт, павінна быць дзейснаю, павінна быць сілаю, ад якой «вораг-мучыцель дрыжыць», а —
*Быць вольным хай родзяцца думкі ў нявольніка,
Хай быць чалавекам захоча брат мой.*

Самай вялікай марай паэта была мара пра волю для свайго народа. Бясспрэчнай і па сённяшні дзень з'яўляецца думка паэта, што гэта магчыма толькі пры ўмове, калі беларусы захочуць «людзьмі звацца», калі «быць чалавекам захоча» кожны, бо няволя і нясіла — гэта найперш стан душы, як «пашана да пакут» — стан душы раба.

Многія творы Я.Купалы на тэму паэта і паэзіі напісаны ў форме звороту да калег-песняроў. Яны — наказ і заповіт творцам.

Верш «Песняру-беларусу» і пачынаецца з праблемнага пытання:

*Пытаеш ты, якім быць трэба
Зямлі забытой песняру?*

Адказ на пытанне — у многіх вершах паэта. І ўсё ж, бадай, самым вызначальным у гэтым плане з'яўляецца верш «Прарок». У самой назве — адказ. Прарокам для свайго народа павінен быць пясняр. Прарокам, бо дар, якім ён валодае, адкрывае яму такія далягяды, што другімі не бачацца, дазваляе разумець тое, чаго іншыя не разумеюць. Прарок, як сцвярджае і У. Някляеў паэмай «Прошча», павінен папярэдзіць усіх, «дзе патап, дзе пажар, дзе вораг на межах». Біблейскія рэмінісцэнцыі ў вершы «Прарок» відавочныя: і на ўзроўні вобраза, і на ўзроўні філасофскай думкі. Верш эпічны, у аснове сюжэта яго - вандроўка прарока:

*Ішоў прарок пясчанай сцежкай
З навукай новаю к людзям.*

Многіх на сваім шляху ён навучыў, многіх папярэдзіў, многім дапамог і дасяг зямлі, дзе «царства цемры панавала»:

*Народ змарнейшы таго краю
Свайго нот імені не знаў,
Як непатрэбічына якая,
Гібеў на свеце і канаў.*

Прарок — пасол святла — «прарочым голасам сваім» паклікаў людзей за сабой:

*«Паўстаньце, рабскія натуры,
Пакіньце свой адвечны сон...
...За мной, за мной, забраны людзе!
Я добрай доляй послан к вам
І знаю, што было, што будзе,
І вас у крыўду не аддам».*

Найбольшага напружання сюжэт дасягае ў самым канцы. Апошнія радкі, што ўяўляюць сабой адказ, якога прарок чакаў «з трывогаю вялікай», — адначасова і развязка:

— *Па колькі ж нам дасі чырвонцаў,
Калі мы пойдзем за табой?*

Біблейская думка пра тое, што «няма прарокаў у сваёй Айчыне», умацняецца Купалавай трывогай за свой народ, яго будучыню.

І ўсё-такі прарок, як даводзіць паэт ва ўсіх сваіх вершах, не павінен адчайвацца, нават калі пачуе і такі адказ. Уся паэзія Купалы быццам доказ закону вечнасці, што жыццё чалавека (і прарока таксама!) — гэта бясконцы ланцуг спробаў, і перамога вызначаецца выніковасцю хаця б адной з мноства няўдалых. Калі ўдалай акажацца хоць адна спроба — ёсць сэнс здзяйсняць іх зноў і зноў. Зноў і зноў прарок Купала робіць спробу і стукаецца ў сэрцы беларусаў, у якіх верыць («ў народ і край свой толькі веру і веру ў самага сябе»), Верыць, што працнуцца: «До спацы! Паўстаньце грамадою...» Веру гэтую, як і запавет служыць толькі народу, дакляраваў ён песняру-беларусу:

*Глядзі — ўскальшацца, прачпецца
Мільённы прыспаны народ,
І вокліч славы пранясецца,
Пяснярскай славы з роду ў род.*

Вера песняра грунтуецца на вечнай ісціне, што калі сееш, то і жаць будзеш. У вершы, прысвечаным «песняру Альберту Паўловічу», выяўленню гэтай думкі спрыяе фальклорная асацыяцыя:

*Чым сяўцоў болей — пасеюць болей,
Болей узойдзе, болей пажнуць,
Чым няўцоў болей долі-нядолі —
Болей просвету ў душу ўнясуць.*

У творчасці Купалы ёсць нямала вершаў, у якіх ён дае адказ і на пытанне, якой жа павінна быць паэзія, якім павінна быць слова прарока, каб унесці «болей прасвету» ў душы людскія, каб у адказ на заклік прарока не спыталіся, колькі чырвонцаў ён дасць ім, калі пойдучь за ім.

«Песню стварыці ясну, як неба», на думку паэта, можна толькі тады, калі і песняр здолее «з цэлым народам гутарку весці, сэрца мільёнаў падслухаць біцця!». Гэтыя Купалавы словы сталі крылатымі, сталі дэвізам кожнага творцы, які марыць дасягнуць вяршыні — быць не па званні, а па сутнасці сваёй народным. Праз выяўленне самага жаданага, заповітнага («гэткай шукаю цэлы век чэсці, гэта адно мне падпору жыцця») паэт сказаў пра агульначалавечае і вызначальнае ў творчасці кожнага паэта.

Вельмі спрошчана і нават прымітыўна было б усведамляць верш «Мая навука» як жыццяпіс Купалы, зроблены ім самім. Ужо самы першы радок верша: «Мне мудрасці кніжнай не даў Бог пазнаці» — мастацкі вобраз для сцвярджэння Купалавай мудрасці. Што да «мудрасці кніжнай», то і яе Купала пазнаў, як мала хто іншы, пазнаў наперакор усяму. Нагадаем, што пецярбургскі перыяд яго творчасці, магчыма, яшчэ і таму самы плённы і дасканалы ў мастацкіх адносінах, што якраз у гэты перыяд жыцця Купала і спрычыніўся да «мудрасці кніжнай» і зведаў «раскошу» пазнання, якой сапраўды быў пазбаўлены ў дзяцінстве. Ды і наогул, у нашай літаратуры няшмат песняроў такога высокага інтэлектуальнага ўзроўню, як Купала.

Верш «Мая навука» — навука для ўсіх, хто марыць «з цэлым народам гутарку весці» — быць народным. Гэта «школа» сакрэтаў, пісьменніцкая «майстэрня». У гэтым вершы Купала шчодро дзеліцца з усімі сваёй мудрасцю і адказвае на пытанне, што яшчэ акрамя дару (дар, як вядома, ніякаму вытлумачэнню не паддаецца) неабходна песняру, каб яго слова «болей прасвету ў душу» ўнясло. Сіла песняра, сцвярджае паэт, у любові да народа, у веданні яго жыцця і найперш — яго мовы, матчынай мовы: «наўчыўся я слоў беларускіх ад маці». А «дум беларускіх» спасцігаець ні ў якой школе і ні ў якой «мудрасці кніжнай» немагчыма — «настаўнікам быў беларускі абшар», «душу акрылялі прыгожасці свету...». Што ні радок, што ні слова, то вобраз! Валадаром беларускай песні, на думку Купалы, можа стаць толькі той творца, які ўздаваны, успешчаны на нацыянальнай глебе. Крыніцай творчасці і натхнення для народнага паэта з'яўляюцца створаныя народам духоўныя каштоўнасці, жыццё народа, неруш матчынай мовы, прырода.

Яшчэ ў пачатку сваёй творчасці Купала вызначыўся ў сваім выбары — служыць толькі народу. У вершы «Слугам алтарным» ён пісаў:

*Я аддаю сваю душу
Свайму няшчаснаму народу!*

Верш «За ўсё», напісаны ў 1925 г. з нагоды прысваення Купалу звання народнага паэта, можна параўнаць з пушкінскім «Помнікам» і па сіле ўздзеяння і па глыбіні ўсведамлення сваёй ролі ў нацыянальнай культуры. Вялікае значэнне ў вершы такіх лексічных сродкаў, як антонімы: («зваў з путаў на свабоду, зваў з цемры да святла», «складаў я гімн пабедны сярод крыжоў, магіл»), Кантрастныя вобразы выяўляюць Купалава ўсведамленне ролі паэта ў вечнай барацьбе святла з цемрай, добра са злом, у тым, каб здзейснілася выказаная ім

у вершы «Маладая Беларусь» мара і Беларусь заняла «свой пачэсны пасад між народамі».

Драматургічнае майстэрства Янкі Купалы

...Апомніцеся, але каб не было запозна.

Янка Купала

Пра заслугі Купалы ў драматургіі, у якой ён, як і ў паэзіі, дасягнуў вяршынь высокага мастацтва, сведчыць і той факт, што галоўны наш нацыянальны тэатр носіць яго імя. Візітнай карткай гэтага тэатра з'яўляецца спектакль па п'есе Купалы — «Паўлінка». Напісаная амаль 90 гадоў таму назад, упершыню пастаўленая ў 1913 г. у Вільні, яна і па сённяшні дзень застаецца адной з самых папулярных і любімых народаў беларускіх п'ес. Жамчужынай беларускага мастацтва назваў яе А. Твардоўскі. Прасякнутая здаровым народным гумарам, аздобленая фальклорнымі рэмінісцэнцыямі, яна сцвярджае вечныя каштоўнасці, спрыяе духоўнасці народа. Ужо ў сваім першым драматычным творы Я. Купала сцвердзіў сябе як выдатны майстар канфлікту і камічных сітуацый. Пра таленавітасць твора сведчыць і «крылатасць» многіх выслоўяў, выразаў.

Разнастайнасць драматургічнага дару Я. Купалы праявілася і ў сацыяльна-філасофскай драме «Раскіданае гняздо» (1913), у аснове сюжэта якой — востры канфлікт паміж добром і злом, паміж марай і рэчаіснасцю.

«Я ўклаў у гэту п'есу лепшае, што было ў маёй паэзіі», — так сказаў Янка Купала пра драму «Раскіданае гняздо».

І гэты твор, так любімы і самім Купалам, вызначаецца, як усё ім створанае, самай галоўнай, самай запаветнай і пальмянай ідэяй усяго жыцця песняра — ідэяй нацыянальнага вызвалення і адраджэння, якую ён нястомна і настойліва рэалізаваў і ў паэзіі, і ў драматургіі, і ў публіцыстыцы.

Некаторыя крытыкі лічаць заслугой Я. Купалы тое, што ён на прыкладзе трагедыі адной сям'і паказаў трагедыю ўсяго беларускага сялянства, якое з развіццём капіталізму перажывала трагізм абезьзямельвання і галечы. Раскіданае гняздо сям'і Зяблікаў — бясспрэчна, сімвал трагічнага лесу Беларусі ў пачатку XX ст., напярэдадні першай рускай рэвалюцыі. Уся Беларусь была раскіданым гняздом, бо яе народ, ствараючы ўсе зямныя багацці, задыхаўся ад беззямелля і не быў гаспадаром на сваёй зямлі. Аднак сваё прызначэнне як мастака Янка Купала бачыў не ў канстатацыі зла і трагедыі і не толькі ў рэалістычным адлюстраванні рэчаіснасці.

Нацыю, у якой вякамі фарміравалася агідная Купалу «пашана да пакут», выратаваць маглі не стогны, спачуванні і галашэнні. Заслуга Купалы ў тым, што ён «тварыў» нацыю: фарміраваў яе самабытны духоўны воблік, пашыраў нацыянальную самасвядомасць, надзяляў беларусаў скарбамі сусветнага ўзроўню, вызначаў іх духоўныя арыенціры. Нацыя і яе жыццёстойкасць у многім вызначаецца менавіта духоўнымі і каштоўнасцямі арыенцірамі.

Што чалавек лічыць для сябе найважнейшым, да чаго імкнецца, у чым бачыць сваё шчасце, у многім вызначае яго сутнасць. Тое ж самае і з народамі.

Цэнтральнай філасофскай праблемай драмы «Раскіданае гняздо» з'яўляецца праблема шчасця. Усё ў п'есе: кампазіцыя, сюжэт, вобразы, насычанасць рамантычнымі сродкамі пры глыбокім рэалізме твора — падпарадкавана цэнтральнай філасофскай праблеме.

З экспазіцыі мы даведваемся, што Лявон Зяблік аж 5 гадоў судзіўся з панам за зямлю, на якой жылі і працавалі яго продкі і «вечна думалі жыць. Чынш плацілі, талаку рабілі ў двор, як паншчыну якую; карчавалі, будаваліся». Прадалі «апошнюю кароўку!», каня, цялушку, што гадавалі Зосьцы на пасаг. Марыля са скрухай зазначае, што ў Лявона быў выбар: «служыць ісці ў чужую хату, на чужых людзей», а не судзіцца, «дык хоць гаспадарка засталася б». Страта зямлі для Лявона — страта волі, як і для коласаўскага Міхала. Лявон бачыць у гэтай трагедыі наканаванне і на папрок Сымона, што апошняе аддаў двару на здзек, прычым: «Не я аддаў, а зямля сама сябе аддала ім на здзек. Я, ты, пяты, дзесяты штосьці ёй не ўгадзіў, ну, дык і чураецца сваіх дзяцей».

Знясілены бадзяннем па судах, пераканаўшыся, што з багатым беднаму не судзіцца, што «пакуль з багатага пух, то з беднага дух», даведзены да адчаю, ён не знаходзіць іншага выйсця са становішча, як пазбавіць сябе жыцця. Дарага заплаціў Лявон за тое, каб пазбавіцца ад наўнай веры ў «дабрадзсяў», — жыццём заплаціў. Лявон наказвае Сымону «праўды шукаць не тапаром, а розумам», каб Сымонавых ужо дзяцей не ганялі гэтак, як іх сягоння. Шчасце для Лявона — жыць і працаваць на зямлі, быць на ёй гаспадаром, але абставіны аказаліся мацнейшымі за чалавека і яго мару. Вобразам Лявона пісьменнік не толькі паказвае трагедыю чалавека, крах яго мары, але і даводзіць, што шлях Лявона да шчасця, праўды і волі быў памылаковы.

Знешні і ўнутраны канфлікты выражаюцца драматургам праз сутыкненне розных думак, поглядаў на жыццё, мес, шчасце. Усе героі п'есы прагнуць шчасця, але кожны разумее яго па-свойму і прапануе

свой выхад са становішча, каб «бяды пазбыцца», бо, сапраўды, часам пазбавіцца бяды — гэта ўжо і ёсць шчасце.

«Няшчасце на шчасце змяніць» марыць і Зоська, натура тонкая, уражлівая, сентыментальная. Яе душа рвецца да прыгожага. Але разлад мары з суровай рэчаіснасцю вызначае і яе асабістую трагедыю. Рамантычнымі сродкамі выпісаны гэты вобраз. Яе маналогі паэтычныя, мова багатая, вобразная: «Праз быстрыя рэчкі, праз шчырыя бары, праз сухія пяскі паплыву к яму...» Мройная, летуценная, яна жыве ў казачным свеце, ёй самой створаным, прычуманым. Яна нікога не хоча слухаць, даводзячы, што ў іх свая праўда, а ў яе свая. Яна марыць пра свет, дзе ўсе будуць жыць у згодзе, «будуць усе паміж сабой браткі ды сестры родныя!». Не пратэст і абурэнне выклікае ў яе зло, што прычыніў усёй сям'і паніч, а жаданне памірыць брата з ім. Зоська становіцца паміж імі і наіўна даводзіць: «Адна сякера пабудавала, а другая раскідала, — пры чым жа тут паніч?»

Супярэчлівым вобразам Зоські Купала славіць паэтычнасць яе душы, улюбёнасць у прыроду, чуйнасць да яе, славіць імкненне да шчасця, святла, прыгажосці і адначасова адмаўляе ідэал шчасця Зоські, бо ён гуманны, але ўтапічны. Пасля перажытага ў яе абуджаецца пачуццё ўласнай годнасці, яна не дазваляе надзець на сябе торбы і з гурдасцю гаворыць: «Сярпы мае сталёвыя дабро цэламу свету жнуць, а палотны мае шаўковыя цэлы свет адзяваюць, а яны ў торбы хочуць мяне прыбраць!» Праз эвалюцыю вобраза Зоські пісьменнік адмаўляе пакорлівасць лёсу і «пашану да пакут». У апошняй сцэне паказана, як Зоська разам з Сымонам ідзе «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!».

Вобразам Данілка Купала славіць таленавітасць народа, яго імкненне да духоўнага. Як асоба незвычайная, надзеленая дарам, ён верыць, што, калі і змайструе скрыпку і зайграе — «цэлы свет дзіву дасца». А пакуль што гэты свет мала шануе свайго музыку: банька ад злосці паламаў скрыпку, Сымон пагражае зламаць новую, але Данілка не ўяўляе свайго жыцця без скрыпкі. Яго нічога ў гэтым свеце, апроч мўзыкі, не цікавіць. Толькі некаторымі дэталямі драматург акрэслівае і праблему незвычайнай асобы ў грамадстве, прарочыць Данілку нялёгка шлях служэння мастацтву: «Няхай сабе кажуць, што я дурнаваты, што я такі, што я гэтакі, але я ўсё бачу, усё разумею».

Жыццязстойкасць, вынослівасць, мудрасць, самаахвярнасць і бязмежную любоў да дзяцей, клопат пра іх долю славіць Купала вобразам Марылі. Яе пакорлівасць, цярпімасць і цярплівасць не асуджаюцца драматургам, як утапічная і згодніцкая філасофія Зоські. Марыля — маці, яна ў адказе за сям'ю, дзяцей. У яе просьбе: «Пакарыся ты ім» —

адвечная жыщдвая мудрасць і прага жыцця, а ў бесчалавечных абставінах і ўмова яго. Абраны ёю шлях жабрацтва ўсведамляецца намі не як прыніжэнне, а як сведчанне менавіта жыцця стойкасці.

Пісьменніцкае ўсведамленне адзіна правільнага шляху да праўды, волі, пгчасця рэалізаваны ў вобразе Сымона. Пакарыцца ім, як таго просіць Марыя, азначае для Сымона «прадаць, утапіць сябе, цябе, нас усіх у няволю ім на векі вечным - запрасіцца ў вечнае рабства, з якога выхаду ніколі не знойдзем ні мы, ні тыя, што пасля нас гэта рабства ў спадчыну атрымаюць». У гэтым маналоіу чуецца голас самога аўтара. Уся драма напоўнена, прасякнута думкамі і пачуццямі аўтара. Вобраз Сымона паказаны ў эвалюцыі: расце яго свядомасць, мяняюцца погляды на жыццё. Пад уздзеяннем Незнаёмага ён знаходзіць сваю сапраўдную мэту ў жыцці — уступае на шлях барацьбы.

Сымон - натура моцная, асоба выключная і незвычайная. Рамантычнымі сродкамі выпісаны гэты вобраз. Ён раскрываецца і ў канфлікце з панічом, і ў дыялогах з Зоськай, Марыяй, Незнаемым. «Хоць галавой наложыць, а свайго мусіць дапяць», - гаворыць пра сына Марыя. «Птушкаю-арлом быць бы табе і лётаць па паднябессі, як лётае вецер гэты вольны!» — гаворыць пра брата Зоська. І Незнаемы параўноўвае Сымона з вольнай птушкай, з арлом магутным.

У гэтым вобразе ўвасоблены аўтарскі ідэал чалавека-змагара. Пачуццём уласнай годнасці і свабодалюбствам надзяліў свайго героя Купала. Сымон лічыць, што прымірэнне з панам было б здрадай, адступніцтвам, прыніжэннем чалавечай годнасці. Жыццёвы арыенцір у яго той жа, што і ў бацькі: «Без зямлі, без свае хаты чалавек, што шалёны сабака, адна цана: ні яму прыстання, ні яму скарынкі хлеба, ні яму добрага слова». Арыенціры адны — шляхі да іх розныя ў бацькі і сына. Спачатку, як і Лявон, Сымон збіраецца судзіцца з панам: «Вось такім проці хачу ісці!» Пад уздзеяннем Незнаёмага ён прыходзіць да высновы, што пгчасця і праўды шукаць сапраўды, як і бацька наказваў, трэба розумам. Маналогі Незнаёмаганосяць алегарычны, іншасказальны характар: «Час не спіць! Там чакаюць цябе сотні, тысячы, мільёны такіх, як ты... Час прагнуцца, Сымоне! Час!»

Сход склікаецца для таго, каб выгнаць смока-ўпыра, які «ад даўняга часу пасяліўся на нашай зямлі...» і «пошасці ўсялякія сее жменнай сваёй каршуновой». Разам з Незнаемым Сымон ідзе «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!».

Канцэптэуальным у драме з'яўляецца вобраз Старца. Ён — увасабленне адвечнай мудрасці і духоўнай сілы народа, народнага аптымізму: «Ніколі не трэба здавацца. Ганьба таму, хто, радзіўшыся ў ярме, валочыць яго пакорна, як вол стары, не парываючыся нават

хоць на час выпрагчыся з гэтага ярма, паганячага яго пачуццё чалавечае! Ганьба таму!»

Вобраз Старца — самы парадаксальны і філасофскі ў драме. Здавалася б, ненатуральна, нават алагічна надзяліць жабрака такім светаўспрыманнем, а нам, чытачам і глядачам, пачуць такія словы ад таго, хто апынуўся за мяжой дапушчальнага. Аднак жабрацтва і Старца, і Марылі — гэта таксама сімвал у драме. Наогул, твор адметны спалучэннем у ім глыбока рэалістычнага і ўмоўнага, сімвалічнага, што з'яўляецца сведчаннем яго адпаведнасці высокай мастацкасці, бо спалучэнне рэальнага і ўмоўнага — адзін з крытэрыяў яе.

Жабрацтва Старца і Марылі — філасофскае ўсведамленне паэтам і яго настойлівае сцверджанне, што ў сітуацыі, калі разбурана ўсё: гняздо, нават мара — чалавек павінен скарыстаць любую магчымасць, каб выжыць. Найвялікшай яго мужнасцю і мудрасцю будзе выснова: жьць! проста жьць! Нагадаем, што гісторыя трагедыі Старца тоесная Лявонавай, але яна аптэмістычная. Старац не пазбавіў сябе магчымасці калі-небудзь дайсці да Вялікага сходу. Калі на Сходзе павінен быць кожны, калі Сход не адбудзецца без кожнага, то ўсе, хто пайшоў рознымі шляхамі, усё роўна прыйдуць на Сход, дойдучь да Беларусі, толькі абавязкова трэба ісці. Вобразам Старца паэт-філосаф дакляруе нам мудрасць, што ўсё змяняецца; што цемра ночы абавязкова развеецца; што сілы ва ўсіх, хто чакае раніцы, розныя: адны і ноччу ў дарозе, другім трэба прысесці адпачыць, каб набрацца новых сіл, але абавязкова — жьць! Каб аднавіць разбуранае гняздо, першая ўмова — жьць!

У драме «Раскіданае гняздо» ўвасоблена і душа песняра, і самая галоўная ідэя яго жыцця — ідэя нацыянальнага адраджэння, і вялікая мудрасць. Увасоблена і нам дакляравана.

Аднак без перабольшання можна сказаць, што з асаблівай сілай талент Купалы-драматурга, яго наватарства ў гэтым жанры выявіліся ў трагікамедыі «Гутэйшыя» (1922).

Ні ў чым Янка Купала як сын свайго народа не быў такім пасяродоўным, настойлівым і палымяным, як у сцвярджэнні ідэі нацыянальнай годнасці беларусаў і нацыянальнага адраджэння. Рэалізацыя гэтай ідэі ў «самым складаным родзе літаратуры» дазволіла Купалу «ўзбуйняць» праблему нацыянальнага адраджэння, «падвышаць» трывогу «на свет цэлы», збіраць у адзін фокус усё тое, «што ў паэзіі выглядала рассяяным» (Я. Купала).

І ўзбуйніў, і падвысіў трывогу «на свет цэлы», і сабраў у фокус настолькі таленавіта, што ўжо самы першы спектакль па п'есе быў забаронены як шкодны, сама п'еса запісана ў разрад «нацыяналіс-

тычных твораў». Першы пастаноўшчык спектакля А. Папоў быў вызвалены ад пасады рэжысёра ў Маскве і высланы ў правінцыю. Сапраўднае сцэнічнае адраджэнне п'есы адбылося толькі ў 1990 г. таленавітым рэжысёрам М. Пінігіным у тым жа самым тэатры, які з гонарам носіць імя славутага песняра.

Ідэя нацыянальнай годнасці і нацыянальнага адраджэння рэалізуецца драматургам праз вобразы-антыподы — Мікіты Зносака і Янкі Здольніка і праз непрымірымы канфлікт паміж імі, на якім і грунтуецца п'еса. Да Янкі Купалы і творцы, і свядоімая, здаровая частка інтэлігенцыі шукалі «ворагаў беларушчыны» паўсюдна і дзе заўгодна. Упершыню «на свет цэлы» Янка Купала забіў трывогу і паставіў дакладны дыягназ: самы страшны «вораг беларушчыны» — тутэйшыя з іх ідэалогіяй, што працуе толькі на страўнік, з іх прынцыпамі — служу тым, хто больш плаціць — зноскі-неданоскі, пазбаўлення святых пачуццяў нават да роднай маці. Такія гатовы на ўсё: «Вось вам, ясне мусье немец, гер германіш, пакуль што кантрыбуцыя, заўтра дам анэксію, а там, калі не хопіць, жонку, дзяцей залажу, меджду протчым, толькі дайце перадышку». Такія, як вычарпальна сказала пра сына Гануля, — «ні богу свечка, ні чорту качарга». Ні тое ні сёе, ні к сялу ні к гораду, але якія небяспечныя!

У пачатку апошняй дзеі Гануля паведамляе радасным маладжонам Янку і Аленцы, што «былі і сягоння гэтыя нібы вучоныя Мікітавы» і пыталіся, які «магнэс» яго болей прыцягвае — усходні ці заходні. Малады настаўнік не задумваючыся адказвае: «Трэ было, цётка, сказаць, што ні той, ні сёй, а тутэйшы». У гэтай паваротнай рэпліцы сканцэнтравана ідэя твора: «тутэйшасць» — самы страшны «магнэс», нацыянальная бяда. Забыццё і вырак свайго паходжання, мовы, радзімы, жыццё па прынцыпе: «Можна мець светапогляд адзін, думаць другое, гаварыць трэцяе, а рабіць чацвёртае», — вось некаторыя выявы тутэйшасці, сканцэнтраваныя ў здэкліва-сатырычным вобразе Мікіты Зносака. Нагадваем, што зноскам у народзе называюць недаразвітае, маленькае курынае яйка. Недаразвітасць пачуцця нацыянальнай (а значыць, і чалавечай!) годнасці ў Мікіты маюцьсамыя ганебныя выявы: нігілізм, цыннізм, здрадніцтва.

Раскрыццю вобраза спрыяюць дыялогі паміж Мікітам і Янкам Здольнікам, якога Мікіта з пагардай называе «панам дырэктарам беларускай басоты». Зносак адмаўляе ўсё беларускае, цыннічна прызнаецца, што, будзь яго воля, ён увёў бы «адзіны непадзельны рускі язык... ад Азіі да Аўстраліі, ад Афрыкі да Амерыкі і ад Смоленску да Берліну». Самахарактарыстыкай вобраза з'яўляецца мова Зносака: скалечаная і засмечаная русізмамі і іншай замежнай лексікай (у

залежнасці ад сітуацыі), канцылярызмамі і словамі-паразітамі («меджду протчым»), Мова выдае і невуцтва, і марал ьную спустошанасць героя; як казалі маці Зносака, «вучыўся, але, мабыць, недавучыўся».

Падзеі ў гэсе разгортваюцца ў складаны для беларускага народа час — 1918-1920 гг., калі адна акупацыйная ўлада змянялася другой, а Беларусь была арэнай змагання паміж Захадам і Усходам. Філасофія пісьменніка-патрыёта, яго трывога за будучыню, за скарб, што застаўся нам «ад прадзедаў спакон вякоў», і ўсведамленне таго, што ў спрэчцы паміж Захадам і Усходам адносна Беларусі ўсё могуць вырашыць тутэйшыя, прыхільнікі «страўнікава-вантробнай тэорыі», выяўляецца праз вобраз Янкі Здольніка.

Пісьменніцкае ўсведамленне ўсёй небяспечнасці тутэйшых сфакусавана ў выкрывальнай прамове-маналогу Янкі Здольніка; «О так, так! Дзя вашага гонару падавай вам мацярынскі язык цароў, Мураўёвых-вешацеляў, Распуцінаў, Азэфіў і ўсея кампаніі падобнай ім, а на свой, папраўдзе для вас родны, як вы кажаце, язык вам напляваць! Эх, русацяп вы, русацяп! Але годзе аб гэтым! Калісь вы, пане рэгістратар, апомніцеся, але каб не было запозна».

Свой канчатковы пісьменніцкі прысуд манкуртам і выраджэнцам-зносакам Янка Купала таксама «даручае» вынесці Янку Здольніку: «Так! Ваш рэгістратар быў вялікае нішто і застаўся вялікім нічым». Усведамляючы, што такіх, як Зносак, змяніць да лепшага немагчыма, бо з нічога і будзе нішто, Янка Здольнік развітваецца з усімі і едзе на вёску, дзе «сонца весялей свеціць», ды і «людзі там лепшыя».

Усе свае надзеі Купала ўскладае на «мілую моладзь, слаўную моладзь», якая «горы і моры» можа адолець, «сэрцам расплавіць ільдзіны». «У народ і край свой толькі» верыў Купала. У такіх, як Янка Здольнік.

І ўсё ж трагічнае ў творы наўрад ці абмяжоўваецца толькі канстатацыйнай тутэйшасці і ўсяго таго, што сталася з народам, які змусілі адмовіцца ад належнага яму імя і называцца проста тутэйшымі.

Трывожнае і трагічнае ў творы звязана з Купалавым усведамленнем наступстваў тутэйшасці. Словы «каб не было запозна» папярэджальныя не толькі для тых, каго, падкарміўшы, можна павесці ў любы бок. Ды і наўрад ці такія апомняцца. Не паспеюць. Як той Рабы з байкі Ядвігіна Ш. (радаваўся, калі добра кармілі, а як «падвялі пад абух», то не паспеў апомніцца, чаму і за што). Трэба нешта рабіць, каб «запозна» не было для ўсіх. Здольнікі павінны быць больш дзейсныя, бо толькі абурацца «страўнікава-вантробнай» псіхалогіяй зносакаў, жыць там, дзе «сонца весялей свеціць» і дзе «людзі лепшыя», здольны

многія. Але гэтага вельмі мала, каб наша спадчына, наш святы скарб «не збрыў дзе проч»...

Якуб Колас

...Жыцця адбітак, разважання,
Нязжыты след прасцяцкай долі,
Адвечны водгук праўды, волі.

Якуб Колас

Пра тое, кім з'яўляецца Якуб Колас (1882-1956) для нашай нацыі і яе духоўнасці, можна гаварыць бясконца і самымі высокімі эпітэтамі, але ўсё створанае ім, бадай, вызначаецца найперш галоўным — разам з неўміручым Купалам, сваім равеснікам і сябрам, ён з'яўляецца заснавальнікам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У створаным ім сабраны неацэнны скарб душы народа і «бясмерце яго» — мова, слова роднае «адшліфавана» ім як каштоўны алмаз, што пад рукой таленавітага творцы стаўся зіхоткім брыльянтам. «Абшарыўшы кішэні сваёй памяці», уклаўшы ў матчыну мову «агонь душы і сэрца жар», ён здолеў паказаць нам узнёслае ў зямным, святое ў будзённым, прыгожае ў звычайным так, як да яго і пасля яго гэтага не здолеў ніхто іншы.

Талант Якуба Коласа выключны і феноменальны і таму непадуладны ніякаму спасціжэнню розумам, а вось адданасць яго свайму народу і Бацькаўшчыне зусім рэальная, выяўленая ў канкрэтных зямных справах. І жыццё яго — узор і прыклад усім, хто хоча пакінуць добры след пасля сябе, паслугаваць Айчыне незалежна ад таго, якой справе сябе прысвяціў.

Вытокі добрага і злага ў кожным чалавеку — у яго маленстве, у сям'і, дзе ён атрымаў самыя першыя ўрокі людскасці ці, наадварот, жорсткасці і бязладдзя.

Вытокі таленту і адданасці песняра свайму народу, «вобразам мільям роднага краю» — таксама ў яго раніцы жыцця, поўнае ўяўленне пра якую мы атрымалі, прычасціўшыся да нерушу яго слова ў паэме «Новая зямля». Гэты таленавіты твор беларускай літаратуры справядліва названы «энцыклапедыяй народнага жыцця». Паэма — помнік паэта сваім родным і блізкім, а таксама гімн і слава ўсяму беларускаму народу. У гэтым творы нават імёны прататыпаў і герояў супадаюць. Працавіты і мудры Міхал з яго марай «прыдбаць свой кут, каб з панскіх выпутацца пут» — бацька паэта Міхаіл Казіміравіч Міцкевіч. Ганна, у вобразе якой увасоблены пісьменніцкі ідэал жанчыны-маці і жонкі, — Ганна Юр'еўна, маці песняра, якая нара-

дзіла яго 3 лістапада 1882 г. у засценку Акінчыцы, што непадалёку ад Стоўбцаў. А «дзядзька, мілы наш Антоні» — родны брат бацькі. Усё сваё жыццё Антон Казіміравіч прысвяціў сям'і і дзецям брата і за шчырае слугаванне і талент чалавечнасці стаў неўміручым, як і ўсё, створанае яго пляменнікам. Чытаеш паэму і пераконваешся, што каб з маленькага чулага Кастуся, надзеленага, вядома ж, прыродным незвычайным дарам, вырас выразнік дум народных, вялікі пясняр, патрэбна да ўсяго яшчэ і асяроддзе, умовы, у якіх панавала любоў, лад і згода, што былі вызначальнымі ў сям'і Міцкевічаў. Добрае вырастае толькі на добрай глебе. Толькі тое і будзе жыццязстойкім, што пастаўлена на трывалым падмурку.

Праз усё жыццё на нялёгкай дарозе з камянямі, «што губяць сілы маладыя», «сонцам свяціла» Якубу Коласу Панямонне. Ва ўспамінах пра «родны кут» і родных, дарагіх яго сэрцу людзей, чэрпаў ён сілы, калі шчыраваў на духоўнай ніве, працуючы настаўнікам на Палессі, калі сядзеў у турме. Поўнае ўяўленне пра маладосць і сталасць песняра мы атрымалі, прачытаўшы яго раман-трылогію «На ростанях», бо і галоўны вобраз, і ўся трылогія, як і паэма «Новая зямля», маюць аўтабіяграфічную аснову.

Першы верш Канстанціна Міцкевіча «Наш роды край» быў надрукаваны ў газеце «Наша доля» ў 1906 г. пад псеўданімам Якуб Колас. І назва верша, і псеўданім аўтара былі сімвалічнымі і вызначальнымі для ўсёй творчасці песняра, якую ён, як і сваё жыццё, прысвяціў роднай зямлі і шчыраму яе сейбіту — народу.

Тры гады турэмнага зняволення за ўдзел у нелегальным настаўніцкім з'ездзе і рэвалюцыйную дзейнасць не зламалі волю паэта: затурэмнымі кратамі і пачалася праца над паэмамі «Сымон-музыка» і «Новая зямля».

Змест, матывы і вобразы першага зборніка паэта «Песні жалбы» (1910) найлепш вызначыць радкамі:

*Не пытайце, не прасеце
Светлых песень у мяне,
Бо як песню заспяваю,
Жаль вам душу скалыхне.*

Аднак многія вершы і першага, і другога зборніка «Родныя з'явы» (1914) сведчылі пра тое, што ў паэзію прыйшоў не толькі пясняр жалбы, але найперш — пяснярбунтар. Доказам таму — аднайменны Купалаваму верш «Мужык». І напісаны ён у форме маналога, але бунтарская сіла коласаўскага мужыка яшчэ большая:

*Я — мужык, а гонар маю.
Гнуся, але да пары.*

*Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоро заўкаю:*

«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»

У першых паэтычных зборніках выявіўся і выкрывальны дар Коласа-сатырыка. Многія яго вершы («Мікалаю II», «Канстытуцыя») — сапраўды палітычныя памфлеты, у якіх гучыць прысуд антынароднай сутнасці царызму і падманнай імперскай канстытуцыі.

Дасканалым у плане выкарыстання іроніі, сарказму не толькі дзея выкрыцця зла, а для сцвярджэння сілы народнай з'яўляецца верш «Асадзі назад!».

Жанр сатырычнага куплета, рэфрэн-эпіфара «Асадзі назад!», востры дыялог — усё падначалена галоўнай задуме: паказаць не толькі жальбу беларуса, скаргі яго на гвалт і рабунак, але і яго здольнасць пасмяяцца са сваіх няшчасцяў, падняцца над імі і заявіць пра свае правы. Нідзе няма ходу простаму селяніну, куды б ні паткнуўся — «Асадзі назад!» І ўсё ж, як прызнаецца з горкай іроніяй герой, «два разы на жыцці выйшаў» ён «упярод»:

Ўзбунтаваў я вёску,

Ой, быў цяжкі год.

Прыязджае прыстаў:

Выхадзі ўпярод!

У форме звароту, выкрывальнага і пафаснага, напісаны верш «Во-рагам». Здэкліва і сатырычна гучыць зварот-аксюмаран дабрадзеі:

Багачы і панства,

Нашы дабрадзеі!

Мы на суд вас клічам,

Каты вы, зладзеі!

Ідэя верша ў сцвярджэнні непазбежнай расплаты за здзекі і злачынствы:

Ўжо даўно вярнулі

Вас, пань, чакаюць

І на вас асіны

Слёзы праліваюць...

Наколькі гнеўна і бунтоўна гучыць голас паэта, калі ён піша пра крыўдзіцеляў народа, настолькі светла, лірычна і прачула, калі піша пра родны край. Пра шырыню паэтычнага дыяпазону паэта, пра яго бязмежную любоў да Бацькаўшчыны і метафарычнасць яе выяўлення сведчыць адзін з выдатных лірычных вершаў Коласа — «Родныя вобразы». Верш напісаны ў форме звароту сына-патрыёта да маці-радзімы. Змест верша — прызнанне ў бязмежнай любові да маці-зямелькі, да яе характа і багацця. Філасофская думка верша, пара-

даксальнасць і супярэчлівасць пачуццяў лірычнага героя (тое, што М. Лермантаў назваў «странною любовью») выяўляецца найперш праз эпітэты і аксюмараны: «сумнай красы», «смутак і радасць», «смутку, жальбы і красы». Захапленне і светлае пачуццё лірычнага героя зліваецца са смуткам; прыгожаму ў душы дысануе трагічнае, бо то «краса без аўладання», як вызначыць пазней паэт прычыну гэтага супярэчлівага пачуцця ў паэме «Новая зямля».

У гэтым жа вершы віруюць пачуцці любові і захаплення разам з тугой і смуткам:

*Вобразы мілья роднага краю,
Смутак і радасць мая!
Што мае сэрца да вас парывае?
Чым так прыкованы я
К вам, мае ўзгорачкі раднага поля,
Рэчкі, курганы, лясы,
Поўныя смутку і жальбы нядолі,
Поўныя сумнай красы?*

Хвалюючая, вобразная лірыка паэта. І ўсё ж па-сапраўднаму выявіўся дар песняра ў эпічным адлюстраванні «родных з'яў». Эпічнасць ірэалізм у спалучэнні з лірычным — вызначальныя адметнасці стылю Коласа-творны. Менавіта схільнасць да эпічнага ірэалістычнага адлюстравання і вялікі да гэтага дар забяспечылі яму славу летапісца жыцця народа на працягу значнага перыяду гісторыі.

Ментальнасцю нашага народа, гісторыяй абумоўлены яго лес і імкненне да зямлі і волі. Усведамленне нашым народам зямлі як «асновы ўсёй айчыне», як промня «волі і свабыды» знайшлі свой мастацкі «адбітак» у паэме «Новая зямля» — энцыклапедыі жыцця народа. Найбольшая вартасць гэтага твора, што забяспечыла яму ўзровень шэдэўра сусветнай культуры, — мастацкае выяўленне нацыянальнага.

Усведамленне народам і інтэлігенцыяй, што адзіны шлях да «новай зямлі» — шлях рэвалюцыйны, засведчана ў самым першым буйным сацыяльна-псіхалагічным празаічным творы беларускай літаратуры — у трылогіі «На ростанях».

Пра тое, як «затраслося, закалацілася Палессе», як на барацьбу з інтэрвенцыяй падняліся «ад стара і да мала», як з печы змэзлі нават сямідзесяцігадовыя Талашы, каб вызваляць свой забраны край, засведчана ў аповесці «Дрыгва» (1934). Як выйшлі «на прастор, на шырокі разлог», як крынічным струменем бруіліся маладыя здаровыя сілы, як змагалася наша молодзь, нашы Сцёпкі і Аленкі з балотнай гніллю, як настойліва авалодвалі навукай і неслі яе святло людзям — у апавесці «На прасторах жыцця» (1926). Пясняр ускладаў вялікія надзеі

на моладзь. Маладым жыць на гэтых прасторах і засяваць іх дабром, каб зелянелі рунню палеткі, каб каласіліся потым збажыной, каб вечным быў няспынны рух жыцця.

Беларускай моладзі прысвячае Якуб Колас і адзін з самых сваіх таленавітых твораў — рамантычную паэму «Сымон-музыка», быццам дакладваючы, наказваючы маладым несці свой талент, «агонь душы і сэрца жар» свайму народу.

Пра яшчэ адну, перажытую нашым народам трагедыю, пра тое, «як раз'ядналі, як адарвалі брата ад брата» і як браты-беларусы набліжалі 17 верасня 1939 г., злучыўшыся нарэшце ў адну сям'ю, у адзіную дзяржаву, расказваецца ў паэме «Рыбакова хата». Толькі нядоўгім было тое мірнае жыццё і кароткім шчасце. І пра гэта — у паэмах «Адплата» і «Суд у лесе». Міралюбны па характары, але даведзены да адчаю, беларускі народ мужна бараніў свой край і чалавечую годнасць.

Вершы і паэмы, апавяданні і раманы, аповесці і драмы, рэалістычныя творы і алегарычныя «Казкі жыцця»,

тонкія, лірычныя вершы і здэклаіва-сатырычныя апавяданні на бытавыя і сацыяльна-палітычныя тэмы — выключна ўсе літаратурныя жанры годна прадстаўлены ў творчасці песняра, па-філасофску мудрай і глыбока псіхалагічнай.

Якуб Колас не толькі класік нашай нацыянальнай літаратуры, але і выдатны вучоны, педагог. Доўгі час ён выкладаў метадыку роднай мовы і літаратуры ў Белпедтэхнікуме і Белдзяржуніверсітэце. Будучы ўжо знакамітым, ездзіў па гарадах нашай Беларусі і выступаў з лекцыямі на настаўніцкіх курсах. Да гэтага часу не страціла сваёй каштоўнасці першая, ім напісаная «Методыка роднае мовы».

У ноч з 12 на 13 жніўня 1956 г. ён яшчэ нісаў ліст у ЦК КПСС пра тое, што яго моцна трывожыла і хвалявала, — пра стан беларускай мовы ў нашай дзяржаве. Сэрца яго не вытрымала: ліст так і застаўся недапісаным.

Іменем Якуба Коласа названы драматычны тэатр у Віцебску, Інстытут мовазнаўства Акадэміі навук. На адной з цэнтральных плошчаў сталіцы, што носіць яго імя, пастаўлены помнік песняру і яго героям. Але самым лепшым помнікам яму будзе, калі мы ўдумліва прачытаем яго кнігі і ўзбагацім сябе іх мудрасцю.

Паэма «Новая зямля» — мастацкая энцыклапедыя жыцця беларускага сялянства

А праўда мне ўсяго дарожай...

Якуб Колас

Шмат у беларускай літаратуры сапраўды нацыянальных твораў. Але па энцыклапедычнасці выяўлення нацыянальнага як вышэйшага атрыбута мастацкай вартасці шэдэўраў роўных «Новай зямлі» няма.

Калі б і наканавана было нам знікнуць у свеце, то новыя цывілізацыі мелі б поўнае ўяўленне пра нас, пра беларусаў як нацыю, пра зямлю, на якой мы жылі, пра наш побыт, нашу культуру, традыцыі і звычаі, пра наш характар і ментальнасць, пра нашы каштоўнасці, пра нашы мары і памкненні толькі па адной кнізе — паэме «Новая зямля». Усё ў ёй — наша, роднае, нацыянальнае.

Найвялікшай каштоўнасцю для кожнай нацыі з'яўляецца зямля, на якой жыве народ. Для нашага народа зямля — гэта не проста тэрыторыя, а прашча, святое месца і «аснова ўсёй айчыне». Малітоўна, прачула і ўзнёсла выявіў Якуб Колас усведамленне нашым народам зямлі як маці-карміцелькі, што «не зменіць і не здрадзіць», што «дасць волю, дасць і сілу», што дасталася нам ад прадзедаў і будзе перададзена дзецям і не пакіне і іх: «зямля дзяцей тваіх не кіне, зямля паслужыць да магілы»... І прырода гэтай зямлі, «дзе елка ў пары з хваіною, абняўшысь цесна над вадою», дзе «лес кашлаты», дзе «крынічкі вузенькае ложка», дзе «зьялены луг, як скінуць вокам», дзе на дубах «чарнеюць гнёзды буславыя», — усё, усё тут нашае, беларускае, роднае. І вёсны, і «зімы з маразамі, завеі снежныя ў палях», і лета з вясёлым часам касьбы, і восень, якую «на ніцях белай павуціны» прывозяць павучкі, — таксама толькі ў нас такія.

Любоў да роднай зямлі, нястомная праца на ёй — адметныя якасці беларускага народа, вядомыя ўсяму свету. Радзіма і зямля для беларуса - «промень волі і свабоды». Трагічны лёс нашага народа, бо і геапалітычнае становішча, і багацце гэтага краю былі надта прынадныя для заваўнікаў, што скарысталі і памяркоўнасць, міралюбства, цяропенне гэтага народа. Чароўны багаты край, «ды толькі бедны яго дзеці». Аднак, хаця «вякамі дух яго забіты», невынішчальнае ў народзе імкненне да зямлі і волі. Пераканальна паказана пісьменнікам, як «станоўка, ненарокам, ішоў да мэты крок за крокам» яго галоўны герой, у якім увасоблены лепшыя якасці беларуса.

Вялікай заслугай песняра з'яўляецца тое, што ён паказаў свой народ нязломным, жывучым і жыццязстойкім, з моцным інстынктам самазахавання і прагай, воляй да жыцця. І першае сведчанне таму — працавітасць. За выключэннем рэдкіх хвілін адпачынку, нашы героі — у працы, дзякуючы якой

*Ўсё зацвіло, загаманіла,
Бы жыватворная тут сіла
Ад сну прыроду абудзіла.*

«Жыватворная сіла» — працавітасць беларуса, а працавітасць, як вядома, — катэгорыя не столькі маральная, колькі біялагічная, якая сведчыць пра жыццязстойкасць народа.

Якуб Колас паказваў беларуса не толькі ў працы, але і ў адпачынку, у час святаў, прычым традыцыйных, нацыянальных, тым самым выявіў душу народа, яго беражлівае стаўленне да звычаяў і традыцый. Не толькі талентам паэта, але і яго жыццёвай мудрасцю напоўнены раздзелы «Падгляд пчол», «На Каляды» і іншыя, у якіх ён выпрабаваў сваіх герояў святамі і здольнасцю адпачываць, ушаноўваць продкаў ці ад душы павесяліцца, сустрэцца з людзьмі, блізкімі па духу. І столькі шчырасці, цеплыні, дасціпнасці і гумару ва ўзаемаадносінах паміж людзьмі!

Тонка і пераканальна паказана і такая якасць беларуса, як уменне жыць з людзьмі па-людску, гасціннасць і шчырасць, гатоўнасць падзяліцца добрым з добрымі людзьмі. Так, дзядзька Антось стаўся да ўсяго яшчэ і пчаларом заўзятым, разумна скарыстаўшы тыя багаці, што былі побач: «мора грэчкі» і векавыя ліпы, — і развёў пчол. Народная мудрасць папярэджвае: «Не любіць зайздрасці пчала». І каб людзі не зайздросцілі, каб пчолы не зваліся, нашы героі не толькі шчодро пачаставалі гасцей мёдам, але на развітанне яшчэ далі кожнаму з сабой па збанку мёду. Нельга без хвалявання чытаць, як Ганна ў час пярэбараў яшчэ раз зайшла ў пустую хату, якую ўся сям'я вельмі любіла. Ей было шкада, што трэба зноў зрывацца з наседжанага і абжытага, але яна вярнулася, каб справіць «звычай дзядоў» — пакінуць на куце хлеб і соль для тых, хто будзе тут жыць, — ім на шчасце.

Многія раздзелы паэмы прысвячаюцца дзецям. Назначэнне гэтых раздзелаў — уславіць яшчэ адну нацыянальную якасць беларуса, спрадвечную якасць, дзякуючы якой жыў беларус — і будзе жыць! Гэта клопат пра будучыню сваю, бо дзеці і ёсць будучыня нацыі і кожнага чалавека канкрэтна. Такая пільная і кранальная пісьменніцкая ўвага да дзяцей у паэме тлумачыцца мудрасцю песняра, які папярэджвае нас усіх і напамінае, што выгокі ўсяго — у сям'і. Свой чалавечы ідэал сям'і паэт выявіў на прыкладзе сям'і Міхала і Ганны, у якой панавалі любоў, згода, узаемапавага і шчыры клопат кожнага пра кожнага. У паэме выдатна паказаны не толькі прынцыпы векавой народнай маралі, але і прынцыпы народнай педагогікі: прыклад і сумленнасць бацькоў, іх чалавечныя ўзаемаадносіны, любоў да дзяцей, працавітасць і строгасць.

У нашай беларускай літаратуры няшмат ёсць вобразаў, у якіх бы з такой пераканальнасцю і мастацкай сілай быў увасоблены дар

педагога, як ўвасоблены ён у вобразе дзядзькі Антося. Безумоўна, гэтым вобразам славіцца наогул таленавітасць беларускага народа. Аднак, як тонка заўважана Коласам, калі прырода ўзнагароджвае чалавека, то шчодро, і не адным, а многімі талентамі. Менавіта ўслаўленню педагогічнага («ён быў настаўнікам, суддзёю..») таленту дзядзькі Антося прысвячаецца найбольш старонак у паэме, прычым не апісальна, а пераканальна. Мы бачым дзядзьку Антося «як жывога» у час яго «ўрокаў» і нават у самых крытычныя для кожнага настаўніка моманты, калі, здавалася б, ніякія меры і сродкі ўздзеяння не спрацоўваюць: «О, дзядзька спосабаў меў многа даняць праціўніка малага!»

Паэма «Новая зямля» — мастацкая этнаграфія Беларусі. Натуралістычна выпісана ў паэме выключна ўсё, што характарызуе побыт беларуса: гаспадарчыя забудовы, хатні інтэр'ер, прылады працы, нацыянальныя стравы, жаночыя і мужчынскія строі, танцы, песні, народныя «залацінкі». Чытаючы паэму, мы захапляемся мудрасцю і цвярозым разумам нашых продкаў: у іх не было нічога непатрэбнага, лішняга, і разам з тым яны мелі ўсё неабходнае для здаровага ладу жыцця.

Энцыклапедычнасць паэмы дасягаецца і панарамным адлюстраваннем жыцця беларускага народа. Раздзелы «Агляд зямлі», «Па дарозе ў Вільню» і «Дзядзька ў Вільні» — своеасаблівая вандроўка, «адысея» нашых продкаў да «новай зямлі». Гэты мастацкі прыём дазволіў паэту паказаць усю Беларусь «ад краю ў край». Письменніцкі вывад — і ў захапленні герояў («старонка міла і цікава»), і ў горкім Антосевым усведамленні, што «ўсё гэта — скарбы чужаніцы», а дух народа «забіты вякамі». І тым больш уражвае невынішчальнае імкненне нашых продкаў да зямлі і волі, усведамленне імі гэтых каштоўнасцей як найвялікшых у свеце і вартых чалавека. А любая нацыя вызначаецца менавіта тым, што яна лічыць для сябе самым галоўным і першасным. І яшчэ тым, як ставіцца да каштоўнасцей, акрэсленых ёю самой. Значнасць каштоўнасцей і тая воля, з якой героі паэмы імкнуцца імі авалодаць, даюць падставы спадзявацца, што такая нацыя неўміручая.

Духоўнае багацце чалавека ў паэме «Новая зямля»

Мы твае, зямелька, людзі.

Якуб Колас

Няма ў нашай таленавітай літаратуры песняра, які б з такой мастацкай сілай паказаў узвышанае ў зямным, прыгожае — у

будзённым, вечнае — у імгненным, які быў бы такім настойлівым у сцвярдзэнні думкі, што самае прыгожае «ў свеце Божым» — зямля і на ёй чалавек, як Якуб Колас. Ужо радкамі ў пачатку паэмы:

*Мае знаёмья няўзрачны,
Шчыым не слаўны і нязначны —*

Народны пясняр быццам «правакуе» нас на спрэчку з ім. Якой жа сілай і значнасцю трэба валодаць, каб з такой мужнасцю і без страты сваёй душы вынесці ўсе тэя выпрабаванні, што выпалі на долю яго «знаёмых»! Героі Коласа ўсім нам даюць урок, як нават у бесчалавечных абставінах ад чалавека залежыць самае галоўнае — застацца чалавекам, бо абсягі поўнага валадарства чалавека — яго ўласная душа.

Героі Коласа зямныя, рэальныя і адначасова асобы моцныя, выключныя, сіла якіх — у бязмежнай любові да сваёй зямлі-карміцелькі, да бліжнята свайго і — найперш — да сям'і і родных дзяцей.

Моцную асобу вызначае «одна, но пламенная страсть» (М. Лермантаў) — мэта, да якой яна ідзе так, як наш Міхал: «станоўка, ненарокам ішоў да мэты крок за крокам». Мэта і невынішчальная мара, ад якой Міхал не адрокся нават на Божай пасцелі, — воля:

*Бог не судзіў мне бачыць волі
І сыпаць зерне ў свае ролі...*

Здзяйсненне гэтай мары ён наказвае тым, хто будзе жыць пасля яго:

*Вядзі ж ты рэй, вядзі... адзін...
Як лепшы брат, як родны сын.*

Мэта ў многіх людзей можа быць адна, але шляхі да яе розныя. Менавіта шлях і тая настойлівасць, з якой чалавек па ім ідзе, і вызначае яго сутнасць. Міхал перакананы, што адзіным шляхам да волі з'яўляецца «свая зямля» як аснова ўсяму. У светапоглядзе Михала — народнае ўсведамленне зямлі як найвялікшай каштоўнасці нацыі:

*Зямля не зменіць і не здрадзіць,
Зямля паможа і дарадзіць,
Зямля дасць волі, дасць і сілы,
Зямля паслужыць да магілы,
Зямля дзяцей тваіх не кіне,
Зямля — аснова ўсёй айчыне.*

Лексічнай анафарай зямля паэт дасягае эфекту малітвы, бо зямля ва ўсведамленні беларуса — святыня, абяцаная Богам. І здрада ёй — вялікі грэх.

Зямля для коласаўскіх герояў — гэта і промень волі і свабоды; гэта і ўмова рэалізацыі сваіх прыродных якасцяў, хлебаробскага таленту,

які з усіх талентаў самы святы; гэта і гарантыя дабрабыту; гэта і залог годнага і людскага жыцця для нашчадкаў, клопат пра якіх — спрадвечная рыса характару беларуса. Сапраўды, зямля — скарб, бяздоннае багацце.

Каб узвысіць свайго героя, Колас праводзіць яго праз самыя цяжкія і страшныя, ва ўяўленні Міхала, выпрабаванні — беззямелле і як вынік яго — рабства, здзек, прыніжэнне. Але жыццёвыя калізіі («Міхал як толькі ажаніўся, Тады ж ад бацькі аддзяліўся, Бо стала цесна. З той прычыны Пайшоў на аыаў ён, на віціны...») толькі ўмацавалі яго мару:

*Купіць зямлю, нрыдбаць свой кут,
Каб з панскіх выпутацца пут,
І там зажыць сабе нанава:
Свая зямля — вась што аснова!*

У вобразе Міхала ўвасоблены пісьменніцкі ідэал чалавека. На такіх, як Міхал, стаіць свет і трымаецца наша зямля. Працавітасць, сумленнае стаўленне да справы, хай сабе і нялюбай, прымушовай (не сваёй і не на сябе), клопат пра дзяцей, іх будучыню, мудрасць — далека не поўны пералік добрых якасцей, якімі валодае Міхал. І ўсё ж дамінавальным і вызначальным у яго жыцці з'яўляецца пачуццё ўласнай годнасці і свабодалюбства. Так, Міхал цярпімы і цярплівы («Маўчы, калі ёсць хлеба роце»), але да пэўнай мяжы — пакуль не прыніжаецца яго чалавечая годнасць. Ён здольны «хоць раз, ды добра агрызнуцца». Агідна бачыць яму, як прыніжаюцца іншыя: «Цёфу ты, мардасіна нагана!»

І ўсё ж пачуццё ўласнай годнасці Міхала вызначае нават не толькі здольнасць не прыніжацца ні пры якіх аб стаянках. З гэтым вобразам звязана пісьменніцкае ўсведамленне сапраўднага пачуцця ўласнай годнасці. Свабодны толькі той чалавек, ва ўяўленні Коласа, хто не пасягае, не абмяжоўвае свабоды бліжняга свайго. Доказ таму — братэрскія адносіны да Антося і павага, з якой ставіцца Міхал да жонкі, маці сваіх дзяцей. Мы захапляемся мудрасцю, годнасцю і свабодай Ганны. А каму яна абавязана сваёй свабодай? Нічога ідэальнага на свеце не бывае, але сям'я Міхала і Ганны, узаемаадносіны паміж імі — выключэнне з гэтага правіла. Пывага, з якой ставіцца Міхал да людзей, а найперш — да жонкі, не могуць не захапляць.

Самы галоўны бацькоўскі клопат у Міхала пра сваіх дзяцей — каб яны ніколі не былі рабамі. «Дык трэба грунт мець пад нагамі, Каб не бадзяцца батракамі», — даводзіць герой сваім дзецям. Таму і да яго строгасці, а часам і суровасці ў адносінах да дзяцей мы ставімся з разуменнем і пывагай. Уражваюць сямейныя сцэны, калі Міхал па-дзі-

цячы адчайваецца з-за някемлівасці і хітрасці аднаго, няздатнасці да вучобы другога сына. Затое якой радасцю поўніцца яго бацькоўскае сэрца, калі бачыць у сваіх дзецях тое добрае, што якраз і дае надзею на іх вольнае і людскае жыццё ў будучым, тады, калі ён ужо не зможа пра іх клапаціцца.

Праз вобразы Міхала, Ганны і Антося выяўлена і пісьменніцкае стаўленне да народнай педагогікі, асноўнымі прынцыпамі якой з'яўляюцца прыклад бацькоў, іх любоў да дзяцей, што не выключав, а наадварот, уключае і строгасць. Добрых дзяцей вучыць граза, а не лаза, сцвярджае народная мудрасць. Пра «папружку» Міхал больш нагадвае дзецям, чым пускае яе ў ход (толькі аднойчы, ды і то, калі Алесь не ацаніў тактоўнасці і далікатнасці бацькоў і не скарыстаў шанц самому выправіць сваю памылку): «Калі пайдзе навука туга — Паходзіць бацькава папруга!», «Цыц, не смець казаць мянушку, А то здыму на вас папружку!»

Пісьменніцкі ідэал жанчыны. жонкі і маці, нястомнай працаўніцы і ахоўніцы сямейнага ачага ўвасоблены ў вобразе Ганны. Не можа не здзіўляць тактоўнасць гэтай простае сялянскай жанчыны, тонкасць яе натуры і багацце душы. Ад яе залежыць духоўнасць усёй сям'і: цеплыня, шчырасць і лад. Усё ад яе і праз яе. Яна — носьбіт народнай мудрасці і маралі, яна — носьбіт вечнасці: традыцый, звычаяў. Яе любяць і шануюць усе ў сям'і, а першы прыклад павагі дае зноў жа Міхал.

Вялікага эстэтычнага ўздзеяння на чытача паэт дасягае вобразам дзядзькі Антося. Яму прысвечаны самыя светлыя, самыя радасныя старонкі паэмы. Гэтым вобразам славіцца не толькі працавітасць, духоўная сіла і веліч народа, але і яго таленавітасць.

Дзядзька — адароная ад прыроды, яркая, багатая натура, майстар на ўсе рукі: «што ні замысліць — то ўсё зробіць»; дагнаная ім да ладу «каса не косіць — каса брые, і шчытнякі бярэ сухія, бо ў дзядзькі рукі залатыя», «за дзядзьку людзі просяць Бога». Дзядзька — дбайны гаспадар, «ва ўсім парадак і лад любіць». Нястомны працаўнік, ён «адзін за двух на сваім карку цягнуў ярэмца хлебароба».

Але найбольш поўна выявіўся талент дзядзькі Антося у педагогіцы, у выхаванні сваіх пляменнікаў. Лёс яго склаўся так, што ён, адналюбо па сваёй прыродзе (каханая Наста, не дачакаўшыся Антося са сплаву, «яго змяніла на другога»), бескарысліва аддаў свае сілы сям'і брата, яго дзецям, іх шчасцю і дабрабыту. За яго дабрыню і любоў усе ў сям'і плацілі яму таксама любоўю:

*Дык і не дзіва, што любілі,
Што на руках яго насілі.*

Любоў да ўсяго, што яму дорага і міла, вызначае і стан душы гэтага чалавека, і сутнасць яго таленту.

Вялікае назначэнне партрэта ў абмалёўцы гэтага вобраза:

*...Ён невысок, не надта ёмак,
Ды карчавіты і няўломак,
А волас мае цёмна-русы,
І зухайскія яго вусы
Умеру доўгі, густаваты,
Угору чуць канцы подняты;
А вочы шэры, невялічкі,
Глядзяць прыветна, як сунічкі,
Але раптоўна і адразу
Не расчытаеш іх выразу:
То смех, то хітрасць з іх бліскае,
То дабрата, але якая!*

Праз гэты партрэт пісьменнік выяўляе і філасофскую думку, што прыгожае для кожнага чалавека тое, што ён любіць, што яму дорага. Самі па сабе адзнакі паставы і рысы яго аблічча прыкметамі прыгажунна наўрад ці могуць быць («ён невысок»; «а вочы шэры, невялічкі»), Але гэта рысы чалавека, якога любяць і які любіць, — і тым усё вызначана: прыгожае тое, што мілае, роднае, дарагое. Вялікую ролю ў стварэнні гэтага эстэтычнага вобраза адыгрывае гумар. Менавіта выкарыстаннем гумару як мастацкага сродку дасягаецца ўздзеянне вобраза Алтося на чытача. Гумар узвышае героя і адначасова робіць яго даступным, родным і блізкім кожнаму чытачу. Антось зачароўвае непасрэднасцю сваёй натуры і рэдкай для людзей здольнасцю пасмяяцца з самога сябе, што сведчыць пра яго дабрыню, розум і аптымізм: «Які ж ты, хлопча, нецярпячка, Няхай цябе затопча качка!»; «Забілі зайца, не забілі, Але ж, брат, груку нарабілі». Сваё кухарскае «вынаходства» самакрытычна ацэньвае так: «Паскудства, брат, і не пытайся!»

Узвышэнню коласаўскіх герояў, носбітаў лепшых народных якасцей, садзейнічае і прыём кантрасту. На фоне сатырычных вобразаў паноў яшчэ яскравей, яшчэ відавочней веліч і прыгажосць, мудрасць і шчырасць чалавека працы, які да ўсяго ўмее хораша адпачываць, весяліцца, правіць святы.

Карціны роднай прыроды ў паэме «Новая зямля». Жанравыя асаблівасці паэмы

Малюнкi родныя і з'явы!
Як вы мне любы, як цікавы!
Якуб Колас

Нацыянальнае як умова і крытэрыў мастацкага шэдэўра сусветнай культуры, якім і з'яўляецца паэма «Новая зямля», выявілася і ў майстэрстве Коласа-пейзажыста.

Энцыклапедычнасць паэмы, яе жанр і кампазіцыя спрыяюць таму, што перад намі паўстае вобраз роднага краю ва ўсе поры года: ранняя вясной, у летнюю спёку, і калі і «на ніцях белай павуціны прывозяць восень павучкі», і зімой, калі мароз «ідзе, сярдзіта пагражае, па даху гонтамі страляе». Мароз — мастак, ён «на небе ставіць троны, Вянцы на месяц ускладае, На снезе зоркі рассыпае; І так прыгожа, так старанна Бярозы белай тчэ убранне».

Прырода ў паэме — не толькі фон, але і дзейная асоба, жывая істота, і апісвае яе Колас-рэаліст часцей за ўсё рамантычнымі сродкамі, робячы для гэтага «героя» сваёй паэмы выключэнне. Мароз у паэме не толькі мастак, будаўнік, але і «штукар»:

*Не раз, жартуючы, загубіць
Таго, хто ў лапы пападзецца,
Яшчэ над бедным насмяецца:
«Прыляж, бядача, ты з дарогі,
Няблізкі хатнія парогі...
Прыляж, сагрэйся, мой пахілы,
Пакуль табе прыбудуць сілы.
А я салодкі сон навею
І гожай казкаю сагрэю...*

Чытаючы паэму, мы можам уявіць усход сонца і летнюю раніцу, пачуць жураўліны клікат і спеў жаўрука, пабываць на квітнеючым лузе і пясчаным беразе.

*Усход жыве, усход палае,
Слупы-праменні падымае.
І вось яна, жыцця крыніца...*

«Малюнкi родныя і з'явы», прырода роднага краю для коласаўскіх герояў - «жыцця крыніца», крыніца радасці і натхнення, гаючая сіла, што таксама, як і плён працы, «цешыць душу леснікову». Ніхто так, як Колас, з такой мастацкай сілай не паказаў гармонію чалавека і прыроды. Прырода «з людзьмі жыве супольна», — падкрэслівае паэт.

Сюжэт «Новай зямлі» грунтуецца на гісторыі апісання жыцця сям'і Міхала. І аснова гэтага жыцця — нястомная праца, якая, як і прырода, услаўлена, апаэтызавана Коласам:

Эх, час касьбы, вясёлы час!

І я ім цешыўся не раз.

І з таго часу па сягоння

Мне сонцам свеціць Панямонне!

Хараства навакольнага свету і праца хлебараба падаюцца як непадзельнае, найвышэйшай красы адзінства. Паэт у аднолькавай ступені захапляецца і прыгажосцю прыроды, і веліччу чалавека працы. Метафарычнасцю, вобразнасцю вылучаецца і апісанне прыроды: (Елка ў пары з хваіною, Абняўшысь цесна над вадою, Як маладыя ў час каханья, Ў апошні вечар расставання), і апісанне працы, яе плену: снапы «стаяць, бы лялечкі якія, Глядзяць, як госці дарагія». Малацьба асацыіруецца з музыкай: «Не малацьба, а бубнай хоры!.. Бічы кладуцца так рытмічна, Само гудзенне іх музычна». Дзядзька Антось не арэ, а «тчэ сахою кросны-ролі.

Усведамленне роднай зямлі і яе прыроды як найвялікшай каштоўнасці ў паэта настолькі моцнае, што ў лірычных адступленнях ён звяртаецца да радзімы, родных мясцін, як да маці, і просіць у яе дапамогі і благаслаўлення для сваіх любімых герояў. Аўтар перакананы, што радзіма для чалавека — прашча:

Дзень добры, родная мясціна!

Спаткай ты нас, як маці сына

Па часе доўгае разлукі,

І разгарні прыветна рукі

Для тых, хто змушаны ў няволі

Жывіцца хлебам твайго поля...

Афарыстычна матывавана паэтава просьба ўзброіць «надзеямі фудзі» герояў: «бо мы твае, зямелька, людзі!»

Жанр паэмы (яна ліра-эпічная) праз лірычныя і філасофскія адступленні садзейнічае выяўленню аўтарскай думкі, што родная зямля для кожнага чалавека — зямля святая, надзеленая надпрыроднымі сіламі. Гэтая філасофская думка гучыць ужо ў самім лірычным уступе, якім і пачынаецца паэма:

Мой родны кут, як ты мне мілы!..

Забьць цябе не маю сілы!

Не раз, утомлены дарогай,

Жыццём вясны мае ўбогай,

К табе я ў думках залятаю

І там душою спачываю.

Менавіта ў родным краі чэрпалі таксама сілы, спачын і лекі для душы і героі паэмы, калі былі ў нялёгкай дарозе да сваёй мэты — да волі.

Лейтматывам волі і новай зямлі прасякнута ўся паэма. Эпічныя раздзелы паэмы размяшчаны так, што паслядоўна паказваюць вытокі мары Міхала, шлях яго і яго сям'і да яе здзяйснення.

Апісанне жыццёвых калізій, што здараюцца з героямі, спрыяе панарамнаму паказу ўсёй Беларусі, а не толькі некаторых яе мясцін. Пярэбары сям'і Міхала ў Парэчча, паездка братаў у Заблонне да Хадыкі («прад імі Случчына ляжала, старонка міла і багатая») і дзядзькі Антося ў Вільню — галоўныя моманты знешняга дзеяння. Прыём вандравак, па майстэрску выкарыстаны паэтам, садзейнічае выяўленню аўтарскай думкі, што дадзеная нам Богам зямля — найбагацейшы край, у якім ёсць выключна ўсё, што неабходна для жыцця чалавеку. Толькі «ўсё гэта — скарбы нужаніцы, магната князя Радзівіла», чужая краса і багацце. Але «што краса без аўладання?».

Верай у лепшы лёс сваёй зямелькі, у якой толькі і можна «пазычыць сілу», у лепшую долю народа гэтай зямлі прасякнута ўся паэма:

Жыві ж, наш край!

Няхай надзея

Гарыць у сэрцы і мацнее...

Служэнне народу — асноўны абавязак мастака.

Паэма «Сымон-музыка»

Панёс ён людзям песень дар —
Агонь душы і сэрца жар.

Якуб Колас

Мы ўсведамляем Коласа перш за ўсё як пісьменніка-рэаліста. Аднак у яго спадчыне ёсць твор, у якім дзівосным чынам спалучана рэалістычнае, прычым на ўзроўні гістарычнага, з рамантычным. І менавіта апошняе дамінуе і вызначае жанр паэмы «Сымон-музыка» як рамантычны твор. Гэтае выключэнне, зробленае песняром з яго уласнай галоўнай манеры, стылю адлюстравання жыцця, сведчыць пра асаблівае яго стаўленне і да праблемы твора, і да тых сродкаў, якімі яна вырашаецца.

Паэма прысвячаецца «беларускай моладзі». Удакладнім: той моладзі, якая наперакор нягодам і перашкодам цалкам і без астатку аддавала сябе Бацькаўшчыне і народу, несла «агонь душы і сэрца жар» для «душою чужых», — таленавітай моладзі.

Асабліва вялікае сэнсавое значэнне мае ўступ да паэмы. Нельга не пагадзіцца з тымі даследчыкамі, якія сцвярджаюць, што ва ўступе — канцэптуальны змест твора. Уступ уяўляе сабой разгорнутую перыфразу (моўная загадка, у якой апісваецца з'ява ці прадмет, але не называецца). Некаторыя «разгадваюць» гэты ўступ як апісанне канкрэтнага твора — паэмы «Сымон-музыка», якая адрасуецца таленавітай моладзі. Аднак і паэма, і ўступ-прысвячэнне маюць абагульняльны алегарычны сэнс. Разгорнутая перыфраза абазначае мастацкі твор наогул. Вобразна, афарыстычна і вычарпальна апісаны ўсе галоўныя атрыбуты твора як факта мастацтва: яго прызначэнне, аснова, вытокі («адбітак родных з'яў»), вобразнасць («у словах-вобразах»), адрасат («для вас, душою чухлых...»). Кантэкстуальныя сінонімы (скарб, доўг, дар), выкарыстанне слоў у пераносным значэнні (струменіўся, спяваў), паўторы (дзянніц маіх, дзянніц маіх мінулых; як доўг, як дар) не толькі робяць тэкст рытмізаваным, але і выяўляюць узрушанасць, усхваляванасць, пачуццёвасць аўтара і яго філасофскае ўсведамленне твора як таямніцы, разгадаць да канца якую не дадзена нікому, бо то — дар Усявышняга.

Незвычайным дарам надзелены і галоўны герой паэмы Сымонка:

*У яго быў свет цікавы,
Свае вобразы, жыццё,
І ў душы яго ўсе з 'явы
Сваё мелі адбіццё.*

Незвычайнасць свайго героя і яго дару паэт падкрэслівае настойліва і пастаянна: «Ну, Сымон, не чуў ніколі, Каб тваіх гадкоў дзіця Ды так мудра разважала...»

Рамантычнымі сродкамі (метафарамі, адухаўленнем і ўвасабленнем) апісвае паэт сілу ўздзеяння дару Сымона:

*Ён зайграў, і струны горка
Адклікаліся-гулі,
Аддавала іх гаворка
Гневам, крыўдаю зямлі.*

У паэме «Сымон-музыка» (як гэтага і вымагае жанр рамантычнай паэмы) моцная, выключная, незвычайная асоба выпрабоўваецца выключнымі абставінамі. Выключнасць жа гэтых выпрабаванняў, што выпалі на долю таленавітага хлопчыка, — у іх бесчалавечнасці, жорсткасці.

Сюжэт паэмы (а ён грунтуецца на апісанні змагання героя з абставінамі, адстойвання сябе як асобы і свайго дару, які «панёс ён людзям») уяўляе сабой своеасаблівую вандроўку С тмона ў часе і ў прасторы. Сюжэт адначасова служыць выяўленню аўтарскай думкі

пра трагедыю асобы ў грамадстве і віну грамадства за тое, што не ўсведамляе, якім багаццем праз гэтую асобу валодае само:

*Край мой родны!
Дзе ж у свеце
Край другі такі знайсці,
Дзе б магла так, поруч з смеццем,
Гожасць пшыная ўзрасці?
Дзе бы вобруку з галечай
Расквітнеў багацтва цуд
І дзе б з долі чалавечай
Насмяяліся, як тут?..*

Імя гэтай гожасці і нуду — талент. Але як жа цяжка таленту «поруч з смеццем»! У звароце і рытарычным пытанні выяўлена аўтарскае абурэнне і бесчалавечнасцю «смецця», і людской неашчаднасцю. Талент — самае вялікае багацце і гожасць нацыі, але як жа бяздумна, жорстка і неразумна ставімся мы да свайго ж багацця! Трагедыя, бяда чалавеку, калі ён «не такі, як усе»: «з ім і дзеці не гулялі, не прымалі да гульні», не раз злая рука «маладзецкі штурхане». Асабліва ўражвае і шчымлівым бодем аддаецца жорсткасць бацькоў і блізкіх Сымонкі. Яны таксама зневажалі і здзекаваліся з яго, бо ён з яго выключнасцю і адоранасцю ўспрымаўся нават імі як «нейкі вырадак дзіўны».

Чужы чалавек аказаўся раднейшым за родных. Дзед Курыла не толькі зразумеў адрынутае ўсімі дзіця, але і паспрыяў таленту, падтрымаў яго.

Вобразам дзеда Курылы паэт славіць самы светлы і, на жаль, самы рэдкі талент — чалавечнасць. Праз гэты вобраз яшчэ мацней і настойлівей выяўляецца аўтарскае ўсведамленне трагедыі мастака ў грамадстве, «*Бо не любяць свет і людзі, Каб іх тайнасці пазнаць, Каб заглянуць у іх грудзі І зняць тайнасці пячаць...*». Сапраўды, як сцвярджае і дзед Курыла, няма прарока у сваёй Айчыне!

Сла ўздзеяння рамантычнага вобраза тым большая, чым настойлівей герой ідзе да мэты — нясе людзям «агонь душы і сэрца жар». А на шляху ўсё новыя выпрабаванні: смерць дзеда Курылы, сустрэча з жабраком (кантрастны вобраз, антыпод вобразу дзеда Курылы), служба ў карчмара і ў замку князя... Гэтыя сюжэтныя моманты садзейнічаюць і выяўленню пісьменніцкай філасофіі, і вырашэнню галоўнай праблемы твора: каму павінен служыць творца? у чым прызначэнне песняра і музыкі? якім павінен быць «песень дар»?

Ужо уступам да паэмы пісьменнік адказаў на гэтыя пытанні адназначна:

*І гэты скарб, пазычаны, адбіты,
Усэрцы перажыты
І росамі абмыты
Дзянніц маіх, дзянніц маіх мінулых,
Для вас, душою чулых,
Як доўг, як дар
Дае пясняр.*

Выключнасць і сілу свайго героя паэт сцвярджае і праз адмаўленне Сымонам тых шляхоў, якія прапаноўваліся яму абставінамі. Жабрак патрабуе ад яго песень, якія расчулілі б людзей і давалі большы прыбытак. Карчмар патрабуе грання для п'яніц, князь у замку — для паноў. Ні першае, ні другое, ні трэцяе для Сымона непрымальнае. Музыка выбірае свой шлях:

*...Песні будзе ён складаць,
Ён людзей добром атуліць,
Каб палёжку людзям даць.*

Самая вялікая каштоўнасць паэмы як шэдэўра мастацтва і ў яе гуманістычным пафасе, і ў высокім узроўні абагульнення, філасафічнасці. Паэт з незвычайнай сілай сказаў пра нашу нацыянальную трагедыю: несупынныя войны, што вяліся на нашай зямлі, якая была арэнай бітвы для заваёўнікаў:

*Тут схадзіліся плямёны
Спрэчкі сілаю канчаць,
Каб багата адароны
Мілы край наш зваяваць...*

Трагедыя нашага народа ўсведамляецца паэтам найперш у тым, што вайной вынішчаецца генафонд нацыі, яе таленты:

*Колькі талентаў звялося,
Колькі іх і дзе ляжыць,
Невядомых, непрызнаных,
Не аплаканых нікім...*

Вялікая мара паэта, выяўленая ім у адным са шматлікіх філасофскіх і лірычных адступленняў пра тое, каб беларускі народ набыў права і магчымасць «шлях свой адзначыць І сваім уласным краем Край свой родны называць». Усім сваім творам паэт сцвярджае, што толькі пры такой умове магчымы росквіт талентаў — найвялікшага багацця Беларусі.

Трылогія «На ростанях». Вобраз Лабановіча. Духоўны свет, маральная высакароднасць героя

Адзінай мэты не зракуся,
І сэрца мне не задрываць.
Як жыць, дык жыць для Беларусі,
А без яе — зусім не жыць.

А. Геніюш

Вялікая заслуга Якуба Коласа ў стварэнні шырокага панарамнага палатна, у якім — «адбітак родных з'яў» і лесу нашага народа ў адзін з самых пераломных момантаў гісторыі. Але яшчэ большая яго заслуга ў тым, што ўпершыню ў гісторыі беларускай літаратуры галоўным героем такога буйнога твора стаў інтэлігент. Ды які інтэлігент! Літаратурнаўцы і крытыкі не раз канстатуюць той факт, што нават самым таленавітым творцам лепш удаюцца адмоўныя персанажы як увасабленне носбітаў зла, якімі пісьменнікі, «адмаўляючы, сцвярджаюць». Што ж, і адмаўляючы, можна і трэба сцвярджаць. Вялікая сіла ўздзеяння на чытача таленавіта выпісанага адмаўлення. Але намнога большага ўздзеяння дасягае творца, калі, сцвярджаючы, сцвярджае. Калі стварае вобраз, здольны стаць эстэтычным ідэалам для чытача.

Па сіле ўздзеяння на чытача сваёй прыгажосцю, маральнай высакароднасцю ўпаварень з вобразам Лабановіча стаяць, бадай, вобразы інтэлігентаў Алеся Загорскага («Каласы пад сярпом тваім» У. Караткевіча) ды Мароза Алеся Іванавіча (аповесць В. Быкава «Абеліск»).

Нагадаем і яшчэ адну заслугу Якуба Коласа ў стварэнні вобраза інтэлігента Лабановіча. Вобраз гэты выпісаны не рамантычнымі, а выключна рэалістычнымі мастацкімі сродкамі, чым дасягаецца эфект блізкасці да нас ідэала пры ўсёй яго ўзвышанасці. Ён зямны і рэальны, яго вышыня на ўзроўні неабходнасці і дастатковасці, якой, калі пастараемся, можам дасягнуць і мы. Ён жыве тымі ж клопатамі, што і мы. Тымі, ды толькі не так, як мы... Любімым мастацкім прыёмам Коласа-рэаліста з'яўляецца правядзенне свайго героя праз многія выпрабаванні, большасцю з якіх, падкрэслім гэта, выпрабаваліся ці абавязкова будзем выпрабаввацца ўсе мы.

Найперш Якуб Колас выпрабаввае свайго героя адносінамі да народа і Радзімы. Пра стаўленне Лабановіча да простага люду сведчаць не толькі дыялогі з а. Кірылам, калі ён палымяна даводзіць, што ў тым адмоўным, якое хай сабе і ёсць у мужыку, вінаваты не ён сам, а бесчалавечныя абставіны, вінаваты паны. Сведчаць таксама паважлівыя адносіны Лабановіча да людзей, з якімі жыве побач, да бабкі

Мар'і, напрыклад. Яе думкі цікавяць яго, а ўчынкі — наогул захапляюць маладога настаўніка шчырасцю і чалавечнасцю.

Выключна ўсё ў вобразе Лабановіча вызначаецца адзінай мэтай, ад якой ён не адракаецца нават пад пагрозай небяспекі. Ён марыць змяніць да лепшага жыццё тых, каго ён любіць, каго лічыць вартым годнага і людскага жыцця. Менавіта гэтая мэта вызначае і выбар яго прафесіі — шлях, якім можна было паслужыць народу і Бацькаўшчыне. Мастацкая каштоўнасць гэтага вобраза да ўсяго яшчэ і ў тым, што ён выпісаны ў эвалюцыі. Спачатку Лабановіч лічыў, што шлях народа да лепшай долі ляжыць праз асвету. Таму і стаў ён настаўнікам, цалкам прысвяціўшы сябе дзецям. Настаўніцкае крэда Лабановіча — «абуджаць крытычны розум дзіцяці», вучыць так, каб да ўсяго падыходзілі свядома, каб стараліся дазнацца прычын любой з'явы. Гэты падыход не страціў сваёй актуальнасці і сёння. Гэта адзін з прынцыпаў сучаснай дыдактыкі.

Няма іншага шляху служэння народу ў мірны час, як сумленна праца і прафесіяналізм у той справе, якую робіш. Лабановіч усім нам дае прыклад сумленнага стаўлення да сваіх абавязкаў настаўніка. У працы выяўляюцца лепшыя яго якасці як чалавека і інтэлігента: розум, дасведчанасць, прага прафесійнага росту, любоў да дзяцей, павага і спагада, дабрыва і шчырасць. І вынік быў: яго вучні лепш за вучняў з іншых школ вытрымалі экзамены. Здавалася б, так, як шчыраваў Лабановіч на духоўнай ніве — норма. Але так, на жаль, не было паўсюдна. Каб узвысіць свайго героя, Колас не раз карыстаецца прыёмам кантрасту, ствараючы Лабановічу фон з саханюкоў, панямонскіх «інтэлігентаў», якія ў сваёй працы бачылі толькі сродак існавання ці нават нажывы (Саханюк за напісанне ліста браў з салда-так плату салама).

Мы пастаянна бачым Лабановіча ў яго настаўніцкіх клопатах: вось далека за поўнач рыхтуецца ён да ўрокаў; вось ён едзе ў суседнюю вёску, каб павучыцца ў больш вопытнага калегі (і пераконваецца, што ў таго вучыцца няма чаму); вось стрыжэ вашывых дзетак; вось купляе беднай сіраціне кашульку; вось збірае на лекцыю і дарослых... Любоў да народа, Радзімы, яе прыроды, нагадвае нам гэтым вобразам Колас, павінна быць дзейснаю. Мы не знойдзем на старонках трылогіі слоў, якімі Лабановіч пераконвае сваіх вучняў, каб яны любілі прыроду. Але мы бачым, як настаўнік з дзеткамі саджаюць дрэўцы. Дарэчы, у гэтага эпізода жыццёвая аснова, як у трылогіі — аўтабіяграфічная. Якуб Колас, ужо будучы знакамітым пісьменнікам, пісаў лісты Люсіцам (настаўнічаў пасля семінары ў вёсках Люсіна і Пінкавічы на

Палессі) і пытаўся: «Дарагія мае люсіцы, як там растуць нашы дрэўцы, якія мы саджалі з вучнямі?»

Герой Коласа не статычны. Ён жыве, разважае, дзейнічае, памыляецца, пакутуе, расчароўваецца і зноў устае — зноў дзейнічае! Горка ўсведамляць яму, што яго шчыраванне ніколькі не змяніла да лепшага жыццё дарагіх яму людзей. Яны як жылі ў брудзе і нястачы, так і жывуць. У родных сваіх Мікуцічах ён прапануе асушыць балота і зрабіць грэблю, але і гэты праект яго застаўся нерэалізаваным. Дзядзька Марцін доказна давёў яму, што праект сам па сабе варты ўвагі, але нерэальны, бо зямля вакол — панская, не народная. Сапраўднай рэвалюцыяй у свядомасці Лабановіча было вычытанае ў нелегальнай брашуры, што найпершы памешчык-землеўладальнік і вораг народу — цар, ад якога спагады і дапамогі чакаць нельга.

Адносіны з рэвалюцыянеркай Вольгай Віктараўнай Андросавай паднялі яго яшчэ на адну прыступку лесвіцы да ісціны. Аказваецца, у руска-японскай вайне, калі жадаеш волі народу, не перамогі, а паражэння трэба жадаць...

Людзі бачылі ў настаўніку свайго дарадчыка, саюзніка, таму і сход, дзе абмяркоўвалася тактыка барацьбы з панам Скірмунтам за затокі, правялі не дзе-небудзь, а ў школе. Праўда, і на гэты раз, жадаючы добра людзям, Лабановіч па сутнасці стрымаў іх гнеў і тым самым дапамог і пану, і паліцыі.

І зноў настаўнік на раздарожжы, на ростанях, у роздуме: якім жа шляхам ісці да вызначанай мэты, ад якой ён, наперакор усім няўдачам і нягодам, не адступіўся, не адрокся? Небяспечны і рызыкаўны выбірае ён шлях — шлях рэвалюцыянера. Але і тры гады турэмнага зняволення не пераканалі яго ў няправільнасці абранага шляху, бо не вынішчылі ў ім самае галоўнае і святое пачуццё — любоў да людзей і Бацькаўшчыны, палкае жаданне бачыць іх вольнымі і шчаслівымі. Модная, незвычайная натура і адначасова зямная і рэальная.

Вялікае назначэнне ў выражэнні ідэі твора наогул і ў стварэнні вобраза інтэлігента Лабановіча старонак аб панямонскай «інтэлігенцыі». Письменнік-рэаліст не толькі адлюстравалі праўду жыцця і паказаў, што ў ім ёсць белае і чорнае, высакароднае і нізкае, ёсць інтэлігенты і лжэінтэлігенты. У рэвалюцыі 1905 г. удзельнічала і ўнесла свой дастойны ўклад самая здаровая і свядомая частка інтэлігенцыі. Адлюстравалі гістарычныя падзеі, Колас сцвердзіў думку пра адзінства лёсаў народа і інтэлігенцыі.

Письменнік выпрабаваў свайго героя да ўсяго яшчэ і спакусамі, «балотам», «смуродам местачковага балота». І трэба зазначыць, што тое выпрабаванне было самым цяжкім на шляху Лабановіча, бо ён

нават «укачаўся» ў бруд гэтага балота: прайграў і праматаў за адну ноч усе грошы, заробленыя нялёгкай працай за год! А грошы тыя ён вёз маці і дзядзьку Марціну, якія марылі купіць зямлю. Аднак гэтым пісьменнік паказаў зусім не слабасць Лабановіча, а сілу «балота», калі яно здольна было хоць на нейкі момант прыцягнуць (не ўцягнуць, не!) нават такіх моцных духам і розумам, як Лабановіч. Ён здолеў «адчуць смурод местачковага балота» і вырвацца з яго, заплаціўшы, безумоўна, за адзін з галоўных ўрокаў у сваім жыцці. «Самае галоўнае — не страціць усведамлення ўласных памылак», — вось вынік таго ўрока, афарыстычна і дакладна сфармуляваны самім Лабановічам.

Гэта коласаўская мудрасць і яго ўрок усім нам, яго папярэджанне, што лепш балота абысці, бо не ўсе мы такія моцныя і стойкія, як Лабановіч, не ўсе адразу здольны адчуць «смурод балота», а калі і адчуем, то можа быць позна: яно засмокча і праглыне. Філасофія пісьменніка і тая мастацкая сіла, з якой яна рэалізавана, вельмі актуальныя сёння, калі спакусаў і «балот» на шляху маладых намнога больш, чым на шляху Лабановіча. З кім павядзешся — ад таго набярэшся. У Панямонь лепш не завітваць, балота — абысці!

«Намацаць галінамі сонца», адрываць злое, вучыцца ў добрага (нагадаем, што акорднымі ў эвалюцыі светапогляду Лабановіча былі ўзаемаадносіны з Аксёнам Калем, у вышку якіх ён зразумеў: сіла, што зменіць жыццё народа, — сам народ), смела і настойліва ісці па дарозе, свядома выбранай самім, можа толькі модная Асоба. Такой Асобай і з'яўляецца сапраўдны інтэлігент Лабановіч. Ён дае нам урок, як, жывучы зямнымі клопатамі, застацца Чалавекам і нават «намацаць галінамі сонца», сілай сваёй душы павесці за сабой іншых.

Народ у трылогіі «На ростанях». Вобразы сляян-палешукоў

Ідзіце ж к народу, як добрыя дзеці,
Ідзіце, злучайце яго...

Якуб Колас

Майстэрства Коласа-рэаліста, Коласа-філосафа і гуманіста, сапраўды народнага і нацыянальнага песняра, з асаблівай сілай выявілася ў створаных ім нацыянальных тыпах беларускага народа. У творчасці Якуба Коласа ўвасоблены ідэалы і памкненні, побыт і традыцыі, культура і ментальнасць нашага народа.

Заслуга Коласа перад нашай нацыянальнай культурай найперш у тым, што ён не абмежаваўся паказам цяжкага становішча народа, а пайшоў далей за сваіх папярэднікаў. Ён апаэтызаваў простага

працаўніка, раскрыўяго багаты духоўны свет. Эстэтычны ідэал прыгожага ён знаходзіў у рэчаіснасці і ў народзе. У трылогіі «На ростанях» (1923-1954) — першым творы нацыянальнай прозы - ён здолеў зрабіць сацыяльны зрэз грамадства пачатку ХХ ст., паказаў не толькі ўзаемаадносіны народа і інтэлігенцыі, іх узаемаабячэнне, але і эвалюцыю пад уздзеяннем пераломных момантаў гісторыі.

Чытач «бачыць» народныя вобразы трылогіі вачамі Лабановіча. Чытацкае стаўленне да таго ці іншага персанажа ў многім вызначаецца адносінамі Лабановіча да яго. Ды і сам галоўны герой інтэлігент Лабановіч выпрабўваецца пісьменнікам адносінамі да народа ў першую чаргу. Нам перадаецца захапленне Лабановіча дабрынёй бабкі Мар'і, у вобразе якой пісьменнік увасобіў лепшыя нацыянальныя рысы беларускага народа: здольнасць зразумець бліжняга свайго, паспагадаць, дапамагчы і разам з тым супрацьстаяць злomu, брыдкаму, нялюдскаму. Сваё пісьменніцкае ўсведамленне і стаўленне да народа Колас найчасцей выяўляе праз думкі, словы, учынкi галоўнага героя: «ніхто, як простая сялянская душа, не патрап'ць так знайсці тых добрых словы і выразы, што ідуць ад другой душы, каб уцішыць і заспакоіць яе рань».

Колас — майстар дыялога. Гэтым мастацкім прыёмам ён асабліва часта карыстаецца пры абмалёўцы і стварэнні тых персанажаў, назначэнне якіх у трылогіі — паказаць іх уздзеянне на рост свядомасці Лабановіча. Размовы Лабановіча з дзядзькам Марцінам якраз і дапамаглі маладому настаўніку ўбачыць селяніна знутры. Менавіта дзядзька Марцін адкрывае вочы Лабановічу на тое, што народ жыве бедна не праз сваю нядбайнасць, а таму, што не мае ўласнай зямлі, не з'яўляецца гаспадаром: «Арэндная плата павышана, а плаціць няма з чаго. Із пашаю цесна, забаронена ўсюды, толькі дзе ступіць жывёла, зараз і штраф плаці. Няма, брат, простому чалавеку ні волі, ніразгону». У вобразе дзядзькі Марціна ўвасоблена і ўслаўлена мудрасць народная, той здаровы розум, якім заўсёды кіраваўся просты чалавек у сваім нялёгкім жыцці.

Каларытным вобразам дзёда Мікіты пісьменнік сцвярджае сілу беларускага народа. Дзед Мікіта вылучаецца і здзіўляе ўсіх незвычайнай сілай. Фізічная праца зрабіла палешукоў дужымі, моцнымі, вынослівымі. Са здзіўленнем слухае Лабановіч расказ пра старога Грыгора, які ў мядзведзіцы адабраў медзведзянятка і прынёс яго з лесу. «Крэпкі народ, хоць і жыве ў балотах», — думае Лабановіч.

Асаблівае захапленне пісьменніка выклікаюць дзяды, «аздобленыя сівізнаю, маршчынамі і пачэснымі лысінамі». «Тэта былі аграномы-самавучкі, тлумачальнікі розных прыгод жыцця. Яны ведалі, у які

дзень, у якую нават часіну трэба выязджаць з сахою ў поле, пры якіх умовах трэба сеяць тую ці іншую збажыну».

У вобразах бацькі і сына Бязручак, вобразах дзяцей пісьменнік паказаў адвечнае імкненне нашага народа да святла, навукі. І не толькі імкненне, а здольнасць да яе, пашану да кнігі, друкаванага слова наогул.

Вялікую ролю ў паказе народа і выяўленні адносна яго пісьменніцкай канцэпцыі адыгрываюць легенды і паданні. Народ паказаны як ахоўнік вечнасці і збіральнік скарбаў, у якіх — памяць, душа народа, яго вопыт і мудрасць. Нездарма жыве ў памяці народа легенда пра Яшукову гару, у якой засведчана праўда пра жудасныя звычай ў часы прыгону, пра вынішчальныя і спусташальныя войны з чужынцамі. Пан Яшук, з якім расправіўся народ, не быў выключэннем сярод прыгоннікаў. З гэтымі легендамі і паданнямі жыве людская мара аб волі.

Вобразам Цімоха Жыгі пісьменнік пераканальна паказаў, што з цягам часу мара аб волі абавязкова здзейсніцца. Калі сярод народа ёсць такія мудрыя, цвярозыя і непадкупныя, здольныя хай сабе пакуль толькі на бунт, на пратэст, то ў такога народа ёсць будучыня. Пакуль што ў змаганні з Захарам Лемешам Цімох адзінокі, бо Лемешу ўдалося перад «выбарамі» адных запалохаць, другіх спаіць. Але добры пачатак — справе вянец. Цімох Жыга — першая ластаўка. «Будзе бура! Павінна быць навальніца!» — даводзіць пісьменнік і вобразам Жыгі.

Тамавіты, высакародны і мудры народ жыве на зямлі беларускай. Але жыве не па-людску. Так далей жыць нельга! Але дзе ж тая сіла, што здольна змяніць жыццё народа, вартага лепшай долі? Пытанне гэтае не дала спакою Лабановічу, вырашэнню яго ён прысвяціў сваё жыццё. Вобразам Аксёна Каля пісьменнік адказаў і на галоўнае пытанне трылогіі: сіла, якая здольна змяніць жыццё народа, — у ім самім, бо сам народ і ёсць такая сіла. Колас-рэаліст выпісаў гэты вобраз пераважна рамантычнымі сродкамі. Аксён Каль - асоба моцная, выключная, незвычайная, надземенная вялікай сілай, дапытлівым розумам, рашучасцю і смеласцю, здольнасцю арганізаваць і павесці за сабой людзей. Пра гэтага нязломнага праўдашукальніка, які сам не можа жыць спакойна, не церпіць несправядлівасці і «другіх катурхае», Лабановіч часта думае, што ён мог бы стаць «строгім пракурорам за грамадскія справы», «бязлітасным помснікам за сялянскую крыўду». Ён цвёрда верыць «у тую адвечную праўду, якую так прагна чакае народ». Аксён Каль лічыць, што сялян ашукалі кручкатворы-чыноўнікі, панскія прыслужнікі, а таму добраахвотна

выступае даверанай асобай ад грамады ў спрэчках з панам Скірмунтам. І ў воласці яго ведаюць як небяспечнага для ўлад чаалавека, бо ён будзіць сялянскую думку, узнімае на барацьбу з няпраўдай.

Абмалёўваючы гэты вобраз рамантычнымі сродкамі, не хаваючы свайго захаплення ім, пісьменнік праўдзіва паказаў і «памылкі» свайго героя, тыповыя і для сялян, і для інтэлігенцыі таго перыяду гісторыі. Аксён Каль найўна думае, што вінаватыя ва ўсім толькі чыноўнікі, і верыць у «добрага» бацюхну-цара. Каб падарваць гэтую веру, Лабановіч даводзіць да свядомасці Аксёна Каля, што цар заўсёды абараняе паноў, а таму ніякія прашэнні і хадайніцтвы сялянам не дапамогуць, пераконвае, што цар самы першы прыгнятальнік і вораг народа.

Вобразам Аксёна Каля пісьменнік пераканальна паказаў звалючыю ў свядомасці сялян, уплыў інтэлігенцыі на рост свядомасці народа.

У трэцяй кнізе трылогіі паказана народная ўдзячнасць інтэлігенцыі за служэнне яму. Сяляне вёскі Мікуцічы па сваім жаданні ахоўваюць нелегальны з'езд настаўнікаў. Пазней сяляне не дазваляць прыставу арыштаваць настаўнікаў: «Натоўп сялян і іхні варожы настрой да паліцыі былі прычынаю таго, што прыстаў паспяшаўся змыцца, не закончыўшы вобыску і нікога не арыштаваўшы».

Назначэнне жаночых вобразаў у трылогіі класічнае: рэалістычнае адлюстраванне жыцця немагчыма без «найпрыгажэйшых кветак» — жанчын. Якубам Коласам створана цэлая галерэя жаночых партрэтаў незвычайнай прывабнасці, характа і сілы ўздзеяння на чытача. Большасці жаночых вобразаў пясняр даў імя сваёй маці. Прыгадаем Ганну з «Новай зямлі». Гэта, без перабільшання сказаць, самы гарманічны, самы эстэтычны вобраз жанчыны ў беларускай літаратуры, у якім увасоблены пісьменніцкі ідэал жанчыны-маці, жонкі, сябра, дарадчыка, ахоўніцы сямейнага ачага і духоўнасці сям'і. Вобраз Ганны з паэмы «Сымона-музыкі» — сімвалічны вобраз Беларусі, вобраз прошчы, што дае сілы свайму дзіцяці, што здольна нават вярнуць да жыцця.

У вобразе Ядвісі таксама ўвасоблены пісьменніцкі ідэал дзяўчыны — беларускай дзяўчыны, на якую, сапраўды, «ніхто йшчэ каменем не кінуў», бо беларускія дзяўчаты славіліся на толькі знешнім характам, але і самымі лепшымі якасцямі, уласцівымі нашаму народу: працавітасцю, мудрасцю, разважлівасцю, дабрывёй, жыццязстойкасцю і, безумоўна, цнатлівасцю. Менавіта ў абмалёўцы вобраза Ядвісі яскрава выявіўся дар Коласа-філосафа. Ствараючы ёй фон вобразамі панны Людмілы і панны Марыны, прыгажосць якіх бачыцца нам

вачамя Лабановіча, пісьменнік сцвярджае глыбока філасофскую думку, што знешняя прыгажосць толькі тады сапраўдная прыгажосць, калі яна «падсвечваецца» ўнутранай — багаццем душы і «мнагалучнасцю» натуры. А калі за знешняй прыгажосцю, «гэтай дзявочай шпыльдай», няма духоўнасці, шчырасці і непасрэднасці, то самая бездакорная прыгажуня меркне побач з Ядвісяй.

Галоўнае ж назначэнне вобраза Ядвісі заключаецца ў тым, што каханнем і адносінамі да каханай выпрабоўваецца галоўны герой — Лабановіч. Гэта таксама класічны прыём у сусветнай літаратуры. Пісьменнік правёў свайго героя праз многія выпрабаванні. Але, бадай, найбольшага эстэтычнага ўздзеяння дасягнуў, калі выявіў да ўсяго яшчэ і здольнасць свайго героя ўбачыць не толькі знешнюю, але і ўнутраную прыгажосць. Знешнюю пісьменнік назваў «дзявочай шпыльдай». Знешнюю прыгажосць здольны ўбачыць усе, а ўнутраную — толькі відушчыя сэрцам.

Існуе справядлівая думка, што мужчына выпрабоўваецца адносінамі да жанчыны. Коласаўскі герой з гонарам вытрымлівае гэта выпрабаванне. Чыстыя, святыя і ўзнёслыя былі пачуцці Лабановіча да сваёй каханай, вочы якой гаварылі яму ўсё пра стан яе душы. Вочы яе смяяліся, а ў іх малады настаўнік чытаў сапраўдную драму душы тонкай, далікатнай, якая пакутуе ад нечага такога, пра што і расказаць нельга.

Вобраз Ядвісі напоўнены глыбокім філасофскім сэнсам. Чытач, уражаны сілай пачуцця (прычым пачуцця ўзаемнага), не можа змірыцца з воляй аўтара, які разлучыў «дзве палавіны», бо каханне ўзаемнае, чыстае і адначасова нязбытнае — трагедыя. Шчасце ж было так блізка, так магчыма, двое так гарманічна падыходзілі адно аднаму — чаму ж не збылося? Чаму Ядвіся так раптоўна паехала? Якой атруты, што была на дне келіха з жаданым для яе напіткам, яна так баялася і таму не захацела выпіць яго да дна?

Трагедыяй гэтага светлага і прыгожага кахання, вобразам Ядвісі пісьменнік нагадвае нам пра адзін з вечных законаў жыцця: за грахі бацькоў расплачваюцца іх дзеці. Адмоўны вопыт, урокі жорсткасці, бесчалавечнасці, набытыя чалавекам у сям'і, могуць не лепшым чынам паўплываць на яго душу, псіхіку і скалечыць усё яго далейшае жыццё. Забываюцца людзі пра тое, што зло, да якога яны спрычыніліся, абавязкова да іх жа і вернецца, толькі патрапіць у самае балючае і святое для іх.

Вопыт Ядвісі, набыты ёй ва ўласнай сям'і, скалечыў яе лёс. Бацька без пары звёў у магілу маці Ядвісі. Яна са скрухай адказала Лабановічу на камплімент, што ў яе маці таксама былі прыгожыя

валасы, толькі доля нешчаслівая. На яе вачах бацька жорстка здэкаваўся з мачахі, а на людзях быў прыгожым, абаяльным, з вытанчанымі манерамі. І ніхто, акрамя Ядвісі і бабкі Мар'і, якой даверыла сваю горкую тайну мачаха Ядвісі, нават і не здагадаўся, якая драма разыгрываецца ў сям'і пана падлоўчага. Але нават бабка Мар'я з яе мудрасцю і шчырым жаданем добра маладым не магла і падумаць, што не якія-небудзь непаразумеўні, а страх Ядвісі перад «атрутай» стаў прычынай трагічнага разрыву. Страх «атруты» — страх расчаравання: а што калі і за пыльдай знешняй інтэлігентнасці, прывабнасці Лабановіча хаваецца жорсткасць і бесчалавечнасць?

Ядвіся робіць свядомы выбар: лепш светлы ўспамін і светлая самота па нязбытным каханні, чым горыч і боль расчаравання, што для любога чалавека заўсёды трагедыя, бо рушацца надзеі. За сваю жорсткасць і двахаблічнасць пан падлоўчы заплаціў шчасцем дачкі, бо невядома, як складзецца лёс такой тонкай і багатай натуре, як Ядвіся. Падмурак шчасця ў доме дзяцей — справы бацькоў. А справы бацькоў былі такімі, што пасеялі недавер да ўсяго добрага ў душах дзяцей і жаданне як мага хутчэй вырвацца з дому, дзе не мір і згода пануюць, а дзе чалавек знішчае бліжняга свайго.

Вельмі настойлівы пісьменнік-філосаф у сваім перакананні, што бацькі адказныя перад дзецьмі за свае добрыя і злыя справы, за свае грахі. У другой кнізе ён зноў звяртаецца да гэтай праблемы і вырашае яе праз вобраз староўжкі Ганны, маладой яшчэ, але вельмі непрыгожай абліччам жанчыны. Знешнасць яе таксама бачыцца вачамі Лабановіча, які ўспрыняў выроўніванне няшчаснай жанчыны як «праклён за грахі бацькоў сваіх»: маленькія вочкі і бязносы твар былі «сапраўдным няшчасцем жанчыны». У яе абліччы — усе выявы спадчыннага сіфілісу. З яе нядолі нярэдка скарысталіся бяздушныя людзі. Ганна не магла заступіцца за сябе, а больш не было каму. Яна зацяжарала ад настаўніка, які працаваў у гэтай школе да Лабановіча, і жыла ў вялікім страху, што новы настаўнік прагоніць яе са школы, пазбавіць працы, а значыць і кавалка хлеба. Якім жа вялікім было яе здзіўленне і бязмерная ўдзячнасць, калі не толькі не звольніў, а выплаціў ёй грошы за ўсе летнія месяцы, чаго ніколі не было раней. Папярэднік Лабановіча заўсёды забіраў гэтыя капейкі сабе, адбіраў, як у народзе кажучь, у жабрака апошняе.

Здавалася б, нічога асаблівага ва ўчынку Лабановіча няма, бо ён зрабіў толькі тое, што павінен быў зрабіць кожны, і так, як трэба, па людску. Але, на жаль, у жыцці не заўсёды так бывае. Пісьменнік, рэалістычна паказваючы жыццё, выпрабуйваў свайго галоўнага героя чалавечнасцю, здольнасцю паспагадаць няшчаснаму, дапамагчы ў бя-

дзе, ствараў яму фон з вобразаў, што ўвасабляюць бесчалавечнасць, абьякавасць да пакут іншых.

Назначэнне вобраза старожкі Ганны — не толькі паказаць трагічны лес жанчыны, бяспраўнае яе становішча, але і ўславіць чалавечнасць Лабановіча, яго адданасць народу, здольнасць на канкрэтныя справы для канкрэтнага чалавека. Любіць усё чалавецтва могуць усе, дапамагчы няшчаснаму, прыніжанаму, абдзеленаму, помніць заўсёды «пра лес разуты», як вобразна сказаў Р. Барадулін, здольны не кожны.

Галоўнымі мастацкімі прыёмамі стварэння вобраза бабкі Мар'і, якім услаўляецца мудрасць народа, яго духоўнае багацце і прыгажосць, з'яўляюцца дыялог і выпрабаванне герані адносінамі да іншых людзей, найперш да Лабановіча. У адказе бабкі Мар'і на пытанне настаўніка, дзеля чаго чалавек жыве на свеце, не «абмежавана-прымітыўны». як лічаць некаторыя крытыкі, погляд «на стан рэчаў», а глыбокая мудрасць, бо на гэтае пытанне не далі адказу самыя дасканалыя філосафы за ўсю гісторыю існавання чалавецтва. Магчыма, сапраўды, сэнс жыцця — у ім самім, як і цяпер — гэта само па сабе жыццё, якім бы нялёгкім і пакутлівым яно ні было. І сэнс жыцця кожны вызначае па-свойму. І не ў словах выяўляецца па-сапраўднаму чалавечае ўсведамленне сэнсу жыцця, а найперш у справах. Справы бабкі Мар'і якраз і выяўляюць яе ўласнае ўсведамленне сэнсу жыцця: паспагадаць, пастрыяць, дапамагчы чалавеку, калі таму кепска, умець радавацца прыгожаму і людскаму і не пускаць у сваю душу нялюдскае, злое. Так жыве бабка Мар'я. І хіба гэтага мала?

Выжыць у тых умовах і застацца чалавекам, жыць у добрай згодзе са сваім сумленнем і з людзьмі здольны мудры, моцны і прыгожы, а не з «прымітыўна-абмежаванымі поглядамі» чалавек. Свае адносіны да таго ці іншага героя чытач вывярае адносінамі Лабановіча. Адносіны ж Лабановіча да бабкі Мар'і не проста паважлівыя — ён любіць і захапляецца сілай і духоўнай прыгажосцю гэтай простаай, неадукаванай жанчыны. А для нас адносіны Лабановіча яшчэ і ўрок, прыклад таго, як уважліва і паважліва трэба ставіцца да людзей.

Паказваючы шлях інтэлігенцыі ў рэвалюцыю, сцвярджаючы цумку пра адзінства лесу народа і інтэлігенцыі, Якуб Колас дасягае пераканальнасці і праз вобраз Вольі Віктараўны Андросавай. Гэта таксама тыповы вобраз новай жанчыны, якая пад уздзеяннем рэвалюцыйных падзей адчула ў сабе сілу, каб змяніць не толькі сваё жыццё, але і павесці за сабой іншых. «Многа рэвалюцыйнага западу ў гэтай смутлай дзяўчыны», «гарацье вочы», калі яна даводзіць Лабановічу, што царскаму ўраду ў руска-японскай вайне трэба жадаць

паражэння, а не перамогі, бо паражэнне царызму паслабіць яго і паскорыць рэвалюцыйныя працэсы.

Безумоўна, гэты вобраз таксама неадназначны. Прываблівае энергія, незакамплексаванасць, шчырасць і непасрэднасць Вольгі Віктараўны. Бескампраміснасць, нецярпімасць да не такіх, як у яе, меркаванняў не проста насцярожваюць. Вобраз Вольгі Віктараўны — яркі і пераканальны доказ таго, як пад уздзеяннем часу і падзей можа змяняцца жаночая ментальнасць, як знікалі многія адвечна жаночыя якасці, і найперш сама жаночасць. Наступствы гэтых змен мы ў поўнай меры адчуваем у нашым грамадстве і сёння. Эмансіпацыя жанчын, на жаль, мае і свае адмоўныя выявы.

Пераканальна, па-мастацку, без маралізавання, не навязваючы сваіх поглядаў, адлюстраванне Якуб Колас «родныя з'явы» ў вызначальныя моманты гісторыі. Каб мы самі думалі і разважалі, адхілялі нялюдскае і ўзбагачалі свае душы прыгожым.

Трылогія «На ростанях»

Пераказ зместу

Кніга першая. У палескай глушы

Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэчнасць дар. З такой высновай і мэтай «абудзіць у вучняў і выклікаць да дзеяння крытычны розум, каб да кожнай з'явы і факта... і наогул да ўсяго падыходзілі свядома», прыехаў у Цельшына малады, гадоў за дваццаць, настаўнік Андрэй Лабановіч.

Яму па душы быў і гэты глухі куток Палесся, і гэты народ з яго асабліваю моваю і звычаямі, і гэты нескрануты край старажытнасці, якая на кожным кроку кідалася яму ў вочы і затрымлівала на сабе ўвагу...

Непрыветна і непрытульна выглядала невялікая веска ў адну шырокую і роўную вуліцу. Амаль што каля кожнай хаты ляжалі кучы бярвення і гнілі, але нікому не прыходзіла ў галаву палажыць кладку хоць супраць сваёй хаты, каб льга было прайсці праз балота, у якім тапілася гэтая вуліца. А фазы была густая, чорная, як дзёгаць, размешаная паляшукімі лапцямі, быдлярчымі і конскімі нагамі. Але палешукі звыкліся і зжыліся з гэтай фаззю і не звярталі на яе ўвагі.

Аднак ні глуш, ні бязладдзе не палыхаюць Лабановіча, бо ён і прыехаў сюды, каб нешта змяніць у жыцці палешукоў да лепшага. У абуджэнні думкі бачыў ён пачаткі таго вялікага сацыяльнага руху, які

павінен пралажыць прасторную дарогу да новых формаў жыцця. Бо калі чалавек пачне разважаць, дашуквацца прычын таго стану, у якім ён знаходзіцца, ён напэўна не пагодзіцца са сваёй доляй і будзе старацца адваяваць сабе лепшае месца на свеце. І калі ў чалавека раскрыюцца вочы, ён сам сабе выбера дарогу і сам за сябе будзе несці адказ.

Сваю дзейнасць малады настаўнік пачынае з паездкі ў воласць, у Хатовічы, каб «аддаць кесарава кесараві», каб звесці кантакты з усім начальствам, ад якога залежала, як лічыў Лабановіч, эфектыўная работа школы, а таксама забраць у пісара пасылкі з кнігамі і сшыткамі для школы.

Першым, да каго ён завітаў, быў настаўнік Саханюк, у якога ён хацеў павучыцца, бо той ужо набіў, як кажуць, руку і мае практыку, Аднак адразу зразумеў Лабановіч, што яго калега быў чалавекам практычнага складу: за пяць год работы ў школе, атрымліваючы пенсію дваццаць рублёў у месяц, умудрыўся сабраць капітал у пяць-шэсць соцень і меў сваю гаспадарку. Ён не саромеўся нават за напісанне ліста браць салам з няшчасных салдатак. Прагледзеўшы класныя журналы, Лабановіч і ўвогуле пераканаўся, што ў асобе Саханюка ён не будзе мець для сябе настаўніка, што супольнага між імі вельмі мала, блізкімі сябрамі яны ніколі не будуць.

Пісар Дубейка вельмі ўзрадаваўся, убачыўшы Лабановіча: «Нашага палку прыбывае!» Але калі настаўнік на яго запытанні адказаў, што гарэлка не п'е, у карты не гуляе, здзівіўся, а ўвесь яго выраз нібы гаварыў: «Які ж ты пасля гэтага інтэлігент?»

І толькі хатовіцкі бацюшка айцец Кірыл зрабіў на Лабановіча добрае ўражанне, бо ён быў «многа лепшы за тых, хто пра народ гаворыць высокія словы». Неглядзячы на яго знешнія пагардлівыя адносіны да сялян («Мужык — гультай, злодзей, п'яніца. Толькі і глядзіць, як абадраць цябе, ашукаць. Ніякай веры яму няма... Розгамі яго трэба сеч!»), адчуваецца яго клопат пра людзей: «і зямлю ім аддалі, і сенакос, і лякарства дае, і добрым словам памагае, ні ў чым ім не адмаўляе». У спрэчцы з а. Кірылам Лабановіч даводзіць, што ўсё сказанае бацюшкам пра мужыка — праўда, але таму ёсць сацыяльныя прычыны: «Хто вінават, што мужык неацэсаны, што мужык цёмны і жыве па-свінску? У святым пісанні напісана: «Якою мераю мераеце, такою адмерыцца і вам».

А. Кірыл прыехаў, адслужыў малебен, акрапіў дзяцей святой вадою, заклікаў іх да навукі і паслушэнства — і праца ў школе пачалася. Малады настаўнік вельмі сумленна ставіўся да сваіх абавязкаў, стараўся, наколькі мог, бліжэй падысці да дзіцячай душы,

стараўся нават іх памылкі выправіць і адзначыць так, каб не пакрыўдзіць і не ўразіць чулае дзіцячае сэрца. У работу ўкладаў ён усю сваю душу і сэрца. У ёй чэрпаў малады настаўнік і поўную чару высокага задавальнення, назіраючы, як дзеці набіралі ведаў, легка асільвалі тое, што яшчэ ўчора здавалася ім незразумельым і цяжкім. Уцеха брала Лабановіча, калі ён глядзеў на маленькіх змыслых палешучкоў.

Вечарамі, падводзячы рахункі мінуламу дню, разважаў, як абысці хібы і памылкі, бо ўсе тэя спосабы, якія так гладка і проста апісаны ў метадыках, часта зусім не падыходзілі і не адпавядалі ўмовам школы, трэба было тут жа выдумляць іх самому. А колькі часу прыходзілася траціць на тое, каб дастасаваць мову дзяцей да кніжнай мовы!

ГТраз нейкі час, шмат перажыўшы і перадумаўшы, пабываўшы ў кожнай сялянскай хаце, пагутарыўшы з кожным палешуком, пачаў заклікаць Лабановіч цельшынцаў у школу, дзе ён будзе гаварыць з імі і чытаць. У першы вечар народу наваліла поўная школа, нават месцаў не хапала. У аснову свае прамовы настаўнік палажыў тую думку, што чалавек павінен імкнуцца, каб жыццё было добрае і карыснае, гаварыў, якім чынам можа паляпшацца яно, як трэба ісці чалавеку, каб гэта паляпшэнне было сапраўдным і значным. Ён стараўся зацікавіць слухачоў, прыводзіў жывыя прыклады з іх жыцця, праўдзівыя, простыя і зразумельныя, гаварыў гладка, з натхненнем. Але яго вельмі здзівіла, што дзяўчаты яго зусім не слухалі, больш цікавіліся сваімі кавалерамі, чым яго прамоваю. Старыя палешукі, хоць і слухалі, але ўсё часцей шырока пазяхалі. А ў канцы Максім Цялушка зазначыў, што ўсё гэта і так, але не ім, старым, вучыцца і нешта мяняць, хай ужо маладыя вучацца.

З кожным разам лік слухачоў памяншаўся — і Лабановіч махнуў рукой. І гэтая яго спроба, як і спроба прымірыць Лявона Шкурата і Кандрата Куксу, што пабіліся за казённую юшку, скончылася няўдачай. Стаўшы паміж раз'ятранымі байцамі, настаўнік з дапамогай другіх палешучоў разбараніў, развёў пеўняў. Ён даў срэбраны рубель Лявону (колькі тая юшка і каштавала, абы не біліся больш), а вечарам таго жа самага дня з вуліцы зноў пачуўся крык і лямант: Лявон з Кандратам да паўсмерці пабіліся зноў — ужо за срэбраны рубель. Стараста аўтарытэтна зазначыў: «Не трэба было, панічыку, мяшацца, у нас гэта не першыня, паб'юцца і разыдуцца. Набярэцца пагытая кроў, трэба ж яе выпусціць, і тады ўсё ціха і лагодна».

У гумарыстычна-іранічнай манеры выпісана і яшчэ адно здарэнне, якое падзяліла цельшынцаў на два варагуючыя станы: адны даводзілі, што дзень уводзін Прасвятой Багародзіцы сёння, а другія —

заўтра. Кожны стан, святочны і будні, меў вельмі паважных прадстаўнікоў свайго кірунку, што ніякім чынам не маглі дайсці да згоды, бо кожная рука мела вельмі моцныя доказы. Усе цельнінскія законнікі і законніцы сышліся і гарача судзілі погляды супраціўнага стану. Свята «адзначылі» моцнай лаянкай, у якой асабліва вылучыўся дуэт Аўдолі Латачыхі з Акуляю, што даўно ўжо былі не ў ладах, цяпер жа гэта свята сталася зачэпкаю, каб даць волю языкам. На іх лаянку, як на спектакль, сышліся ўсе палешукі і аж адкідалі назад галовы і выпучвалі жываты, калі якая з кабет, пераступіўшы ўсялякія граніцы жаночага ўшанавання, адпускала штось вельмі жыццёвае і сакавітае. Вёска так і не прыйшла да згоды: адны святкавалі сёння, а другія — заўтра.

Душу Лабановіча лечыць прырода. Ён яшчэ раней прыйшоў да высновы, што «ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр, — чалавек і прырода. ...Колькі вялікага задавальнення дае нам яна! Бо прырода — найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя напісы — хіба ж гэта не ёсць шчасце?»

І ўсё ж Лабановічам авалодваюць на нейкі час і змрочныя, нават чорныя думкі. Ён адчувае неабходнасць, нават прагу ва ўзаемінах з роднай яму душой. Каб спатоліць гэтую прагу, едзе да свайго сябра Турсевіча. Успаміны і жарты, спрэчкі і развагі — усё было ў час іх сустрэчы. Пагаджаючыся з сябрам, што «чалавек жыве дзеля добра, для служэння праўдзе, каб стварыць нейкія вартасці жыцця і каб быць карысным для іншых», Лабановіч даводзіць, што так павіна быць, але «людзі жывуць не па гэтаму правілу», а каб у жыцці «як можна болей вывудзіць карыснага і прыемнага для сябе».

Любуючыся краявідамі, Лабановіч гаворыць свайму сябру: «Я аднаго не разумею. У нас столькі прыгоства, столькі багацця форм і фарбаў, і край наш вялікі і разнастайны, а мы не бачым, не хочам гэтага бачыць. Аб нашым краі зляжыўся погляд як аб краі бедным, заняпалым... Што такое наша Беларусь? А гэта, бачыш, заходняя акраіна Расіі... Мы адварочваемся ад свайго роднага, не шануем яго, мы стыдаемся яго! ...Кожны народ мае свой гонар... А мы, беларусы, не адважваемся прызнацца ў тым, што мы — беларусы. Бо на галаву беларускага народа, як вядома, выліта многа памяў, годнасць яго прыніжана і мова яго асмеяна, у яго няма імя, няма твару. А з гэтага вынікае, што беларускі інтэлігент адмяжоўваецца не толькі ад свайго народа, але і ад бацькоў сваіх. Мы ведаем такое здарэнне з адным нашым знаёмым настаўнікам, да якога прыехала

матка. У яго былі госці. Ён пры гасцях не пасмеў пазнаць свае мацеры: «Ідзі ты, кажа, кабетка, на кухню: там цябе накормяць».

Лабановіч прапануе сябру сабраць настаўнікаў, аб'яднацца, раскатурахаць «соннае балота нашага настаўніцтва, бо жыць так, адарванымі адзін ад аднаго, жыць без жывой ідэі, ведаць адну толькі школу, траціць час на карты і папойкі... нельга». Нельга таму, сцвярджае Лабановіч, што гэта азначае «задушыць у сабе голас сумлення, голас доўгу перад народам».

Не падзяляе Лабановіч і намеру Турсевіча вучыцца далей у інстытуце. Ён лічыць, што інстытут — тая ж самая казарма-семінарыя, якая аканчальна знішчыць жывое ў душы і з настаўніка зробіць «сухога кашчэя-чыноўніка».

Маладосць — час кахання і мараў. Каханне, сапраўднае, шчырае і пакутлівае, прыйшло і да Лабановіча, завалодала яго душой.

Яшчэ да сустрэчы з Турсевічам настаўнік пазнаёміўся з тутэйшымі паненкамі і быў зачараваны характвам панны Марыны і панны Людмілы. Лабановіч наогул ставіцца да дзяўчат узнёсла. Ён нават у думках не дазваляў сабе зняважыць дзяўчыну. Адно слова «дзяўчына» выклікала ў яго душы чысты і прыгожы вобраз, на які можна пазіраць і любаватца толькі здалёк.

Любаваўся прыгажунямі Лабановіч, аднак у сэрца запала, душу ўстрывожыла дачка пана падлоўчага — Ядвіся. Панна Марына, бясспрэчна, мела перавагу над Ядвісяй у характве, але разам з гэтым уступала Ядвісі ў разнастайнасці праяўлення жыцця. Адлучыць ад Марыны характва, гэтую дзявочую шылду — і ад яе засталася б мала, тады як Ядвіся была натура больш мнагалучная, больш жывая... Асабліва ўразлі Лабановіча вочы Ядвісі: цёмныя, з доўгімі мігаўкамі, яны быццам рассыпалі праменні. І што б ён ні рабіў, аб чым бы ён ні думаў, вобраз Ядвісі быў перад ім. Возьме кнігу ў рукі, але з кожнага радка на яго пазірае панна Ядвіся. Яму хацелася размаўляць з ёю, чуць яе голас, хацелася сказаць ёй, што яе голас гучыць для яго, як вясна, што яе смех, як прамень сонца, асвятляе яго душу. Але так размаўляў Лабановіч з Ядвісяй толькі ў думках, пры спатканні ж ніколі не выказваў таго, што гаварыў ёй без яе. Не выказваў таму, што часам паводзіны Ядвісі дадаюць да рамантычных, узнёслых пачуццяў юнака зашмат гаркаты і няўпэўненасці, каб першаму зрабіць крок насустрач свайму шчасцю. Лабановіч адчувае душэўную Ядвісіну няўстойлівасць, мітусню супярэчлівых пачуццяў. Баючыся абразы, ён надае сваім глыбокім і шчырым пачуццям жартаўлівую форму.

Лабановіч замёр у салодкім чаканні, калі Ядвіся паведаміла яму, што ў яе тут ёсць нехта такі, каго ёй вельмі цяжка пакінуць і аб кім вельмі непакоіцца сэрца. Аднак крыўда і смутак запоўнілі яго сэрца, калі тут жа пачуў ад яе, што гэты «нехта» — сабака Негрусь, якога яна пачала лашчыць, размаўляючы з Лабановічам.

«Чаму я, як злодзей, таюся ад яе і ад людзей? Чаму не сказаць ёй, што я так шчыра і так моцна палюбіў яе?.. Проста няма ў мяне смеласці. Я баюся тае абразы, якая будзе для мяне тады, калі яе сэрца не адгукнецца майму сэрцу! ...А ўсё ж гэта каханне ёсць нейкая хвароба, боль і пакута», — так думаў Лабановіч пасля чарговай сустрэчы з Ядвісяй.

А непазбежны разрыў паміж закаханымі ўжо набліжаўся. Трагічны быў той разрыў, бо каханне, такое моцнае і ўсеабдымнае, было ўзаемным. Ядвіся кахала Лабановіча! Аднак яе незразумелыя, а часам і неразумныя паводзіны супярэчылі глыбіні яе пачуцця да Лабановіча, блыталі і яго думкі, і яго нам еры адносна іх будучыні. І хоць ад добрай, спагаднай, чулай сэрцам бабкі Мар'і Лабановіч даведаўся пра трагедыю ў сям'і падлоўчага Баранкевіча, усё ж не мог і падумаць, што акалічнасць сямейнага жыцця так балюча адкаікнулася на дзецях, асабліва на мяккай натуре панны Ядвісі. На яе псіхіку моцна падзейнічала бесчалавечнае абыходжанне з яе маці некалі, а цяпер і з мачахай пана падлоўчага, які на людзях быў далікатным і шляхетным, а дома тыранам і зверам.

Бабка Мар'я расказвала Лабановічу: «Ой, панічыку, цяжка ёй жылося з панам! Біў яе пан! Ды як яшчэ біў!.. Сама я, панічку, бачыла, як біў яе пан. Узяў за косы, яшчэ на руку накруціў і вёў праз двор у пакоі. А што ён там рабіў, ужо ў пакоі, то людзі тага не бачылі».

Менавіта таму такімі супярэчлівымі былі і паводзіны Ядвісі да Лабановіча, у якім яна за знешняй прыгажосцю і вытанчанасцю баялася ўбачыць тырана. На яго парыванне: «Бедная вы, мілая, харошая, слаўная Ядвісечка!» — адказала з нейкай нянавісцю: «У, усе вы такія гэрады, тыраны!» То паложыць на стол каханаму букецік красак і пакіне ў кнізе для яго запіску са шчырым і дзіўным прызнаннем: «Мілы... дурань», то блісне іскрамі гневу сваіх прыгожых вачэй, а на яго: «Мілая, родная Ядвісечка!» злосна прамовіць: «Дурань!»

Не ад самой Ядвісі, а зноў жа ад бабкі Мар'і, якая рабіла ўсё магчымае, каб дапамагчы закаханым, спалучыць дзве палавінкі, Лабановіч даведаўся, што Ядвіся збіраецца надоўга, калі не назусім, пакінуць Цельшына.

Карыстаючыся тым, што настаўнік з трыма вучнямі паехаў на экзамены, Ядвіся аканчальна парывае ўсе сувязі са сваім каханым —

едзе, не пакінуўшы адраса, напісаўшы толькі кароценькі ліст. На развітанне пакінула аб сабе яшчэ адзін загадкавы знак: зламала грушку, якую, калі саджалі з вучнямі дрэўцы, пасадзіў Лабановіч у гонар і памяць пра сваю каханую. Яшчэ большы жаль ахапіў яго: «Няўжо яна хоча, каб я выкінуў яе з сэрца?» Так, менавіта гэтага хацела Ядвіся, пакутліва развітваючыся са сваім каханым. Каб яму лягчэй было забыць яе. Ёй нават страшна, што сама яна ўжо не сустрэне, не пабачыць яго ніколі, але супакойвае сябе тым, што яе шчасце будзе жыць з ёй заўсёды ў сэрцы. Але сэрца ёй кажа: «Я хачу яшчэ болей гэтага шчасця. Я хачу выпіць яго ўсё, усё да самага дна!» І зноў Ядвіся гаворыць, утаймоўваючы сваё сэрца: «Не, няхай яно будзе лепей недапітым, бо, можа, на дне яго наліта атрута. Так лепей!»

Страх атруты — страх расчаравання. Ядвіся робіць свядомы выбар: лепш светлы ўспамін і светлая самота па нязбытным каханні, чым горыч і боль расчаравання, што для любога чалавека заўсёды трагедыя, бо рушацца надзеі.

Так трагічна закончылася вялікае каханне, якім Ядвіся заплаціла за грахі сваіх бацькоў, што жылі без кахання, жылі ў нянавісці і не палюдску, пазбавіўшы тым самым шчасця сваёй дачкі і таго, хто сустрэўся на яе жыццёвым шляху. Зламалі яе лес, як яна зламала з любоўю пасаджаную грушку.

Вучні Лабановіча лепш за вучняў іншых школ вытрымалі экзамен. І экзамен пацвердзіў, як сумленна шчыраваў малады настаўнік на ніве духоўнасці. Лабановіч у параўнанні з тамтэйшым настаўнікам Грынько быў горкім пралетарам. Сурдуг Лабановіча, куплены за два з паловаю рублі ў Карульчука, быў бедным. У ім настаўнік, асабліва ззаду, вельмі нагадваў местачковага рабіна. Кватэра і быт Грынько казалі, што ён жыў панам, не тое, што Лабановіч.

Затое вучні Лабановіча здзівілі ўсіх сваімі ведамі. Ім не трэба было, як вучням Філюка, спасцігаць сістэму ўмоўных знакаў, каб абвесці вакол пальца экзаменатараў. Там, дзе вучні павінны былі паставіць коску, Філюк дакранаўся да кончыка вуха... Калі трэба было паставіць дзве кропкі, ён праціраў вочы, як бы набілася пылу. Кропка і коска — чухалася вока і кончык носа. А калі ўжо трэба было паставіць клічнік, то падняўшы ўгару палец, Філюк чухаў ім брыво.

Поўную сваю перавагу Лабановіч як настаўнік выявіў тады, калі рашуча і смела запырэчыў інспектару: «Несмотря», гаспадзін інспектар, трэба пісаць злучна». Не палохае яго і тое, што інспектар спачатку абвінаваціў яго ў няведанні граматыкі. Ён настойвае на сваім: «Па Гроту «несмотря» пішацца разам». Прынеслі нават з біблія-

тэкі Грота і такім чынам пераканаліся, скончыўшы спрэчку, бо калі сказаў Грот — тут канец, і далей ісці няма куды.

Аднак нават значны прафесійны поспех не суцешыў боль страты. Адзінота і смутак, немагчымасць болей жыць тут, дзе ўсё нагадвала Ядвісію, паўплывалі на рашэнне Лабановіча назаўсёды пакінуць Цельдына. Назаўтра Лабановіч напісаў прашэнне аб перамяшчэнні і стаў збірацца ў дарогу...

Кніга другая. У глыбі Палесся Частка першая. На бацькаўшчыне

Першая частка другой кнігі трылогіі прысвячаецца апісанню дарогі Лабановіча на радзіму, на Міншчыну, у родныя Мікуцічы, дзе ён правядзе свой летні адпачынак, і непасрэдна гэтаму адпачынку.

Пачынаецца другая кніга лірычна-пейзажным уступам, напоўненым глыбокім філасофскім сэнсам: «На прастор, на шырокі прастор!.. Я люблю гэтыя далі, калі над імі разнімае сваё крылле грозная хмара і выкочвае велізарныя златарунныя клубкі, кідаючы гняўлівыя цені на сутокі неба і зямлі, разліваючы громы і трасучы зацятую немасць прастораў. Будзе бура, павінна быць навальніца...»

Пісьменнік разам са сваім героем вітае ласку і гнеў, цішу і буру, калі яны выконваюць адвечную волю жыцця, бо само жыццё прагне ачышчальнай навальніцы.

Ва унісон гэтым настройам і легенда пра Яшукову гару, якую пачуў Лабановіч ад дзядзькі Рамана, калі той падвозіў настаўніка да станцыі. Быў тут некалі маёнтка пана Яшука, вырадка, гвалтаўніка, «што і свет не бачыў такога». Здзекаваўся з людзей, забіваў іх бізунамі і такія вытвараў штуку, што ўрэшце і зямлі кепска стала насіць яго. Людзі цярпелі, але часамі і дзерава не сцерпіць і скіне галіну, каб прыбіць чалавека. На свеце ёсць мера ўсяму. А пан тое і рабіў, што або людзей катаваў, або баляваў, назганяўшы дзяўчат ды маладзіц, або на паляваннях прападаў. Так і прапаў на адным паляванні. Шукаць пачалі, а тут бура ўсчалася такая, што лес крышыўся і стагнаў. І здагадаліся людзі, што пан напэўна павесіўся, бо з чаго ж бы такая бура была? Знайшлі яго на трэці дзень: вісеў пан паміж дзвюх тоўстых асін... Тут і пахавалі яго, і курган над ім насыпалі. Вось і сталі людзі гару называць Яшуковаю.

Прыехаўшы ўжо на сваю станцыю, сустрэў земляка-аднакашніка Алеся Садовіча, які таксама настаўнічаў і ўжо паспеў расчаравацца і сваім настаўніцкім жыццём, і тою абстаноўкаю, у якой даводзілася жыць. А трэба ж, зазначыў Алесь, знайсці ў жыцці нешта такое, што

давала б сэнс гэтаму жыццю. Па дарозе ў Мікуцічы вырашылі завітаць у Панямонь да Шырокага, які вінен быў Садовічу яшчэ з каляд тры рублі картачнага доўгу. А чаму б не пацікавіцца, як жыве панямонская інтэлігенцыя?

Ажно 28 з 68 старонак другой кнігі адведзена пісьменнікам на апісанне адной толькі ночы, якую «пераначавалі» сябры ў Панямоні. Панямонь — мястэчка не малое, не тое, што Цельшына. А прырода вакол якая! Хіба толькі той не паддасца чарам яе хараства, хто ў харастве нічога не кеміць.

На ганку фельчарскага пункта сядзеў гурток панямонскай інтэлігенцыі. Гэта была група найболей дзейных карцёжнікаў, самых што называецца заядлых канаводаў. Тут быў сам фельчар Мікіта Найдус, зухаваты хлопец-праныра. Супраць яго сядзеў валасны старшыня Язэп Брыль, нізенькі, кругленькі, накіштаат французскай булкі, з носам драпежніка. Тутэйшы настаўнік Тарас Шырокі быў шырокім не толькі па прозвішчы, але і па сваёй фігуры, нават па сваёй натуре і па размаху гульні ў карты. Радасна сустрэлі яны маладых педагогаў: «Вот люблю я свайго брата-настаўніка! Гэта — соль зямлі!» — крычаў Шырокі. Спачатку зайшлі на кватэру Шырокага, выпілі, закусілі. І хлопцаў утаварылі застацца пераначаваць. Хутка да іх далучыліся Базыль Трайчанскі, Кузьма Скаромны з прэтэнзіяй на інтэлігентнасць і схільнасцю да брудных анекдотаў і Мікола Зязюльскі, потым да іх яшчэ далучыліся новыя «інтэлігенты». Аздобай кампаніі была мясцовая прыгажуня Тамара Аляксеўна. І пачалася гульня! Запрасілі і Лабановіча з Садовічам. Дзесь у падсвядомасці, як бы нейкі голас казаў Лабановічу, як неразумна, як брыдка траціць свой час у такіх забавах. Як бы са змроку глянулі вочы панны Ядвісі... Рэзка змененыя прагавітасцю да грошай твары партнёраў узмацнілі нядобрае прадчуванне.

Іграк ўваходзілі ў большы азарт. Лабановіч спачатку і выйграў, але потым спусціў свой выйгрыш. Зязюльскі паддаваў яму духу: «Выйграем яшчэ! Ты толькі мяне слухай». Карты і выпіўка шаломілі галовы. Ні прыход рэдактара «Панямонскіх ведамасцей», ні яго палкая прамова («Змаганне на зялёным полі? О, людзі, людзі!! Як далека адышлі вы ад законаў разумнага жыцця!»), ні яго заклікі ісці на прастор, разнімаць крылле мыслі, каб пазнаць парадак рэчаў і атрэсці бруд і пыл, а не атручваць сваім дыханнем гэты катух, — нічога не паўплывала на заўзятых карцёжнікаў і выпівох. Яго ніхто не слухаў, з яго пасмейваліся. Нялюдскімі былі цяпер іх твары: драпежніцкія і прагавітыя, закураныя пылам і дымам.

Раніцай маладыя настаўнікі пакінулі Панямонь. Кампанію пакінулі, ні з кім не развітаўшыся, бо былі жорстка пабіты па ўсіх пазіцыях, выйшлі са строю поўнымі інвалідамі. У галаве — малатарня, а на душы, як кажуць, кошкі скробалі: іх капіталы перайшлі ў чужыя кішэні.

Лабановіч заспакойвае сябе і сябра: «Добра ўжо тое, што хоць пачулі смурод местачковага балота». Больш за ўсіх трывожаць Андрэя не прайграныя грошы, а тое, што яны аказаліся бязвольнымі людзьмі без цвёрдага грунту, паддаліся на спакусу, учынілі агіднае, пасля чаго «становіцца праціўным сам сабе». «Швах справа», — так вызначыў Лабановіч свой з сябрам маральны ўзровень, калі на сваё запытанне, якім было б іх самапачуванне, калі б яны не прайгралі, а выйгралі так рубельчыкаў дваццаць, пачуў: «Го! Тады, брат, мы б козырам ішлі! Нават каб нічога не выйгралі і не прайгралі, і тады быў бы іншы каленкор». Выходзіць, калі б шанцавала ў картах, то гулялі б і гулялі — і ніякага табе ні самааналізу, ні згрызот...

І ўсё ж побач са стаячай вадой смуроднага панямонскага балота, якім была гэтак званая «інтэлігенцыя» (аўтар бярэ гэта слова ў двукоссе ў дачыненні да панямонскіх «герояў на зялёным полі»), б'е жаралом крынічны струмень. Гэта — рэдактар Бухберг з яго «Панямонскімі ведамасцямі», адзін нумар якіх пісьменнік цалкам уводзіць у раман. «Ведамасці» — з'ява выключная, іх рэдактар — асоба незвычайная. Праціўнікі называлі яго «місogінэ», што па-яўрэйску азначае «вар'ят», і хацелі пабіць яго камянямі. Эпізядычны, але вельмі яркі, запамінальны вобраз, выпісаны з вялікай сімпатыяй і гумарам у процівагу сатырычным вобразам панямонскай «інтэлігенцыі». Параўнаўшы Бухберга са старажытным біблейскім прарокам, аўтар надзяліў панямонскага інтэлігента здольнасцю змагацца, актыўна дзейнічаць, а не толькі выкрываць і бічаваць.

Алесь Садовіч пасля паражэння на зялёным полі прыйшоў да цвёрдага пераканання, зрабіў выснову, што надалей трэба пазбягаць такіх спакус, абыходзіць балота бокам. Лабановіч даводзіць, што са спакусамі трэба змагацца: «Няўжо мы, Алесь, такія бязвольныя, што гэтых спакус не можам здолець? Бо тэта ж ёсць прызнанне свайго бяссілля, раз ты баішся спакусы». Слушна даводзіць яму Садовіч, што таму, каму цяжка ўстаяць перад спакусамі, хто адчувае, што за іх слабейшы, не трэба з імі і ўступаць у барацьбу, — лепш унікнуць, пазбегнуць: «А на чорта, змагацца з імі, калі гэтага можна ўнікнуць? Змаганне, ды яшчэ з няпэўнымі вынікамі, патрабуе траты энергіі і будзе заўсёды замінаць той ці іншай рабоце над сабой».

Пасля паражэння ў барацьбе са спакусамі Алесь цвёрда вырашыў працаваць у родных Мікуцічах, дзе «нікога няма, хто пацягне на карты, на п'янства...».

Усё лета правёў Лабановіч у родных мясцінах, дапамагаў па гаспадарцы дзядзьку Марціну. Не раз пашкадаваў, што прагуляў і прапіў запрацаваныя за год грошы, добра, што не паспеў атрымаць за летнія месяцы — іх Лабановіч намерваецца аддаць маці і дзядзьку, каб хоць трохі дапамагчы ім. Наладзіць гаспадарку так цяжка. Зямля пустая, хоць і многа яе, параскідана «за светам». Арэндная плата падвышана, а плаціць няма з чаго. Старэйшы брат Уладзя вось ужо тры гады як на плыты пайшоў. І якія заробкі — плыты. І з пашаю цесна, забаронена ўсюды, толькі дзе ступіць жывёла, зараз і штраф плаці.

І зноў Лабановіча непакояць думкі, чым можна палепшыць дабрабыт мікуціцкіх жыхароў, якія бядуць так, як яго родныя: палі неўрадавіыя, а побач — балота з чорнай, як дзёгаць, гразёю. Сілы малавата, а то можна было б гэтую гразь перавезці на поле — зямля напэўна паправілася б і расло б тут збожжа, як лес. Ён ужо бачыў сябе ў ролі чалавека, які здолеў заклікаць грамаду на новую дружную работу. Грамада асушае балота, стварае новыя землі, праводзіць дарогі, абсаджвае іх дрэвамі, робіць маеты, будзе новыя дамы і пачынае жыць шчасліва і заможна...

Праект пляменніка — падвезці чорнай зямлі з аleshніку на поле — дзядзька прызнаў вартым увагі, можа, проста каб не пакрыўдзіць «настаўніка». Але... тут знайшлося сваё «але». Па-першае, на гэтую справу патрабуецца многа сілы, часу і працы. Але галоўная прычына — зямля была не іх, а арандаваная. Невядома, што будзе далей з арэндаю. Можа, яшчэ скажуць зносіць адгэтуль і будынкi. Жаліўся дзядзька Марцін, што ўсюды ўціск пачаўся: «Няма, брат, простаму чалавеку ні волі, ні разгону. Іх сіла і іх права. Служыў, служыў бацька ўвесь век, а памёр — сям'я куды хочаш дзявайся...»

Мікуцічы — сяло вялікае, вядомае ва ўсёй акрузе. Стаіць на пясках каля Немана. Народ тут бедны, малазямельны. Жыць з гаспадаркі цяжка, і мікуцічане перабіваюцца заробкамі: зімою возяць калоды, вясною і летам ходзяць на сплаў — на згоны і на плыты. Але гэтых заробкаў мала. Моладзь расходзіцца па свеце, каб выбіцца ў людзі, знайсці сабе кавалак хлеба і бацькоў падтрымаць. Такім парадкам, Мікуцічы маюць сваю інтэлігенцыю, пераважная большасць якой прыходзіцца на настаўніцтва. Летам настаўнікі і з'язджаюцца да бацькоў. Каб палепшыць людское жыццё, Лабановіч і падняў раз пытанне пра грэблю сярод настаўнікаў свайго сяла. Але Іван Перагуд так сфармуляваў і сваю і агульную пазіцыю наконт прапановы: «Не

мяшайся ў жыццё, няхай яно ідзе, як ідзе. Плуй на ўсё і шануй сваё здароўе».

Паспрабаваў тады Лабановіч з народам пагутарыць пра грэблю, аб'яднаць мікуцічан, арганізаваць на калектыўную працу. Усё згаджаліся, што грэбля патрэбна, але гэта нялёгкая справа. Ды і не прывыклі людзі грамадою працаваць: «Калі б прыехаў прыстаў з бізуном ды даў перцу, то паставіў бы ўсіх на работу».

Лабановіч пасля такога прыкрага правалу ўсіх сваіх праектаў і парыванняў нават і ў сяле не паказваўся. Садовіч яго суцяшаў: «Народ наш спіць, воля яго спаралізавана, у яго многа нянек, алекуноў, з яго рук выбіта ўсялякая ініцыятыва. Вось дзе карэнне яго бяды».

Лабановіч атрымаў пакет — назначэнне ў Выганаўскую школу. На карце ён не знайшоў свайго новага месца і падумаў, што гэта, напэўна, яшчэ большая глуш, чым Цельшына. Цяпер яно ўжо зусім адыходзіла ад яго. І толькі вобраз Ядвісі быў з ім неадступна, сама яна як жывая стаяла ўвесь час перад вачамі.

Частка другая. На новым месцы

Веска Выганы была за пяць кіламетраў ад Пінска. Шырокі пляч раздзяляў дзве вёскі, Выганы і Высокае, а на пляцы — прыветна бялела школа шырокімі аканіцамі. Лепшай пазіцыі для яе, здаецца, нельга было і знайсці. Лабановіч любіць сваю новую школу. Задаволены ён і сваёй новаю кватэраю (не параўнаць з цельшынскаю): тры светлыя, прасторныя пакойчыкі, адрамантаваныя, пабеленыя, чысценькія. У кухні жыве старожка Ганна з дачкою Юстай.

У кухні адбываецца вялікая пакута чалавечай душы. Людзі могуць толькі паспагадаць, але ўзяць на сябе частку людскога гора ніхто не хоча. Пужліва стаіць Ганна і сэрца яе калоціцца. Першы раз Лабановіч бачыць такую непрыгожую жанчыну. Маленькія піўныя вочкі глыбока ў лоб заходзяць. Але гэта яшчэ нічога, — нос, вась дзе ўсё няшчасце беднай жанчыны. Носа, можна сказаць, і няма: пярэдняя частка яго правалілася; тырчыць каля вачэй агрызак носа. Бязносе робіць твар жанчыны пачварным, а голас гугнявым. Як нейкі праклён, носіць на сабе грэх бацькоў сваіх — спадчынны сіфіліс. Ганна зацяжарала ад настаўніка, які працаваў у гэтай школе да Лабановіча, баялася працівіцца, каб месца не страціць, бо хто заступіцца за яе? Яна ўсе гэтыя месяцы і дні жыла ў вялікім страху, што новы настаўнік выганіць яе са школы, пазбавіць працы, а значыць, і кавалка хлеба і яе, і яе дзяцей. Калі ж Лабановіч выплаціў ёй грошы і за летнія месяцы, яна плакала ад радасці, бязмернай

удзячнасці і гора. І як сказаў а. Мікалай, гэтым сваім першым канкрэтным учынкам Лабановіч заваяваў сімпатыі сялян. На здзіўленне настаўніка, як можна было інакш абысціся з няшчаснай жанчынай, а. Мікалай адказаў пераканана: «І ўсё ж такі вы — гуманны чалавек».

Настаўніцкая практыка дапамагае Лабановічу шукаць новыя шляхі да дзіцячых душ, новыя формы навучання. Ён пакуль што больш гуляе з дзецьмі, чым вучыць іх — няхай асвойваюцца з вучнёўствам. Кемліваму хлопчыку, сіраце Алесіку Грылюку, купіў мультанавую кашульку і паясок, бо старая ў яго падраная, нямытая, заношаная. На школьным двары ў часе перапынку стрыжэ настаўнік сваіх маленькіх вучняў. Тут жа стаіць сподачак з газая і вата. Астрыжэ — памочыць вату ў газу і выцірае вашывыя галовы. Вошы адразу пручыняюць. Потым пад наглядам настаўніка вучні мыюць астрыжаныя галовы, твар і вушы.

...Ад памочніка пісара дазнаецца Лабановіч аб прычынах незвычайнага руху каля пійнушкі. Так старшыня Захар Лемеш рыхтуе сабе ў межах воласці грунт, шчодра заліваючы горлы прагавітых на выпіўку сваіх выбаршчыкаў. Захар дажывае апошнія моманты свайго старшынскага трохгоддзя, яму карціць, каб застацца старшынёю яшчэ на тры гады. На гэта ў яго ёсць многа сваіх меркаванняў, але галоўнае — адстаршыняваць адразу, без перапынку, тры тэрміны, і тады ён заслужыць пачэсны каптан. З земскім начальнікам у яго добрыя адносіны, бо з яго кішэні сёе-тое перайшло ў кішэню земскага. Цяпер справа толькі за выбаршчыкамі.

...Зборня гудзе ад людскога шуму, дрыжыць нават. Захар трохі і нервуецца, але потым, калі ўсе ў адзін голас на пытанне земскага, каго хочучь за старшыню, зараўлі, што Лемеша, той удучае добрую мінуту і міргае пісару, паказаўшы кончык языка.

І раптам у канцылярыю ўрываецца, як бура, Цімох Жыга. Вочы яго дзіка варочаюцца, валасы ўскудлачаны. «Грамада! — крычыць Цімох, — ужо выбралы? Захара Лемеша? Каго вы выбралы? Яшчэ мала выпіў з вас крыві? Сто рублёў прапіў! Земскаму падсунуў!..»

Старшыня, як драпежны звер, кідаецца на Цімоха, дзесяцкія ўпіхваюць Цімоха ў чорную дзірку халоднай, дзверы ў якую ім паслужліва расчыняе дзед Піліп. Палешукі чухаюць галовы. А Цімох бушуе, лаецца...

Дзяк Бацяноўскі зусім іншага, чым а. Мікалай, меркавання пра Лабановіча. Многа чаго ў настаўніку здаецца яму дзіўным. А калі да настаўніка пачаў хадзіць селянін з Высокага Акоён Каль, — Бацяноўскі зрабіў выснову: дэмакрат і смуц्यान.

Лабановіч сам запрасіў Аксёна да сябе, калі пазнаёміўся з ім у воласці, бо ў таго ёсць свае думкі, якія займаюць настаўніка. Слухаючы Аксёна, углядаючыся ў яго прыгожы, энергічны твар, думае: «Кім бы ён мог быць, каб яго натура ва ўсю разгарнулася?» І Аксён вынікае перад ім то строгім пракурорам за грамадскія справы, то ўдалым атаманам, бязлітасным помснікам за сялянскую крыўду.

Аксён верыць у праўду, у тую адвечную праўду, якой так прагне народ, але якая за сямю замкамі схавана ад яго. Ён дабіваецца праўды. Пан Скірмунт з Альбрэхтава прыбраў да рук сялянскія затокі на рэчцы і цяпер ім жа здае іх у арэнду. Дванаццаць гадоў судзяцца яны з панам Скірмунтам. Аксён Каль выступаў ад грамады як давераная асоба. Хадзіў па судах, пачынаючы з акружнага, і давёў справу да сената, але там яна і захлынулася, бо ўсюды пан цягне за пана. Цяпер гэтыя затокі арандуюць пяць заможных гаспадароў, у тым ліку і Захар Лемеш. Аксён прайграў сялянскую справу. Арандатары ж і распускаюць пра яго ўсялякія чуткі як аб авантурніку, якому патрэбны толькі сялянскія грошы, бо хто ж ідзе супраць закона? Аксён не любіць іх як здраднікаў сялянскай справы і сваіх асабістых ворагаў. Яго ведае ўся воласць, ведае і земскі начальнік як чалавека неспакойнага і небяспечнага. Не дае Аксён задрамаць сялянам, катурхае, будзіць іх грамадскую думку, кідае новыя мыслі, падымае на змаганне з няпраўдай.

Лабановіч вучыць Аксёна Каля грамаце, але не гэтая навука складае змест іх вечароў — першае месца адводзіцца гутаркам на тэмы палітычнага характару. Кніжачка, знойдзеная настаўнікам на ганку школы, зрабіла цэлую рэвалюцыю ў яго сьведомасці. Усе тыя ўяўленні пра цара як памазаніка божага, персону справядлівую, для якой галоўнае — інтарэсы народа, кожнага самага апошняга бедняка, — развейваліся ў прах. Усё біла ў адну цэль — разбурыць веру ў добрага цара. У кніжачцы даваліся так званыя царскія рэформы ў зусім новым асвятленні.

Асэнсаванні ўсё прачытанае, Лабановіч падзяліўся сваім адкрыццём з Аксёнам. Вельмі здзівіўся той, пачуўшы ад настаўніка, што самы большы вораг народа ёсць цар. Траціць веру ў цара для Аксёна нявыгадна і з чыста практычнага боку: яго не пакідала надзея адваяваць затокі ад пана Скірмунта, а для гэтага заставалася апошняе — падаць прашэнне на імя цара.

Неўзабаве да іх далучыліся бацька і сын Бязручкі. Гаварылі пра многае: пра стан народа, прывольнае жыццё паноў і начальства, ашуканствы і здзекі з народа, прычыны, што выклікаюць такі парадак у свеце; што трэба рабіць, каб адваяваць сваё права.

Лабановіч адчуў, што аб яго патайнай рабоце ўжо ходзяць чуткі. Дзяк Бацяноўскі сочыць за ім, пісар Дулеба раіць кінуць «гэту цёмную работу» і лепш наладзіць хор у царкве, дзе ён сам спявае з кліраса і чытае «Апостала» ў час набажэнства. Дулеба даводзіць Лабановічу, што сталы чалавек ніколі не пойдзе за тымі, што раскідваюць «паскудныя лісткі». За імі ідзе толькі «злодзей, гультай і наогул усякі аматар да лёгкага хлеба». А сталы чалавек заўсёды знойдзе спосаб, як жыць на свеце, і калі будзе дабівацца чаго, то свайго даб'ецца. «Ты яшчэ не ведаеш людзей, — павучаў Дулеба, — той, за каго ты распінаешся сёння, прадасць цябе заўтра. І грошы возьме, і барыш вып'е. Вось тады і зразумееш ты ход жыцця».

У студзені 1904 г. пачалася вайна з Японіяй. Газеты казённага кірунку стараліся раздзьмуць патрыятызм і пасеяць нянавісь да японцаў. Тэлеграмы з вайны на царскае імя пісалі, як нашы пасеклі то роту, то эскадрон японцаў і што дух нашага войска «превосходный». У той час, калі ў японцаў былі цэлыя горы трупаў, нашы страты былі зусім нязначныя. Але прайшло некалькі месяцаў, і спачатку глуха, а потым галасней пайшлі чуткі пра злачынствы, якія тварыліся рознымі сатрапамі на вайне, пра крадзеж і на тэатры ваенных дзеянняў, і ў тэле, пра цяжкі матэрыяльны стан салдатаў, прапоўную непадрыхтаванасць да вайны. Ганебныя ваенныя паражэнні самадзяржаў прывялі да Портсмуцкага мірнага дагавору, які быў заключаны ў канцы жніўня 1905 г.

Словы Вольгі Віктараўны Андросавай, настаўніцы з суседняй школы, што не перамогі трэба жадаць Расіі, а поўнага паражэння, ашаломілі Лабановіча не менш, чым праўда пра цара, вычытаная ў нелегальнай брашуры, знойдзенай на ганку. На тлумачэнні Лабановіча, чаму яму так балюча абходзяць няўдачы Расіі на вайне, Вольга Віктараўна іранізуе і гаворыць, што ён «або фальшывы чалавек, або кепскі рэвалюцыянер». Слушна даводзіць ёй Лабановіч, што лепш быць кепскім рэвалюцыянерам, чым фальшывым чалавекам, бо фальшываму чалавеку стаць шчырым шмат цяжэй, чым кепскаму рэвалюцыянеру зрабіцца добрым.

Вольга Віктараўна даверылася Лабановічу, што ўвайшла ў адну рэвалюцыйную арганізацыю, і параіла яму звязацца з гэтай арганізацыяй. Лабановіч ужо быў падрыхтаваны да таго, каб успрыняць і прыняць тэзу, сфармуляваную Вольгай Віктараўнай: «Усё, што ёсць здаровага, чэснага, павінна выступіць на барацьбу з самадзяржаўем і весці яе арганізавана, бо рэальная сіла толькі і можа быць тады, калі будзе моцная арганізацыя».

Шчыры чалавек і пакуль што яшчэ кепскі рэвалюцыянер Лабановіч пазнаёміўся з рэвалюцыянерамі Пінска, выказаў на сходцы свой погляд на пашырэнне прапаганды сярод сялян праз вясковых настаўнікаў. Такі погляд знаходзіць тут шчырую падтрымку. На развітанне яму даюць лісткі і брашуркі, адрасы кватэр і запрашаюць надалей трымаць сувязь.

Дыханне рэвалюцыі і грозны размах адчуваецца ва ўсім. Паліцмайстар абвінаваціў нават рэакцыйна настроенага ляснічага Івана Пракопавіча ў правядзенні агітацыі сярод сялян, чым выклікаў абурэнне ляснічага ўсім і ўсімі: бяздзейнасцю ўлад, уціскам рускага чалавека, тым, што «ўвесь друк у жыдоўскіх руках», бо «ім трэба разбурыць праваслаўную Русь, а рускіх людзей зрабіць шабастоямі». Кожны новы дзень прыносіць весткі, што рэвалюцыя расце і ўшыр і ўглыб. І важней за ўсё — бунты ў войсках і сялянскі рух. Захар Лемеш абураны. У яго галаве не месціцца, як гэта можна пайсці супраць начальства? Падаткаў не плацілі б, нядоімак не неслі б і навабранцаў не давалі б. Дык што ж тады было б? Некалькідзён баставалі чыгуначнікі.

З прычыны таго, што паязды не хадзілі і газет не было, па паводзінах Захара Лемеша, ляснічага і пісара можна было меркаваць, як праходзіць рэвалюцыя. І настаў такі дзень, калі вясёлы голас ляснічага засмуціў Лабановіча: значыць, рэвалюцыя пайшла на спад, Аксён Каль знайшоў старыя планы, паводле якіх затокі, з-за якіх ён так многа судзіўся, значыліся на сялянскіх землях.

Лабановіч раіць збіраць сход: «Выступаць трэба згодна і ўсім разам».

Ніколі не бачылі школьныя сцены такога мнагалюднага, бурлівага, неспакойнага сходу. Вякамі збіраная і тоеная крыўда, несправядлівасць і прыніжэнне цяпер усплываюць са дна сялянскай душы і злучаюць увесь натоўп у нешта адно, знітаванае адною воляю. Адвечная сялянская прага зямлі і волі цяпер выліваецца ў адным няўцямным ракатанні і ідзе нястрымным поступам, разбураючы ўсё на сваёй дарозе.

«Галаву адкруціць трыбухатаму чорту! Спаліць яго маёнтак разам з ім і ўсім яго насеннем!» — гудуць злосныя галасы. Лабановіч угаймоўвае бунт прапановай паслаць пану Скірмунту петыцыю, якая выклікала ў таго абразлівую Усмешку: «На роўную нагу са мной становяцца: грамадзяне пішучь да грамадзяніна!» Нарэшце ўсмешка знікае, вочы робяцца злым і. І пан Скірмунт закруціў машыну.

Вольга Віктараўна паведаміла Лабановічу, што ў Пінску пачаліся арышты, што арыштаваны члены падпольнай арганізацыі Глеб і Саламон. Яшчэ расказала, што па Пінску чуткі ходзяць, быццам школа

Лабановіча — вогнішча рэвалюцыі, а сам настаўнік збіраецца з сялянамі руйнаваць нейкага пана Скірмунта. Школу і настаўніцкія справы Вольга Віктараўна закінула («Ну яе к чорту»), «збірала дарослых і чытала ім усялякую нелегальшчыну».

Скірмунт перадаў петыцыю пану маршалку. З прычыны гэтага была склікана цэлая нарада, на якой вырашаўся і лёс настаўніка. Паліцмайстар даводзіў, што ўмяшанне Лабановіча мае для іх і свой дадатны бок: гэтая петыцыя захавала ад разгрому пана Скірмунта. Ляснічы наогул выказаў паліцмайстару такую думку: «Ды вы падзякуйце яму за гэтую петыцыю». І абурэнне супраць аўтара петыцыі знізілася.

А сяляне, не дачакаўшыся ад «грамадзяніна» адказу на сваю петыцыю, выйшлі пасля другога сходу на затокі і пачалі лавіць невадам рыбу. З-за сухіх высокіх чаротаў вылецела на конях чалавек трыццаць казакаў. Арыштаваных сялян і настаўніка вывелі на выган. Збегліся людзі, забілі ўвесь выган. Кінуўшы малаціць, прыбег і Аксён Каль і сказаў казакам: «Каб вы так храбра японцаў бралі ў палон, то был і б малайцы ...а вы прыехалі сюды на бяззбройных мужыках адыгрывацца».

Момант — і афіцэр выхапіў шаблю, але далека ўбок адяцела яна, выбітая з рук мужыцкім бічом. Яшчэ момант — гэты ж біч гладка прыстае да афіцэрскай фігуры. Кінуліся лавіць Аксёна, але ён знікае, як прывід. І ніхто не ведае, як усё здарылася. А хто і ведае, то маўчыць.

Натоўп разагналі. Некалькі чалавек падмялі коньмі. Арыштаваных сялян і настаўніка павялі на дарогу ў Пінск.

Кніга трэцяя. На ростанях Частка першая. Верхань

Лабановіча выпусцілі на волю, бо не ведалі, як абысціся з ім за напісанне петыцыі... Абмежаваліся пераводам у іншую школу на процілеглы бок краіны, сказаўшы: «Ідзі і болей не грашы».

І школа, і кватэра папярэдніка былі ў страшэнным запусценні. Стрэгун-Сурчык, з якім вучыліся ў семінарыі, растлумачыў разруху рэвалюцыяй, на што Лабановіч адказаў: «Рэвалюцыя крышыць і ломіць усё на сваёй дарозе, але гэта не значыць, што вакол нас павінны быць грязь і бруд».

Сэрца Лабановіча баела за вучняў, якія не былі падрыхтаваны да экзаменаў. Але найперш трэба было ачысціць школу ад броду. Знаёмства з класным журналам паказала, што школьная праграма не выка-

нана і напалову, а год ужо канчаўся. Але вельмі хутка Лабановіч палюбіў і школу і вучняў. Асабліва многа ўвагі адводзіў ён чатырнаццаці вучням, якіх будзе прадстаўляць да экзаменаў. Гэта былі самыя лепшыя часіны школьнага навучання і для настаўніка, і для вучняў. На дадзятковых занятках з імі ён выходзіў за рамкі школьнай праграмы. Яму хацелася як мага болей абудзіць дапытлівы розум сваіх выхаванцаў, шырэй раскрыць ім вочы на свет і навучыць іх крытычна ставіцца да жыцця. Настаўнік імкнуўся заўсёды трымаць сваіх вучняў у стане зацікаўленасці да таго, аб чым гаварыў або чытаў. Выдатна падрыхтаваў ён сваіх вучняў да экзаменаў. І зноў яго вучні лепш за іншых вытрымалі іспыты. Старшыня камісіі Шчарбачэвіч пры ўсіх паціснуў руку Лабановічу і сказаў: «За ўсю маю экзаменацыйную практыку я ўпершыню сустракаю такую дасканалую падрыхтоўку вучняў. Дзякую вам!» Найлепш вытрымалі экзамены Мініч і Ліда Мураўская.

Стоячы на ростанях, апанаваны роздумам, як жыць далей і на што наважыцца, Лабановіч прыходзіць да высновы, што трэба не саступаць з пазіцыі барацьбы з царскім ладам. Праўда, за сваю бытнасць у Верханскай школе ён нічога рэальнага не зрабіў у гэтым накірунку. Змяніліся абставіны, павінны змяніцца і спосабы барацьбы. Лабановіч прыходзіць да цвёрдага пераканання, што патрэбна арганізацыя — настаўніцкая арганізацыя.

Інтэлігенцыя ж і ў Верхані, «на процілеглым баку краіны», нічым не адрознівалася ад сельшынскай, выганаўскай.

Калега Лабановіча Анцыпкік быў па сутнасці чалавекам бясшкодным, у жыцці кіраваўся асноўным правілам: не чапай ты мяне, і я цябе не зачэпаю. На пытанне Лабановіча, якія ў яго планы на будучае, адказаў: «А я аб гэтым і не думаю. Мае правіла: сядзі ціха і не рыпайся, а стануць прыціскаць, збярыся неўзаметку ды бяжы ў іншае месца». Вялікага страху зазнаў Анцыпкік, калі ўпадабаў дачку ахмістрыні Ганну Караўну, а тую меў на воку і станавы прыстаў і, каб адвадзіць суперніка, вырашыў прышыць яму нейкую долю крамолы. І Лабановіч дапамог яму на некаторы час знікнуць з Верхані.

Пісар Васількевіч апантаны трыма страсцямі: прагай да вышэйшай, рэўнасцю да сваёй жонкі і нянавісцю да кадэтаў. Усёй сваёй чарнасоценнай душой узненавідзеў Васількевіч і Лабановіча. А. Уладзімір загадаў Лабановічу паказаць яму свае вочы, а паглядзеўшы, устанавіў: «Вочы як вочы! А вось пісар кажа, што ў тваіх вачах рэвалюцыя гарыць». Пісар не толькі гаворыць, ён пасылае на Лабановіча даносы. І неўзабаве настаўнік атрымаў ад інспектара народных вучылішчаў прадпісанне — прадставіць яму пасведчанне ад свя-

шчэнніка мясцовай царквы аб тым, што Лабановіч спавядаўся і прычашчаўся «святых таін». Пісар часта піў запоем і бушаваў начамі. У Васількевіча было тры памочнікі: стараваты Хрыпач, яшчэ горшы п'яніца, чым сам пісар, і двое маладых, якім ніякай справы не было да таго, чым і як жыве народ. Не цікавіліся яны і палітычнымі падзеямі.

Прыезд Турсевіча ўзрадаваў Лабановіча. Ён прапануе сябру пажыць у яго, рыхтавацца тут да паступлення ў інстытут. У вольныя часіны прыяцелі гутарылі, спрачаліся, не згаджаліся адзін з адным, але не выходзілі за межы дружбы. Кадэцкая партыя для Турсевіча была палітычным ідэалам. На довады Лабановіча, што канец самадзяржаўю прыйдзе не сам сабою, а ў выніку рэвалюцыйнага паўстання ўсяго народа, са скрухаю зазначыў: «Табе ўжо было папярэджанне ў рэвалюцыі і даволі грознае. Пагуляў і будзе, бо ты гуляеш з агнём. Я стаю за эвалюцыю. Усякай праяве на свеце свой час. Нашто ўрывацца жывасілам і ўмешвацца ў ход падзей, якія ад цябе не залежаць?» І сваю філасофію Турсевіч аздобіў апавяданнем са школьнай хрэстаматыі, як хлопчык раскрываў пупышкі, бутоны кветак, каб яны хутчэй зацвілі. Раскрыў іх не ў пару — і кветкі загінулі.

Пасля такіх спрэчак сябры адчулі, што іх сяброўства дало вялікую расколіну, што іхнія дарогі скіраваны ў розныя бакі. Турсевіч шчыра шкадаваў свайго сябра, які ступіў на небяспечны шлях, свядома выбраў пакуту, астрог і няволю. У сваю чаргу Лабановічу было шкада Турсевіча, якога заела мяшчанскае імкненне да спакойнага, сытага і бестурботнага жыцця. У гэтым імкненні было падабенства між Анцыпікам і Турсевічам.

Лабановіч паказаў Турсевічу краявід, які бачыўся яму як замак з вежамі і купалам на адной з іх. Турсевіч засмяўся: «Стаяцьдрэвы на рознай адлегласці, узгорачкі паміж імі...» — «Значыцца, здольнасць успрымання ў нас розная, — расчаравана сказаў Лабановіч. — І як гэта не бачыш ты таго, што так ясна стаіць у маіх вачах?»

Лабановіч едзе ў родныя Мікуцічы. Яны спісаліся з Садовічам пра «маёўку» (гэта для канспірацыі), якая павінна адбыцца не пазней пятага ліпеня.

Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш! На настаўніцкі з'езд усяго сабралася дваццаць адзін чалавек. З'езд прыняў пастанову арганізаваць настаўніцкі саюз, задачай якога была барацьба з самадзяржаўем, барацьба за вызваленне народа з ярма царскага самаўладства, за зямлю і волю. Мэта — «прапаганда ідэй рэвалюцыі сярод насельніцтва». Аднак з'явілася паліцыя і забрала пратакол. Настаўнікаў адпусцілі: «Няхай бы паспрабавалі арыштаваць — мы

паказалі б ім арышт!» — ваяўніча заяўлялі сяляне. Садовіч выступіў перад натоўпам, які сабраўся каля школы і ўсё рос і рос.

Садовіч і Янкавец вырашылі выехаць у Амерыку, узяць усю віну за настаўніцкі з'езд на сябе, аб чым паведаміць ужо адтуль паліцыі. Так яны і зрабілі.

Турсевіч быў напалоханы апавяданнем Лабановіча і пачаў збірацца ў дарогу, стараючыся не выяўляць сапраўднай прычыны ад'езду. Спачуванне ж добрай, шчырай і мудрай старошкі бабкі Параскі было бязмежным.

Параска ажно раскінула карты, каб паваражыць настаўніку. Нічога суцяшальнага: спалучэнне карт было не ў руку настаўніку, бо яно азначала невясёлыя думкі, згрызоты і цяжкі клопат. Бабка зусім засмуцілася. І варажыла да таго часу, пакуль нарэшце характар варажбы не змяніўся ў лепшы бок. Яна ж так хацела, каб усё скончылася шчасліва для настаўніка!

Заплакала бабка Параска, калі Лабановіч пасля падзякі за ўзорную падрыхтоўку вучняў да экзаменаў атрымаў новы пакет — аб звальненні з настаўніцкай пасады.

Частка другая. На крыжавых дарогах

Без працы, без месца, — адным словам — баяк! Лабановічу здавалася, што людзі нават радуюцца такому яго становішчу. Спадзявацца няма на каго, пакладайся толькі на самога сябе. Асталяваўся ў старэйшага брата Уладзіміра ў Смалярні. Сустрэча з Янкам Тукалам не развясла самоты: той паведаміў, што ўсе звольненыя настаўнікі знаходзяцца на вялікім падазрэнні ў начальства і аддадзены пад тайны нагляд паліцыі.

Некаторыя бацькі з суседніх вёсак, дачуўшыся, што тут пад бокам ёсць настаўнік, папрасілі Уладзіміра перагаварыць з братам, ці не ўзяўся б ён вучыць іхніх хлопцаў. Лабановіч з радасцю згадзіўся. Так пачала дзейнічаць у Смалярні, у хаце брата, саматужная школа, якая дапамагала Лабановічу вызваляцца ад лішніх думак і непатрэбных настрояў. І зноў (каторы ўжо раз!) Лабановіч выдатна падрыхтаваў сваіх вучняў да экзаменаў.

Лабановіч і Тукала едуць у Мінск на канспірацыйны сход прадстаўнікоў рэвалюцыйных арганізацый.

Вялікай радасцю і шчасцем была для Лабановіча навіна, што будзе выходзіць легальная газета на беларускай мове. Рэдактару Уласюку ён расказаў, што і сам спрабаваў пісаць па-руску і па-беларуску, але па-

беларуску пісаць лягчэй, бо сваё роднае, матчына слова мацней закранае струны сэрца.

Дарогі для напісанага беларускаю мовай не было, і вось цяпер настаўнік адчуваў, быццам ён зноў на свет нарадзіўся. З мэтай супрацоўнічаць у новай газеце па запрашэнні Уласюка Лабановіч едзе ў Вільню. І толькі пачало наладжвацца яго віленскае жыццё, як атрымаў папярэджанне паліцыі, каб у трохдзённы тэрмін пакінуў Вільню.

І Лабановіч вырашыў выкарыстаць выдадзены яму ў «Віленскім весніку» карэспандэнцкі білет, каб надрукаваць у чарнасоценнай газеце «Мінскі голас» артыкул-абвясненне пра настаўніцкі з'езд. Артыкул Лабановіча «Як яно было» надрукаваны за подпісам «Кудеснік». Так Лабановіч для таго, каб выбавіць з бяды звольненых з працы сяброў-настаўнікаў, мікуціцкі з'езд у артыкуле паказаў як бяскрыўдную выхадку добра падвышпійшых настаўнікаў. І гэта хітрасць яму часткова ўдалася: следства па справе настаўнікаў спынілі, але самога Лабановіча выклікалі ў Мінск для дачы паказанняў па справе настаўніцкага сходу. Лабановіч вельмі здзівіўся, што яго адпусцілі адразу ж без усялякага допыту, узяўшы з яго толькі пісьмовае тлумачэнне. Пазней ён разгадае гэтую загадку: жандарскаму ротмістру было неабходна толькі зверыць почырк Лабановіча з почыркам, якім была напісана настаўніцкая адозва (адзін экзэмпляр яе трапіў у рукі паліцыі). На Лабановіча падае падазрэнне, што адозву пісаў менавіта ён.

У чалавека ёсць два жыцці: адно творыць ён сам, а другое не залежыць ад яго і часта выходзіць за межы яго волі. Шчаслівы струмень, што спаталяў кароткі час, раптам расплыўся, развясёўся, як ранішні туман. Эксперты далі заключэнне, што адозва напісана Лабановічам. Адвакат Сяміпалаў параіў патрабаваць ад суда назначэння новай экспертызы, але папярэдзіў, што калі нават другая экспертыза абвергне першую, то і гэта не выключае суда, бо ў суда ёсць свае меркаванні, і ён часта кіруецца больш палітыкай, чым законам. Не шкодзіць падрыхтаваць сябе псіхалагічна да горшага.

Паўторная экспертыза не пацвердзіла, што адозву пісаў Лабановіч, аднак пракурор зазначыў, што самым аўтарытэтным экспертам з'яўляецца суд.

Стацкі саветнік Бабеяка, пра якога хадзіла такая прэмаўка: «За сталом сядзіць Бабеяка, той, што губіць чалавека», зачытаў прыгавор «самага аўтарытэтнага эксперта»: Лабановіча, Лявоніка і Тургая пазбавіць волі на тры гады кожнага. Тры гады быць адарваным ад жывага, ад народа, ад усяго, з чым зжыўся і што табе міла і дорага! Жыва і рэальна адчуў Лабановіч тысячу дзевяноста пяць дзён і начэй.

Той год, калі Лабановіч апынуўся ў турме (асабліва апошнія месяцы) быў годам узмацнення рэакцыі. Усе прывілеі, якімі на першым часе карысталіся зняволеныя, паступова касаваліся. Астрожная адміністрацыя пачынала ўводзіць жорсткі рэжым, часта рабіла вобвыскі, адбірала розныя рэчы, патрэбныя ў штодзённым абыходку.

З усіх сакамернікаў Лабановіч вылучыў Аляксандра Галубовіча, які займаў сваю асаблівую пазіцыю. Ён рэдка прымаў удзел у забаўках сяброў па камеры, а больш чытаў. Кнігі ён літаральна глытаў. Па ўсім было відаць, што ён мае сувязі за сценамі астрога. Андрэя цягнула да гэтага чалавека, хацелася паразважаць з ім пра жыццё, пра людскія лёсы. І яны доўга шнуравалі па камеры, потым прыселі на нарах, паціху ведучы гаворку. Андрэй казаў Галубовічу: «Такі стан рэчаў не можа цягнуцца дзесяцігоддзямі. Рэвалюцыйны рух прыдушаны, але не спынены — ён жыве. І хіба можна паставіць такую сцяну, праз якую не прайшлі б чалавечыя думкі. Рэвалюцыйны рух — жывая вада, што тоіцца ў нетрах зямлі, у сэрцы і пачуццях народа. Яна выб'ецца на паверхню, праложыць сабе дарогу і пазносіць усё, што скоўвае незлічоныя сілы людскія».

На пытанне Галубовіча, да якой партыі ён належыць, Андрэй адказаў: «Я — на ростанях, не вырашыў, куды дадучыцца». Галубовіч лічыць адзіна правільным вучэннем аб рэвалюцыі і законах, па якіх развіваецца грамадства, марксізм і марксісцкае светаўспрыманне і агітуе за бальшавіцкую партыю, бо бальшавікі цвёрда прытрымліваюцца марксізму.

Галубовіч шмат перажыў, шмат перадумаў і цвёрда ішоў па шляху рэвалюцыйнай дзейнасці, быў перакананым бальшавіком. На развітанне ён сказаў: «Дазволь мне верыць, Андрэй, што ты ніколі не адступішся ад народа... трэба абудзіць народ, выхаваць, згуртаваць і павесці на рашучы і ўжо астатні штурм царызму. Ты не павінен застацца ў баку ад гэтага штурму».

Ужо ў турме Лабановіч ад Сымона Тургая, з якім асабліва пасябраваў, даведаўся прозвішча настаўніка, што пісаў адозву, але таварыша і аднадумца не выдаў.

З турмы Андрэй выйшаў з Уладзікам Лявонікам. Так закончыліся «ростані» і адкрыліся новыя «прасторы жыцця». Запавет Галубовіча стаўся асноваю жыцця і дзейнасці Андрэя Лабановіча ў далейшым вандраванні па новых дарогах.

Міхась Зарэцкі

Вязьмо

Пераказ зместу

Частка першая

Разгойдвалася ды разгойдвалася жьщцёвае мора, бушавала новаю бурай, гуло новымі вятрамі — жорсткімі і жыватворнымі.

...Па разгойданым бурлівым моры ішоў горды ў смелым поступе сваім карабель, трымаючы курс на далёкае новае сонца. Яго сустракалі радаснымі прывітальнымі крыкамі... Яго сустракалі енкамі дзікага жаху, стогнамі непазбўнае роспачы і кідаліся ад яго, каб, ратуючыся, згінуць у чорным прадонні мора.

Гэта ішла сваім трыумфальным паходам непераможная рэвалюцыя. Гора таму, хто станавіўся перад ёй у марных патугах суняць ці стрымаць яе рух!

Гора таму, хто, знявераны, пакідаў яе, спадзеючыся на шчаслівы супакой у мяккіх абдымках невядомага штэлю!

Гора таму, хто, трапіўшы ў бурнапеністы след яе, хмялеў ад яе вірлівага шуму, ад разгоннай мітусні і траціў прытомнасць! Бо рэвалюцыя заўсёды жорсткая і няўмольная ў сваёй гістарычнай вялікай справядлівасці...

Звычайны селянін, вызвалены нават ад сельгаспадатку, Ахрэм Данілавіч Пунцік, якому добры прыяцель аптэкар Плакс — кіраўнік тутэйшага драмгуртка і мясцовы філосаф - даў мянушку Галілей праз вечныя яго вынаходкі, ідзе да памяшкання местачковае сямігодкі, а дакладней у кватэру загадчыка сямігодкі Сымона Карызны. А калі яшчэ дакладней, то да жонкі Карызны — Марыны Паўлаўны.

Галілей стуліўся ў насцярожанай гатоўнасці развязаць цяжкую праблему Марыны Паўлаўны. Ён захапляўся кожнай праблемай, якая траплялася на ягоным шляху, нават калі тая не мела да яго непасрэднага дачынення. Такі ўжо быў Галілееў характар! Цяпер ён без ніякага жалю кінуў свае разважанні аб цыркулярнай бяздымнай печы і ўраз працяўся турботаю Марыны Паўлаўны, якую разлюбіў муж.

І так і сяк, з розных бакоў падыходзіў Галілей да гэтай праблемы, каб дапамагчы няшчаснай жанчыне. Даводзіў, што свет цяпер лёгкі пайшоў, што няма чалавеку ніякага ўёму, што апошняе каханне бывае моцнае, дужа моцнае і дурное, бо стары дурней за маладога хлопца кахае: «Я мяркую так. Усё ломіцца, дык і чалавек мусіць ламацца. Не ў тым, дык у другім. Раз ператруска ўсяму... усяму ператруска...»

Сымон Карызна як сакратар сельсавецкай ячэйкі, прыехаўшы з пленума райкома партыі, панёс да Веры Засуліч, якую палка пакахаў, сваё ўзрушэнне. Добрае, бадзёрае ўзрушэнне, імпульс да новае плада-творнае працы.

У рэспубліцы зачынаецца новая баявая эра — рэканструкцыя, рэвалюцыйная пераробка вёскі. Карызна адчуў на пленуме імклівае парыванне наперад, лёгкую ўзнятасць і ўпарты, троху гуллівы задор. «Прыйдзецца нам, Сымонка, з табою бадай што ўвесь свет перавярнуць... га?» — энергічна паціраючы рукі, запытаўся старшыня РВК Рачкоўскі. «Ці дзіва, што перавернем. Аж затрашчыць», — запэўніў Карызна. Рачкоўскі самадавольна падміргнуў: «Сакратара б яшчэ мне ... га?» Карызна ведаў, што Рачкоўскага цалкам задавальняе Гайдук, а гэта сказаў ён так сабе, з форсу, таму ў адказ прамармытаў нешта невыразнае.

З пленума вярталіся з брыгадзірам Зеленюком, якога партыя прызначыла дапамагаць мясцовым прадстаўнікам перабудоўваць вёску. Зеленюк трапіў у ячэйку Карызны.

У Веры Засуліч (рамантычная дзяўчына, палітычна пісьменная, вартая імя і прозвішча славутай рэвалюцыянеркі!) былі людзі. Ім першым і паведаміў Карызна, што іх раён абвешчаны раёнам суцэльнай калектывізацыі, што рэвалюцыя не згасла, што яна ўзнімаецца з новаю сілай. На пытанні Галілея, ці скончылася ўжо тая рэвалюцыя, што была супраць паноў, і супраць каго яна будзе цяпер, Карызна патлумачыў: «І цяпер супраць паноў, супраць кулака, заўтрашняга пана. Кулак — зласнейшы эксплуатаатар яшчэ, ніж сараўдны пан. Наша мэта — знішчыць эксплуатацыю чалавека чалавекам».

Калі засталіся толькі з Верай, то тая ўвага, з якой яна слухала, яшчэ больш акрыляла, натхняла, і ён гаварыў: «Сёння ў нас тут яшчэ ціха, спакойна, а заўтра ўсё завіхрыць, забурліць... пачнецца цэлы гармідар... І тут вось пакажа сябе чалавек, сваю сілу і здольнасць. Паглядзім, хто чаго варты!»

Галілей ужо загадзя ведаў, хто што будзе гаварыць на тым сходзе і як будзе сябе наводзіць: сакратар ячэйкі Карызна будзе гаварыць горача і разумна. Ён ведаў, што старшыня сельсавета — даўгі, як вочап, і калматы, як памяю, прозвішчам Пацяроб — будзе крычаць больш без сэнсу і пускаць грубыя жарты. Ціха і сарамліва будзе гаварыць камсамалец Віктар, але слухаць яго будзе прыемна. Вера Засуліч скажа многа добра вядомага ўсім, але будзе гаварыць гэта шчыра і старанна. Вялікая злосць Прохара часам родзіць вострыя і пякучыя думкі.

Але на сход прыйшлі адны бабы (дзед Піліп з несусветнай пагардай зазначыў: «Які ж гэта сход? Гэта ж бабы!...»), вылілі ў тлумны гармідар сваё абурэнне, нават пастановы на тым сходзе не ўхвалялі ніякай. Але Зелянюк быў цалкам задаволены: «Пачатак добры... Трудна было чакаць лепшае ўдачы». А на прыкрае і здзіўленае пытанне Карызны, у чым тая ўдача, адказаў, што галоўнае — разварушыць сялянскую думку.

Зелянюк і Віктар адразу пасябравалі, асабліва пасля таго, як Віктар дапамог усталявацца на кватэру да Малаха Загароўскага ў Сівалапах (так у простым народзе пагардліва называюць другую частку мястэчка Сівец, дзе і адбываюцца апісаныя падзеі), а значыць, Віктару цяпер ёсць нагода часцей завітваць да Аўгінькі — дачкі Малаха Загароўскага, самай першай на ўсе Сівалапы, а мо і на Сівец прыгажуні. Калі ён абнімае сваю Аўгіньку, сэрца яго пачынае біцца мацней і ў грудзях падымаецца дужа салодкая і дужа пякучая хваля. Сустрэчы і размовы іх аднастайныя, але такая аднастайная паўторнасць не толькі не дакучае маладым каханкам, а, наадварот, падкрэслівае цеплыню і пяшчоту іх мімалётных сустрэч. Ведама, маладосць!

Віктар кожны раз запрашае яе прыйсці вечарам у народ. Яна зазвычай адмаўляецца, і Віктар ідзе ад яе з адчуваннем свае глыбокай віны, што не здольны ўвесці яе ў грамадскае жыццё мястэчка, ліквідаваць яе культурную і палітычную адсталасць.

Малады рабочы з горада — Зелянюк — стаў для Віктара ўвасабленнем ідэалу грамадскага жыцця.

І склалася так, што Малахава чыстая палавіна, дзе кватараваў Зелянюк, зрабілася неафіцыйным цэнтрам, і там завязаўся клубочак дружнага актыву. Асабліва актывізавалася праца гэтага актыву, калі Зелянюк даўдаручэнне Шыбянковай Таццяне весці работу з жанчынамі. І без усялякага галасу, сходаў, а пагаманіць з адной, другой, трэцяй. І Якуб Лакота, чырвонагвардзеец, далей развівае меркаванні Зеленюка: «Сабіраць усіх бядачак, усіх пакрыўджаных, усіх абяздоленых. Яны за Таццянай пойдучь!»

Спачатку Таццяна хацела адмовіцца ад ускладзенай на яе ролі, сказаць, што яна супраць гэтых няшчасных калгасаў, але ж яны ўжо лічаць яе за сваю супольніцу, яны перакананы, што яна мусіць ім памагаць.

Няўздольны цяпер хворы бядак (след белагвардзейскага катавання) Якуб Лакота, фанатычна адданы новай справе чалавек, ужо зрабіў планы, паводле якіх будзе жыць вялізны калектыў. На ўвесь Сівец Таццяна была першым абаронцам і суцяшальнікам жанчын, што абшаснуліся на слізкай амурнай дарозе. Са свайго нядоўгатрывалага

замужжа яна вынесла добрую практыку і ўмела як след шанаваць сваю жаночкую годнасць. На цікаўнасць Галілея, чаму яна кінула свайго мужыка, Таццяна шчыра адказала: «Убачыла, што ён не кахае мяне. А як жыць так, без кахання, ды чакаць, пакуль ён набярэ розуму, каб прагнаць цябе, дык лепей жа самой пайсці загадзя».

Убачыўшы, што муж кахае ўжо Веру Засуліч, і Марына Паўлаўна таксама пасля доўгіх трывог і разваг зрабіла выбар: «Я не хачу, каб ты жыў так ... надвая... Або яна — або я».

Вера Засуліч у значнай меры натура рамантычная. Таму ёй падабаецца ўсё яскравае, барвістае, выдатнае. Хоць яна і беспартыйная, а партыйным жыццём цікавіцца надзвычайна. У яе ціхім, утульным пакойчыку памалу зв'яса дружны цэнтр, які яднаў пэўную, досыць значную і ўплывовую частку сівецкай грамадскасці. І ўсіх гэтых людзей апрача агульнае справы звязвала яшчэ аднадушная сімпатыя да Веры Засуліч. І кожны любіў яе па-свойму. Карызна той любоўю, праякую Галілей сказаў, што «стары дурней за маладога хлопца кахае».

Верны сабе ва ўсім Пацяроб з класічнай нязграбнасцю выяўляў сваё гарачае замілаванне да Веры; усюды цэліў зрабіць ёй якую-небудзь грубаватую і не зусім прыстойную прыемнасць: ушчыпнуць там, паціснуць ці яшчэ што-якое. Яна пакорна зносіла ўсё гэта з павагі да мясцовай улады.

Авдрэй Шыбянкоў кахаў моўчкі і здалёку, інтрыгуючы сваім да лютасці палкім поглядам. Апрача таго, ён дужа лоўка іграў на гітары.

Андрэй Плакс кахаў яе па-рыцарску, таёмна, шчыра.

Сама ж Вера ставілася да ўсіх з абсалютна роўнай ласкай і ветлівасцю. Праўда, ёй найбольш імпанаваў Андрэй Шыбянкоў, але яна нічым гэтага не выяўляла.

Сымон Карызна жыў галоўнай страсцю: ён спяшаўся, каб першым у раёне скончыць калектывізацыю. Да таго ж апроч палкага кахання да Веры яго апанавала вялікае душэўнае ўзрушэнне, і пачалося гэтае ўзрушэнне акурат з тае ночы, калі яму давялося заначаваць у далёкай вёсцы, у чыстай хаце аднаго сярадняка-селяніна. У тую вёску ездзіў Карызна на сход, на якім было развязана найдалікатнейшае, найбальнейшае селяніну пытанне — абагульненне жывёлы. На дзіва Карызну, прайшло яно проста, без спрэчак. І ў сям'і селяніна, якому даручылі Карызну нанач, усё, здаецца, было спакойна. Дачка селяніна задавала яму безліч пытанняў, што Карызна ледзьве ўпраўляўся тлумачыць. А калі пачула ад яго, што калі каторая жанчына раджаць будзе, дык ёй аж чатыры месяцы дадуць звальненне, крыкнула: «Авой! Гэта ж у нас бабы тады захочуць раджаць!» А на запытанне Карызны, ці задаволена яна, што бацькі пайшлі ў калгас, адказала: «Нам,

маладым, пэўна, што лепей. Ніякага клопату. Пайшоў, адпрацаваў свае гадзіны ды гуляй. Як у горадзе». Гэтае «як у горадзе» было для яе апошняй мяжкой летуценняў пра лепшае жыццё.

А ноччу Карызна прачнуўся: нехта выйшаў з хаты на двор. Закралася падазрэнне. Цішком перабег цераз двор і пачуў голас, які даносіўся з хлява. Маўклівы гаспадар вёў з некім дужа жвавую гаворку. Гаспадар размаўляў са сваім канём, які заўтра ўжо будзе не яго: «Ты стараецца, шчыра працуеш, не натурышся, любіш свайго гаспадара... Паедуць на табе чужыя людзі, не дагледзяць цябе, не напояць. Будуць біць цябе, пасякуць тваю гладкую скуру. Не будзе ў мяне майго касюткі... Не будзе...»

Потым пачуў Карызна, як плакаў маўклівы імужчына. Дзіўнае пачуццё, падобнае да страху, апанавала тады Карызну. Успомніў, як сам у дзяцінстве плакаў, калі бацька прадаваў канька, як сам начэй не спаў, усё думаючы пра свайго таварыша.

І вырашыў Карызна, што, каб вызваліцца ад страху і жалю; «трэба ламаць сябе, трэба выкрышыць з сябе гэтыя закамьянелыя нарасці дробнабуржуазнае псіхікі... Трэба быць жорсткім. І перш-наперш — да самога сябе».

А калі прыехаў дадому, прачытаў ліст бацькоў. Яны пісалі, што іх залічылі ў кулакі і кажучь, што будуць раскулачваць, а мо і сашлюць куды на пагібель. Бацькі прасілі парады, бо не ведаюць, што рабіць: «А ты ж сам ведаеш, Сымонка, якія мы багатыры. З вашай жа, дзеткі, дапамогаю і абжыліся сяк-так, а то ж свету божага не бачылі».

Гэта быў страшэнны ўдар. Што цяпер рабіць яму? Сапраўды, гэта ён дапамог бацькам, як і многім іншым, стаць «кулакамі». Гэта ён некалі праводзіў палітыку хутарызацыі і дапамог многім пайсці на пасёлкі, а сваім бацькам раіў, каб развівалі, узбуйнялі гаспадарку, каб не баяліся, наймалі, калі спатрэбіцца, бо гэтага савецкая ўлада не забараняе. Ён раіў ім адысці на хутар, на пасёлак, бо так лягчэй будзе паставіць на ногі гаспадарку.

А цяпер ён крычыць пра бязлітаснае змаганне з кулакам!, пра ліквідацыю кулака як класа! Ён бегаў, як апантаны, па хаце: што рабіць? Ён ужо не мог цяпець прысутнасці жонкі, якая стала яму, як ніколі, чужой і нялюбай.

Ён, успомніўшы Рачкоўскага, раптам развязаў сваё непаразуменне. Трэба працаваць. Трэба давесці сваёй самаадданай працай, што ўсё гэта было выпадковае, што ён сумленны і праўдзівы сябра свае партыі. Трэба ўзмацніць тэмпы, рашуча штурхнуць з месца работу. І трэба пачаць са сходу!

Сход назначылі праз два дні. Усё абыдзеца добра, і ніхто ні аб чым не даведаецца. Ён нават піша ліст да бацькоў і раіць ім самараскулачванне: прадавайце, аддавайце ўсё, проста выкідайце вон, аставайцеся голяы, але без ганебнае пячаткі. Неяк пражывём. Запісвайцеся, калі прымуць, у калгас, і працуйце так, як працавалі на сваёй гаспадарцы — шчыра, старанна. Аде потым Карызна рве і спальвае бацькаў ліст і свой адказ.

Гледзячы ў вокны сялянскіх хат, ён бачыў, быццам наяве, сваё дзяцінства, сваю сям'ю... Выходзіць, што супраць сваіх родных ён змагаецца цяпер разам са сваёю партыяй, супраць іх гатуе сваю вялікую нянавіць...

Аднак сход, на які Карызна ўскладаў вялікія надзеі, быў сарваны. Гэта быў правая. Яго, бясспрэчна, добры і поўны даклад з гарачымі і гучнымі лозунгамі быў сустрэты ледзяным маўчаннем. Ніхто не хацеў гаварыць. А потым закрычалі бабы. Кінулася ратаваць сітуацыю Таццяна, аде яе і слухаць не захацелі, абражалі нават: «Табе толькі калгас і трэба. Там многа будзе...»

Андрэй Шыбянкоў гаварыў аб помсце, аб расплаце за здзек, за пакуту, ён пагражаў блізкай расплатай. І ўсе ведалі, каго ён мае на ўвазе, — Цімафея Міронавіча Гвардыяна. Усім рабілася жудасна, бо зусім блізка падступала нянавіць Шыбянка да свайго даўняга і заклятага ворага. Здавалася, што зараз, во тут і пачнецца тая невядомая справа. Іскрай у бочку пораху стала выступленне маламожнага селяніна Прохара, злога, усяго сатканага з дзіўнай усеагульнай крыўды. Пасля яго ўжо мужчыны загаралі, што не жадаюць ніякіх калгасаў. Гвардыян жа выступіў і сказаў, што людзі «не нафпроціў калгаса», але хай спачатку выступяць тыя, хто «спецыяльна на гэта пастаўлены».

Трэба было выступаць Віктару, але ўзняўся са свайго месца даўгі калматы Пацяроб і, схіліўшыся да Карызны, жаласна запытаў: «Сымонка! Лупсянуць?» — «Смалі, браток, толькі не надта», — даў згоду Карызна. І Пацяроб «лупсянуў» так, што Зелянюк папярэдзіў Карызну: «Трэба спыніць яго — ён разгоніць сход». Карызна і сам гэта разумеў, але яго распаліў начальніцкі тон блазняка: «Я сам ведаю, што мне рабіць».

Пацяроб крычаў, махаў рукамі, лаяўся, пагражаў. Скончыць яму не далі. У зале ўзняўся страшэнны гармідар. Карызна ўсхапіўся з месца. Але на яго глядзелі з варожасцю і чакалі толькі першых елоў, каб наладзіць яму такую ж абструкцыю, як Пацяробу. І Карызну прарвала. Ён ненавідзеў усіх за ўсё: за няўдачы з калектывізацыяй, за

свае страхі, сумненні, за свае старыя грахі, за бацькоў сваіх, за жонку, за Зеленюка, за ўсё, што атручвала яму жыццё.

Ён стаў крыгчаць. Ён стаў лаяцца. Ён стаў пагражаць. Ён разышоўся яшчэ горш за Пацяроба.

Абураны народ стаў дэманстратыўна пакідаць сход. Пацяроб ваяваў ля дзвярэй, роў, затрымліваючы сялян. Тлум узняўся яшчэ мацнейшы.

Па сходзе Зелянюк сказаў Карызну, што той праваліў калектывізацыю, сарваў сход. Суцешыла Карызну Вера. Ёй толькі і даверыў ён сваю тайну. Вера абяцае нікому пра гэта не расказаць і раіць зрабіць так, «каб было добра, каб усё было чысценька». Ён пераканаўся, што ў гэтай самай паалітычна свядомай актывісткі не менш, а можа і больш, чым у звычайнай жанчыны, простае жаночкае ласкі.

Усю ноч у чорную бязлітасную цемру глядзела Марына Паўлаўна, дарэмна спадзеючыся на лепшыя перамены ў сям'і.

Частка другая.

Зелянюк піша ліст сваёй каханай Стасі. Піша пра ўсе свае радасці і трывогі, піша пра тое, што асабліва яго засмучаюць «стасункі з сакратаром ячэйкі», што з ім ужо былі жорсткія сутычкі, піша пра тое, што чалавек гэты перажывае цяпер, а праўдзівей, сам робіць сямейную трагедыю. «І гэта так шчытна ўплятаецца ў ягонае жыццё, грамадскую працу, што нават цяжка сказаць, што на што робіць уплыў і што чаму прычыняецца».

Сівалапаўскія актывісты, на вялікую Зеленюкову радасць, вырашылі не чакаць Сіўца і не марудзіць, а ўзяць ды арганізаваць свой асобны сівалапаўскі калектыв, а хто пажадае — няхай далучаецца.

Бачылася Зеленюку ў гэтым патрыятычным задзірыстым настроі і штосьці няпэўнае, што трывожыла яго. Аднак, памеркаваўшы, ён прыйшоў да высновы, што настрой створаны, глеба гатова, марудзіць нельга, трэба сеяць, каб не спазніцца, каб не ахаладзеў запал і рашучасць. Будзе прыклад Сіўцу. Хай сабе і канкурэнцыя, гэта не пашкодзіць, а яшчэ больш паспрыяе агульнаму руху.

Гаалей, узрушаны падзеямі, што развіваюцца вакол яго з бурнай няўхільнай напорыстасцю, а галоўнае, што ніяк не можна дайсці глыбокага іх сэнсу, закінуў, заняў сваю «цыркулярную» бяздымную печ і іншыя свае вынаходствы. Не тое ў галаве!

І рушыў стары мудрагель у цудоўную сваю экспедыцыю: ён хоча пачуць нейкае мудронае, усеабдымнае слова, якое б маланкай асвяціла б яму затуманены краявід.

Пачаў з Плакса. Паказаўшы таму карандаш, спытаўся, ці спакойны той, бачачы і ведаючы, што гэта карандаш. Пачуўшы, што «няма ніякай прычыны турбавацца», павёў свае творчыя шуканні далей: «А вось каб ты бачыў і не ведаў, што гэта... Га? Ці быў бы ты спакойны тады?»

Філософ зразумеў мову філосафа, зразумеў, што таго непакоіць, і адказаў: «Кажуць, што людзі пнуцца ў сацыялізм. Але дзе ён, той сацыялізм, я не ведаю, Галілей. Гэта — не карандаш...» Плакс пусціўся ў крайнюю філасофію і параўнаў усё, што дзеецца, з камком зямлі, які шпурнулі і над якім людзі «капаюцца і ўсё думаюць, што гэта яны насур'ез». Галілей на тое з сярдзітым дакорам сказаў, што людзі ўсё робяць насур'ез, а зямля — не камок. Не задаволіла Галілеевай глыбока практычнай істоты і Плаксава абгрунтаванне таго, што ўсё робіцца стыхійна, што ўсё будзе пакрышана, знішчана, але гэта будзе добра, бо гэта трэба: «Перш чым сеяць, трэба падрыхтаваць глебу, трэба павыкарчоўваць старое карэнне...» Шыбуе далей стары мудрагель, апанаваны яшчэ вастрэйшым, чым раней, непакоем.

Сакратар сельсавета Цівунчык на Галілеева пытанне «што гэта ў нас цяпер робіцца ўсюды?» параіў пацікавіцца ў старшыні. Пацяробу ўсё было ясна: «Што праводзіцца, пытаеш? Праводзіцца калектывізацыя ... і ліквідацыя кулацтва як класа... А ці разумеш ты, мой даражэнькі, хто гэта ўсё праводзіць? Гэта праводзіць партыя і савецкая ўлада. Улада ... разумеш? А хто ідзе насупраць — супраць каго ён ідзе, га? Супраць каго ён ідзе, мой даражэнькі?»

Тую «навуку» Галілей замацаваў на Гвардыяне. Але той выдаў Галілею загадкавы нарыхтаваны на падобны выпадак выраз: «Калектывізацыю вядзе савецкая ўлада, супраць яе няможна ісці. Хто супраць калгаса — той вораг савецкай улады...»

Зеленюку Галілей адважыўся паставіць пытанне рубам: «Навошта гэта ўсё... супраць каго вы ўсе ідзіце, га?..» І нават канкрэтызаваў пытанне: ці толькі супраць кулака Гвардыяна, супраць каго яшчэ пасля?

Адказам Зеленюка Галілей быў незадаволены. Што далей гаварыў Зеленюк, то ўсё больш і больш безуважны рабіўся ягоны твар і вострыя вочкі самапасам разбягаліся на бакі, шукаючы для сябе якой-небудзь новай спажывы. І не ўправіўся Зеленюк скончыць, а стары ўжо выбягаў з хаты, нібы баючыся, каб не спасцігла яго на хаду яшчэ якое тлумачальнае слова.

Зеленюк падзяліўся сваёй радасцю з Карызнам: у Сівалапах арганізоўваўся свой асобны калгас з перакананых энергічных сяброў, а не пад прымусам. І сустрэў не проста нязгуду, а лютасць сакратара ячэйкі. Карызна нават быў задаволены, што нарэшце мае магчымасць

даць адкрыты бой Зеленюку, да якога здаўна адчуваў глухую варожасць. Каб не ён, зусім па-іншаму пайшла б у яго праца, куды большыя былі б удачы. Ён, безумоўна, ён суне яму палкі ў кола! І Карызна з ліхаманкавай паспешнасцю бярэцца за падрыхтоўку сутнасці справы, якая будзе стаяць на ячэйцы. Аднак кожны новы дзень прыносіў яму ўсё новыя непрыемнасці. Разлука з Марынай Паўлаўнай, якая сабрала ўсе свае клункі і з дапамогай Галілея перабралася да Таццяны (дзе разводкі ў адной хаце!), выклікала аднадушнае асуджэнне грамадскасці, асабліва сярод жанчын. Іранічна-зларадныя ўсмешкі адчуваў ён за спіной, недаверліва-насярожанай маўкліваасцю адказвалі яму ў час выступленняў. Варожыя элементы аднаго яго датычны факт адразу запісалі ў свой актыў: «Во, бачыце, як яны робяць?»

І ў гэтую якраз пару зноў прыйшоў ліст ад бацькоў. У лісце яны паведамлялі, што іх раскулачылі, адабралі ўсё чыста, прасілі нясмела, каб прыслаў грошай. Звярыны страх апанаваў Карызну і пераплятаўся са шчымлівым жалем да бацькоў, з прагным жаданнем дапамагчы ім. Адчуванне віны даводзіла да страшэнных згрызот, да душэўнага самакатавання.

Вязмо заціскалася. Так і не знайшоў Карызна ніякага выйсця са свайго становішча, а забытваўся ўсё больш.

З такім настроем прыждаў Карызна таго «гістарычнага» ў сівецкім маштабе партыйнага сходу, на якім абмяркоўвалася пытанне іхняй спрэчкі з Зеленюком. Было, было ў яго жаданне пайсці да Зеленюка, дабрадушна паціснуць яму руку і сказаць, што той мае рацыю са сваім сівалапаўскім калгасам, але нядобрае, брыдкае, зладзейскае перамагло. Ён свядомы пайшоў на ўчынак, які са шкодаю для агульнай справы задавальняў выключна асабістыя яго імкненні. Яго прынцыповасць і непахіснасць, акрамя задавальнення ўласнага гонару, павінна ў значнай меры выкупіць грахі мінулага, грахі бацькоў.

«Асноўная» справа стаяла сціпла ў рубрыцы «Рознае» і называлася так: «Аб праявах партызаншчыны ў працы т. Зеленюка».

Карызна гаварыў пра тое, што Зелянюк цалкам самастойна, без пагаднення з партыйнай ячэйкай вырашыў пытанне аб арганізацыі ў Сівалапах асобнага калгаса, што супярэчыць планам калектывізацыі сельсавета і з'яўляецца парушэннем партыйнай дысцыпліны.

Зелянюк здзіўся, што «зробіў злачынную памылку», але прасіў і вымагаў, каб пасля абмеркавання яго справы паставілі пытанне пра сівалапаўскі калектыў. Усе маўчалі.

І тут саладжавы-мілосным, як заўсёды, тонам («Даражэнькі мой, любачка мая, золатка...») пачаў Пацяроб, каб потым нязменна перай-

сці на сваё, пацяробаўскае — рэзкае, грубае, нахабнае. Пацяроб трыумфаваў і, апетытна бразнуўшы аб бок наганам, сеў на месца. Пацяроб быў наскрозь чалавек адміністрацыйны і не любіў малімо-ніцца. Першая яго акцыя, якой ён адгукнуўся на шырокі рух рэ-канструкцыі, была тая, што ён начапіў на сябе наган.

Эфект ад спектакля быў бы поўны адразу, калі б не Віктар, які падтрымаў «прэпазіцыю» Зеленюка. І Якуб Дакота пацікавіўся, прычым настойліва, каго мае на ўвазе раскулачваць Пацяроб, і ўвёў таго ў досыць прыкрае замяшанне. І ў заключэнні прывёў ясныя довады, што ўтварэнне сівалапаўскага калгаса зрушыць з месца ўсю справу калектывізацыі наогул ва ўсім сельсавеце.

І ў Карызны да злосці і нянавісці памалу далучылася няясная трывога, а следам неразлучны яго спадарожнік апошніх дзён — няўхільны страх. І тут жа з'явілася адчайная думка, якая зараз жа абярнулася ў цвёрды намер.

Сымон Карызна ўстаў і дрыжачым голасам заявіў, што перака-наўся аканчальна: у ячэйцы ёсць сакрэтная групоўка, якая злачын-нымі метадамі фракцыйнай работы праводзіць сваю асобную лінію на зрыў плана калектывізацыі.

Усе ўжо здрыгануліся і спалохана азірнуліся, шукаючы крыніцы дзікага, цалкам нестасоўнага да моманту гутаркі. І ніхто ўжо не наважыўся больш гаварыць, калі ўзнікла такая далікатная і палітыч-ная справа.

Назаўтра ж Сымон Карызна паехаў у раён да Рачкоўскага. Пачаў з таго, што паведаміў старшыні РВК пра развод з жонкай. Юрлівым смехам адрэагаваў Рачкоўскі, бо сам некалькі разоў разжэньваўся, і гэта ніколькі не парушала яго шчасця. Лёгка, вясёлы падыход Рач-коўскага да сямейнай трагедыі Карызны спачатку непрыемна ўкалоў, але хутка стала і самому лёгка і весела.

Пагаварыўшы пра тое, як праводзілі некалі хутарызацыю, як слаўна тады жылося: «Эх, каб цяпер туды... Ну і запішчалі б у мяне кулачкі... Расхутарызаваў бы іх так, што і не агледзеліся б...»

Карызна нясмела напамніў, што, выходзіць, тады рабілі памыл-ковую справу. Рачкоўскі на гэта адказаў, мерна выстаўляючы слова на слоўце: «Дрэжны той майстар, што, зрабіўшы няўдалую шкодную рэч ... будзе клапаціцца над ёй, будзе ахаць, охаць, енчыць, стаг-наць... Добры майстар возьме і адным махам — без аніякага жалю - разаб'е ці разломіць тую рэч. І зробіць гэта з большай рашчучасцю і нават злосцю менавіта таму, што гэта ягоная рэч, зробленая ягоная рукою. Бі, Сымоне, варушы ўсё да грунту, пераварачвай, і канец...»

І тады Карызна прызнаўся Рачкоўскаму, расказаў пра бацькоў, пра тое, як сам даваў ім некалі грошы на гаспадарку, і парады адпаведныя таксама.

І Рачкоўскі параіў ўсё перацяць, плюнуць на ўсё, «выкінуць усё к чортавай матары» — адным ударам усё перацяць: «Калі ты — сцэрва, скажам, дык гэта яшчэ паўбяды. А калі ты сцэрва ды яшчэ кожную хвіліну думаеш пра тое, што ты сцэрва, смакуеш гэта, упіваешся гэтым, дык ты тады — дзве сцэрвы...»

Карызна зноў нагадаў, што бацькі просяць, каб прыслаў грошай. Рачкоўскі прарактаў, што ўсе яго былыя жонкі як адна таксама просяць грошай, проста рады не дасі, каб на іх ліхалеце.

Гэтак жа лёгка і хутка вырашылі справу і з Зеленюком: праз два дні Зеленюк атрымаў з раёна паперку, у якой яму прапанавалі зараз жа пераехаць на працу ў другі сельсавет.

Подлая грымаса хутарызацыі яшчэ падміргвала Карызну нейкі час, але ён перамог сябе, бо галоўнае — у самім сабе. Перацяць трэба адным ударам — і тады само па сабе развяжацца ўсё. І Карызну здаецца, што ён ужо зрабіў гэты «адзін удар» — перарваў ніці, якія вязалі яго з мінулым, з бацькамі. Прышло адчуванне поўнай волі, поўнай маральнай незалежнасці.

Да ўсяго Вера Засуліч з яе чутым жаночым інстынктам прыйшла яму на дапамогу і сваёй мілай, салодкай ласкай зняла прыкрае пачуццё, суцешыла, запэўніла, што кахае яго...

Частка трэцяя.

«Высачайшая камісія па такіх-та і такіх-та справах» дабралася да Гвардыяна. І ён, пакорна схіліўшы галаву перад цэлым натоўпам, які з няцярплівасцю чакаў пачатку цікавае працэдуры, пайшоў адмыкаць свае адрыны і свірны.

Старшынёй калгаса «Наша перамога» ў Сівалапах выбралі Якуба Лакоту, а сакратаром з яго прапазіцыі — Мікіту Лаўрынёнка, маладога кемнага гаспадара, што спрабаваў некалі вучыцца на агранома. Не толькі ад цудоўнай працы, але і ад прыемных поглядаў Таццяны пачынае тухкаць у хворых грудзях Якуба з недазволенай заўзятасцю сэрца. Можна, той погляд тоіць незразумелае яму салодкае абяцанне? З ад'ездам Зеленюка шансы яго на шчасце з Таццянай узраслі. А вось Віктару бадай штодня даводзілася зазнаць на сабе гнеў Карызны, адчуць беспрычынную да сябе нянавісць. Віктар разумеў, што гэта Карызна перанёс на яго ўвесь комплекс пачуццяў, які раней меў да Зеленюка, але стрымліваў сябе і маўчаў. Добра што з Аўгінькай спра-

вы пайшлі ў жаданым для Віктара накірунку: яна папрасіла прынесці кніжак пачытаць, бо «таксама пісьменная і не дурная якая». Гэтым яна таксама выказана сваё вялікае ўзрушэнне і непакой, злосць на тое, што апошнім часам Віктар стаў сустракацца і дружыць з прыгожай разумнай маладзіцай Таццянай. Супакоіла Аўгіньку тое, што з Таццянай Віктар чытаюць адно аднаму лісты ад Зеленюка. І Віктар пачуў пад нагамі цвёрды дол, з законнай смеласцю абняў сваю каханую, даводзячы ёй, што ён даўно ўжо кліча яе ісці разам, з людзьмі. Аўгінька з радасцю пайшла б, але «што татка скажа?». Многа было клопатаў закаханым праз тое, што сівалпаўскі селянін-серадняк Малах Загароўскі ўпарта не пісаўся ў калгас, але яны цярпліва чакалі лепшых для сябе стасункаў.

І дачакаліся! Усе дачакаліся, толькі мала хто дачакаўся таго, пра што марыў...

Скончыўшы раскулачванне ўсіх прызначаных да гэтае меры сівецкіх гаспадароў, Пацяроб пачаў запісваць у калгас.

Геніяльны пацяробаўскі план запісу быў прасты і радыкальны. Назаўтра зранку разам з некалькімі добраахвотнікамі Пацяроб пачаў з хаты ў хату абыходзіць мястэчка. Што ён рабіў, зайшоўшы ў каторую хату, якія ўжываў метады агітацыі і прапаганды, гэта заставалася на яго шчырым пацяробскім сумленні, але выходзіў ён адусюль з гордым выгладам пераможцы.

Але ўжо ў сёмай хаце не было гаспадара. У восьмай таксама. Тое самае ў дзевятай. Пацяроб зразумеў, што гэта значыць. Не міргнуўшы нават вокам, ён перайшоў на другі канец — і ўсё пайшло ў надзейным парадку.

Але ўжо прыблізна ў сёмай хаце зноў не аказалася гаспадара. Пацяроб нейкі час стаяў, абмяркоўваючы неспадзяваную сітуацыю, а потым стукнуў далонню ў лоб, што ў перакладзе на старагрэчаскую мову азначала: «Эўрыка!» І змяніў тактыку.

Ён браў хаты не ў рад, адну за адной, а ўроскідзь, нечакана з'яўляючыся то ў адным, то ў другім канцы мястэчка. Гэта давала больш працы яго цыбатым нагам, але гарантавала пяцьдзесят працэнтаў удачы.

Па мястэчку пайшоў дзівосны рух. Гаспадары пераходзілі з хаты ў хату, ад суседа да суседа, ад сваяка да сваяка, каб не трапіць на вострае вока страшнага калектывізатара. Тады ён пачаў практыкаваць такія дыверсіі: намеціўшы пункт атакі, дэманстрацыйна абмінаў яго, падаючыся ў іншы бок, але раптоўна варочаўся і, як каршун на высачаную з гары ахвяру, кідаўся на няшчасную халупу. Потым ён прымяняў сістэму папярэдняй выведкі, скарыстаўшы пару спрытных,

дэтэктыўна настроеных падшыванцаў, якія рэгулярна даносілі яму, у якой хаце былі гаспадары. Галілей застаўся некалектывізаваны, бо пышнае безладдзе, якое панавала ў яго хатцы, распацешыла нават Пацяроба. Тут было ўсё, апрача самога гаспадара, і Пацяроб махнуў рукой: што ты возьмеш з такога вар'ята?

Карызна трыумфаваў. Ён быў найўна ўпэўнены, што гэтае дасягненне (пратакол з подпісамі пераважнай часткі сівецкіх гаспадароў!) — вынік яго новай цвёрдай і пэўнай лініі. Каго ж выбраць за старшыню? Пацяроб прапанаваў Андрэя Шыбянка. У Карызны была боязь, якую абуджалі ў ім частыя візіты Шыбянка да Веры. Скрыгаў Карызна зубамі, калі застаў Шыбянка ў каханай: «Табе гітару ў рукі, а не калгас...» Да ўсяго тая нянавісьць, якая насіла і ўносіла Шыбянка, згасла разам з энергіяй у час раскулачвання Гвардыяна — Андрэй Шыбянок ураз вытхаўся, як адкаркаваная пляшка эфіру. І астаўся ад яго нікчэмны гультай і валацуга. Галілей трапна калісьці зазначыў, што ў ім не чалавек кіруе злосць, а злосць кіруе яго.

Зноў збірае Карызна сход, каб далучыць Сівалапы да Сіўца. У кожнага расла трывога і глухое незадавальненне, бо ўсе бачылі, як складаўся сівецкі калгас, і адчувалі, што такі пачатак не вяшчэе нічога добрага. З'явіўся нават настрой зусім больш не ісці ў калгас. Нават эфектная прамова Пацяроба з цэлай чарадой «хай жыве» ў канцы не растапіла маўклівага лёду натоўпу. Зала застыла ў хмурай нязрушнай маўклінасці.

Пацяроб зноў трыумфаваў, а Карызна добра разумеў, што ўсё гэта не так, як трэба. Ён са шчымлівым болей адчуваў глыбокі фальш пацяробскага трыумфу, але ўжо не мог надаць падзеям іншы кірунак.

З таго панурага сходу ўсе разышліся з адчуваннем няпэўнасці ў перспектыве заўтрашняга дня. Галілей быў збянтэжаны гэтым сходам, дзіўны непакрой яго распаліўся новым трывожным агнём: «Хто яго ведае... ага... Як рэвалюцыя, дыктлум бывае вялікі... крычаць людзі... мітушацца... Можна, і няма ніякай рэвалюцыі... ага... можна, адно папужалі...» Якуб Дакота параіў не браць так блізка да сэрца, на што Галілей запярэчыў, што без сэрца чалавеку няможна, бо «без сэрца розум высахне ў чалавека». Якуб жа хітравата даводзіў, што рэвалюцыя «не мае жалю, дык, значыць, не мае і сэрца». Гэта яшчэ больш устрывожыла Галілея, ён заўпарціўся, што рэвалюцыя ад сэрца ідзе, што яна любіць людзей і шкадуе іх... «Б'ючы шкадуе... вось...»

Аднойчы ён, змардаваны назойлівай турботай, увайшоўшы ў «габінет» Дакоты, бесцырымонна замінаючы яму, закудгячыў пра цара Ляксандра і яго супраціўніка Гардзея: «Гардзею той завязаў быў дужа мудроны вузел і ў наругу цару Ляксандру — на, кажа, развяжы, калі

ты разумней за мяне... Дык цар, не патрапіўшы, ага ... выняў меч і раз ... перасектой вузел ... ага... перасек...»

На пытанне Якуба, хто ж з тых дваіх быў разумнейшы, затрос барадзёнкай: «Дурны быў цар... Дурны Ляксандр. Сячы кожны патрапіць... А хай развяжа, ага... хай развяжа!»

Якуб зразумеў, што стары гаворыць пра Пацяроба, і спакойна зазначыў, што бываюць такія моманты, што трэба дзейнічаць рашуча і смела. Стары дзівак зусім распаліўся: «Не рашучы ён... Не смелы ён... Ён рызыконт! Ён бурыць... ён разбурае... усё разбурае...»

На довад, што ў жыцці заўсёды дзейнічаюць дзве сілы (адна разбурае, а другая будзе), што Пацяроб разбурае, а Галілей сёе-тое будзе, страшэнна спалохаўся Галілей такога параўнання: «Ён і мае разбурыць... ага... ён разбурыць...»

І Карызна рынуўся ў абнімкі адчайнай пацяробаўшчыны, бо, апроч гэтага замарачнага гону, не бачыў больш спосабу вырвацца з вязьма супярэчнасцяў. Сымон адчуваў ужо ніколі не знаны дасюль уздым. Сівецкі сельсавет ішоў сямімільнымі крокамі да суцэльнай калектывізацыі, але Карызну апанавала жудаснае адчуванне няпэўнасці. Суцяшаў Пацяроб: «Абцярэбім усё на першы нумар. Не бойся, Сымонка!.. За мной — як за каменнай сцяной...»

Карызна з трагічнай паступовасцю траціў Веру Засуліч. І сам быў у тым вінаваты. Яе рамантычная і наскрозь жаночая натура прагна шукала сабе героя, а ён сваім вечным самазнібеннем, сваім недадужным енкам і скаргамі разбіваў усе яе намаганні знайсці сабе такога героя і аддана ісці з ім да канца. А ён не вытрымаў свае гераічнае ролі — ён зноў стаў самім сабой. І ўбачыў нарэшце, што стаў ёй проста дакучаць, тады асыпаў яе плоймай балючых папрокаў.

Развязка намецілася з таго дня, як пачалі ў Сіўцы абагульняць жывёлу. І пайшла па Сіўцы ніколі не бачаная і не чутая завіруха. Вуліцы агаласіліся плачам, праклёнам, лаянкай. Віктар прыбег да Карызыны і далажыў, што Пацяроб такім гвалтам разваліць усю справу, на што Карызна абазваў яго блазнюком і загадаў не торкаць носа, куды не трэба. І сапраўды, хутка пасыпаліся заявы аб выхадзе з калгаса.

Апошнім крокам да падзення Карызыны стала бюро, на якім ён паведаміў, што неабходна пачаць высяленне «найзласнейшых з кулакоў, якія актыўна змагаюцца супроць... савецкай улады». У спіс трапілі не толькі сераднякі, але і беднякі. Успомніў Пацяроб пра Сівалапы і прапанаваў «залаценькім» калупнуць «гэтага самага Малаха Загароўскага». Усе бачылі відавочную недарэчнасць высялення гэтага спакойнага беззаваднага серадняка, але маўчалі. Моцнай патугай волі суняў сябе і змаўчаў Віктар. Адчай яго быў бязмежны, але нават Якуб

Лакота сказаў, што «калі ты атрымаў няправільны, на твой погляд, баявы загад, ты мусіш перш яго выканаць, а потым абскардзіць...»

Пра высяленне Таццяна сказала са смелай злосцю: «Шалеюць яны, во што... Нешта есць нутро катораму, дык ён на людзях спаганяе. Не будзе з гэтага ладу...»

Марына Паўлаўна, якую пераводзілі на працу ў раён, у жанаддзел, здагадалася, каго мела на ўвазе Таццяна — Карызну найперш. На развітанне Марына Паўлаўна спрабавала вярнуць Карызну да розуму, але ён адказаў ёй холадна і спакойна: «Рэвалюцыя без ахвяр не бывае... Каб ісці наперад, трэба церабіць дарогу...» Дарэмна яна даводзіла, што ён ідзе не той дарогай, што ён носіць у сабе атруту і сам не хоча пазбыцца яе, што ён мучыць сябе і праз гэта другіх.

Дрэнны ліпучы жаль апанаваў Віктара, калі ён высяляў сям'ю сваёй каханай. Толькі напяўшы ўсе свае сілы, ён стрымаўся, каб не заплакаць і не закрычаць; «Аўгінька, любая мая, я не вінават... я сам ведаю, што гэта несправядліва і непатрэбна, але я мушу рабіць так, бо маю баявы загад!..» Тон, з якім Аўгінька сказала: «Зарэж мяне лепей... Віця, зарэж мяне... Во табе нож... Віця, я не буду злавацца...» — кроіў Віктару сэрца.

І шчаслівая выпадковасць ды здаровы конскі інстынкт няўтомнай шаўлюжкі прывялі нарэшце камсамольца Віктара ў патрэбную вёску. «Братачка!..» — толькі і вымавіў юнак, убачыўшы свайго сябра Зеленьюка, і горка заплакаў. Адразу змораная без меры шаўлюжка павезла іх у цемры і завеі ў раён да сакратара райкома таварыша Гайдука. Словы таго, сказаныя ў тэлефонную трубку, гучалі для Віктара цудоўнай райскай музыкой: «Усіх перасяленцаў з Сівецкага сельсавета затрымаць да выяснення справы...»

Вязьмо зацягнулася і падвярнулася пад самае сэрца даўкім балючым вузлом чорнае роспачы, калі Карызна ўбачыў нечаканых гасцей, сярод якіх быў і ненавісны Зеленьюк. Карызна зразумеў усё. «Нам не ўпершыню цяпець за рэвалюцыю», — сучышаў Пацяроб. Ідучы ад яго, Карызна сам сабе дзіваваў: «Няўжо я мог плячо ў плячо працаваць з гэтым чалавекам?»

Засталася апошняя надзея — на Веру. Пайшоў да яе. Але там яго месца ўжо было занята. Андрэй Шыбянкоў іграў на гітары і нават не падумаў, як раней, пакінуць іх з Верай адных, пакуль тая інтымным голасам не папрасіла яго сама, паабяцаўшы Шыбянку, што яшчэ пагаворыць з ім, калі ён прыйдзе потым. І тут Карызну ўсё стала ясна. На яе папрокі, навошта ён так зрабіў, Карызна падумаў, што яна сама старанна дапамагала яму рабіць «не так, як трэба». Нагадаў ёй, як яна яго навучала старацца, «каб усё добра было, і ўсё чысценька,

каб ніхто ні да чаго не мог прычачіцца». Свой поўны крах патлумачыў ёй так: «Няма мінулага ў мяне... разумеш? Будучыня — глупства, а галоўнае мінулае... Звычайна кажучь іначай, а ў мяне, наадварот, акурат так... Няма на што абAPERціся, каб ступіць у будучыню... Няма падставы, як кажучь, будучыні...»

Вера заплакала, жадаючы яму шчасця. Але Карызна навучыўся нарэшце разумець, што жаль - гэта яшчэ не зусім каханне.

Калі ў сельсавеце працавала камісія, увайшла прыгожая дзяўчына. Яна адразу падалася да Зеленюка. Закаханыя сустрэліся, але сустрэча была атручана холадам і папрокамі Стасі, чаму Зелянюк маніў ёй, не паведаміў раней усяго, схаваў сапраўднае імя свайго супраціўніка, а яе — бацькі. Стася не захацела размаўляць з Зеленюком, бо лічыла яго вінаватым ва ўсім. Карызна ж сказаў дачцэ: «Ён ні ў чым не вінават. Вінават я». Аднак і гэта не ўратавала ад разрыву адносіны паміж закаханымі: «...Калі мне будзе патрэбна, я буду лічыць, што ты загубіў майго бацьку...»

Стася пайшла да сваёй сяброўкі Веры Засуліч. Цалкам супакоіла Стасю і прымірыла з Верай прызнанне сяброўкі, што тая, хоць і шкадуе Карызну, але выходзіць замуж за Шыбянкова. Стася сказала на развітанне: «Ты хоць вялікая шэльма, але папраўдзе, слаўная дзеўка». Вера Засуліч шчасліва ўсміхнулася, што ўсё скончылася для яе найлепшым чынам.

Справа Карызны, Пацярба і некаторых іх папалчнікаў разглядалася на пашыраным пасяджэнні бюро райкома.

Карызна слухае пра бясконцую чаргу ўласных злачынстваў, быццам гэта не ён зусім, не Карызна, іх учыняў. З усіх сваіх непрыяцеляў і ворагаў (дзіўная рэч!) найбольшую непрыязнасць адчуваў Карызна да свайго лепшага друга, да Рачкоўскага. Найчарнейшымі фарбамі маляваў Рачкоўскі ўчынкі Карызны, у душы якога падымалася неўтаймоўнае абурэнне: «Ці не ты веў мяне на іх, ці не ты кіраваў...»

Рачкоўскі нібы адгадаў Карызнавы думкі і папярэдзіў яго: «Мы ўсе памыляемся... Партыя ведае пра мае грахі... Але партыя ведае і тое, што я гэтыя грахі свае — во... Адным ударам... Помніш, я казаў табе, га? Адным ударам? Во!..» І так ударыў кулаком аб стол, што ўсё задрыжала і заенчыла ў раптоўным спалоху.

Калі Карызну раптам прапанавалі слова, сказаў зусім выпадковае: «Я стараўся рабіць так, каб было добра...» І тут жа сам сябе злавіў на двузначнасці свайго адказу: «Каму добра - партыі ці сабе?» Яго словы зрабілі на прысутных дрэннае ўражанне. «Трэба было сказаць ... Трэба сказаць...», — ліхаманкава думаў ён, але гаварыць было позна.

Паклаўшы на стол партбілет, паспешна выйшаў з райкома.

Зелянюк настойліва прапануе яму ехаць з ім разам, працаваць на заводзе, каб «здабываць назад сабе тое, што разам страцілі». Здзіўся Карызна: «Што мы страцілі разам?» — «Ты — партбілет, а я ... А я — Стасю...»

Агульным сходам сівецкага калгаса заканчваецца падзеі, апісаныя ў рамане. Якуб Лакота, перш чым рабіць даклад, прапанавалі паглядзець выстаўку, зробленую Галіеем на падставе дакладных планаў. «Гэтага мы можам дасягнуць за якіх 5-10 год. І дасягнем, мусім дасягнуць, абы ахвота была, энергія ды дружнасць!..»

На выстаўцы быў Сівец, праўдзівей, тое месца, дзе стаяў цяпер шэры, нязграбны, загрузлы ў непразрыстым брудзе Сівец. Тыя самыя ўзгоркі, тая самая паміж іх віхлястая рэчка. Але ж чаго толькі не нагарадзіла тут гарэзлівая фантазія Галіея! Роўныя, чыстыя, асветленыя электрычнасцю вуліцы, новыя вялікія дамы дзіўнай, у свеце нябачнай архітэктуры...

Гэта была папраўдзе цудоўная работа. Але і тут не абышоўся стары Галіей без вечнага свайго дзівацтва — сярод усяе гэтае роскашы, як бародаўка на чыстым здаровым целе, тырчала ў поўнай сваёй красе мізэрная, убогая Галіеева хацёнка, і над ёй, як дзікі недарэчны ўбор на галаве вар'ята, узносіліся непамерна вялікія, грамазdkія крылі ветрака.

Што хацеў паказаць стары мудрагель гэтым сваім дзівачлівым жартам?

Плакс дагнаў свайго прыцеля на цёмнай сівецкай вуліцы і дапытваўся ў Галіея, чаму ён не бачыў на выстаўцы чалавека: «Чаму ты, Галіей, якога новага чалавека сабе не прымудраваў, га?»

Гэтае пытанне сівецкага мізантропа, відаць, задзела старому, і ён з павучальнай строгаасцю прабурчаў: «Новых людзей не трэба... Гэтыя людзі будуць новыя... Трэба, доктар, чалавека любіць... ага... трэба любіць...»

Цана — жыццё

Міхась Зарэцкі (Міхась Яўхімовіч Касянкуў, 1901-1937) — першы ў беларускай літаратуры, хто сказаў вострае і праўдзівае слова пра калектывізацыю і гады «вялікага пералому». І па мастацкай сіле сказае М. Зарэцкім можна параўнаць, бадай, толькі з сілай сказанага рускім пісьменнікам А. Платоновым у яго раманах «Катлаван», «Чэвенгур».

У рамане «Вязьмо», галоўным творы М. Зарэцкага, — пісьменніцае бачанне калектывізацыі, і выкрыццё антыгуманнай сутнасці

таталітарнага рэжыму. Зразумела, што такое бачанне калектывізацыі і такая, як у М. Зарэцкага, форма мастацкага яго выяўлення былі, фактычна, прысудам. Цана за яго слова — уласнае жыццё...

І не ўратавала пісьменніка ні рамантычная аздоба рамана, якой ён стараўся прыхаваць тую праўду, што бачылася не ім адным; ні вобраз Галілея, вясковага блазна-мудрагеля, праз які найперш і выяўляецца пісьменніцкае ўсведамленне народнай трагедыі (а блазнам жа дазвалялася без пагрозы жыццю гаварыць-блюзнерыць нават перад царом); ні шчаслівы, казачны, неверагодны канец, які прыдумаў аўтар для свайго рамана.

А жыццё — не казка са шчаслівым канцом, тым больш тое жыццё, тая трагедыя, аналагаў якой няма ў гісторыі чалавецтва. Рамантычнае каханне камсамольца Віктара і прыгажуні Аўгінькі магло скончыцца (і доказам таму — наша гісторыя, трагічны лёс не тысяч — мільёнаў!) толькі так, як каханне быкаўскіх Анюткі і Васіля Ганчарыка, ці пакутніцкай заўчаснай смерцю закаханых дзе-небудзь на лесапавалах пад Котласам ці Сыктыўкарам, як быкаўскіх жа Ганулькі і яе дачушкі Волечкі з аповесці «Аблава». Трэцяга не дадзена! Трэцяе паспрабаваў ажыццявіць быкаўскі Хведар Роўба — і быў загнаны родным сынам у тупік, у Багавізну, дзе Хведар і знайшоў сваю пагібель.

Міхася Зарэцкага ніяк нельга назваць нявіннай ахвярай сталіншчыны і бальшавізму. Ён вельмі «вінаваты» (за што і папалаўся жыццём) перад жудаснай машынай таталітарызму, бо ўжо ў самым пачатку яе шалёнага бегу паказаў увесь трагізм яго наступстваў для народа. Слова М. Зарэцкага — слова Прарока, яго папярэджанне пра небяспеку бегу да прорвы...

Асаблівага ўдзяння на чытача пісьменнік дасягае менавіта вонкавай парадаксальнай неадпаведнасцю зместу і формы рамана — апісаннем жудаснай праўды пра нерамантычныя абставіны і рамантычнай формай іх адлюстравання. І тым мацнейшае наша чытацкае ўсведамленне ўсёй той трагедыі, якую давялося зведаць, але не перажыць нашаму народу. Бо перажыць — гэта значыць адпакутаваць і выжыць. Большасць — не выжылі. А ў тых, хто ацалеў фізічна, было вынішчана ўсё: крэўныя сувязі, мінулае, памяць пра яго, спрадвечныя каштоўнасці і арыенціры — вынішчана душа.

Сіла і наступствы жудаснай машыны, што распачала «карэнны пералом», — злом у душах людзей. І настолькі вялікая тая сіла, што яна не пакідала чалавеку ніякай магчымасці застацца чалавекам у бесчалавечных абставінах. Хто ратаваў сумленне — плаціў жыццём. Вязьмом сціскала таталітарная машына розум і душу чалавека, такім вязьмом, што, каб ацалець фізічна, трэба было толькі секчы — секчы

па жывому, кроўнаму, дарагому, спрадвечнаму. Але і паратунак той быў толькі часовы, бо хто клапаціўся каб уратаваць цела, — траціў урэшце і душу, і цела таксама. На вобразе Карызны пераканальна паказаны марныя высілікі чалавека, які хацеў развязаць вязьмо, але у выніку — злом душы і яе вынішчэнне. Як слушна зазначае Галілей, «усё ламаецца, дык і чалавек мусіць ламацца».

Спеў Галілея «Мёртвых цел ляжаць пракосы, Кроўю краскі зацвілі» з'яўляецца і лейтматывам рамана, і выяўленнем пісьменніцкага ўсведамлення той велізарнай небяспекі, якую несла народу сталінская мадэль казарменнага сацыялізму.

«Лёс чалавека, шчасце чалавека, яго гонар — вось чым вымярае пісьменнік глыбінны сэнс сацыяльных зрухаў», — слушна вызначае адметнасць і наватарства рамана літаратуразнавец Т. Мушынская.

Толькі тыя абставіны чалавечныя і маюць права на існаванне, якія не руйнуюць лёсы, пакідаюць чалавеку права выбару без вынішчэння і страты душы. Чытачу відавочна бесчалавечнасць абставін і імі абумоўленыя ўчынкі герояў. Пісьменніцкае ўсведамленне, як павінна і як не павінна быць, вывяраецца спрадвечным, народным. «Вось як яны робяць!» — такое людское стаўленне да «рамантычнага» кахання Карызны і Веры Засуліч, у выніку якога разбурылася аснова асноў — сям'я. Разбурылі сапраўднае, а на яго руінах новага не пабудавалі. «Рамантычнае каханне» адразу ж рухнула, як толькі Вера Засуліч убачыла перад сабой не героя з адпаведнымі выгодамі, а раструшчанага абставінамі слабога чалавека — не пераможцу, а пераможанага. У любога яе сэрцу Андрэя Шыбянкова ёсць перспектыва і ўсё ў яго натуре неабходнае для таго, каб стаць менавіта «героем», якога патрабаваў той час. Што пасля будзе і з гэтым «героем», як і яго раструшчаць абставіны (а гэта, мы ведаем, было толькі пытаннем часу), Вера Засуліч не хоча ўбачыць і зразумець. Ды і не дадзена ёй гэта. У рамане такім бачаннем і ўсведамленнем валодае, бадай што, толькі адзін Галілей.

А гэта ўжо трагедыя не толькі літаратурных герояў. Гэта — трагедыя народа.

Кузьма Чорны

Пошукі будучыні

Пераказ зместу

Першая частка. Украдзенае маленства

I

Ішла імперыялістычная вайна 1914-1918 гадоў. Унь на самым ускрайку палетка ходзіць за плугам чатырнаццацігадовая Волечка Нявадавых. Сам Нявада больш за паўгода не шле пісем з вайны. Усе дні далёкая артылерыйская кананада па той бок Баранавіч глуха аддавалася ў нашых прасторах і абуджала чаканні самага горшага.

Хіба магла падумаць Волечка Нявада, убачыўшы на шашы фурманку, што гэта едзе на той растрэсенай фурманцы яе лес?

На фурманцы — труна. Хлопчык-падлетак, гаспадар фурманкі, адмаўляецца ехаць далей, пакуль не пахавае свайго бацьку, што не вытрымаў нягод бежанства. У салдата-канваіра іншы клопат: яму трэба даставіць палоннага немца, але той не дойдзе да месца, бо захварэў, добра што яшчэ натрапіўся хлопец гэты з возам. Усе гуртам дапамаглі маладому выгнанцу пахаваць бацьку, і падарожныя спыніліся на начлег у хаце Волечкі.

Волечка даіла карову, а выгнанец прапанаваў сваю паслугу: з'ездзіць да стагоў па сена для свайго і Волеччынага каня. Сказаў, што не баіцца ўзяць чужое, бо ён выгнанец. Разуменячы адно аднаго да канца, яны, як змоўшчыкі, зірнулі адно аднаму ў вочы.

Раніцай вострая радасць агарнула Волечку: яна не адна, тут ёсць асоба, з якою яны ўчора сталі ўдваіх як бы вялікімі на ўвесь свет змоўшчыкамі, разам яны як бы хацелі адгарадзіцца ад такога бязлітаснага для іх абодвух свету.

Салдат папрасіў выгнанца пад'ехаць з ім па доктара ў мястэчка за дзесяць вёрст, бо тут свайго лекара няма, а «калі хто захварэе, дык паляжыць і сам ачуняе», як сказала Волечка.

Як усё гэта добра! Адышла неабходнасць выбірацца ў невядомую дарогу, шукаць немаведама чаго ў беспрытульным свеце. Пакуль ехалі ў мястэчка, душа яго ўціхамірылася. Яму здавалася, што ўжо з гэтых мясцін яму нікуды не трэба ад'язджаць, шукаць у свеце прыстанку. Прывезлі фельчара, які, даючы парашок немцу, гаварыў, што чалавек мае душу і сэрца, што не травіць яны будуць немца (той акрыяў і пачаў выказваць адзнакі непакою і недавер'я), а лячыць: «мы цябе

лечым, а не бязвечым». Волечка карміла падарожных апошнім, што мела. Кастусь Лукашэвіч (так звалі выгнанца) даў ёй кавалачак сала і падвучыў нікому не казаць, што гэта ён даў: «Няхай думаюць, што гэта ў цябе было». Еў салдат, еў фельчар, еў Кастусь, еў і немец. І ўсім падабалася яда. І фельчар параіў у час тае супольнай вячэры нікуды не ехаць Кастусю, не шукаць якой-небудзь дарогі на бадзянне, а заставацца і жыць у гэтай хаце, памагаць гэтай малой жыць на свеце, а як скончыцца вайна, тады і вяртацца на сваю Вілейшчыну.

Фельчар крыху разумеў па-нямецку і пераклаў тое, што даводзіў немец. А той дзякаваў людзям, што ратавалі і паставілі на ногі, расказваў, што ў яго дома ёсць сын, якому дзесьць год. што завецца ён, як і бацька, Густаў Шрэдэр. Потым немец дастаў з патайных кішэняў многа залатых пярсцёнкаў, два ці тры, можа, залатыя гадзіннікі, нацельны залаты крыжык і ўсё гэта сунуў у рукі Волечцы: «Гэта табе, каб ты была шчаслівая за маю радасць. Мой Густаў цяпер мае свайго бацьку». Калі салдат з немцам пайшлі з хаты, фельчар убачыў пісьмо, якое немец пісаў дадому, яшчэ калі не спадзяваўся, што будзе жыць. Фельчар вырашыў здаць яго на пошту, няхай ідзе туды, да таго Густава.

Двое маладых людзей не ведалі, што рабіць з гэтым золатам. Можна сказаць, што яны не ведалі і цаны яму. Волечку больш хвалявала, што восень ідзе, а жыта не пасеяна. Якое шчасце адчуў Кастусь: трэба дапамагчы, а пакуль намалоціцца, адсеецца, то пройдзе некалькі дзён.

Вялікі доктар усялякай хворасці ў чалавечай душы - час — мае вечнага свайго памочніка — працу. Хутка ўжо Кастусь не меў у душы ні смутку, ні трывогі. Волечка хацела дапамагчы малаціць, але Кастусь загадаў ёй глядзець хаты, бо з малацьбой і сам управіцца. І тон яго быў падобен на тон бацькі, калі ён, бывала, з ласкай загадваў ёй што-небудзь. Да самага вечара яна чула, як роўна стукаў на таку цэп. А як была рада яна, калі ён весела сеў за стол. Яны елі абое з адной міскі. А як яны смяяліся! Яна аж есці не магла. Рагатаў і ён, шчаслівы, што расмяшыў яе жартам пра павука, у якога аж рэбры з-пад скуры відаць. Можа, з гэтай часіны пачало ў гэтай хаце віць сабе гняздо шчасце.

Волечка раптам успомніла, калі ён пасля абеду зноў пайшоў малаціць, што на гары вісіць як бы забыты кавалачак сухой каўбасы. Яна панесла каўбасу ў пуню, каб ён паеў, бо намалаціўся, але ён адмовіўся. А яму - хоць плач. Яму так захацелася той каўбасы. Ён жа так доўга не еў нічога такога! І ён увайшоў у хату. Зірнуў у акно, ці не

відно дзе паблізу яе, адарваў драбок ад каўбасы і паклаў у рот. Што ж гэта ён робіць? Перасіліў сябе — зноў пайшоў малаціць.

Зайшла ў хату Волечка і таксама адламала драбок ад каўбасы. Якая асалода жаваць каўбасу! Але ж гэта яму абяцанае. Да таго ж — ён увесь дзень малаціў, а яна так сабе круцілася каля хаты. І яна, як злоўлены злудзей, шпарка паклала каўбасу на стол і пайшла даць карову. Ён стаяў збоку і глядзеў, як яна працуе. Запытаўся, хто гэта ёй на жыта ўзараў, а калі пачуў, што яна сама, падзівіўся. Якая яна маладзец! Вечарам ніхто не хацеў есці каўбасу: «Ты малаціў цэлы дзень!» — «А ты арала, можа, цэлы месяц!»

І толькі назаўтра зранку яны з'елі яе ўдвух, кусаючы, як згаварыўшыся, многа хлеба і мала каўбасы, каб надалей расцягнуць прыемнасць.

Пасеяў, забаранаваў. І пачаў адпасваць каня свайго ў дарогу. Ён вайдаўся і са сваім, і з Волеччыным канём: то карміў іх, то пасвіў. Нарэшце зноў прыйшла шчаслівая часіна: Волечка спыталася, ці не памог бы Кастусь навазіць дроў на зіму. Ёй было вялікай радасцю бачыць, як ён шчасліва ажывіўся і ўхапіўся за прычыну яшчэ тут застацца. Яна ўжо разумела яго. І гэта пачалося куды раней, чым ён пачаў угадваць яе думкі і патрэбы.

Як ні клапаціўся Кастусь пра Волечку, як ні стараўся ўзяць на сябе самае цяжкае, але калі вазілі ноччу дровы, Волечка застудзілася. Ён дзівіўся — такі чырвоны і неспакойны быў яе твар. Ён стаяў над ёю. Яна раскрыла вочы, і абьякавасць да ўсяго была відна ў іх. Гэта была незвычайная рыса яе. І ён жажнуўся. Вырашыў імчацца па таго самага фельчара. Пасля, надаваўшы ёй сотню наказаў — ляжаць і не ўставаць, грэцца і чакаць яго з фельчарам, ён зноў зірнуў ёй у твар і зноў жажнуўся. Няўжо яна так адразу заснула?

Рынуўся ў дарогу. Цяпер яго конь быў ужо выгладжаны бягун і імчаўся на злом. Даімчаўся да рэчкі, але масток быў сарваны. Берагам паехаў, шукаючы броду, але калі падаўся ў ваду, то зразумеў, што памыліўся: тут не пераехаць. Ледзь выехаў назад на плыткі бераг. Ён доўга гнаў каня берагам, выглядаючы новага броду. І такі ўбачыў след чужых калёс, што вёў у ваду. Адным махам пераскочыў рэчку і аж да самага мястэчка не даў каню перадыгнуць. Здавалася, мокрая адзежа лубянее на ветры. Ён дрыжаў ад холоду.

Стаў маліць фельчара ехаць зараз жа. Пакуль той збіраўся, нецярплівасці яго не было меры. Калі прыехалі, фельчар зразумеў, што лячыцца трэба ўжо і Кастусю, і загадаў лезці на печ і не злазіць, пакуль не выйдзе сем патоў: шэсць патоў сыдзе — чакай сёмага, не

злазь, а то Волечцы давядзеца ехаць па доктара для яго, Кастуся, і купацца ў бродзе.

Фельчар пацікавіўся, куды моладзь дзела тое золата, што даў ім немец, сказаў, што за гэта золата фальварак можна купіць, што на ўсе Сумлічы няма нікога такога багатага, як яны цяпер. Вельмі здзівіўся, калі пачуў, што золата ў шуфлядцы. О, залаты ланцужок ублытаўся ў іржавы відэлец! «Дык слухайце! Гэта не толькі простае багацце.

Тут яшчэ, каля гэтых пярсцёнкаў і гадзіннікаў, чалавечая душа такі танец справіла, што аж след ад гэтага на чужую душу кладзеца». І сказаў фельчар, што золата гэтае немцам дабыта марадзёрствам. Паміж баямі і пасля іх хадзіў па полі і знімаў з параненых і забітых рускіх афіцэраў дарагія рэчы. Немец ніяк не спадзяваўся, што выжыве. Таму і напісаў развітальнае пісьмо, у якім паведамляў, што дзеля будучыні сына ваяваў і прынёс бы на цудоўнае жыццё яго да самай старасці. Сын быў бы памешчыкам, а не арандатарам. Немец пісаў, што памірае ў палоне, а грудзі яму муляе тое, што ён здабыў для сына.

Разглядаючы золата, фельчар прачытаў на адным гадзінніку выгравіраваны надпіс «Граф Паліводскі» і зазначыў, што ніякай цяпер карысці таму Паліводскаму, што ён быў графам. Не лезь у графы, а будзь чалавекам!.. Фельчар лічыць, што ён большы граф, калі каго ад крываўкі вылечыць, бо яго добрым словам успамінаюць, а пры спатканні дзякуюць.

Яшчэ паведаміў фельчар, што калі немец канчаткова паправіўся («пачаў высвітваць, выспеўваць, ганяць пры дарозе птушак, вітацца з кожным...»), то напісаў яшчэ адно пісьмо Густава, што з удзячнасці за выратаванне ён аддаў нейкай дзяўчыне ўсё тое, што было яго, Густава. Ён пісаў: «Гэта адзін раз у жыцці ў мяне так рванулася душа і павяла мяне на гэты ўчынак...»

Адчуванне вялікага шчасця апанавала Кастуся, калі паправілася Волечка; золата («хай яно прападзе, няхай бы лепш немец панес яго з сабою») перанёс з шуфлядкі ў куфар, што стаяў у келі.

Кастусь прадаў Волеччынага каня, купіў пеўня — хай спявае! І пайшло жыццё з вялікай радасцю аб тым малым, што патрэбна чалавеку. Ні зайздрасці і ні сквапнасці, ні злога незадавальнення, ні прыкрай паняверкі, што ўсё мала і што трэба больш, ні горычы, што нехта вышэйшы за цябе ростам... Тут не бытавала пустое імкненне немаведама куды.

Дзень за днём, месяц за месяцам. Зіма за восенню. Ужо будзе год, як ціхмяны Кастусь Лукашэвіч асталяваўся тут, у Сумлічах. Ён пасталеў, стаў больш маўклівы. Волечка ж любіла, калі ён жартаваў.

Сама яна любіла павесяліцца, пасмяяцца, аднак Кастусь бачыў, што нешта як бы ляжыць у яе на душы і што ў вачах яе вялікая задума. Гэта былі скруха і смутак па бацьку: «Я ўжо ведаю, што яго няма жывога». Адкуль жа яна можа ведаць? Вось ён, дык ведае, што яго бацькі ўжо няма!

Якія яны, аднак жа, сталі за гэты нядоўгі яшчэ час! Прайшоў яшчэ год. Канчалася вайна, а з-пад Сумліч згінулі паны. Кастусь вазіў з панскага лесу дрэва, бо ўсе вазілі. Так ён перастаў быць выгнанцам і бяздомнікам і стаў тубыльцам.

II

Карчма стаяла пры самым гасцінцы на ўездзе ў сяло Кукавічы і называлася «Кукавіцкая карчма». Калі па гасцінцы ступіш ад карчмы крок на захад, дык апынешся ў Польскай дзяржаве, а крок на ўсход - будзеш на савецкай зямлі. У Кукавіцкай карчме часта падначоўвалі людзі, поўныя радасці, што скончылася вялікая вайна, якая займала паўсвету. За шэсць год вайны і дзве акупацыі на гэтай бітай дарозе перавярнулася бездань людзей. А кожны чалавек - гэта цэлы свет. І многія пакідалі на карчомных сценах надпісы (сваё прозвішча і словы радасці, што вяртаюцца ў родны кут да блізкіх і родных).

Апошнімі лістападаўскімі днямі 1920 года роўнай хадой ішоў гасцінцам з захаду на ўсход нейкі падарожны з такім змучаным тварам, што на ім ужо страцілася пячаць чалавечага вобліку.

«Ах, Божа мой, Божа, колькі было бадзяння і пакуты. Жартачкі — цэлыя гады!» — усклікнуў чалавек, у якім, здавалася, не было і кроплі крыві. Зайшоў у карчму. Карчмар Шымха пазнаў у падарожным сумліцкага Няваду, які расказаў, што ідзе з нямецкага палону.

Да Польшчы дабраўся, а з Польшчы ледзь выбраўся, бо палякі лічылі яго за нейкага такога, хто хоча загубіць іх уваскрослую дзяржаву: «Бойцеся, кажу, Бога! Пазбірайце вы, кажу, золата з усяго свету, зрабіце з яго трон, пасадзіце на яго мяне кіраваць паўсветам, а каб увесь свет выхваляў мяне, дык я перад вамі буду прасіцца і маліцца: пусціце, калі ласка, дайце мне шчасце спаўзці з гэтага трона: я колькі год жыта не сеяў, кала нават не зачасаў, у кузні каня не каваў, у млыне мукі не малоў, раллі не нюхаў, ботаў не мазаў, капусты не сёрбаў, не наслухаўся ўволю; як пеўні спяваюць, як людзі па-людску гавораць...»

Нявада пачаў чытаць надпісы на сценах, каб хутчэй перабыць чаканне. Адзін надпіс быў такі: «Памажы мне, Божа, знайсці дзверы ў маю будучыню. Граф Паліводскі» Трагедыя нейкага невядомага Паліводскага, які не мог знайсці дзвярэй у сваю будучыню, была

вельмі далёкая ад сэрца і розуму Нявады, які сам ужо каторы год таіў у сабе ўласную трагедыю і цяпер вось вяртаўся да свае дачкі.

Але карчмар расказаў яму гісторыю графа, якую пачуў ад самога Паліводскага. Яму не пашанцавала. Рэвалюцыя пайшла яму на згубу, і вайна таксама. Ён быў паранены. Конь памчаўся, а Паліводскі сыходзіў крывёю, лежачы ў вадзе і гразі. Ноччу неяк выпаўз на палявую дарогу і лёг, чакаючы збавення. І праходзіў адзін абарванец з цвёрдымі, як косці, мазалямі на руках і даў яму збавенне. Граф Паліводскі прасіў гэтага чалавека выратаваць, знайскі доктара, абяцаў азалаціць за гэта, адпісаць адзін са сваіх маёнткаў.

Босы абарванец давадок графа да свае трухлявай хаціны. І лекара дастаў, не за грошы, а за сваё добрае сэрца, бо Паліводскі абмацаў сябе і заньў душой: нехта, пакуль ён ляжаў паранены ў балоце, абчысціў яго так старанна, што ўжо не было чым аддзячыць абарванаму збавіцелю. Больш за год пражыў граф у свайго збавіцеля, які дзяліў з ім напалам усё, што сам меў. Абарванец тым часам абуўся, адзеўся, узяў панскай зямлі і панскага лесу, паставіў хату і стаў повен свайго шчасця. А граф нічога не рабіў, ён мог толькі гатовае праядаць. Збавіцель і сказаў графу, каб той таксама, як ён. пачаў працаваць і жыў шчасліва. Граф закрычаў на свайго збавіцеля, што той хам. Гэта выклікала абурэнне чалавека: «Я цябе выратаваў, я даў табе жыццё...» Паліводскі выхапіў рэвальвер, а той хапіў качаргу і аперазаву Паліводскага па спіне і выгнаў вон з хаты. Паліводскі неўзабаве стаў афіцэрам польскага войска і ваяваў з бальшавікамі, а пасля міру стаў афіцэрам у пагранічным войску. На тым тыдні ён ехаў уздоўж граніцы са сваімі жаўнерамі і цэлую ноч з другім афіцэрам праседзеў тут. Яны цэлую ноч спавядаліся адзін аднаму. Паліводскі сказаў, што ў яго галаве спеюць шырокія планы, што ён верне тое золата ўкрадзенае. Яшчэ казаў, што мае падазрэнне, што яго абчысціў той самы яго збавіцель, калі яшчэ ляжаў слабы на дарозе або калі яны ішлі, прыціснуўшыся адзін да аднаго.

Нявада дзівіўся: «Як жа так жыць, каб чалавеку на свеце не было за што душой зачэпіцца. Як на мой розум — дык толькі той чалавек, што каалі яго вырвуць з роднага месца, ён, пакуль жыў, будзе рвацца туды... Чужая старана пірагамі не накорміць. А я сваю душу магу аддаць толькі таму, хто мяне на свет пусціў. Калі я жыць буду ў родным месцы, дых не дапушчу, каб на ім было гола і пуста...»

Хвалючай была сустрэча бацькі з дачкой, яны ледзь пазналі адно аднаго.

У той жа дзень ён пачаў абыходзіць родны кут, ужо ноччу пайшоў глянуць у куфар: там ляжаў матузок ад плацця жонкі-нябожчыцы.

Містычны жах агарнуў яго, калі ўбачыў золата, а на гадзінніку пра-чытаў надпіс: «Граф Паліводскі». Дачка расказала яму пра Густава Шрэдэра. Нявадзе стала лягчэй на душы, і ён стараўся забыцца на гэты дзіўны выпадак.

Нявада дапамагае зяцю будаваць новы дом. У яго нарадзілася ўнучка.

III

Кіламетраў за сто ад Сумліч у мясцовасці кірункам паміж поўднем і ўсходам з'явіўся невядомы тут нікому Сымон Ракуцька, чалавек не першай маладосці і з выгляду вельмі здаровы. Чалавек гэты быў дзіўны. Як ніхто, пільнаваўся ён свайго гнязда, якое складаў саломіна за саломінай. Так рабіць з клёпак посуд, вырабіць зямлю, выгадаваць каня, угадаць за тыдзень наперад надвор'е, памагчы чалавеку ў бядзе і стрымаць слова, як гэта ўмеў Сымон Ракуцька, не мог і не ўмеў ніхто.

Ён выбраў сабе месца і прасіў надзел зямлі на чатыры душы, бо бажыўся і кляўся, што ў яго ёсць жонка і двое дзяцей — дачка Лізавета і сын Тамаш.

Сымон родам з Дзісеншчыны. Або з бежанцамі, сярод якіх быў і Ракуцька, трапіў пад абстрэл дальнабойных нямецкіх батарэй. Дарога на ўсход была адрэзана. Бацька і сястра Сымона загінулі ў час абстрэлу. Ён з другою сястрою вярнуўся ў родныя мясціны, але застаў папалішча роднай хаты. І яны пайшлі куды вочы глядзяць, абыйшлі дзе зацішней. Набралі на пустую хату і пачалі ў ёй жыць. Далей была сустрэча з графам Паліводскім, які нават страляў у свайго збавіцеля, але прамакнуўся. Уцякаючы ад Ракуцькі,

Паліводскі ўскочыў на кабылу, якую Сымон толькі пачаў асвойваць пры сваёй рабоце, бо да гэтага доўга лячыў яе. Сымон пабудаваў новую хату побач са старой, у якую хутка вярнулася з бежанства гаспадыня. Яе муж загінуў на вайне, дзеці памерлі. Маладая і адзінокая жанчына неўзабаве перайшла ў новую хату суседа, які, здавалася, бесперапынна піў асалоду даводзіць да дасканаласці сваю дамоўку. Ён думаў: «Пайдучь дзеці. Няхай у іх будзе людская аселасць, каб не бадзляса па свеце, не маючы прытулку. У іх будучыня будзе не такая, як у мяне і майго бацькі». Нарадзіліся дзеці, і Сымон яшчэ больш стараўся працаваць. Але тут прайшла трывога: больш няма рэвалюцыі, гэтая зямля падпала пад Польшчу, і паны вяртаюцца назад. Ужо цвёрда вызначылася граніца паміж Польшчай і СССР.

З горкай трывогай падумаў Ракуцька пра невядомасць той будучыні, якая яшчэ нядаўна здавалася яму зусім яснай, якую ён так старанна набліжаў, пра якую клапаціўся.

А тут яшчэ ва ўсім бляску афіцэра польскага войска ўсходняй граніцы з'явіўся перад Ракуцькам Паліводскі. Ён з'явіўся не з ранейшым няшчасцем, а з цяперашняй сілай і запатрабаваў, каб Ракуцька аддаў украдзенае ў яго золата. Марным былі ўсе Ракуцькавы довады, што золата таго ён у вочы не бачыў. Хутка спраўдзіў Паліводскі і свае пагрозы — новай сялібай Сымона заўладаў маентак. Колькі год працы загінула марна! А разам пайшлі ў нябыт і надзеі. Ён страціў надзею ў будучыню сваіх дзяцей. Лягчэй памерці, чым застацца без надзеі і веры! І Сымон пачаў змагацца з безвер'ем і безнадзейнасцю. Ён пачаў шукаць выйсця. Ён абышоў, можа, з паўдзяржавы, але спосабу, каб жыць, не знайшоў, затое наслухаўся ад людзей пра жыццё па той бок граніцы — у Савецкім Саюзе. Сымон з сям'ёй вырашыў перайсці граніцу, але наткнуўся на труп. Паблізу стралялі. Жонка прашаптала: «Назад. У сваю гнілую хату! Лепш там памерці з голаду, чым тут валяцца непахаванаму». Рызыкаваць сям'ёй Ракуцька не мог.

І ён развітаўся з дарагімі людзьмі, якіх веў у будучыню. Ён таксама хацеў рушыць з імі назад, але крык пагранічніка і святло бліскавіцы засталі яго, калі ён стаяў на другім баку — у другой дзяржаве. Сцяна, глухая і бязлітасная, як вечнасць, стала паміж імі. Бывай, верная сяброўка! Бывайце, дзеці!

Сымон Ракуцька наладзіў сваё жыццё так, як жадала яго натура. Яго ціхмяную працавітасць можна было ставіць паўсвету ў прыклад. Ён адзін, а ўпраўляўся з полем і домам. Смутак па родных ператварыўся ў вялікую мару. Гэтая мара заўладала ім, ён ёю жыў і служыў ёй. Ён напісаў лісты дадому, паведаміў свой адрас. Цяпер яго жыццё стала чаканнем, перш за ўсё пісьма. А можа, лёс прывядзе іх сюды. У яго пачалі заводзіцца грошы. І ён купляў адзеджу дзецям на ўсялякія ўзросты: і на дзесяць, і на дванаццаць, і на пятнаццаць, і на васемнаццаць. Бацька купляў усё сваім дзецям...

Аднойчы глянуў у лостэрка і сумеўся: «Божа мой, дык я ўжо немалады! Няўжо гэта прайшло столькі год?!»

У 1939 годзе Сымон Ракуцька паехаў у родныя мясціны. Атрутны слодыч успамінаў ахапіў яго. Мінулае не варочаецца. І раптам — здань! Прывід! На тым жа камені, дзе некалі сядзела яго верная сяброўка, у такой жа самай паставе сядзела дзяўчынка. Але чаму яна здаецца так знаёмай яму?

Дзяўчына расказала, што прыехала здалёку, чакае брата, які служыў у польскім войску. Яна прыехала ў родныя мясціны, каб пільнаваць брата. А да гэтага жыла з маці далека адсюль, у панскім маентку знайшлі працу. Яны напісалі брату, што ўжо не жывуць у роднай хаце, а тут пачалася вайна з немцамі.

Усю ноч ён думаў пра іх, вінаваціў сябе, што, можа, мала стараўся, каб выратаваць іх адсюль.

Раніцай пайшоў у суседнюю хату, дзе дачка спынілася нанач. Яна напісала ліст брату, бо самой ёй чакаць болей нельга, трэба вяртацца назад. Сымон папрасіў прачытаць, што яна піша брату. Дачка паведамляла, каб Тамаш шукаў іх у мястэчку Сталецце на Навагрудчыне. Нагадвала адрас бацькі, які жыве за Бабруйскам.

Ногі ў Ракуцькі падгіналіся. Ён сеў на лаву. Не адважыўшыся прызнацца, што ён і ёсць іх бацька, цішком падняўся і знік з хаты.

На другія суткі ён ужо зноў быў у цяперашніх сваіх мясцінах. Ён увайшоў у двор і аж здрыгануўся. На лаўцы сядзела жанчына. Гэта яна! Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яе маладосць, і яе самую ўкраў. І яго маладосць украў. А ўсё ж жыццё яго з ёю разам было б падобна на маладосць. Злы ён і жорсткі, гэты страшны злодзей. Пракляцце яму!..

У гэтым жа двары адбылася і сустрэча бацькі з сынам. Тамаш адшукаў бацьку. Сымон застыў на паўкроку. Хіба гэта Тамаш стаіць перад ім? ..Няма хлопчыка Тамаша, ёсць салдат чужой арміі, і хіба вядома, якая ў яго душа? Бацька ж не мог сеяць добрае насенне ў гэтай душы. Тамашова маленства ўкралі ад бацькі: жалезная нага таго страшнага злодзея зноў душыла Сымона Ракуцьку. Абкрадзены, ён стаяў перад салдатам чужога яму войска і сумаваў па худым хлопчыку Тамашу, маленства якога ўкраў страшны злодзей.

Другая частка. Вялікае скрыжаванне

I

Вобразам Вялікага скрыжавання адкрываецца другая частка рамана. Старая Маскоўска-Варшаўская шаша (вялікі шях з усходу на захад) крыжуецца з вялікім грунтавым шяхам з Палесся. Вялікае скрыжаванне — як бы вялікі круглы пляц, плошча сярод жыта, ярыны і сенажацей. У гэтую плошчу ўліваецца адусюль некалькі вялікіх і малых дарог.

На самым скрыжаванні расло дрэва-волат. Сумлічане казалі, што на ўсю вялікую акругу тут не знойдзеш другога такога вялікага і таўшчэзнага дрэва. Дрэва было падобна на магутную скалу. У засені дрэва спачывалі не раз падарожныя.

Скрыжаванні, сустрэчы...

Тут упершыню сустрэліся Нявада і Ліза Ракуцька, што ехала з дому да бацькі, без якога пражыла два дзiesiąткі год. Яна вырасла без бацькі, а бацька пастарэў без яе. У лесе Ракуцькаў Нявада ўбачыў вялікае падабенства са сваім уласным, бо і ў яго таксама ўкралі маленства яго дачкі.

«Можа ўжо больш не будзе такога няшчасця з людзьмі, каб аддзялялі бацькоў ад дзяцей», — спадзяваўся Нявада.

Вялікая трывога раптам ахапіла яго. І прычына тае трывогі - дзіўны незнаёмы, якога яны разбудзілі сваёй гавор кай.

Чакаючы папутнай машыны, дзяўчына пачула, як дзіўны пада-рожник шаптаў малітву, просячы Бога, каб хутчэй да яго прыйшла такая будучыня, пра якую ён марыць, каб хутчэй скончылася бадзянне яго і на гэтай зямлі настаў канец таму, што на ёй цяпер ёсць. Быў ён злы і змардаваны, бо, як сказаў, у яго ўкралі самога яго.

На шашы яны пачулі страшную вестку ад першых бежанцаў, якія ледзьве вырваліся з Брэста, што пачалася вайна. Дзіўна: незнаёмец перамяніўся, цяпер душа яго поўнілася шчасцем, быццам Бог пачуў яго, і да яго ўжо прыйшла тая будучыня, аб якой ён так прасіў Бога. Ліза Ракуцька была ў адчаі, бо яна ўжо год вучылася ў Беластоку — і раптам канец студэнцкім марам пра будучыню.

А машыны па шашы сталі ісці ўсё часцей. Пачуўся гул самалётаў. Пачалася бамбёжка. З Сумліч на фурманцы прыехаў Нявада з унучкай. Ёй наказаў бегчы назад у Сумлічы, бо тут яшчэ менш спакою, чым там, а сам пачаў ратаваць чужых дзяцей, якія ўцалелі ад бамбёжкі. І тут быццам з-пад зямлі вырас зноў той дзіўны незнаёмец і сказаў, што гітлераўцы ўжо занялі Мінск і Бабруйск, Слуцк гарыць. а Баранавічы і Вільня ўжо спалены. Чырвоная Армія за ноч разбіта і разб'ягаецца. Яшчэ колькі дзён — немцы займуць усё. Пра тое напісана ў лістоўках. І трэба, каб усе пра гэта ведалі і падрыхтаваліся сустрэць немцаў як сваіх. Нявада хапіў нейкі гнуты прэнт з рас-трушчанага грузавіка і апусціў яго на галаву незнаёмца, які так добра ўсё ведаў і так складна гаварыў.

Пад бамбёжку трапіла і Ліза Ракуцька. Яна выбралася з-пад абломкаў і трупаў і ноччу прадоўжыла свой шлях. Уздоўж шашы ішоў бой, але яна не спыняла сваю хаду. Раніцай цішыня запанавала на зямлі. Пад каржакаватаю хваінай ляжаў той самы чалавек, які маліўся, каб на зямлі прыйшоў канец таму, што на ёй было. Выгляд яго быў страшны. Але ён неяк устаў на ногі і падыбаў да нямецкага афіцэра, распытаўся, ці пастаўлены ўжо высокія начальнікі акругоў і ці няма сярод іх графа Паліводскага.

А тым часам бежанцы і чырвонаармейцы ўсё ішлі на ўсход. Немцы ў Сумлічы нават не зайшлі.

Дапамогшы адправіць параненых дзяцей на лячэнне, вяртаецца дадому Нявада і ад Волькі дазнаецца, што Кастусь і другія мужчыны пайшлі мабілізавацца, але ваенкаматы ўжо не дзейнічалі — у раёне гаспадарылі немцы. Вяртаючыся назад, падабралі кулямёт на шашы і з ім вярнуліся ў мястэчка. А сярод іх было чалавек пяць невядомых, што таксама варочаліся аднекуль разам. Адзін з іх даказаў немцам і навёў іх на дом Лукашэвіча. Сагналі ўсіх, прачыталі загад, каб выказвалі ўсіх сумліцкіх камуністаў. Спыталіся і пра Кастуся. Адзін баязлівец паказаў немцам на яго. Кастусю ўдалося ўцячы. Волька з Лізай прыходзяць дадому толькі ноччу, каб даведацца, можа вярнуліся Кастусь і Нявада. Прышоў і Кастусь, раскажаў, што ў Драчым Лужку многа сумлічан, што акрамя кулямёта ёсць у іх і іншая зброя.

Нявада схадзіў туды, каб пераканаць зяця быць асцярожным, жыць цішком ад усіх, «і так доўгі, доўгі час, аж пакуль забудуцца ўсе, што ты ёсць ці быў на свеце». А як усё мінецца — зноў жыць! Нявада даводзіў зяцю, што люты звер сеў на галаву, але ён не будзе век вечны. Галоўнае цяпер — выжыць, не змарнаваць жыццё, бо яно чалавеку раз даецца.

Кастусь Лукашэвіч рэзка адказаў, што не верыць у ціхае чаканне. Наадварот, ён поўны рашучасці дзейнічаць, а не чакаць.

У доме Нявады асталяваліся паліцаі. З іхразмоў ён даведаўся, што з немцамі з'явіўся граф Паліводскі і стаў начальнікам усёй грамадзянскай улады цэлай вобласці. Волька расказала, што пакуль Нявада хадзіў на сустрэчу з зяцем у лес, у мястэчку забралі ўсіх маладых дзяўчат і хлопцаў, якія трапляліся на вочы, і павезлі на грузавіках кудысьці да шашы. Забралі і Лізу. Адчай Волькі быў бязмежны. Нявада супакойвае дачку, што будзе шукаць выйсця, будзе думаць, што рабіць. «Божа, памажы мне, каб усё так і было добра, тады я зберагу яе... памажы мне выратаваць яе», — так ныла яго душа. Пайшоў шукаць Кастуся, але не знайшоў. Праз два дні вярнулася з пошукаў дачкі і Волька і расказала, што Кастусь з усімі, з кім быў разам, выходзілі на шашу, запынілі дзве нямецкія машыны, збілі з іх немцаў і на гэтых машынах дагналі тых чатыры машыны з сумліцкімі хлопцамі і дзяўчатамі. Дзве заднія машыны ім удалося адбіць, але дзве пярэднія вырваліся і зніклі. Ліза асталася там.

Нявада сказаў, што ідзе ў дарогу, якая, можа, будзе не меншая за тую, якой вяртаўся з нямецкага палону. «Не нагамі я тую дарогу мераць буду, а душою.... Я выратую Лізу і ўхаваю яе да лепшай часіны».

II

Вялікае гора і ў Сымона Ракуцькі. Менш чым два гады пажыў ён з сям'ёй, не паспеў спатоліцца шчасцем, як вайна зноў параскідала ўсю яго сям'ю. Ён не ведае, дзе дачка, дзе жонка: «Дзесяты дзень, жартачкі! І няма». На дзесяты

дзень з'явіўся сын і расказаў, што з вялікімі цяжкасцямі дабраўся ён у Перабродскую Злыбяду, дзе немцы зрабілі лагер для забраных. Кажуць, што ў лагеры пяць тысяч чалавек, частку якіх ужо пагналі недзе на работу. Каля лагера ў лясках бадзяюцца людзі: у таго жонка, а ў тае муж і дзеці. Тамаш паведаміў, што зноў туды вернецца, бо яго там чакаюць. Людзі моцна спадзяюцца на падмогу. Ракуцька расказаў сыну пра атрад Лукашэвіча, які адбіў дзве машыны з арыштаванымі ад немцаў.

Тамаш і Ракуцька заўважылі ў гушчары нейкага абарванца, якога яшчэ раней сустрэў Ракуцька. Яны накармілі нямоглага і той расказаў сваю гісторыю.

Ён — Люцыян Акаловіч. Бацька яго арандаваў маёнтак пад Клецкам, які мог бы выкупіць, але калі і прыйшлі бальшавікі, то мара аб пашырэнні Польшчы на ўсход стала яго мэтай. Ён пачаў ненавідзець усё, што не польскае, і свае жаданні прышчапіў сыну. Гэта ўжо стала іх агульнай марай і мэтай. Любоў да фальварка пад Клецкам стала і атрутай. Закончыў Люцыян гімназію, паступіў у Віленскі ўніверсітэт, але шчасця ў душы не было. А тут з'явіўся граф Паліводскі, які быў у змове з нямецкімі агентамі, і стаў вербаваць маладзь для ўдзелу ў тым паходзе на ўсход, які рыхтавала Германія. Юнакоў аддавалі ў школы шпіёнаў, змоўшчыкаў і дэсантнікаў. Люцыян пакінуў бацьку з маткай, вучобу, маладосць і рынуўся, як яны з бацькам думалі, насустрач будучыні, якую спадзяваліся знайсці, трымаючыся за абцас фашысцкага бота. Па кроплі ўлівалі спачатку абыякавасці, а потым і непрыязні да Польшчы. Бацька судзяшаў Люцыяна, які ўжо пачаў задумвацца над такой хітрай апрацоўкай: «Як толькі Германія знішчыць Савецкую дзяржаву на ўсходзе, то Польшча зноў устане». Калі Германія нарэшце рынула на ўсход, Люцыян калаціўся ад радасці, за якую нейкі чалавек і выцяў яго прэнтам.

І будучыня прыйшла! Люцыян даведаўся, што яго маці жывую спалілі немцы ў хаце, а бацьку павесілі з падазронасці, быццам яны некага хавалі. Немцы стралялі і ў Люцыяна, але яму ўдалося вырвацца.

Выслухаўшы Акаловіча, Ракуцька сказаў: «Як свет стаіць, то яшчэ не было вядома, каб на нянавісці вырасла шчасце, а радасць на чужой бядзе».

Цяпер Акаловіч апантаны мэтай знайсці Паліводскага і расквітацца з ім.

Густаў і Гертруда Шрэдэры прыехалі ў Беларусь да сына, які з'яўляецца начальнікам лагера. Ён упэўнены, што праз пяцьдзесят, праз сто, праз дзвесце год тут стане карэнная Германія, бо тут жывуць не людзі, а казюлі з нявольніцкай псіхалогіяй. «Яны створаны, каб быць рабамі. Павесць над іхнімі галовамі меч, дык яны адразу ўверуюць, што гэта не меч над імі, які кожны момант можа загубіць іх, а што гэта вісіць найвялікшая справядлівасць усёй светабудовы, і пачнуць з удзячнасцю лізаць боты ў таго, хто павесіў над імі гэты меч. Вось хто насыляе гэту зямлю»... Шрэдэр-малодшы дакарае бацьку, што той тады дарэмна быў перад імі паддаўся парыву ўдзячнасці і не захаваў да канца сваю нямецкую вытрыманасць. І каб было больш пераканальна, якім недарэчным быў той «душэўны парыв» аддзячыць за выратаванне золатам нейкай галадранцы, прывёў такое параўнанне: «Хіба хто калі будзе дзякаваць курыцу за тое, што яна глынула муху, якая кусала цябе? Ад курыцы бяруць яйкі і ні за што яе не дзякуюць. А ты да таго быў страціў сваю нямецкасць, што аддаў ім здабытае на вайне. Чаму? А толькі з-за таго, што заварушылася душа. Германію зробім вялікай не душой, а жалезам».

А тая, што некалі ратавала ад смерці Шрэдара-старэйшага, зараз у вялікім горы. Волька расказала Кастусю, прыйшоўшы да яго ў атрад, як тыдняў два хадзіла наводдалек па лясах там, пад лагерам. І падпаўзла нарэшце да рачулки, з якой нявольнікі раз на дзень бралі ваду. Ёй удалося спытацца ў адной маладой жанчыны, ці не ведае тая Лізу Лукашэвіч. Жанчына адказала, што ёсць у іх нейкая Ліза і ўжо даўно ляжыць хвора на крываўку. Можа, гэта іх Ліза...

III

І тут было скрыжаванне дарог, але малое і своеасаблівае. ...Але вельмі можа быць, што такая дарога больш бачыла на сабе чалавечага ўтрапення, чым біты шлях.

Паўз вялізны камень трохкутнай формы, камень са слядамі мінуўшчыны, які ў народзе празвалі «сухі дзюб», ідзе дарога на Перабродскую Злыбяду, дзе гітлераўцы зрабілі, як казаў Сымон Ракуцька, канцэнтрацыйны лагер. Тут пакутавалі і жонка Сымона Ракуцькі, і дачка Лукашэвічаў — Ліза. Ужо трэці тыдзень ляжала хвора дзяўчынка, прыткнуўшыся галавой да аднаго са слупоў агароджы. Аднойчы да Лізы падыйшла Ракуцькава жонка. «Мама», — сказала Ліза, ведаючы, што тэта не маці. Ракуцьчыха ўпала на пясок і зарыдала.

Здушаны смуткам па Лізе, скрухай, нябытам, кашлем, падышоў нарэшце стары Нявада да мэты свайго дарагога падарожжа. Нявада стаяў перад маёнткам Паліводскага і сказаў вартавому, што ён прынес для графа тое, чаго шукаюць праз усё жыццё.

Расказаўшы Паліводскаму, як трапіла да яго гэтае золата, высыпаў яго перад графам і пачаў прасіць, каб той уратаваў яго ўнучку, а цераз гэта і яго самога.

Не ведаў Нявада, што Паліводскі пражыў жыццё адзін, без сям'і і без дзяцей, і тое, што яму, Няваду, бышо мэтай, Паліводскаму было нічым.

Нявада пачуў: «Позна ўжо... няма... і не трэба!... Позна прынёс! Трэба было дваццаць год таму назад!»

Графу ў гэты момант далажылі, што хоча яго ўбачыць сын Стафана Акаловіча. На вачах Нявады Люцыян Акаловіч застрэліў Паліводскага. Кінуўся бегчы адсюль Нявада. Колькі жыў на свеце, ён яшчэ не быў у такім жаху. Гэта была яго апошняя думка. Ззаду стралялі. Ён упаў...

Не дайшоў да свае будучыні і Акаловіч. Тое, што Паліводскага ўжо не было жывога, не дало яму палёгкі. Безнадзейнасць і чорны смутак душылі яго. Нейкі чалавек застрэліў Акаловіча, калі знайшоў у яго нямецкае пасведчанне. Не ўратавала Акаловіча і тое, што Паліводскага забіў ён.

Каля Сумліч на Вялікім скрыжаванні адбыўся напад на нямецкую калону: звыш як семдзесят нямецкіх салдат засталіся ляжаць на самым скрыжаванні пад абломкамі васьмі машын. А ў суседняй з Сумлічамі воласці ўночы раптоўна неведомыя перастралялі ўсю паліцыю і захапілі ў палон каменданта.

Смерць сваю на скрыжаванні спаткалі і два нямецкія танкісты, якія хацелі згвалтаваць Лізавету Ракуцька.

Партызаны напалі на Перабродскі лагер, вызвалілі палонных, сярод якіх былі Ліза і жонка Ракуцькі. Тамаш загадаў кіравацца на маёнтка, дзе асталяваліся Шрэдэры, забраць усіх коней і вазы і вярнуцца па хворых у лагер.

Напалоханыя стрэламі, Гертруда і Густаў Шрэдэр-старэйшы выбеглі з маёнтка і схаваліся ў лазе, дзе дабылі да ночы. Як сцямнела, іх апанаваў адчай. Далей ад гэтага месца! Не ногі, а нервы вялі іх нейкаю палявою дарогай. Знясіленыя, яны апусціліся на пясок пад каменнай навісцю «сухога дзюба». Слабы голас Гертруды гучаў Шрэдэру, як гнеў помсвіага лесу: «Гэта лес Германіі за цябе расплачваецца з намі! Гэта ты згубіў мяне! Я ўміраю, а з таго, што ты аддаў быў немаведама каму, яны шчасліва пражылі дзесяткі год...»

Гертруда сканала. Пачыналася новая квадра яго пошуку ратунку: без Гертруды. Цвёрдая думка, што сляза мёртвага не падніме, авалодала ім. Не пахаваўшы жонку, ён рушыў у дарогу. Ён і сам не ведаў, колькі дзён ён вандруе. І так дайшоў да скалечанага Ракуцькавай Лізаветай танка. Голад з'ядаў яго. У танку, перамогшы страх, знайшоў галеты. На самым шляху на дрэве вісеў чалавек у тутэйшай адзежы і з дошкаю на шыі: «Я партызан». Значыць, тут жыве грамадская ўлада! Тут яго паратунак. Тут, можа, і сын яго дзе. Але іх трэба знайсці. Ён пацягнуў, як толькі мог, павешанага за ногі. Галіна адламалася, і труп упаў на зямлю. З паўдня прайшло, пакуль Шрэдэр здолеў зняць з няшчаснага адзежу і боты і пераапрунуцца. Цяпер ён падобны да якога-небудзь тутэйшага няшчаснага, які вылузваецца з бяды.

Шрэдэр убачыў проста на дарозе многа трупаў нямецкіх салдат. Ён мінуў гэты жах і ўбачыў перад сабой велічэзнае дрэва, якое бачыў ужо два разы. Перад ім была брукаваная паваротка і надпіс на слупе: «На Сумлічы». І зноў ён апынуўся у хаце, а ў хаце пазнаў усё. Яго запрасілі сесці, а жанчына прапанавала паесці. І тады Шрэдэр сказаў, хоць ломанай, але рускай мовай. Відаць, ён добра рыхтаваўся ехаць сюды.

«Я некалі падараваў вам золата. У тую вайну я быў хворы і палонны. Яно пайшло гэтаму дому на карысць?»

Кастусь Лукашэвіч загадаў яму выйсці з хаты і выстраліў.

Потым зазірнуў у пуню, узяў два яблыкі і ўвайшоў у хату. «На, Лізачка, еш антонаўкі», — сказаў ён хвораю дзяўчынцы.

Раман «Пошукі будучыні», яго асноўныя праблемы

Чалавек — гэта цэлы свет.
Кузьма Чорны

Цэнтральнай праблемай філасофскага рамана Кузьмы Чорнага з'яўляецца праблема шчасця. Яна вызначае і многія іншыя: духоўнага і матэрыяльнага, любові і нянавісці, вечнага і марнага, шлюбу і сям'і, праблемы бацькоў і дзяцей.

Усе героі рамана апантаны прагай шчасця, настойліва ідуць да яго, толькі кожны разумее шчасце па-свойму. Усё «золата свету» і магчымасць валадарыць усім светам, усю славу свету аддаў бы Нявада і стаў бы «прасіцца і маліцца: пусціце, калі ласка, дайце мне шчасце спаўзці з гэтага трона: я колькі год жыта не сеяў, кала нават не зачасаў, у кузні каня не каваў, у млыне мукі не малоў, раллі не нюхаў, ботаў не мазаў, капусты не сёрбаў, не наслухаўся ўволю, як пеўні

спяваюць, як людзі па-людску гавораць». Удзельнік імперыялістычнай і грамадзянскай войнаў, вязень канцлагера і ваеннапалонны, які даўным-даўно пакінуў дачушку Волечку і родныя Сумлічы, марыць пра шчасце хлебароба і сейбіта на роднай зямлі. Радзіма для яго — Волечка і шыпшына. «Без Волечкі і шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны. Як жа гэта так жыць, каб чалавеку на свеце не было за што душой зачапіцца».

І Сымон Ракуцька, як і Нявада, бачыць сэнс жыцця ў сям'і, яе дабрабыце, забяспечанай будучыні дзяцей. Трагічны, пранізлівы і шчымлівы гэты вобраз. Заслуга Чорнага ў тым, што ён стварыў пераканальны псіхалагічны партрэт беларуса з яго адметнымі нацыянальнымі рысамі — любоўю да радзімы, роднага гнязда, клопатам пра дзяцей, сям'ю: «Чалавек гэты быў дзіўны. Як ніхто іншы, ён пільнаваўся свайго гнязда, якое стала, хоць і марудна, складаў саломіна за саломінай». Гэта ў ментальнасці беларуса — пільнавацца свайго гнязда, ратаваць яго ад каршуноў і наперакор усяму зноў віць, калі разбурыць віхурай...

Прагай менавіта таго, ад чаго без вагання адмовіўся б Нявада, апантаны і Шрэдэры, старэйшы і малодшы, — прагай золата, з якім яны звязваюць усе свае думкі пра будучыню. Дзеля золата яны пусціліся ў небяспечнае падарожжа, каб выправіць ранейшую «памылку», знайсці і забраць падараванае некалі Волечцы за выратаванне золата. Гэтыя людзі дзеля абагачэння гатовы на ўсё: на рабунак, марадзёрства. Жонка Шрэдэра Гертруда, жывучы ў маёнтку, падараваным ёй акупантамі, думае, што дасягнула шчасця, што сын-заваёўнік і войска фіюрэра забяспечаць ёй багатае жыццё. Яе ніколькі не мучыць сумленне і думка, што адабранае, нарабаванае шчасця не прынясе, што за ўсё трэба будзе заплаціць. І расплата чакала іх на гэтай зямлі: жанчына гіне, а муж не мае сіл нават пахаваць яе. Не вярнуў назад золата і Шрэдэр-старэйшы, што двойчы прыходзіў на нашу зямлю: у першую імперыялістычную вайну — з мячом, у другую — пад аховай мечаносцаў. Загінуў ад кулі партизана Кастуса Лукашэвіча, мужа Волечкі Нявады. Так і не паспеў разабрацца ні ў сабе, ні ў тым, ці прынесла яго золата шчасце і карысць каму-небудзь іншаму. «Хто з мячом да нас прыйдзе...»

Філасофскія праблемы вырашаюцца ў рамане ў характэрнай для стылю Чорнага манеры. І гэты твор, як многія іншыя (раман «Трэцяе пакаленне», аповець «Насцечка»), напісаны ў лепшых традыцыях і па законах псіхалагічнага дэтэктыву. Найбольшую ролю ў выражэнні ідэі твора і вырашэнні праблем адыгрывае сюжэт, у якім мноства невычайных выпадковасцей, таёмнага і загадкавага. Усе героі — у

пошуку будучыні: усе іх мары аб шчасці звязаны з будучыняй, дзеля якой яны гатовы пакутаваць, трываць, а некаторыя, як Шрэдэры, нават «пераступіць» маральныя законы. Іх шляхі да будучыні (а яна ў кожнага, як і разуменне шчасця, свая, ім самім абмаляваная і ў марях пабудаваная) перакрываюцца, бо перакрываюцца і іх інтарэсы.

Разуменне шчасця і іх сродкі для дасягнення мэты падзяляюць герояў на «праведнікаў» і «зладзеяў». Твор цэментуе думка, што нічога выпадковага на свеце не бывае, што ў жыцці і выпадковасці не выпадковыя, што за ўсё на свеце трэба плаціць. Герояў (і «праведнікаў», і «зладзеяў») аб'ядноўвае тое, што ўсе яны — натурны моцныя, настойлівыя ў дасягненні сваіх мэт, і ў гэтай настойлівасці выключныя, здольныя на выбар: «Лепш грызці зямлю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце». Так думае Нявада. Іншыя героі таксама вырашаюць, што для іх «лепш», што важней, і ад гэтага рашэння залежаць і шляхі іх, і лёсы.

Выбарам вызначаецца і выпрабаванне і другое пакаленне ў рамане — Волечка Нявада і Кастусь Лукашэвіч. У гэтых вобразах увасоблена аўтарскае ўсведамленне кахання і сям'і як найвялікшай каштоўнасці чалавека. Каханне і ёсць тое золата, якое адно і варты Чалавека, якім і ўзнагароджвае яго лес за духоўнае багацце, цяпенне...

У літаратуры няшмат твораў, дзе б з такой мастацкай сілай было засведчана, як двое людзей, што сышліся спачатку толькі з-за спагады адзін да аднаго, сышліся, каб выжыць у гэтым бялізасным свеце, змагі дажыць да кахання. Старонкі, прысвечаныя нараджэнню гэтага кахання, самыя светлыя і лірычныя ў рамане. І што ім багацце? Што ім тое золата, якое яны трымаюць у шуфлядцы стала, як нейкі клубок нітак, калі багацце і золата ў іх душах! У абмалёўцы гэтых вобразаў і апісанні нараджэння кахання мастак-псіхолог па-майстэрску карыстаецца дэталю, запаволенымі бытавымі замалёўкамі, быццам вучыць і нас бачыць узвышанае ў зямным, паэзію — у прозе. Прыгадаем сцэну, як Волечка і Кастусь выпрабавваюцца «спакусай» спажаць кавалак цудам ацалелай пад страхой каўбасы. Кастусь, намалаціўшыся да стомы, ідзе ў хату і бачыць на сталі спакусліваю каўбасу, якую яму перад гэтым прапаноўвала Волечка з'есці. Зірне ў акно — адарве маленькі драбок і смакуе. Але сорам за сябе стрымлівае яго. Тое ж самае перажыла пасля Кастуса і Волечка і таксама здолела перамагчы сябе. Назаўтра «яны з'елі яе ўдваіх, кусаючы, як згаварыўшыся, многа хлеба і мала каўбасы, каб надалей расцягнуць прыёмнасць». Майстэрства пісьменніка ў стварэнні такіх псіхала-

гічных сцэн можна параўнаць са здольнасцю ў кроплі ўбачыць цэлы свет.

Сінтэз рэалістычных і сімволіка-алегарычных вобразаў у рамане (крыжа як сімвала пакут і ачышчэння; вялікага і малога скрыжаванняў як сімвалаў вечнага жыцця і руху; будучыні, якая схавана ад пакаленняў і да якой усе нястомна ідуць; Часу — выдатнага лекара людскіх ран і шрамаў на целе Радзімы) забяспечвае значнасць і маштабнасць твора і тых агульначалавечых праблем, што ў ім вырашваюцца. Такім гарманічным спалучэннем рэальнага і ўмоўнага дасягаецца мастацкая вартасць твора, чым і тлумачыцца яго ўздзеянне на розумы і душы людзей.

Іван Мележ

Палеская хроніка

Пераказ зместу

Людзі на балоце

Частка першая

Дзіўныя лёсы людскія! Жылі побач, бегалі з другімі на выган, пасвілі жывёлу, а да таго вечара, памяць пра які будзе грэць і трывожыць іх потым многія гады, і не здагадаліся, што свет перайначыцца адразу. Адзін толькі дотык Ганнінай рукі зноў вяртае Васілю шчасце, вялікае, неабсяжнае, — здаецца, шчасцем гэтым напоўнены не толькі Васілёвы грудзі, а ўся ноч, уся цёмная, духмяная цішыня, што дрэмле над Куранямі.

Быццам падарунак лёсу за ўсе яго пакуты, за нялюдскае, поўнае толькі клопату пра кавалак хлеба жыццё, за працу да знямогі, было тое нечаканае Ганніна прызнанне: «Васіль, - сказала Ганна дзіўна, нясмела і вінавата. — Ты, мабуць, сердзішся... што я пасмяялася... Пра вочы і пра валасы — розныя... Ты не сердзіся. Як што за язык цягне мяне — каб цябе зачапіць! Але ты не сердзіся! Я — не ад зла на цябе... А што вочы такія ў цябе — дак мне ёто, папраўдзе, даспадобы! Такіх ні ў кота няма болей. І сам ты — хорошы, толькі што маўклівы, унурысты...»

З таго вечара Васіль, які з усіх мудрасцей жыцця як адну з першых уведаў: трывай, цярпі, усім цяжка бывае, усе церпяць, цярпі і ты, — зазнаў іншую мудрасць, мудрасць кахання. Яно здольна

перайначыць усё: туман таямнічы над балотам, ціхі шэпт грушы — нават яны змяніліся, сталі інакшыя, дзівосныя, дзякуючы каханню.

Для другіх лета было як лета. І для сонца, для неба яно было такім, як і тысячы, сотні тысяч гадоў. І толькі для Васіля і Ганны гэта было першае лета, лета-песня, лета-свята, пра якое застаўся на ўсё жыццё ўспамін неабсяжнай, бязмежнай радасці, бо гэта было самае вялікае шчасце іх жыцця.

Што б ні рабіў Васіль, Ганна быццам была поруч — думаў пра яе, шукаў вачыма, чакаў. Людзі, што жылі на балоце, як на востраве, аб які не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі, навокал якога адна толькі гніль куп'істай дрыгвы ды панурья мокрыя лясы, нават і не здагадваліся ў сваёй дзённай мітусні, якое шчасце зведалі гэтыя двое, што жылі, як і ўсе яны, таксама на балоце. Толькі для іх і яно, і бераг азярца, і трава, і асака — увесь свет поўніўся шчасцем.

Час быў не для кахання — гарачы жнівеньскі час. Людзі ўставалі раней за сонца, вярталіся ў сяло ўлоцемку і, павячэраўшы, адразу валіліся спаць. Кароткія яшчэ ў жніўні ночы, вечар ледзь не сустракаецца са світанкам. Для закаханых гэтыя кароткія ночы праляталі як адна хвіліна. Шчасцем было маўчанне, шчасцем было даверыць Ганне сваю самую заповітную мару пра той ражок зямлі, што за цагельняй, якая пакуль Карчова, але «парадкі цяпер такія, што могуць перадзяліць па справядлівасці». Толькі б той кавалачак зямлі за цагельняй — і «я б паказаў!».

І мы, паназіраўшы разам з аўтарам, як гэты, з выгляду яшчэ падлетак, «худы, даўгарукі, з тонкай шыяй, а па хадзе, па прыгорбленай постаці — мужчына», касіў, ніколькі не сумняваемся: так бы і было! І ён бы ўжо на тым кавалачку, тым ражку, шчыраваў, ён бы ўжо на той зямельцы разгарнуўся! Яна б не была ў яго недагледжанай і няўдаліцай...

З непрыхаванай сімпатыяй і захапленнем апісвае І. Мележ свайго любімага героя ў час касбы, прычым апісвае сапраўды «фарбамі паэта», а не прэзаіка. Менавіта старонкі, прысвечаныя Васілю-працаўніку і куранёўскай прыгажуні, ганарліўцы-Ганне («Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна»), — старонкі, у якіх Мележ-празаік саступае месца Мележу-паэту. Як зямля — аснова ўсёй Айчыне, так праца на ёй — аснова жыцця, жыцця годнага, людскага, да якога так імкнецца Васіль. У працы выявілася ўся яго сіла і прыгажосць, праца рэалізуе яго лепшыя якасці і талент, бо працавітасць — сама па сабе ёсць талент чалавека і сведчанне яго жыццястойкасці, нязломнасці, цягавітасці: «Сесці, хоць на купіну, хоць у ваду. Пасядзець трохі, адпачыць, а там можна зноў устань, зноў ісці. Але Васіль не сеў. Ён

трываў. Гэта было ўжо не ў навіну — цярпець, адольваць стому, адганяць прываблівую спакусу пагуляць, паленавацца. ...І ён цярпеў. Аблізваў салёны пот з губ, выціраў вал асы, выцягнуў ніз сарочкі са штаноў, каб ветрык мог дайсці, астудзіць. І ўсё ж якая цяжкая была цяпер каса, як цяжка было адганяць млоць і слабасць у руках і ў нагах! І як хацелася сесці! Проста дзіва!

...Толькі калі знямогся зусім, калі дрыготкія, бяссільныя рукі апусцілі страшэнна важкую касу і не маглі ўжо скрануць, уваткнуў касё ў купіну, падаўся да калёс...»

Але, на жаль, марам («Кеб з таго кавалка, што ля цагельні, дасталося. То б надзел буў!.. Мёду прадаў бы, насення б купіў адборнага... Пабачылі б!») і планам ладзіць жыццё разам («за мной не прападзеш!») не суджана было здзейсніцца.

Шчасце яшчэ поўніла іх грудзі, а гадзюка, што неяк прапаўзла «між іх», ужо падавала знак: за летам-песняй, святам-восенню дыхнула стынню зіма...

Неяк ноччу да «запаветнай іх мясцінкі» падышлі тое з абрэзамі і прымуслі Васіля паказаць хату куранёўскага актывіста Ахрэма Грыбка: «І вось яму, Васілю, выдалася «няшчасце весці з сабой згубу. І ён вядзе». Васіль паспрабаваў было не выканаць гэты жахлівы загад, але «ў той жа момант пачуў моцны ўдар па галаве нечым цвёрдым».

Зусім невыпадковым быў той выпадак і трагічная сустрэча з маслакоўцамі, якая азначыла пачатак канца іх шчасцю, іх лету-песні, лету-святу. Сын куранёўскага багаця Яўхім Глушак, яшчэ не будучы закаханым у Ганну («Ён добра ведаў, што не закаханы»), ужо каршуном цікаваў за шчаслівымі, бо не прывык, каб нешта лепшае і прываблівае належала не яму. Спачатку ён «нават з пагардай думаў пра яе», гэтую задзірлівую ганарліўку-галадранку: «Толькі і красы, што язык, як брытва». Але зайздрасць да чужога шчасця зрабіла сваю справу: Васіля пасадзілі ў Юравіцкую турму і абвінавацілі ў хаўрусе з маслакоўцамі.

Самай вялікай пакутай для Васіля «было проста сядзенне, сядзенне без звычайных клопатаў, без працы. ...Рукі, душа яго пражнулі працы. Але працы не давалі». І калі нарэшце яго выклікалі працаваць, «ён пілаваў з той заўзятасцю і ахвотай, з якімі робіць чалавек, што ўзяўся за жаданы занятак. У гэты час на яго радасна было глядзець, ён нібы пахарашэў: стаў жвавейшы, паружавеў і падабрэў».

Выратаванне прыйшло праз Косціка Хвашча, з якім сустрэўся выпадкова. Камсамалец-актавіст спраўдзіў абяцанне і замовіў перад Апейкам слова за свайго прыяцеля. Старшыня валвыканкома Апейка здолеў давесці начальніку міліцыі Харчаву, што Васіля прымуслі

правесці да Ахрэма Грыбка. У Харчава свой довад: памог маслакам — значыць, таксама ўдзельнік: «Аднаго пасадзіш — другі баяцца будзе!» Цярпліва даводзіць Апейка Харчаву: «Але што мы за такая савецкая ўлада, калі нас свае баяцца павінны?» Баешь, выслухайшы папрокі Апейкі, пакланіўся яму за сваё вызваленне, але вярнуўся дахаты з перакананнем, што справядлівасці беднаму чалавеку не знайсці нідзе. Радасць вызвалення, вяртання дамоў, да звыклых заняткаў азмрочылася тым, што ўбачыў Ганну і Яўхіма разам.

За той час, пакуль Васіль сядзеў у турме, Ганне давялося разам са сваёй сяброўкай «канапляначкай» Хадоськай працаваць на малатарні ў Глушакоў: адраблялі доўг. І гэты выпадак Яўхім вырашыў скарыстаць, каб завалодаць Ганнай, зняславіць яе, прымусіць скарыцца. Яго яшчэ больш разъятрылі словы Ганны: «Ты для мяне — як кукаль на разоры. Што ты е, што цябе няма — адно». Ганна ўратавалася толькі хітрасцю: у самы крытычны момант яна закрычала: «Бацько!!!»

Затое для канапляначкі-Хадоські другі дзень малацьбы ў Карчоў стаў ракавым. Закаханая ў Яўхіма, яна не зважала на заляцанні ні Міканора, ні Хоні — сонцам свяціў ёй толькі Яўхім. Паабяцаўшы ажаніцца з ёю, дамогся свайго. Потым нават ад душы пашкадаваў яе, але тут жа разважліва падумаў: «А калі на тое, чым я вінаваты! На тое і лавец, кеб рыба не драмала. Хіба б лепей было, кеб упусціў такі кавалак! А трымалася ж як! Хто б падумаў!.. А ўсё-такі не абераглася, дабіўся!...» З думкамі пра другую — ганарліўку Ганну: «Нічога, усяму свая пара...», — каршун да часу прыгаіўся, працягваючы цікаваць за сваёй ахвярай...

Частка другая

А куранёўцы жылі сваімі клопатамі і навінамі. Зімовым вечарам, ужо пасля вяртання Васіля з турмы, яны сабраліся ў хаце Нібыто-Ігната на свой першы агульны сход. Раней купкамі збіраліся ў Міканора Дамецківа, які вярнуўся з арміі, гаварылі пра тое, што ёсць добрыя мясціны, дзе зямля і без гною родзіць, што за Нароўляй асушылі балота і збіраюць багатыя ўраджаі. Міканор настойліва даводзіў, што «калі сарганізавацца ўсім, дружна ўзяцца», то і яны змаглі б асушыць балота і зажыць па-людску. Аднак усе паставіліся да гэтага як да пустота, не вартага ўвагі.

На агульны сход прыехаў сам Апейка. Ён паведаміў, што банда Маслака разбіта і час «думаць пра тое, каб жыць далей», «каб чалавек жыве як чалавек, а не як звер».

Яго прапанова між Куранямі і Алешнікамі збудаваць грэблю падтрымкі не сустрэла. «Не трэба яна, етая грэбля! І ўсё!» — такой была агульная выснова.

Не першы раз бачыў Апейка — на добрую, карысную для сябе справу людзі не хацелі даваць згоды. ...Нібы загадзя вядома было, што нехта на гэтым добрым неяк выйграць мяркуе, нехта іншы, а не яны... Таму ён тут, на сходзе, не толькі не паддаваўся якому-небудзь расчараванню, але нават і не здзіўляўся.

Падтрымаў прапанову Апейкі спачатку толькі Міканор, падтрымаў палка, настойліва: «От не люблю ето наша плаканне! Ну, просто — слушаць неахвота! Шчэ і за сякеру не ўзяліся, а ўжэ стогнем — спіна бааліць!» На Міканора накінуліся ўсе, папракаючы, што ён не ведае клопатаў куранёўцаў, не разумее таго, што «адзін будзе надрывацца, а другі на мураве качацца» (і без аўтарскіх слоў зразумела: рыфмамі сыпле, творачы іх на хаду, Сарока). Але гэта яшчэ больш надало Міканору ўпартасці, і ён ужо прапануе не толькі фэблю будаваць, але і балота асушаць, як гэта «ў другіх сёлах, не сакрэт, асушаць пачалі». І тут зноў бярэ слова Апейка — і гаварыць не пра меліярацыйнае таварыства, якога неадкладна патрабаваў Міканор, а толькі пра грэблю. І Васіля амаль не здзіўляла, што большасць ужо згаджаліся з Апейкавай прапановай — грэблю трэба рабіць, бо ўсе напалохаліся, што яшчэ і за балота загадаюць брацца, усё-такі з грэбляй меней клопату. Засталося толькі выбраць старшага. Апейка прапанаваў Міканора, на што Сарока крыкнула: «Кеб не выбраць халеру — гарачы не ў меру!» Але ўжо калі абралі, сама ж і падсумавала: «Ад службы дурасць. Пажыве — розуму нажыве...»

І Міканор пасля няўдалых заляцанняў да Хадоські ўсю сваю энергію скіраваў на грамадскае. І пачаў ён з ...песень. Вельмі хутка тужлівыя песні, што спявала моладзь на вячорках, змяніла задзірыстая — «Марш Будзённага». Алёша, памагаючы сваім бацькам, якія былі беднякамі з беднякоў, хадзіў з гармонікам на іфышчы і ў Алешнікі, і ў Мокуць, і разам з ім цяпер хадзіў усюды «Марш Будзённага». Міканорава песня хутка разышлася па ўсёй балотнай акрузе...

Намнога складаней было са справамі, бо людзей, як ні стараўся Міканор, хвалявалі не праблемы свету, а праблемы Куранёў толькі. Багата што ў Куранях тачыла сумам і клопатам Міканора, непакоіла, трывожыла, абурала. Багата што бачылася не такім, як трэба, як павінна быць, багата што трэба было перайначваць у заведзеным адвеку парадку. Паспрабаваў перайначваць ва ўласнай хаце, але маці даводзіла, што і ў іншых гэтак жа сама...

І сапраўды! У Зайчыка — дык парасяты ў хаце побач з дзецьмі, гуляюць дзеці разам з парасятамі ў разлітай парасячай поліўцы. Калі сказаў Зайчыку, што не па-людску гэта, той пажартаваў, што невядома каго яшчэ даглядаць лепей трэба! Дзяцей вунь колькі, а парасят — двое!

Проста бяда — ніякай санітарыі! І лазні няма, і школы няма (з Куранёў у школу ходзяць толькі двое — дачка куранёўскага кніжніка Андрэя Рудога Соня ды сын Глушака Сцяпан), і чытальні няма. Беднасць, нішчымніца. Б'юцца як рыба аб лёд, каб скарынку хлеба, расол мець, каб перабіцца неяк ад лета да лета, хлеб з карою ядуць і пухнуць з голаду. У Зайчыка дзяцей многа, але яшчэ больш паўміралі. Міканор чуў малітву свайго бацькі на каляды, як той успамінаў усіх памерлых, сярод іх — імёны пяцярых Міканоравых сясцёр і братоў.

Прычыну страшэннай галечы, цемнаты і забітасці куранёўцаў Міканор знайшоў у... «папоўскай брахні», у рэлігіі і распачаў заўзятае з ёю змаганне. Пасля абеду, замест таго каб, як патрабаваў звычай, перахрысціцца, падступіўся да абразоў і запытаў у маці з самым сур'ёзным тварам: «Хто ёто — верхні Бог, — бы на старога Глушака надобны?» Асабліва актывізаваў сваю антырэлігійную прапаганду ў час падрыхтоўкі куранёўцаў да галоўнага свята — Калядаў. Дзе толькі мог, вучыў людзей, рэзаў праўду-матку: Каляды гэтыя — забабоны з цемнаты, опіум папоўскі, рэлігійная выдумка. Людзі слухалі, часам нават згаджаліся, але кожны рабіў тое, што і да гэтага рабіў. Хадоська, якой хутка ў камсамол дарогу думаў дань, аказалася не лепшай за Васіля Дзятла. Гаварыць не дала не толькі пра Бога, але і пра папоў.

Песні-шчадроўкі, што пелі Зайчыкавы дзеці, расчувлялі ўсіх, Міканор жа пахваліў іх па-свойму: «Як старцаваць прыслаў, Калядамі карыстаючыся». За Зайчыкавымі прыйшлі і Хоневы, якога ўсе называлі «Бацько і матко». Пра Хоню яшчэ раней маці Міканора казала: «От хлопец! Его ж трэба — бяда такая! Матка - як дэраво дрэннае, з ложка не ўстае, дзяцей чарада на яго руках, накармі ўсіх, дагледзь!» Усіх калядоўшчыкаў маці старалася шчодра надзяліць каўбасамі, смажаным мясам, духмяным хлебам...

Змаганне Міканора з «забабонамі» скончылася тым, што і сам ён не толькі наеўся свежаніны, але і напіўся самагонкі, жартаваў і галёкаў, як усе. Працверазілі крыкі «Забіваюць!», што несліся з вуліцы. І крычалі не на жарт, бо пабіліся каламі куранёўскія на чале з прыдуркаватым Ларывонам, сябрам Яўхіма, з трыма хлопцамі з Гліншчаў, якія прыйшлі ў Курані на гулянку.

Будоўля грэблі выявіла лепшыя якасці Міканора. Сабраць людзей, усіх размеркаваць, усіх забяспечыць работай — «на яго долю выпала

не абы-якая роля», і не было для яго нічога больш важнага ў свеце, як гэтая купка людзей, як грэбля, якую яму належала пракласці цераз балота. Дні гэтыя былі самыя турботныя, але і самыя шчаслівыя ў Міканоравым жыцці. Не на каго іншага, а на яго, Міканора, глядзелі людзі, чакалі загаду, куды ісці, што рабіць... Ён і сам працаваў, і яго брала весялосць. Хацелася спрачацца з другімі сілаю, спрытам — гнацца навывперадкі. Браў і браў балотнае цеста, кідаў і кідаў наводмаш.

...Новае лета ўжо не было для закаханых летам-песняй, летам-святам. Абое пакутавалі, але кожны сам-насам, не здолеўшы пераступіць мяжу непаразуменняў і крыўдаў. Выпадак у малінніку аканчальна вырашыў усё ў іх лёсе, паставіўшы кропку ва ўзаемаадносінах. Каршун дачакаўся свайго часу... І трэба ж было, каб так усё павярнулася. Калі так далей пойдзе, то на Яўхіма, чаго добрага, пальцамі паказваць стануць, смяяцца, бо дайшоў да таго, што з-за гэтай задзірлівай ганарліўкі вечарамі не сядзіцца, начамі не спіцца. Ад злосці і нянавісці («Круцёлка языкатая! Ходзіць у зрэбі падраным, а дзержыцца — як пані якая!») думкі ішлі ў іншым накірунку. Думаў — як гэта недарэчна, бязглузда бывае часам у жыцці: адзін чалавек усёй душой табе прыяе, любіць бы яго ды любіць, а — не любіш, ён, дабрадзеі, хіліцца да цябе, а ты абыходзіш, уцякаеш ад яго.

На даволі высокую прыступку духоўнага сталення ўзбраўся Яўхім, калі да такога дадумаўся. Толькі ж разуменні, адкрысці тады чаго-небудзь вартыя, калі з іх вынікаюць адпаведныя справы, учынкi. Адно толькі адпавядала тым думкам у такой сітуацыі - змірыцца, любіць і чакаць прасветлай для свайго каханна часіны: а раптам яшчэ ўзнагарода чакацьме за такое цярпенне. І абставіны спрыялі Яўхіму: трэба было толькі пачакаць, каб і яна сама, не пад прымусам, а па ўласнай волі змірылася з тым, што Васіль яе не возьме ўсё роўна.

Васіль доўга змагаўся, робячы выбар паміж дарагім і яшчэ даражэйшым. І яшчэ да выпадку ў малінніку зрабіў свой свядомы выбар. Не хапала толькі зачэпкі, поваду, каб аканчальна вызначыцца. Але ж калі чалавек у чым цвёрда намерыўся, вызначыўся, то зачэпка заўсёды знойдзецца. «Усё адно нікагаго толку не было б ад этага стаяння... Не пара яна мне, усё адно. Толькі і дабра таго, што краса, — а хіба з той красы жыць будзеш, пабагацееш!..» І ўжо перад самым вяселлем ён зноў і зноў думае пра тое, што «само зрабілася як трэба, дзякаваць Богу», «што шкадаваць аб Ганне няма чаго, што трэба толькі дзякаваць Богу за тое, што так разумна зрабілася».

А ў малінніку, куды, высачыўшы Ганну, падаўся і Яўхім з цвёрдым намерам наблізіцца да сваёй мэты, «зрабілася» тое, што было знакам,

веставала пра яшчэ адну трагедыю — цяпер ужо Ганны з Яўхімам. І трэба ж так здарыцца! Так спяшаўся: хутчэй, пакуль не адышла далека, не прапала ў зарасніку: зойдзе, залезе ў гушчар — век не знойдзеш!.. Парывіста нырнуў у жаданую засень — а насустрач (трэба каб так не ў час!) Хадоська!. Сапсаваны ўвесь настрой, але, пераступіўшы цераз яе («Нагуляла, значыцца?.. Цяпер шукаеш, хто вінаваты?.. У Глінішчах ё знахарыха... Яна ёто ўмэнт!.. Выкіне!.. Чуеш?»), трывожыўся зусім нядоўга. Сама прыдбала, сама няхай і думае, як збыць, а за дзеўку думаць — не мужчынская гэта справа.

Спачатку зацікавіўся, калі і Ганна, ратуючы свой гонар, паабяцала яму адкрыць сакрэт, як да яе падступіцца. А пачуўшы: «Адно — дабрата! Па-добраму кеб!», — засмяўся: «А-а... А я думаў, чорт знае што!»

Пра выпадак у малініку гаварылі ўсе: каля плота, каля калодзежа — для ўсіх толькі гэта навіна! Лямантавала мачаха, бедаваў і гразіўся Глушкам Чарнушка ў распачы, але супакоіўся, паверыўшы Ганне, што сапраўды «чапляўся, але не дабіўся нічога». Хадоська, пачуўшы Ганніна прызнанне, затрэслася, закрыла твар рукамі, аж заходзілася ад плачу. Са слязамі яна і пайшла. Пайшла, куды параіў ёй яе «дабрадзеі». Адчай і крыўду, сорам і боль зведала няшчасная Канапляначка. Юравіцкія дактары адратавалі яе, вярнулі да жыцця, толькі сама яна жыць ужо не хацела...

Зведала крыўду і адчай і Ганна, калі на сваё запытанне, ці паверыў таму, што людзі кажуць, пачула ад Васіля: «Гавараць — дак штось е... Дыму без агню не бувае...»

Боль і крыўда ад такіх слоў вылілася ў няпраўду, нагавор на сябе, што не сілаю, а «па-добраму, па згодзе ўсё было», і пагрозу: «Я этаго табе не забуду!»

Схлусіў Васіль, што паверыў. Кролі сэрца матчыны словы, што нагаварылі на Ганну людзі: не дамогся яе Яўхім, не такая яна, штоб дапусціць! «Як бы і сам ён не знае!..» Цяпер схлусіў. Шчырым быў там, каля грушы, у іх лета-песню, калі запэўніваў: «За мной не прападзеш!» Тады ён меў сур'ёзны намер толькі з ёю віць сваё гняздо, спадзеючыся, што новая ўлада дапаможа нарэшце авалодаць заповітнай зямлёй каля цагельні...

Аднак юравіцкая турма, а пасля і бойка з Яўхімам да крыві за той кавалак каля цагельні (камісія па перадзеле зямлі выдзеліла-такі Васілю паўдзесяціны, але ён не мог чакаць і не спадзяваўся менавіта на гэты кавалачак, а іншы нічога не змяняў у яго становішчы) канчаткова пераканалі яго ў тым, што «надзеі ні на каго не было». Трэба было ратавацца, ваяваць за сваё жыццё самому. На сходзе ён не вытрымаў, і людзі першы раз бачылі Васіля такім, слухалі са здзіў-

леннем: «Дак дакуль жа мы будзем мучыцца?! Дакуль жа ето ўсё будзе? Добра каторым — зямля як зямля! А ў мяне — пясок адзін! Зелле і тое расці не хоча! Нічога! Дакуль жа ето мы будзем гнуцца на адным пяску! А другія будуць сабе, як паны, раскошувацца! Ето — па савецкіх законах?»

«Кумедзіяй» назваў перадзел зямлі Зайчык, заявіўшы, што зямля тая яму і не трэба, бо ў яго няма каня і ён усё адно абрабіць яе не зможа. Няма насення, чым засеяць, а дзеці да вясны з дубовай кары пухнуць. На павучанне Андрэя Рудога, што каб не пухлі, зямля якраз і патрэбна, Зайчык дасціпна адказаў байкай пра дурня, які купіў, як у пана, залатую міску, думаючы, што яна сама карміць будзе.

Апошнімі на тым сходзе былі Васілёвы словы, які ўпершыню так разгаварыўся: «Як хто, а я ад зямлі не адмаўляюся». І без тых слоў чытач пераканаўся, што ад усяго на свеце Васіль здольны адмовіцца — толькі не ад зямлі. Турбота пра яе цешыла і вярэдзіла яго душу, ні на момант не прападаючы, жыла ў ім. Да перадзелу ён толькі марыў пра яе, а цяпер яна была ўжо ледзь не ў яго руках. Каалі б пашанцавала пры дзяльбе ды людскі, урадлівы кавалак прырэзалі, то гэта ўсё роўна што ўраз пабагацець!

Яно ж так блізка, дабро гэта. Амаль у руках. Чакаць - страціць!. І ён перасіліў страх... Бойка з Яўхімам была жудаснай: не даваліся, хапаліся адзін за аднаго, малацілі кулакам!, хрыпелі, гразіліся. Кроў цякла Васілю на вочы. Ламала рукі маці, лямантавала каля Васіля - ён адпіхнуў і яе. Боль мяшаўся з крыўдай, са злосцю... Потам паліваў Васіль зямлю, а цяпер паліў яе сваёй крывёю...

Яшчэ перад раздзелам зямлі ваявалі і ў хаце Глушакоў. Пасля здарэння ў малінніку высьнова Глушака была такая:

«Жаню!!!» Аж захлынуўся ад лютасці, калі пачуў умову Яўхіма: «Толькі — кеб з тым, з кім хочу!» З галадранкай — Чарнушкавай Ганнай! Вайна нерваў, вайна цярплінасці, што доўжылася некалькі тыдняў, закончылася перамогай Яўхіма.

Сваты ўжо сядзелі за стадам, а Ганну ўгаворвала мачаха. Доўга ўгаворвала, але здолела-такі пацэліць у самае важнае, самае трывожнае. Ганна і сама разумела, сэрца само добра чула — не такую трэба Васілю, як яна - са скрыняй, з набыткам трэба, іншую хацеў бы, не беспасажніцу! І Ганна зрабіла крок насустрач лесу. Яна потым багата разоў успамінала гэты момант са шчымлівым шкадаваннем і болем. «Думала, балела душой: як багата бяды выпадае чалавеку за іншы адзін крок».

Сарока так і сыпала словамі: «Прыйшоў малады хлапец — добры купец... Сам малады, чуб залаты, дабра поўныя клеці — лепшы на

ўсім свеце». Пра маладосць нявесты таксама знайшла чым адказаць: «самы час, самы лепшы квас! А то — пераспее, закісне, стане ўсім ненавісна. Стане, як тая макуха, — будзе векавуха! Шкадаваць будзе — баньку, матку клясці, што не далі замуж пайсці! Жаніх бо які: што ўродай, што славай, што красой, што справай!.. І да ўсяго — дастатак! Пойдзе каторая - не нахваляцца на долю, і паесць, і пап'е ўволю!»

Назаўтра, пасля змовін, Ганна зноў думала пра Васіля, зноў прыгадалася яе пчасце з ім, якое было такім кароткім: «Не суджано, значыцца... Бувай!..» Разам са сваёй гераіняй смуткуе і аўтар. Гэта ўжо быццам яго голас: «Бывайце, групы шапаткія, вербы ціхія, маладыя, вольныя вечары! Не прыйсці больш да вас, як было, не стаяць да ранку! Яшчэ два тыдні, а там яна ўвойдзе ў Яўхімаву хату. Увойдзе з цвёрдым намерам любіць яго, слухацца, служыць яму. А Яўхім — што ж? Не сама выбірае, яе выбіралі!.. І няхай не даспадобы ён, мусіць, неяк жывуцца. Любіць жа ён, што ні кажы... І яна — сцерпіцца, злюбіцца!..

Часта, шалёна забілася сэрца: Васіль! Выйсці, пагаварыць, памірыцца? Сказаць, што даруе яму?.. Выйсці! Апошні раз!.. Выйсці?! Замоўленай! Чужой, другому аддадзенай!.. Не яго цяпер! Не вольная — каб сустракацца! Грэх...»

Свет зачыніўся і Васілю. Ля знаёмага плота, дзе колісь стаялі, здалося, было так пуста і так сумна, што крыўда і гора ўмомант затапілі ўсе развагі. Ён аж разгубіўся ад наплыву гэтых бязлітасных, пякучых, бясконцых і бязмерных крыўды і гора. Ніколі яшчэ не чуў ён сябе такім няшчасным.

Калі наплыў гора апаў, прыціх, ён, як бы шукаючы прасветліны, стараючыся стань мацней на зямлі, пачаў думаць аб дарагім, заповітным. Не, не ўсё яшчэ кончана! Усё яшчэ будзе!.. Будзе яго пара!.. Ён узнімецца, пабачыце! Гумно снапамі наб'е! Кароў завядзе! Не адну — тры, пяць! Стаенніка завядзе! Такого, што Корч пазелянее ад злосці!.. Толькі б перадзел зрабілі! Каб зямлі, каторая ля цагельні!..

Частка трэцяя

Вясельныя клопаты прывялі Чарнушкаў на кірмаш у Юравічы, і чытач меў магчымаць убачыць панараму Палесся, разам з Ганнай здзівіцца цуду: Прыпяць! — рака-казка, легенда. На Юравіцкім кірмашы Ганна пераканалася ў праўдзівасці Міканоравых слоў пра багатыя ўраджаі, вырашчаныя на асушаных балотах. Камунаўцы з «Росквіту жыцця» прадавалі капусту, якая вырасла на ...балоце. «На

звычайным. На дрыгве, у якой коні тапіліся... Асушылі - і от, калі ласка, качаны!» — патлумачыў камунавец.

На кірмашы сустрэліся з Яўхімам. Ён пачаставаў Ганну, купіў ёй шыкоўны падарунак — хустку гарусавую, квяцістую. Такой яшчэ ні ў кога ў Куранях не было. Жанчыны глядзелі з зайздасцю. Штосьці раптам занепакоіла. Калі прымярала хустку, у люстэрку ўбачыла Васіля... Іх позіркі ў люстры скрыжаваліся. Толькі момант было гэта — Васіль знік з люстра гэтак раптоўна, як і паявіўся.

Едучы назад, успамінала словы Параскі, якой яны прадалі бульбу: «Вы любіце яго? Як жа можна жыць не любячы!..» Калі ж успомніла Васілёва з'яўленне ў люстэрку — на душу легла трывога.

Разам з Чарнушкамі і іх клопатам прыдбаць кофту Ганне на вяселле, бо тая, чырвоная, «працерлася на локці! Латаная!», мы пабывалі ў Глінішчах у крамара Нохіма і швачкі Годлі і пераканаліся, што і яўрэйскі народ жыве ў беднасці, але ўдобрай згодзе з нашым. Выдатна выпісаны нацыянальныя тыпы Нохіма з яго спрытам, далікатнасцю, добразычліваасцю, памяркоўнасцю і Годлі з яе жыццёстойкасцю, аптымізмам. І мы разам з Чарнушкамі «з увагай і пашанай» назіраем, як увіхаецца каля Ганны Годля, здымаючы мерку, быццам чуюм яе незаслівае абурэнне «абдзіралам Нохімам», «такім паганым нэпманам, круцялём», якому савецкая ўлада волю дала.

І перадзел зямлі, які адразу пачаўся з крывавай бойкі паміж Васілём і Яўхімам, і размова двурушнага Зубрыча з кожным з іх па чарзе пасля гэтай бойкі (ён і перадаў Яўхіму пароль для сувязі з маслакоўцамі), і само вяселле Ганны і Яўхіма — усё быццам вяшчце і героям, і нам, чытачам. што надзеі кожнага на шчасце не спраўдзяцца. Да ўсяго яшчэ перад самым вяселлем спаткала Хадоська Яўхіма і «павіншавала» праклёнам: «Няхай табе на тым свеце будзе так, як мне — на етым...»

Не было радасці і ў Чарнушкі: журба ўсё тачыла і тачыла, вярэдзіла яго душу... І сон прысніўся Ганне такі, што яна закрычала, прагнулася, поўная гідоты і страху...

Толькі адзін Яўхім, у новым касцюме, у скураных блішчастых галіфэ, у блішчастых ботах, сам увесь блішчасты: твар ільсніўся чырвона, як памазаны салам, вочы быццам памазанья, блішчалі маслянiста, радасна, шапачка з блішчастым казырком зухавата з'ехала на вуха, — толькі Яўхім касаваў усіх сваёй незвычайнай зухаватасцю.

А як ехалі вянчацца, Ганнін воз, хістаючыся на нявідным ламаччы, уехаў у балотную гушчу, а потым асеў так, што грязь была пад самымі драбінкамі. Коні сталі, і ніякая сіла не магла ўжо зрушыць іх з месца.

І тады Яўхім, як быў, у паддзёўцы, у наваксаваных храмавых ботах, скочыў у грязь: «Маладую трэба выручаць з бяды!»

Гэты ўчынак, смеласць яго, адданасць узварухнулі, усцешылі. Перахапіўшы яго закаханы, гарачы позірк, і Ганна зірнула мякка, удзячна... Аднак перад самай царквой зноў джала трывогі і шкадавання пра незваротнае пеканула ў самае сэрца. Крыху супакоілася, як абмяняліся пярсцёнкамі.

Этнаграфічныя і фальклорныя рэмінісцэнцыі пры апісанні вясялля Ганны таксама надаюць нацыянальны каларыт твору, як і старонкі, прысвечаныя Калядам. Аднак воляй аўтара, адпаведна з няўмольнымі законамі жыцця, гармонія і паэзія парушаюцца грубай прозай. Я к некалі грубы вокліч мачахі: «Ганно-о! Дзе ты, нячыстая сіла?!» уварваўся ў мрой дзяўчыны, не даўшы ёй пачакаць, пакуль супакоіцца вада, каб палюбавацца на сябе ў люстраную гладзь, так і цяпер «алешніцкі Калінін», Крывароты Дубадзел прымушае маладую піць з ім. Прымус і гвалт скончыўся тым, што ў маладой загарэліся агнём непакоры вочы, а малады, як той рысь, дамагаўся, каб Ганна дагаджала Крываротаму. Узнялася мітусня. Ганнарвалася з хаты. Адны суцяшалі яе, другія ўгаворвалі Яўхіма. Калі госці разышліся, Ганна на зваворлівы папрок Яўхіма зноў нагадала: «Помніш, што я табе адзін раз казала? Што са мной трэба — кеб па-добраму!» Яўхім жа, хоць і не стаў спрачацца, прымусіў сябе засмяцца з тых слоў.

...Куранёўцы і алешнікаўцы, якія рабілі грэблю, нарэшце, сышліся. Грэбля была пабудавана. На свята з Юравіч прыехаў сам Апейка і сказаў прачулую прамову, што «грэбля гэтая звязвае Курані... са ўсім светам, звязвае людзей з людзьмі!»

Міканор у сваім слове выказаў надзею, што «і цемра, і раска назаўсёды прападуць. Будзе адна чыстая, светлая вада, светлае жыццё!»

І толькі ў Васілёвых грудзях заныла, ажыла незагойная рана. Глянуў самотна на запаветны кавалачак каля цагельні — усё скончылася на карысць Карчу.

Калі загаварылі пра Ганну, то Міканор упершыню ў словах Васіля: «Ну, упусціў! Што вам!» — чуў такі сум, такі боль, што сумеўся. Пастараўся суцешыць, супакоіць. Але Васіль нічога не адказаў.

Подых навальніцы

Частка першая

...Першыя навальніцы былі літасцівыя. Але наступная спраўдзіла грязьбу: зіхала, ляскала — ды і кінула грымучы агонь свой на гумны.

Пакуль аціхла, адышло страхотнае лясканне і дапялі да пажару, агонь узяў ужо тры гумны. Хоць ліў безупынку дождж, хоць, як маглі, стараліся стрымаць агонь, да світання ад трох гумнаў засталіся толькі мокрыя абгаркі... А раніцай убачылі і жажнуліся: навалніца кінула маланку і на крыж за сялом, на разгалку дарог. Затрывожыліся: большасць меркавала цвёрда, што гэта не на добрае, што чорны крыж — знак Божай няміласці. Былі і такія, што нават пасмейваліся: глядзіце, і Бог сам крыжы паліць. Прызнае, што пара святая прайшла...

І жыццё, сапраўды, кожнаму шчодра адсыпала даволі рознай бяды.

Вялікія перамены, пачаўшыся некалькі гадоў таму назад, вярэдзілі цяпер куранёўскія хаты адчуваннем наступу новых, няўхільных, небывалых. Яны рабілі ўсё заўтрашняе нетрывалым, гразіліся ўсяму звыкламу, цвёрдаму, выпрабаванаму... Здаецца, усё тое ж самае, што і кожнае лета: зноў касавіца, зноў звыклія раніцы, звыклія клопаты.

Чацвёрты год жыве з Яўхімам Ганна. Як адзін доўгі-доўгі дзень, як адна бясконца дурнотная ноч, успаміналася Ганне яе замужняе жыццё — тры гады жыцця! Яўхім быццам помсціў за Васіля, за вольныя гады... Нясцерпнай пакутай напаўнялася кожная хвіліна яе жыцця з нялюбым, нялюдскім, жорсткім і пыхлівым Яўхімам. Не нявесткай, а па-ранейшаму галадранкай была яна для Глушакоў. І толькі Сцяпан кроіў сабе сэрца, гледзячы на пакуты і прыніжэнні Ганны ў іх сям'і. Спачуваў, заступаўся, але Ганна была абьякавай нават да гэтых яго шчырых пачуццяў і парыванняў. Спраўдзіліся не надзеі на тое, што «сцерпіцца — любіцца», што прыме яе адзіную ўмову Яўхім — «кеб па-добраму было», а самыя горшыя прадчуванні. Свет зачыніўся для Ганны, калі памерла яе адзіная радасць, уцеха і надзея — дачушка Верачка. Як ні малілася, як ні прасіла Бога, каб зжаліўся, не адбіраў у яе самае дарагое, адзінае, што яна мае, чым толькі жыве, — непараўнае здарылася. Праз Глушакоў, лічыла Ганна, і гэта яе гора, праз іх сквапнасць і зайздрасць, бяздушнасць і жорсткасць. Лютасцю гарэлі і яе вочы, калі праклінала: «Няхай яно згарыць, ето ваша дабро!»

Пачуўшы пра гора сяброўкі, Хадоська спачатку думала спакойна: Бог пакараў іх за ўсё, заступіўся за яе! Вельмі няпростым было і яе вяртанне да жыцця, да ўратавання ўласнай душы: праз пакуты, праз нянавісць да людзей, нявер'е, абьякавасць да ўсяго, праз усведамленне і свайго граху — да веры ў Бога, да любові, да спачування людзям, да вызвалення ад свайго грэшнага кахання. Усё, што было да Яўхіма, неяк скамянела ў ёй: як на камені, нішто не жыло. Адночы,

летнім днём, нанавя пачула яна і спеў жаваранка, нанавя ўбачыла барвы красы ў агародчыку — свет для яе як бы перамяніўся. Свет быў поўны гукаў, поўны свайго, нябачнага раней жыцця. Ён жыў увесь час, дзівосна багаты і розны... Няшчасце Ганны з новай сілай запыкло думкамі пра сваё маюе, якое зьяла, загубіла сама, пра сваю бяду, якой ужо таксама не паправіць ніколі. Помніла: радавацца чужой бядзе — фэх. «Божачко, злая я, злая, — калялася з адчаем яна. — Што мне рабіць, парай, памажы мне, Божачко! Няма дабраты ў мяне. Не магу забыць, не магу!..»

Праца душы змяніла, упрыгожыла ўсю яе. Хорошая яна сабою стала, красуня—канапляначка! Чулася ў Хадосьцы нязнаная каісыці годнасць, строгасць. Прыгожая яна была асабліва цяпер, у заўзятай працы; у тым, як яна рабіла, бачылася, колькі ў ёй і дужасці, і маладога агню. Хоня дапамог сваёй і далікатнасцю, і дабрынёй, і аптымізмам вярнуцца да жыцця Хадосьцы, сам закахаўся ў яе яшчэ больш. Настойліва і цярпліва чакае ён свайго шчасця, не зважаючы ні на непадступнасць Хадоські, ні на абурэнне і ўпартае нежаданне Нібыто-Ігната мець за зяця такога галадранца і «бязбожніка». І дачкаецца! Цярпенне і бязмежная любоў да Канапляначкі перамогуць ўсё!

Драматычна, нават трагічна складваецца жыццё Васіля. Выгядна ажаніўся ён з Пракопавай Маняй: добры пасаг прынесла! Тыя паўдзсяціны ўрадавай зямлі, што даў за ёю Пракоп, скрыня з добром, карова дапамаглі Васілю стаць на цвёрды фунт. Каня добрага купіў, хату ставіць пачаў, ды не абьякую хату — пяцісценку, на дзве палавіны! Не ляжала душа да вечна соннай, непаваротлівай, як цеста з дзяжы, рыхлай Мані, але не хлопец ужо — не пра тое думаць трэба, а пра галоўнае — «пра дзела!» Шчыраваў за дваіх так (Маня тая, пакуль павернецца — як мокрае гарыць, а як Алёшка нарадзіўся — нават каля печы без Дзятліхі і то не ўправіцца!), як і да гэтага не шчыраваў: што на касьбе, што ў полі — роўнага яму не было! І толькі цешыцца пачаў, толькі гаспадаром сябе на гэтай зямлі адчуў — пачалося! Сазняможнай стомай, прыемнай, хмельнай, дужаўся ён, а з тым, што навалілася, дужацца было няпроста: «Толькі пачаў жыць!.. І от — на табе!..»

Яшчэ раней вярэдзілі душу чуткі пра калгас. Вечарамі на балодзе збіраліся купкамі і гаманілі пра новае, што іх чакае. Некаторыя даводзілі, што страхі людскія — пустое, адступяцца; аднак Сарока як у сук уляпіла: «Не для таго гаворано, штоб кінучь няворано!.. Пачуеце, як дома пераначуеце!» Не пераконваў людзей і прыклад, што ў Алешніках ужо жывуць калгасам: «Не дай Бог жыць каму так!..»

Ганніна мачаха кіпела: «Дзе ето відано, кеб усё сяло — як адна сям'я була! Тут і ў сям'і грызецца вечно, брат брата за горло бярэ! А то кеб з чужым — мірно! Смех, дый годзе!»

Калі «шчэ й з помаччу ад казны», то нават і па камандзе жыць не страшно». Страшней за ўсё — «і хлеў — не твой! І свіран — не твой, і хата — чужая! І конікі, і кароўкі - усё чужое!» У Глінішчах «ускочылі» ў калгас, «цяпер круцяцца, як ад заразы! Выпісацца хочуць каторыя, дак іх і слухаць не хочуць! Ні коней, ні зямлі не даюць назад! Ідзі голы ў свет!»

Ганніна мачаха яшчэ больш дадала трывогі, калі расказала, што яе брат запісаўся ў калгас — «дык каецца не перакаецца! А вярнуцца назад няма як!..»

У другім гурце гаманілі, што і жанок абагульняць будуць, што вельмі даспадобы было Зайчыку: «Штоб, скажам, маю старую — Васілю, а Васілёву Маню — мне!» Калі ўсе сціхлі, Васіль сказаў панура і цвёрда: «Не будзе з этага нічога! Я — сам па сабе! Не пайду! Скажу: не! І ўсё!» Калі і прыстрашылі нават, што адбяруць усё «ды яшчэ прыпаяюць», Васіль і не думаў сыходзіць з пазіцыі: «А і прыпаяюць — усё адно! Як такое — што жыць, што не — усё адно!»

Па-сапраўднаму апанавалі трывогі, калі ў Курані прыехаў сам Апейка і на агульным сходзе асцярожна, але настойліва даводзіў, што толькі ў арцелі — ратунак. Толькі арцеллю можна збыць злыбеду — нішчымніцу і галечу. Намнога катэгарычней павёў сябе Міканор: «Штоб з сягонняшняга дня калгас быў і ў Куранях! І хто гатоў уступіць — няхай тут астанецца і запішацца! А хто не хоча, хто проціў народа і... савецкай улады - можа ісці дадому, спаць!..»

Спаць пайшлі ўсе, акрамя толькі шасцярых гаспадароў, што паддаліся і на довады Апейкі, і на скрытую пагрозу Міканора, ды цікаўных жанок. «Небагата», — нібы падумаў Апейка. «З нашым народам хіба зробіш што!» — не таіў расчаравання Міканор. І пачаў хутка запрагаць: «І курэй. як і ўсякую жывёнасць, будзем абагульняць». Яшчэ больш расчароваўся, калі пачуў ад Апейкі, што не з заўтрашняга дня «калякцівам» жыць пачнуць, а пасля, як пакосяць і пажнуць. Расчароваўся, што мара пра калгас, нават такі, нават з гэтай купкі людзей, зноў не спраўджвалася, адступалада восені!.. Памякчэў трохі, калі ўсе дружна выбралі яго за старшыню.

Вязмежнымі былі горыч і адчай Васіля: «Аддай у арцель коніка... Аддай чорту нейкаму за нішто... Аддай зямельку сваю..., аддай сваё на нічыё, змяняй матку родную на мачаху! Аддай гуменца... Аддай за добрыя словы, за абяцанкі! Аддай за нішто!» Не спалася ў тую ноч не толькі Васілю. Доўга не мог заснуць і Апейка. Толькі яму было ўсё ж

лягчэй, хоць ён, як ніхто, разумеў усіх і таксама трывожыўся, пакутаваў, але ён «бачыў над сабою неба»! Не столь нудную, а высокае, з зоркамі далёкімі, бяссоннымі, неба. І думаў, што не самае цяжкае і важнае — звесці іх усіх у адну сям'ю, але і «навучыць думаць, адчуваць інакш! Трэба змяняць душы, псіхалогію іх: уласнік павінен стаць калектывістам! От у чым найбольшы сэнс! І тут — ясна — галоўнае: пераконваць людзей! Цярпліва, доказна, па-ленінску!..»

І ўсё ж назаўтра паспрабавалі працаваць (пакуль што толькі касіцы!) арцеллю. Спрачаліся, хто павядзе, хто пойдзе першым, бо гэта да ўсяго было гонарам. Зайчык прапанаваў: Апейка. І Апейку засталося толькі падзякаваць за гонар і давер.

...Пачатак перамены — пачатак радасці ці бяды? Глушак нюхам пачуў, што жыццё робіць паварот. Нядобры паварот. Першай грознай вяхою бяды яшчэ залеташняй восенню была дзіўная няясная навіна: Нохім усё прадае і збіраецца кудысьці ехаць! Свярбела зверыцца самому: ці праўда тое? Праўда! Сам Нохім патлумачыў, што «ўсякі называв нэпманам, капіталістам, буржуем!» «Хіба я сам — вораг які савецкай уладзе! Я толькі добра хацеў уладзе, памагці хацеў! А як вам не падабаецца гэта, дак нашто мне яно!» Выснова Глушака была такая: «Чуе, значыцца, што не к дабру ідзе ўсё, што добра не будзе!..» Пазайздросціў: няма на свеце чалавека хітрэй за яўрэя — надзеі на добрае няма, пагібель ідзе, раз Нохім гэта пачуў. Тады ўжо трэба было і яму, Халімону, штосьці рабіць. Частку прыхаванага ім збожжа ўсё ж знайшлі, забралі. Квітанцыю на падатак ажно ў 56 пудоў супраць 48 раней намечаных («Его — утачнілі!») атрымаў з абурэннем: рабунак! Размова з Міканорам ні да чаго не прывяла, нават грозьбы Яўхіма не напалохалі Дамеціка: «Справядліvasць, дзядзько, такая: здайце ўсё. Калі па-добраму хочаце!» Паехаў скардзіцца Апейку, але і той свой сказ скончыў так: «Каб выканаць пяцігодку — патрэбен хлеб! Вельмі многа хлеба!»

Размова з багацеем Хролам з Загарадкаў (пацягнула да падобных сабе) яшчэ больш надала трывогі. Падцікаваць — і «крэкнуць», якраў Хрол, — не выйсце: «гепеву толькі і цікуе, каб выткнуўся хто». Тут сіла трэба! На сілу — сіла! Падтрымка трэба! Такую падтрымку Глушак бачыць у жаданай вайне, пра магчымасць і пагрозу якой пішуць у газетах. Адно — ждаць моманту!

Пакуль разам касілі, жалі арцельшчыкі, было нават і добра. Усе турботы і хваляванні пачаліся, як сталі зводзіць кароў, коней, зводзіць вазы, плугі. Аж плакала Дамеціха па сваёй кароўцы. А тут яшчэ Хонева кабыла грызнула Міканоравага каня, на што Руды ўзрадавана адрэагаваў (паглядзець на суполку прыходзілі, як на спектакль): «У

кожнай культурнай канюшні абязачельно павінны будзь, так сказаць, ячэйкі на кожнага каня...»

Зайчык і Алёша Губаты ўспрынялі гэта як агітацыю супраць калгаса, у іх тоне чулася пагроза Рудому, які сам у калгас не ўступае, а толькі павучае. Руды пазней прыйдзе да Міканора і прапануе свае «паслугі», але толькі, «следавацельно, інцілігентную работу. Штоб бугалцерам, напрымер. Ці кладаўшчыком...»

На папрок, што адразу шукае выгаду, удакладніў: «Ёта выгада найперш, так сказаць, для калгаса. Патом ужэ для мяне... Трэба цаніць грамату! І скарыстоўваць граматнаго як кадраваго спецыяліста!» Міканор паабяцаў падумаць.

Калі Вольга Хведарава і Зайчыха, падаіўшы кароў, разлівалі карцом малако ў гладышы, Міканор нагадваў: «Строго па колькасці едакоў! Штоб — па справядлівасці!.. Пароўну. А не так — каму густо, каму пусто!»

Ведаў Міканор: кожнае слова яго ловяць, панясуць па хатах, будуць абмяркоўваць, думаць. Няхай думаюць, можа, таксама за розум возьмуцца!

Веялку, якую прыкаціў Міканор, сустрэлі як дзіва. А потым прывёз і тры мяхі сартавога, адборнага насення, якое даставілі ў Юравічы аж з-пад Гомеля, са спецыяльнага саўгаса. Міканор дазволіў развязаць мяхі і паглядзець на заваблівы цуд будучага лета. Калгасаўцы трымаліся адзін аднаго. «Як сваякі», — дзівіліся людзі.

Узбударажыла куранёўцаў яшчэ адна навіна: будзе новы перадзел зямлі, які Міканор называў землеўпарадкаваннем. І лепшыя землі — калгасу. Папярэдзілі ўсіх, каб не аралі і не сеялі, бо з дня на дзень прыбудзе каморнік.

Васіль не паслухаў: і заараў, і засеяў.

Пакуль чакалі каморніка, Міканор вырашыў раскідаць гумны. І пачаў са свайго. Адных радаваў імпэт разбурэння. Былі і такія, што глядзелі моўчкі, сур'ёзна, сумна. Іх усё гэта трывожыла... Дамеціха жагналася, гледзячы на жахлівую пустэчу. Разрывалася яе душа ад болю, страху і крыўды: «Божачко, ты — усемагутны!.. Памажы, парай!.. Навучы іх, неразумных!..»

Частка другая

Першы і другі раздзелы другой часткі рамана цалкам прысвячаюцца Апейку. Ва ўсім раёне не было цяпер сяла ці хутарка нават, у які хоць бы некалькі разоў не наведваўся старшыня райвыканкома. Добра ведаў ён не толькі беларусаў, але палякаў, цыганоў, яўрэяў, што

часта радніліся з тутэйшымі, мірна жылі з палешукамі. Яны былі ўсе, і цыганы, і палякі, і яўрэі, як ручаінкі, што ўліваліся ў вялікую раку і самі становіліся той жа ракою.

Ведаў ён бедных і багатых. Ведаў, што не блізнятамі былі тыя бедныя. Адны бедныя — ад беднасці, неўрадавінасці зямлі; ці таму, што захварэў кармілец; ці таму, што няшчасці сыплюцца, невядома за які грэх; ці што ратоў поўна хата, а падмогі ніякай. Былі бедныя, што век у працы, у клопаце, і бедныя, што чухаліся і то з лянотаю; былі век цвярозыя і век п'яныя. Былі такія, што ў калгасе апорай будучь, на такіх гаспадарка калгасная будзе трымацца, а былі і такія, што не парадуецца калгас, прыдбаўшы: труцень, прыхлябацель, беднасцю сваёй нахваляцца будзе, як бясплатным білетам у рай...

Людзі давяралі Апейку, цягнуліся да яго, бо былі ў яго характары дзве розныя, несуладныя рысы: чулінасць і разам практычнасць, цвярозасць. Дарогі, дакладней, бездараж, і страшэнная беднасць (у некаторых сёлах дамешвалі ў муку жолуд, была рэальная пагроза голаду) — найпершы клопат Апейкі. Памагалі і ратавалі, выціскалі і з кулакоў. За поўнач вяртаўся ён дадому, дзе яго чакала верная і шчырая, далікатная і разумная Вера і двое дзетак. Нават не ўяўляў, як бы жыў і трываў без іх. Вялікім клопатам Апейкі быў брат. І хоць некалі Савасцей памагаў яму і тым, хто ваяваў за савецкую ўладу, але цяпер стаў «плямай» у біяграфіі Апейкі, бо — «кулак». Усё пра яго ведалі ўсе, асабліва «добразычліўцы» і «бдзіцельныя».

Сам сакратар райкома Башлыкоў завітаў, будучы ў тых краях, да яго бацькоў, каб пераканацца перад чысткай, з якога асяроддзя паходзіць Апейка.

Апісанне аднаго прыёмнага дня ў кабінёце Апейкі дапаўняе яго вобраз, а «чыстка» дае поўную і вычарпальную характарыстыку чалавеку з чыстым сумленнем і шчырым сэрцам.

Дзеці прасілі, каб іх настаўніка Івана Мікалаевіча Гарошку пакінулі ў школе. Апейка ведаў Гарошку. Гэта настаўнік, якіх мала не тое што ў раёне, а ў цэлай акрузе, пра гэта казалі ўсе, хто калі-небудзь быў на яго ўроках. І от жа, бяда якая: цяпер Гарошку, які так хораша расказваў дзецям пра рэвалюцыю, пра Леніна, пра тое, як добра будзе жыць сора, знялі з настаўнікаў, бо ён служыў нры цару ў царскай арміі, быў царскім афіцэрам. І цяпер будзе вучыць дзяцей супраць савецкай улады. Хтосьці з пільных Гарошковых землякоў, магчыма, ім вывучаных, напісаў у стаалічную газету, што ў Крытах у школе — пры патуранні сельсавета і раённага кіраўніцтва — замаскіраваўся класва чужы элемент, які некалі губіў няшчасны працоўны народ. «Праверылі, прынялі меры» — і лёс Гарошкі вырашыўся: знялі з

настаўнікаў. Калі б не Апейка, Гарошка даўно быў бы за кратамі, аднак Башлыкоў паслухаў Апейку, але цвёрда і рашуча запратэставаў супраць вяртання Гарошкі ў школу. Апейка не ведае, як дапамагчы дзецям, абяцае перадаць усё каму трэба.

Сцяпан Глушак прыйшоў да Апейкі з просьбай заступіцца: яго не прынялі ў камуну, бо сын кулака. І на вучобу ён паступіць не можа, хоць вельмі жадаў бы. Адразу скажучь: кулацкі сыноч!

Апейка пакутуе, што не можа дапамагчы, асабліва цяпер, перад чысткай, калі і ў яго такая ж «пляма» ў біяграфіі. Ён і так за многіх заступаўся, за якіх іншыя не адважваліся. Могуць прыгадаць, перакруціць. Як ты дакажаш праўду сваю?

Поп, які «прыйшоў да вываду, што Бога няма», што рэлігія, як вучаць бальшавікі, опіум для народа, просіць наставлення, як яму цяпер служыць савецкай уладзе, просіць якую-небудзь вакансію. Цяпер на яго плечы кладуцца і зямныя турботы пра тое, каб зарабіць сумленны кавалак хлеба. І яму Апейка паабяцаў дапамагчы. І за ўсіх балела душа, аднак лес яго былога вучня Хамы Зайца, а цяпер паэта Алесь Маёвага, асабліва ўсхваляваў.

Залівалася слязьмі маці, расказваючы, што Алесь як адшчапенца, як нацдэмаўскага падбрэхіча і адваката (так пісалі ў мінскай газеце) камсамольская ячэйка універсітэта выключыла з камсамола. Над Алесем навісла пагроза выключэння і з універсітэта. Маці бедавала: «От, паехаў вучыцца. У людзі хацеў выйсці! Як чула сэрца!.. Сядзеў бы лепш ціха?.. Бедны, ды — рады!» Апейка як мог супакойваў няшчасную жанчыну, даводзячы, што гэта недарэчная памылка, што з Алесем разбіраюцца і пераменяць усё, што ён хутка будзе ў Мінску на сесіі ЦБК і сам ва ўсім разбіраецца.

Успамінам Апейкі пра яго таленавітага вучня, пра шлях Алесь ў літаратуру прысвячаецца 12 старонак. Перабіраючы ў памяці ўсё да драбніц, Апейка прыходзіць да высновы: «Не можа быць! Няпраўда!» Разам з тым гэтае перакананне не супакойвала, бо нейкая ж прычына і таму сходу, і артыкулу ўсё ж павінна быць. Якая? Прычына, адчуваў Апейка, магла быць такая: даверлівы, зялёны вясковы хлопец, шчырае, няхітрае дзіця, трапіла ў хеўру спрактыкаваных, нячыстых махляроў: ачмурылі, зацягнулі, загубілі! Ён з газет ведаў, колькі іх там такіх — затоеных, нядобразычлівых, варожых ахвотнікаў муціць ваду і галовы людзям! Нават такія відныя — здавалася б, надзейныя, адданыя партыі — дзеячы, як славуты, можна сказаць, рэвалюцыйнай узрошчаны, паэт Міхась Чарот, як Цішка Гартны, чалавек, які ўзначаліў першы Савецкі ўрад Беларусі, што столькі гадоў усёй душой служылі партыі і савецкай уладзе, нават яны, аказалася, апынуліся ў твані. І

чаго ім было лезці ў тую смуродную твань?! Узнікалі сумненні, але яны найчасцей разбіваліся аб цвёрдасць, непахіснасць тону публікацый і рашэнняў там, у сталіцы. Там, пэўна ж, ведалі, што рабілі! З такіх пастоў ды яшчэ такіх відных пісьменнікаў, як Цішка Гартны, так проста не здымаюць! Пэўна ж, ёсць важныя прычыны! Апейка перапоўнены рашучасцю самому дакапацца да ісціны. «Факты, факты, от што трэба высветліць! Самому!..»

Аднак яшчэ да паездкі ў Мінск Апейка на ўласным вопыце зведаў, як факты можна павярнуць па-рознаму. Як факты шчырага і аддаднага служэння людзям, факты сумленнасці і дабрны чалавека можна павярнуць супраць самога чалавека! Дзея гэтага трэці раздзел, прысвечаны ўзаемянам Васіля і Ганны, перачытаем разам крыху пазней. А пакуль «лабываем» з Апейкам на «чыстцы». Ёй прысвячаецца ўвесь чацвёрты раздзел!

Прыёмам пратакольнай дакладнасці ў спалучэнні з глыбінёй псіхалагічнага аналізу (падзея падаецца праз успрыманне, пачуцці і думкі Апейкі) аўтар дасягае выключнага мастацкага ўздзеяння на чытача.

Камісія па чыстцы — сумна вядомая ўсім нам з гісторыі «тройка». «Тройка» ў рамане — старшыня камісіі Белы, работнік парткалегіі ЦК, «вельмі жвавы і вельмі худы» Галенчык, прафсаюзны дзеяч з Мінска, і чыгуначнік Беразоўскі. Вельмі ўдала і даволі хутка «пачысціўся» Башлыкоў, нягледзячы на слухныя і прынцыповыя заўвагі Гайліса, які гаварыў так шчыра і так пераканана, што ўся зала моўчкі лавіла кожнае слова. Аднак факты абьякавасці і нават бяздушнасці, факты грубасці і недаверу да людзей і сам ён, і яго «адвакат» Зубрыч падалі як дзелавітасць, строгасць, патрабавальнасць і нават... «сапраўдную чуласць». Зубрыч да ўсяго яшчэ і ўдакладніў, якая менавіта чуласць — «дзелавая».

Камсамольскі сакратар Косцік Кудравец з уласцівым яму пылам наогул заявіў, што Башлыкоў, «як ніхто іншы, годны быць у бальшавіцкай партыі». І ніякіх «плямаў» у бяграфіі!

Апейку ж «чысцілі» да самай раніцы. Пасля яго вельмі хутка «пачысцілі» і Харчава, які так патлумачыў сваю грубасць і п'янства: «Я выпіваю ў свабодны ад службы час... і ніколі не прапіваю памяць. Я грубы з тымі, з кім трэба быць грубым»). Прыгадалі Апейку ўсё і ўсіх: брата-кулака, папа, Сцяпана, Гарошку. Асабліва лютаваў Галенчык, ад пазіцыі якога залежала многае. Ён кіпеў гневам, у ім чулася вялікая сіла, ён картаваў і картаваў факты Апейкавага «скрыўлення класвай лініі бальшавіцкай партыі», выкладзеныя ў ананімных запісках. Дарэмна даводзіў Гайліс, што ў старшыні — «душа бальшавіка», што

«он усяго себя отдаёт для працоўных людзей. І людзі любяць яго. Яго не любяць толькі нехарошыя людзі, якія хочуць яго запэцкаць».

Не меркаванне людзей усё вырашала на чыстцы, а пазіцыя «тройкі». Вырваўшыся да стала з воклічам: «Людзі, што ж ён плёў! Усё ж ён... Брахня ўсё ён!» — незнаемая Апейку жанчына даводзіла: «Па-мойму, савецкая ўлада такая і павінна быць! Як Іван Анісімавіч!.. Выгнаць з партыі!

Вы чулі! Ды яму «дзякуй» трэба сказаць! Сказаць, штоб у партыі ўсе былі, як ён!»

Асабліва ўразіла Апейку тое, што судзіў яго, павучаў і прапаноўваў «папярэдзіць» яго вучань Косцік Кудравец, якога ён сам прапановаў вылучыць у райком, паслаць на вучобу, вучыў яго, дзяліўся ўсім, што было ў душы. Цяпер у яго новы настаўнік — Башлыкоў. Гайліс нават пачаў сароміць Кудраўца, на што той адказаў: «Я гаварыў прынцыпова!» Гайліс абрэзаў маладога падхаліма і прыстасаванца так: «Ві гаворылі без прынцып! Ві гаворылі прынцып: «Чэго ізволітэ!» Вот какой гаворылі ві прынцып!..»

Не раз у Апейкі «штосьці важкае, гарачае» залівала ўсяго, біла нецярпліва ў скроні, тлуміла галаву, а пасля не проста біла, а грымела ў скронях. А калі Галенчык асабліва развар'яваўся, «пачуў раптам ва ўсім цэле нядобрую млоснасць».

Дзвума галасамі супраць аднаго Апейку ўсё ж пакінулі ў партыі. Воплескамі сустрэлі людзі такое рашэнне, якое Галенчык тут жа рынуўся аспрэчваць. Ён прыгразіў, што даложыць пра «палітычную блізарукасць і апартунізм» камісіі «вышэйстаячым інстанцыям. Для адпаведнага вываду».

Ужо пазней, у Мінску, дазнаўшыся фактаў пра Маёвага, адкрыўшы шмат іншых, пра якія не ведаў, Апейка думаў: «А каб не Белы, а яшчэ адзін Галенчык? Ці ж цяжка было трапіцца яшчэ аднаму такому?» Пільны і непахісны Галенчык усё-такі напісаў! І дабіўся свайго: Белы адклікалі. Апейка прыгнечаны думкамі і трывогамі, што «значыцца, не скончылася, значыцца, чысціць будучы яшчэ! І, значыць, можа яшчэ павярнуцца і інакш!..»

Гісторыя адказала на пытанне, што было б, калі б у «тройцы» былі два галенчыкі. Гісторыя пацвердзіла, што трылогі Апейкі былі небеспадстаўныя.

Странсі бурлілі не толькі ў Юравічах і ў Мінску — кіпелі яны і ў Куранях. Кампазіцыйнае размяшчэнне раздзелаў і частак рамана таксама «працуе» на выяўленне філасофскай думкі, што на лёс чалавека ўплываюць абставіны, што яны часта бываюць мацнейшымі за самага моцнага чалавека, што залежнасць чалавека ад лесу — поўная, як і

поўная свабода яго выбару ў любых абставінах, хаця і на асабісты выбар чалавека абставіны таксама ўплываюць.

Не менш драматычна развіваюцца і падзеі ў Куранях. Людзей на балодзе ўзбударажыла навіна: Ганна і Васіль зноў сустракаюцца! Лёсам было наканавана ім зведаць яшчэ раз шчасце кахання. Толькі гэта было ўжо не лета-песня, лета-свята — халодная стылая восень была ў прыродзе. Смуткам і трывогай напаўняла яна душы і сэрцы закаханых. «Любіць!» — пераканалася Ганна. Нічога не забыта! Хацелася смяяцца, крычаць: не забудзь! не выкляў! Любіць!

Свет не без добрых людзей. Чутка вельмі хутка дайшла да Глушакоў. Вось калі ўзгарэлася сапраўдная вайна ў хаце Глушакоў. Лютаваў Яўхім. І забіў бы, можа, бо, б'ючы, ён не толькі не спатольваўся, але шалеў яшчэ больш, але адратаваў Сцяпан. Біліся ўжо браты. Сцяпан гразіўся заявіць у міліцыю, а Глушак настаўляў вучыць «асцярожно, у меру», бо сапраўды можна і пад суд пайсці. І ўсё ўпікаў, што не паслухаў яго некалі Яўхім — атрымаў чаго хацеў.

Важкім каменем бяда легла найперш на сэрца Дзятліхі, але яна рабіла ўсё, каб чутка не дайшла да Мані і Лесуноў. Але бяда прыйшла проста з вуліцы, проста да Пракопа.

Ставілі зруб, калі прыдуркаваты Бугай Ларывон, спачатку хітра падкусваючы, а потым і наўпрост зарагатаў, што жыць у гэтай хаце будзе Ганна, а Маню Васіль «выгане, кажучы!»

І вайна пачалася ўжо ў Дзятлавай хаце. Кожны ваяваў сваімі сродкамі, але ўсе — супраць Васіля з яго заўсёднай маўкліваасцю і зацягасцю. Маці — ушчуваннем і просьбаі адумацца. Яна старалася як магла прымірыць сына з нявесткай, дагаджала і ўлагоджвала яе яшчэ больш. Дзед Дзяніс — строгаасцю: «Жаніўся, тым часам, дак аднаго дзяржыся! Хваціць бегаць!» Маня — хліпамі, папрокамі («Ні кала ні двара... Пашкадавала. Думала: бедны ды няшчасны, любіць болей будзе...») і грозьбаі забраць сына і пайсці да бацькоў.

Але самы спусташальны, самы знясільваючы бой Васіль вёў з самім сабой. І полем бітвы была яго душа. Яна кроілася, крывянілася, плакала і стагнала! Ганна ўгаворвае яго: «Рукі е, рабіць умеем! Не прападзём нідзе, пабачыш! Што я кажу — не прападзём! Жыць будзем, як ніхто не жыве тут! На зайздрасць усім жыць будзем! Удваіх — дружна, шчасліва, як ніхто! Я ж цябе так люблю! Так любіць буду век!»

Ніколі і нічыя душа не хвалявала Васіля так, як яе ў той вечар. Былі хвіліны, калі здавалася, што ён гатоў кінучь усё — прападзі яно пропадам! — кінучь і ісці з ёю, з Ганнаю, па тое шчасце, што недзе ж і праўда, можа, ёсць, можа быць іхнім!

Праўду казала: не жыццё — калі не любіш, не век жа цярпець не любячы! Не тое, што не да душы — злосць век бярэ на яе, маруду, цяльпуху! Няўдача, а не жонка! Дабро — добром, а толькі ж і дабро — не ўсё шчасце, з-за няўдалыцы і дабро неяк не цешыць часам.

У даўняй супярэчнасці пачуццяў найбольш пякло адчуванне быццам наўмыснай няскладнасці жыцця - не адно, дык другое. Адно ладзіцца, адно цешыць, дык другое — бы на зло гэтай радасці. Бы знарок нішчыць яго ўцеху! Складваў, стараўся, а будыніна крывілася, хілілася, гатовая была ў любы момант разваліцца. Не было грунту, асновы добрай у будыніны. Кволая, няпэўная будыніна яго шчасця.

Але за гэтым находзіла іншае, халаднаватае, разважнае. Ды і пра малое падумаць — як яму, бязбацькавічу няшчаснаму, быць, жывога бацьку маючы! Маня яму хлопчыка не аддасць, не аддасць! А калі возьме яе хто — звядзе, гад які, за нішто чалавечка, бацькаву кроў!.. Васіль ніколі раней не думаў, што можа быць да некага такая жаласнасць. У душы заўсёды... чуў незвычайную чулую жаласнасць да малога. Дзівіўся, што можа зрабіць адзін дотык ціхага, цёплага цельца дзіцяці — і тады зашчымелі жаласць да малога і вінаватасць.

Ужо не аднойчы ішоў, каб аб'явіць усім. Ішоў рашуча, потым запавольваў хаду, зусім спыняўся. Ён спрачаўся з сабою. Думкі змянялі адна другую, але адна шчымела заўсёды: малое.

І ўсё больш безнадзейна бачыў, што выхаду няма, што ўсё звязалася ў вузел, які не развязаць — толькі рэзаць, рэзаць па сваім сэрцы.

Такі ж зменлівы, як у думках, быў Васіль у гаспадарчым клопце: хвіліны жывасці змяняліся хмурнай маруднасцю, нават абьякавасцю. Не раз падоўгу стаяў як здранцвелы. Не цешыла і новая хата! Ён ужо не мог працаваць! І не хацеў працаваць!

Аднойчы пасля ўгавораў маці рушыў з дому. Рушыў нібы сляпы, нібы п'яны. Маці спалохалася: каб не ўчыніў чаго паганага...

А ён ішоў і ішоў. Адчай ахапіў яго: «Дакуль жа яно ўсё гэта будзе, — што круціцца на адным месцы. Што ніяк не набярэш цвёрдасці, штоб павярнуць ці сюды, ці туды. Штоб рашыць цвёрда і штоб не аглядувацца. Штоб не шкода было ці таго, ні другога!»

Выйшаў да свайго поля! Успомніў, як казаў Міканору: «Аддай поле — ето ўсё адно што — аддай душу! Папробуй, адарві душу». І пачаў, абабегшы позіркам паласу, гаварыць ужо сам сабе: «Уся сіла чалавека ў зямлі. І сіла ўся, і радасць! Няма зямлі — няма, лічы, і чалавека!»

«Ганна!» — зноў уварвалася ў яго думкі. Ён мімаволі стаў. «Ну, от зноў!..» А поле, здавалася, глядзела, чакала, спадзявалася, тысячамі сваіх сцяблінак, што варушыліся, хваляваліся, як жывыя.

І раптам ён адчуў, што нязбытны цяжар спадае. Як вяртаюцца даўно не знаныя дужасць і яснасць. Поле, бяда яго і радасць! Яго сіла і надзея яго! З імі толькі і жыць яму!

Дадому ішоў ён ужо хутка. Зайшоў у гумно. Да самых поцемкаў, не адпачываючы, біў і біў цэпам. Доўга гаспадарыў, цешыўся канём. Усхапіўся зноў на золку, з сякерай кінуўся к новай хаце. Потым зноў ухапіўся за цэп. І цэп бегаў спрытна, ахвотна, не стамляючыся.

Рашэнне было цвёрдым — і як перамяніўся чалавек. Выбар зроблены!

Ганна, убачыўшы яго з Маняй у клубе, дзе паказвалі кіно, зразумела ўсё... Самая дарагая надзея стала самай горкай стратай...

Васіль зрабіў свой выбар: паахвяраваў дарагім у імя яшчэ даражэйшага. А навальніца ўжо набліжалася! Нідзе так, як у трэцяй частцы, не адчуваецца «подых навальніцы». Ужо і чорныя хмары закрылі неба, ужо чуваць злавесныя грымоты...

Частка трэцяя

У першы ж свой дзень у Мінску Апейка «знайшоў той адзіны цагляны будынак на два паверхі, дзе — каля самай чыгункі — ціснуўся пакуль універсітэт». Сакратар ячэйкі універсітэта пацвердзіў Апейку самае горшае пра Алеся: «Адкалоўся, а потым — пакаціўся ўніз. Дакаціўся да таго, што стаў прыслужнікам нацдэмаў. Паслугачом нацдэмаўскага ахвосця! Паслугачом ворага!.. Спрабавалі адгаварыць, пераканаць — ён знарок упарціўся. Героя з сябе... строіць пачаў! Яму ўсякія Зарэцкія і Гартныя — дарагія таварышы! Выдатныя дзеячы, сыны народа!.. Яны яго пахвальвалі, спявалі: ты — паэт, талент! І от — ён рашыў аддзячыць! Знайшоў таварышаў!»

Сітуацыя для Алеся ўскладнілася яшчэ і тым, што «заступнікаў у яго знайшлося даволі», што «на сходзе было і крыку, і віску», — «ліберальныя настроі перамагалі прынцыповасць!» Таму прыйшлося ўмешвацца, нанова збіраць сход — «расхлёбваць кісель, які заварыў герой ваш!..»

У інтэрнаце, дзе пакуль яшчэ жыў Алясь, і таварышы яго расказалі Апейку, што Маёвы і на тым сходзе не толькі не перамяніў думку, не толькі не пакаяўся, а быццам «знарок паказваў стойкасць сваю». Ён спрачаўся з тым, што пісалі пра Пушчу і Дубоўку, даводзіў, што яны не нацдэмы, не ворагі, што ім трэба дапамагчы, а не адштурхоўваць. Гаварыў пра гэта адкрыта, на сходах. «У яго што наўме, тое і на языку». Так, як Маёвы, думалі многія, таму і галасавалі супраць выключэння — яго выключылі ўсё роўна потым на бюро, а на літфаку

сабралі яшчэ адзін сход: аб прынцыповасці і аб шкодных праявах на літфаку. Хлопец, які пра ўсё раскажаў Апейку, падсумаваў разважліва: «Неабавязкова лезці з усім, што ты думаеш. Трэба перш падумаць, які будзе толк з таго».

Шчырая размова з Алесем пераканала Апейку: хлопец невінаваты, усё, што было напісана пра яго, — паклёп. Юнак паплаціўся толькі за ... веру! Скажаў, што верыць «аднаму чалавеку ... якому не трэба верыць...» — Цішку Гартнаму. Калі і не пагадзіцца цалкам, то і абвергнуць довады Алеся Апейка не змог. Радасць ад таго, што ўсё ж не памыліўся ў юнаку, заглушылася болей за тое, што на добрага хлопца навалілі такую няпраўду, такую несправядлівасць.

«Абараняць от цяжка, а абвінавачваць легка!.. Цяпер жа той, хто абвінавачвае, часта выглядае — як герой! І чым з-злей крычыць, т-тым — б-большы герой!» — гэтыя словы Алеся наклаліся і на асабістае, перажытае Апейкам.

Адзінае, што мог зрабіць Апейка, - папрасіць Белага дапамагчы разабрацца. Той адказаў: «Што змагу, зраблю». Ва унісон Алесевым былі і словы Белага: «Галенчык не адзін... Модна становіцца выкрываць, крычаць, лупіць — пад маркай прынцыповасці! Модна і выгада. І рызыкі ніякай, і смелым паказаць сябе можна!»

З выключнай дакладнасцю вызначыў Белы прычыну такой «прынцыповасці» і гарлапанства, такога падзення людскога і подласці — кар'ерызм: «Імкненне пагрэць рукі на сітуацыі, выскачыць на чужой бядзе. Зрабіць кар'еру...»

Філасофія пісьменніка, што самай страшнай сілай валодае зло, надзеленае ўладай, канцэнтравана выяўлена ў словах Белага: «Нягоднік з пасадай — гэта нягоднік у квадраце. У кубе».

Знаковым у романа з 'яўляецца эпізод чысткі Апейкі — знакам вялікай усенароднай трагедыі, што ўжо набліжалася. Знакам бяды для ўсіх была і трагедыя Маёвага, які паплаціўся толькі «за веру», як ён сам патлумачыў, падсумаваў коротка і вычарпальна.

Сцвярджэнню ўсенароднай трагедыі, наказу навальніцы, што няўхільна набліжалася, спрыяе кампазіцыйная роля трэцяга і чацвёртага раздзелаў апошняй часткі рамана. «Падзяліўшы» поездку Апейкі ў Мінск на высвятленне фактаў «вінаватасці» Маёвага іўдзел старшыні райвыканкома ў сесіі ЦБК, аўтар паміж гэтымі двума момантамі зноў апісвае падзеі ў Куранях. Такі перамежаваны паказ «вялікіх» і «малых» падзей спрыяе панарамнаму адлюстраванню «карэннага пералому» ў гісторыі народа, у лесах усіх без выключэння людзей: моцных і слабых, вялікіх і малых, уладарных і бяспраўных.

... Ужо, здаецца, забыліся ў Куранях пра пагрозу перадзелу зямлі, але бяда не мінула.

У Курані прыехалі новы старшыня сельсавета Гайліс і каморнік. У іх паводзінах значыўся не вядомы пакуль куранёўцам лёс...

Па рашэнні адпаведных органаў калгаснікам (усяго шэсць сем'яў) выдзяляюць самую лепшую зямлю — Піліпаў рог. Бурна праходзіць сход, але згоды большасці куранёўцаў на перадзел ужо і не патрэбна: яны не калгаснікі! Пастка зачыняецца!

Крычаў і Васіль: гарачы гул, вір крыкаў узняў, вырваў з грудзей трывогу і злосць, што даўно мучылі яго. Не адступіўся рабы [Міканор] — лепшы Васілёў кавалак забраць хоча! Адзіны людскі кавалачак, які так трудна даўся! На які ўся надзея! З якога толькі і жывеш!

Міканор прапанаваў уступіць у калгас і іншым: «І вам будзе ўдзелена! Не абідзім! Як у добрай сям'і, падзелімся!»

Усю ноч не звёў вачэй Васіль. Як тут будзеш драмаць спакойна, калі блізкае, нядобрае грозіцца самаму галоўнаму, на чым трымаецца гаспадарка, з чаго жывеш?!

Успамінаў, як біўся смяротным боем з Яўхімам за той кавалачак зямлі каля цагельні, як радаваўся, што ненавісных Карчоў з году ў год сталі прыціскаць падаткамі, як прадчуваў, што нядоўга ўжо засталася панаваць ім на мілай, аблюбованай даўно зямлі ля цагельні. І от жа як усё павярнулася. І ад Карча, і ад яго — разам! Нібы знарок, нібы на насмешку!

Гэтая рунь, гэтая зямля памагла Васілю рашыцца тады, калі думаў, як быць з Ганнаю. І от — на табе! Збярог грунт пад сабою! Жыццё як бы зноў насмяялася з яго!

Назаўтра перадзел закончыўся тым, што Нібыто-Ігната звязалі і адвезлі ў Юравічы, а Васіль пабіўся з Міканорам. Стаялі адзін перад адным. Амаль упрытык. Яны стаялі твар у твар. Страх, адчай, смеласць і адчуванне, што набліжаецца горкі і неадменны час, — усё змяшалася ў душы Васіля. Міканор амаль упрытык убачыў сляпыя і радасныя, поўныя лютасці вочы, скрыўлены нянавісцю, прагай помсты твар...

Некалькі разоў у той дзень бегала маці да Дамеціхі, каб улагодзіць яе, упрасіць заступіцца перад Міканорам за Васіля, — каб не злаваў, не перадаваў у суд.

Трывожыліся не менш і Глушакі. Яўхім вырашыў ехаць да Зубрыча. Выснова таго была такая: чакаць, калі абстаноўка зменіцца. На адчай Яўхіма, што «жыць ўжэ няма як», паведаміў: «Бальшавіцкая партыя толькі пачала генеральнае наступленне... Толькі пачала наступаць на капіталістычныя элементы ў сяле. Гэта значыць — на

мужыка. Партыя — не спыніцца, пакуль не сатрэ мужыка ў парашок. У першую чаргу, вядома, мужыка заможнага, гаспадарлівага, які імянецца кулаком...» І параіў энергічна распускаць гаспадарку, пераводзіць маёмасць у грошы, «каб не рызыкаваць астацца і без грошай і без маёмасці», бо ёсць падставы, што ўсё будзе рэквізавана — адабрана — для калагасаў.

«Буралом гэты не абміне нікога. Усіх захопіць. Кожнае дрэва выверне, з каранем. Не міне ні дужае, ні слабое дрэва. Ні кулака, ні бедняка...» - патлумачыў Зубрыч. На яшчэ большы Яўхімаў адчай, як жа жыць, адказаў, што ў гэтым якраз і паратунак, бо «чым больш бальшавікі будуць ціснуць, тым больш будуць слабець яны. І тым мацней будзем мы! Такая дыялектыка!»

І назваў калгасы здзекам з мужыка, з усёй яго прыроды.

Сам жа Зубрыч не толькі чакаў, не толькі піў і співаўся: жыць без гарэлкі ўжо не мог. Зубрыч яшчэ і дзейнічаў. Рабіў усё, каб адначасова паправіць колішнюю сваю памылку, калі адмовіўся ад прапановы ўступіць у партыю. Бо ўлезці ў партыю — гэта не толькі ўшыцца ў кіруючую эліту, прыдбаць сабе новыя магчымасці, але і пайсці самому на новыя чысткі, праверкі. Гэта было б і раскошай з яго эсэраўскімі грахамі і з яго радаслоўнай, і магчымасцю ўбіраць з дарогі самых небяспечных. Самым «небяспечным з усіх ён лічыў «лысю гіену» Апейку. Моцна ўпіліся ў таварыша старшыню, у самыя чуюць месцы, тыя стрэлы, намочаныя едкім ядам, якія ён выпусціў у яго на чыстцы: тыя ананімныя запісачкі былі справай яго рук і сталі матэрыяламі, аўтарытэтнымі партыйнымі дакументамі. А да гэтых можна дадаць новыя... Тут і рызыкі ніякай і амаль поўная гарантыя, што будзе карыць...

І Васіль дапаў да Юравіч у пошуках справядлівасці. Апейка быў у Мінску на сесіі. І ён трапіў да Зубрыча! Тое, што пачуў ад яго, яшчэ больш спусташала душу.

Вяртаючыся дадому, звыкла збочыў з дарогі — зірнуць на сваю рунь. Рунь была паарана! Ён не мог паверыць: разарана было ўсё. Усё было загублена. Усё было кончана.

Але і ў Міканора значныя непрыемнасці: Хоня не толькі самавыключаецца з камсамола, але і мае цвёрды намер выйсці з калгаса. Хадоська нарэшце дала згоду выйсці за яго замуж, але паставіла, як некалі Ганна Яўхіму, «кеб па добраму было», такую ўмову: і з калгаса, і з камсамола! Небам пасланае Хоню каханне да Хадоські ён ужо акрэсліў сваім выбарам: у імя кахання — прыняць умову Хадоські. І ніякія ўгаворы, парады і нават пагрозы Міканора на Хоню не падзейнічалі.

Апісаннем вясельнай чарады, што каціла да царквы, заканчваецца раман. Рагатаў, галёкаў на возе Хоня: здалёк было відаць, як давольны ён быў сваёй удачы, сваёй долі. Гэтаму папярэднічала і поўнае прымірэнне Хадоські з Ганнай; Хадоська пакаялася за свае чорныя думкі перад сяброўкай і атрымала ад яе і дараванне, і разуменне. Сама ж Ганна назаўсёды пакінула ненавісную сям'ю Глушкаоў і знайшла прытулак у Глінішчах, у настаўніцы Параскі. І ніякія ўтавары і грозьбы Яўхіма на Ганну не падзейнічалі таксама.

У Куранях багата, па-рознаму гаварылі пра Ганнін учынак. Старыя казалі, што не помнілі, каб у Куранях калі-небудзь якая-небудзь жонка кідала чалавека, ды яшчэ такога, як Яўхім...

Апісанне сесіі ЦБК, пададзенае паводле стэнаграмы (І. Меле ж сам у вынятку выказаў такое меркаванне), будзе нецікавым для чытача, які любіць лёгкае чытанне. Для нас жа яно не толькі цікавае тым, што дазваляе «адчуць думкі і настроі той пары, зразу мець асаблівасці, складанасць становішча», але і карыснае, папераджальнае: мінулае павінна вучыць нас, як жыць сёння. Каб з новай сілай не паўтарылася тая трагедыя, пагроза якой не знікае ніколі.

Слухаючы на сесіі выступленні старшыні ЦБК Чарвякова, старшыні Саўнаркома Галадзеда, педантычнага акадэміка Некрашэвіча, наркома земляробства Рачыцкага, намесніка наркома РСІ Рыскіна, а таксама выступленні радавых удзельнікаў Другой сесіі IX склікання, Апейка адчуў яшчэ большую трывогу, чым у Юравічах у час чысткі.

Заклучнае слова Чарвякова было пра тое, што «большасць можа прымусіць меншасць пакарыцца, увайсці ў калектыў і падпарадкавацца калектыўнаму парадку», што трэба ўзмацняць тэмпы калектывізацыі, бо «Беларусь па калектывізацыі павінна ісці ў першых радах», што калектывізаваць Беларусь неабходна за два-тры гады.

І гэтая спешка; і тое, што калгасам, якія яшчэ толькі становяцца на ногі і сілу якіх так лёгка падарваць, павышаўся хлебнарыхтоўчы план; і акрэсленая ў прамовах неабходнасць барацьбы з нацдэмаўшчынай без канкрэтнага патлумачэння яе шкоднасці і небяспечнасці, — да трывогі дадалі незадавальненне, нязгоду. Яшчэ больш узмацнілі сумнеў і адчуванне няпэўнасці, нетрываласці: «Няўжо я, праўда, не разумею чагосьці?» Пагрозным успаміналася тое, што жорстка абвясціў, здавалася, добры, разважны Чарвякоў: жыццё бязлітна адкіне ўсіх, хто не зможа ісці нага ў нагу! Нібы папярэджанне сабе чуў Апейка... Усё мо.уць зрабіць галенчыкі, любы ўхіл прышыць могуць, прышыць — і «зрабіць вывады»!.. Чаго там — могуць, рабілі ўжо.

Намаганнем волі разарваў навалач думак і стаў думаць пра сям'ю. «Дадому, дадому!» — быццам грукаталі пад вагонам і колы.

А вярнуўшыся ў мястэчка, вельмі хутка атрымаў паперу, у якой паведамлялася, што яго раён быў уключаны ў зону, дзе калектывізацыю завяршыць поўнасьцю трэба было ўжо не ў два-тры гады, а за вясну, можна лічыць, за тры месяцы! Толькі што ў яго кабінэце пабываў Васіль Дзяцел. Разумеў яго Апейка, шчыра спачуваў. Паслухаўшы, Апейка зычліва і шчыра стаў угаворваць Васіля ўступіць у калгас.

І зразумеў Васіль, што раней хоць на Апейку надзея была, а цяпер не засталося нават такой, няпэўнай.

«Будзе твая ўся — самая лепшая! Скажаў, парадываў!.. Усіхняя — ето не твая... І як не чужая саўсім, а і не твая! Нічыя яго!..»

І Васіль так пашкадаваў, што не сказаў гэтай простаі і яснай развагі Апейку, што яму раптам захацелася вярнуцца назад, дагаварыць...

Аднак распач была не такой балючай, як раней: нібы прывыкаў ужо да бяды. Зноў нібы звала Ганна яго ў неадступны свет, куды ён вось-вось, разарваўшы ўсё, пойдзе вольны і шчаслівы. Ледзь стрымаў сябе, каб не зайсці ў школу, дзе жыла цяпер Ганна...

Завеі, снежань

Частка першая

Галоўным героем, які «цэментуе» сюжэтны каркас трэцяга рамана «Палескай хронікі», з'яўляецца сакратар Юравіцкага райкома партыі Башлыкоў. Час падзей, апісаных у рамане, — завейны снежань 1929 года, пярэдадзень і сустрэча новага 1930 года. Года, у які не аднаму толькі Апейку «суджана было зазнаць і вялікія радасці, і вялікія няшчасці». Года «карэннага пералому» і ў гісторыі краіны, і ў лёсах людзей — вялікіх і малых, валадарных і залежных.

Башлыкоў, Апейка, Гайліс і Дубадзел прыехалі ў Глінішчы, дзе ўжо сем месяцаў жыве і працуе прыбіральшчыцай у школе Параскі Ганна. Прыехалі на сход: распаўся калгас. Глінішчанскі актывіст, камсамалец Барыс Казачэнка сказаў, што глінішчанцы, разабраўшы сваю маёмасць і выйшаўшы з калгаса «Рассвет», «палажылі пляму перад цэлым раёнам».

Дубадзел гаварыў без перапынку, вінаваціў у тым, што пляма цяпер легла на ўвесь раён, бо ўсяму народу глінішчанцы паказалі, якое ў іх «яшчэ мужыцкае, некалхознае нутро».

Непрыхільна была ўспрынята людзьмі палкая прамова Крываротага: «Прапіўся, паляцеў з сельсавета, дак цяпер са скуры лезе!»

Увесь сход, выступленне кожнага на ім падаецца праз успрыманне Ганны, якая каторы ўжо раз дзівілася настойлівасці і ўпартасці Крываротага. Дубадзел прыходзіў да яе ў школу, прапаноўваў стаць яго палюбоўніцай, а калі яна адмовілася, абразіў, назваўшы «кулацкай падсцілкай», нават пагражаў. Цяпер Ганна, слухаючы, дзівілася зацягасці Дубадзела, а людзі, заўважыла, не слухалі яго наогул, бо «вельмі ж добра вядома была ўсім асоба гарачага прамоўцы!»

Спакойна, важна клаў, нібы цагліны, свае словы Гайліс. Гаварыў пра тое, што людзі працавалі, працавалі, а атрымалі дзвесце грамаў на дзень — «это не палучка». Вёў і вёў ён гаворку пра бядоты няўдалага калгаса (Башлыкоў быў незадаволены кірункам яго выступлення), пра віну ў гэтым і кіраўніцтва. Заклікаў працаваць як на сябе, а не як на паноў, скончыў, нібы распарадзіўся: трэба вярнуцца ў калгас! Умацоўваць яго.

У выступленні Міканора адчувалася, што гісторыя з глінішчанскім калгасам вельмі прыгнечвае яго. Ён нават адчуў настрой людзей і не задзіраўся, як звычайна ў Куранях, — гаварыў стрымана, сціпла. Але і яго не слухалі, хтосьці нават вылаяўся і сказаў: «Ужэ і куранёўцы вучыць будуць!»

З верай у тое, што яшчэ наладзіцца, што лягчэй будзе, гаварыла настаўніца Параскева Андрэўна.

Апейку сустрэлі з насцярожанай увагай. І пачаў ён з гісторыі, даўняй, жыццёвай, пра адну маладую пару, у якой напачатку вельмі не заладзілася сямейнае жыццё, на якую адно за другім сыпаліся розныя няшчасці. Аднак паслухаліся маладыя парады бацькоў, не сталі разыходзіцца, не чубяцца, як было, не кідаюцца ў розныя бакі. Так і глінішчанцам «не трэба адразу — у адчай. Не адразу ўсё складна выходзіць! Трэба часам прыцерціся, як кажучь. Ето — што да сям'і, да двух чалавек. А што казаць ужэ пра вялікую гаспадарку».

І прадаўжаў гаварыць па-ранейшаму будзённа, але ўжо вельмі сур'ёзна, значна.

Неспакойным гулам ухвалы адзначылі людзі яго параду «не карміць болей гультаяў і тругняў, карміць толькі тых, хта дае карысць», наладзіць строгі ўлік і строгі кантроль, навесці парадак і дысцыпліну.

Башлыкоў пачаў з міжнароднага становішча, гнеўна расказаў пра шкодніцтвы капіталістычных дзяржаў, каб сарваць будаўніцтва сацыялізму ў СССР. Гаварыў пра поспехі індустрыялізацыі. І дзіўна: у яго прамове далёкія Магнітагорск, Чэлябінск, Харкаў раптам аказаліся быццам блізкімі сваякамі і памочнікамі іх Глінішчаў, іх надзейнымі абаронцамі.

Людзі перасталі яго слухаць. Але Ганна заўважыла, як залу зноў працяла пільная насцярожаная цішыня, калі ён пачаў гаварыць пра шалёнае супраціўленне варожых элементаў, якім не сарваць масавую калектывізацыю. «Мы ўзялі ўдарную, бальшавіцкую задачу: да вясны наступнага, 1930 года, калектывізаваць раён на ўсе сто працэнтаў!.. Мы паставілі гэту задачу — і мы яе выканаем! Нягледзячы ні на што!»

Усіх апанавала здранцвенне. Перасталі раптам дыміць цыгаркамі, сапці побач. З павагай і раўніва Ганна адчула: гэты зробіць! Што захоча - зробіць. От сіла!..

Тое, што адбылося тут, вёў сваю лінію далей Башлыкоў, паграбуе палітычных вывадаў і мер. Бязлітасных мер. Класавы вораг дзейнічае. І мы таксама будзем дзейнічаць. Мы будзем бязлітасна біць па ворагу і яго пасобніках!

Ахвотнікаў выступаць не знайшлося. Усе хацелі аднаго — ісці дадому. Аднак Барыс заявіў, што неабходна прыняць рашэнне. І рашэнне тое — аднаўляем калгас і ўсе, каторыя выйшлі, вяртаюцца назад. «Не трэба!» — загуло па радах.

І тады Башлыкоў са злой упартасцю сказаў, што сабраліся тут не жартачкі жартаваць, а для таго, каб паправіць становішча — аднавіць калгас.

Усё шматгалоссе, сабраное з усяго сяла, гневалася, пагражала, клялося: не хочам! не вернемся! няма такога права — застаўляць! І тады Башлыкоў яшчэ больш раз'ятрыў натоўп, калі з непрытоенай зласлівасцю аб'явіў: «Таму, хто не хоча вярнуцца ў калгас, трэба будзе вярнуць у калгас маёмасць!» Калі ж і гэта не падзейнічала, падмацаваў сябе, прыгразіў: «Усе, хто не верне. будуць адказваць! Прыцягнем да строгага адказнасці!» Разгневаны непаслушэнствам, выхапіў з натоўпу аднаго, самага крыклівага («Усіх не арыштуюць!») і прыфазіў: «Гэта — варожы голас! Кулацкі голас!» Паабяцаў на развітанне пафозліва: «А пасмяецца потым!»

Пасля сходу адчуў, як у ім не сціхае, гоніць яго нецярплівае, злое — хутчэй, далей адсюль. Нядобра падумаў пра Апейку: затрымаўся, разводзіць лагоду, каб паддобрыцца, набіць сабе аўтарытэту, выставіць сябе дэмакратам побач з башлыкоўскай рэзкасцю. Недзе шчы-мела няёмкасць. Не было цвёрдасці, што зрабіў добра. Нешта даікатнае не першы раз пярэчыла фубасці, але ён стрымаў сябе. Ён і паказваў, і будзе паказваць, як недавольны. Гаавацяпы! Слоў няма такіх, якія заслужылі!.. Пачаў перабіраць паводзіны, выступленні ўсіх прамоўцаў. Але найбольш злавала слова старшыні выканкома. Байка пра нейкую сямейную пару, пра нейкіх Івана і Алену, - проста анекдатычны ўзорчык сярмяжнай філасофіі. Падробкі пад мужычка.

А фактычна — узор апалітычнасці, апартунізму, якіх проста-такі нельга ўжо дараваць...

Загадаў возчыку ехаць у райком, найперш у райком, хаця было за поўнач. Можна, пакуль ездзіў, адбылося што-небудзь важнае: трэба неадкладна даць распараджэнні.

На стала ляжалі два лісты: з дому і ад гомельскага прыяцеля Лёні Мандрыкі. Сябар пісаў, што чытае пра яго ў газетах і ганарыцца: «Ты — наша слава!..» Пісаў, што сустрэў былую каханую Башлыкова Лену: «Прыехала ад мужа ў Гомель. Не вельмі шчаслівая — «мякка кажучы!» Любіць усё ж яго. Лена, Лена, Лена - звінела на розныя галасы...

Яшчэ больш самоты і ўзрушэння дадало пісьмо сястры — няшчаснай, хворай. Не знаходзіў месца ад хвалявання, калі даведаўся з ліста, што брат Барыс закахаўся і збіраецца ажаніцца з дачкой гаспадара некалі багатай аптэкі і моднага парфумнага магазіна — нэпмана Шэпеля. З глуду ён зехаў, ці што, дурань гэты? Загадзя ўявіў, што ледзь не кожны, не інакш, будзе вінаваціць яго, Башлыкова: не выхаваў як належыць. Будуць вінаваціць - і будуць рабіць справядліва! Не выхаваў! Не змог! Кіраўнік... Чорт ведае, што за ноч! Злыя твары на сходзе. Поўны правал у Глінішчах. І напаследак — гэтае: сваяк пана Шэпеля.

Назаўтра ў сталаўцы згадаў абед у школе. Нібы нанова ўбачыў, як побач стаіць, лье з карца воду на яго рукі яна! Адчуў цвёрдую далонь, калі памагаў вылезці са склепа. І пачуў голас... Хто яна? Яна нібы стаяла перад ім, уся яна, незалежная, поўная годнасці. Краса і годнасць — вось што адзначыў адразу, што ўразіла, завалодала яго сэрцам у гэтай куранёўскай прыгажуні Ганне.

Праз некалькі хвілін ён быў каля райкома. Дзень пачаў з газет. Яны яшчэ больш дадалі рашучасці і пераканання, што тэмпы калектывізацыі — гэта мэта, да якой трэба імкнуцца ўсімі сіламі, якой неабходна аддаць усё. Тэмпы — гэта не проста поспех, гэта — жыццё. Тым, хто ўперадзе, — гонар і слава, тых, хто ззаду, — б'юць. І справядліва.

Частка другая

Башлыкоў найперш выклікаў да сябе Апейку і пачаў з таго, што яму не спадабалася яго выступленне на сходзе ў Глінішчах, што Апейка «байку развёў», што ён не першы раз абыходзіць даваць палітычныя ацэнкі. «Мы ў прарыве.... Карыстаючыся нашай паблажлівасцю, кулаччо ўзняло галаву. Ідзе адкрытаю вайною! ... Першая задача — ударыць па кулаччу!» — гаварыў рашуча, пераканана.

Паведаміў, што дасць указанне Харчаву прыцягнуць да судовай адказнасці найбольш злосных. Акрамя кулачча трэба ўдарыць і па іх саюзніках усіх масцей. Незалежна ад сацкатэгорыі.

Дарэмна Апейка даводзіў Башлыкову, што сілаю не ўсяго можна дабіцца, што людзі паверылі, пайшлі, куды іх звалі, а пабылі — і расчараваліся і ў арцелі, і ў тых, хто пазваў і павёў. Вось што павінна трывожыць зараз кіраўнікоў — прычыны расчаравання, а не помсціць за тое, што яны паверылі. Сярод нязгодных былі не адны кулацкія элементы. Трэба прыслухоўвацца да іх, старацца зразумець, дапамагчы, навесці парадак, бо людзі незацэвалены: хто працуе, хто не працуе — кожнаму палачка. За тое, што адбыў цзень. Людзі хочучь, каб той, хто болей зрабіў, больш атрымаў.

Усе гэтыя цовады Башлыкоў назваў «чысцейшым апартунізмам», пустазеллем старога, якому не кланяцца павінны, а рваць яго і змагацца з ім.

Жаласць у рэвалюцыі — штука небяспечная. Партыя патрабуе: тэмпы, тэмпы і тэмпы!

Гнеў апанаваў Башлыковам, калі ў адказ на яго папярэджанне, прынцыповае, партыйнае, зноў пачуў ад Апейкі: «Пры любых тэмпах трэба добры тыл. Асабліва — пры хуткіх...»

«Апартуніст. Форменны апартуніст», — такое азначэнне даў Башлыкоў Апейку пасля спрэчкі і цвёрда вырашыў неадкладна прыняць меры, абмеркаваць на бюро, папярэціць акружком і рыхтаваць Апейку замену, бо «з такім цалёка не пойдзеш, у адной упражцы».

А вось з Харчавым было добрае адчуванне аднасці. Пасля размовы з ім і з журналістам «Савецкай Беларусі» з'явілася ліхаманкавае жаданне дзейнічаць. Выклікаў загадчыка агітпропа Каржыцкага і загадчыка райана Мормалю. Дабіўшыся ад іх прызначання ўласнай віны за нізкія тэмпы калектывізацыі ў раёне (37 гаспадарак за тыдзень новых улілося і 29 за адзін дзень — з калгаса), давёў, што найперш трэба мабілізаваць моладзь, падключыць настаўніцтва: «каб дзеці ўплывалі на бацькоў, дабіваліся ад іх уступлення ў калгасы».

Мормаль пакаляўся, што мабілізуе ўсе сілы настаўнікаў і школьнікаў.

Пасля поўдня сабраў бюро райкома. Не толькі надзейна настроіў усіх, але і даў канкрэтныя ўказанні.

Ехаць у Курані вырашыў з Дубадзелам: хацеў прыгледзецца, прымерыцца, чаго ён варты. З Дубадзелам у Башлыкова былі звязаны важныя надзеі, і надзеі гэтыя трэба было праверыць.

Зайшлі адразу да Міканора. На сценцы — партрэт Сталіна і Калініна. На покуці — пуста: абразы зняты. Чарната, нясвежы пах,

якія Башлыкоў трываць зможа, а звыкнуцца не звыкнецца. Прыйшоў і Андрэй Руды і адразу завалодаў гаворкай. Аўдоцця Пятроўна (Башлыкоў пацікавіўся ў Міканора загадзя імя па баньку старой) на пытанні сакратара райкома адказвала шчыра і далікатна, што людзі баяцца калгасаў, бо «вельмі хутка гоняць. А людзям агледзецца хочацца. Прымерыцца.... Брату на брата нагаворваюць. Сваяку на сваяка. Як бы кусаць адзін аднаго трэба».

Калі зайшла гаворка пра Карчоў, паведамiла Башлыкову: «Мая матка і яго бацька сястра і брат родныя». Міканор быў разгневаны на маці за такую «шчырасць» перад сакратаром, але тая быццам падсумавала спрэчку цвёрда і непакісна: «Не можна — штоб брат на брата!» Андрэй Руды страшэнна рады быў і спрэчцы, і «шчырасці» Дамеціхі. Як цікаваму здарэнню. Міканор трывожыўся. І было чаго: такое сваяцтва не ўпрыгожвае. Сувязь. Сувязь з кулаком... У Башлыкова таксама было незадавальненне сабою: такога факта пра Глушака Міканора, пра актывіста, партыйца, не ведаў. Непрыязна падумаў: «Усе яны тут перамешаны, паспрабуй разбярэ!»

Пайшлі да суседа, да Васіля Дзятла. Манін твар скрывіла лютасцю: «Сходаў мало! Сходамі жыць не даюць! Дак шчэ і ў хату век!» На пытанне Башлыкова, чаму не хоча ісці ў калгас, на папрок Дубадзела, што ад народа адстае, Васіль адказаў: «Народ шчэ і там, і тут...»

Словам Дубадзела Васіль наогул не надаваў ніякай увагі, па ўсім было відаць, што не хацеў пустой гаворкі. Адзінае, што сказаў: «А я пабачыць хачу, што з этаго ўсяго шчэ будзе».

Пайшлі, нічога не дамогшыся. Дубадзел зазначыў, што трэба выясніць, адкуль лесу на хату набраў Дзяцел, сколькі аплачана, што можна і цвёрдага дань жонцы Васілёвай, раз яна кулацкага роду і з кулацкім нутром.

Сэрца Башлыкова забілася часта і трывожна, калі Міканор сказаў: «Его хата той Ганны, што ў школе ў Глінішчах». Яна, тая загадкавая прысуха, была часцінкай гэтых людзей, самых блізкіх да глінішчанскай знаёмай незнаёмкі. Там, у Глінішчах, жыло ў Башлыкове неадольнае захапленне ёю, адчуванне нейкай нібы незямной завабнасці, нават нібы недаступнасці. І вось бачыў сваімі вачыма: зусім зямная, падобная да іншых, нават звычайная. Даступная. Неяк цяжка было паверыць, што тут, у гэтай беднасці, гэтай затхласці, гэтай нікчэмнасці, магла яна нарадзіцца, жыць! Не мог нават нібы згадзіцца, што такое магло быць. Узрадала тое, што яе бядняцкае паходжанне не стане якой-небудзь закавыкай у іх адносінах. Ён пабойваўся раней, бо ў глінішчанскай знаёмай чуліся нейкія ганарлівасць, непадступнасць. На шчасце, падазрэнне гэтае адпала...

Аднак лаянка мачахі Ганны чулася яму як абраза яго шчырым пачуццям і так груба таптала добрае, але яшчэ кволае. Зацятая злосць і глухата старой панурым ценем захмарылі ўсё, што ўвайшло ў душу Башлыкова ў гэтай неабьякавай яму хаце.

«Злая жмінда!.. Его ж, — паведаміў шчыра Міканор, — з-за прагнасці сваёй Ганну выпхнула з дому! Жыццё дзеўцы пакалечыла!»

Вунь што! Вунь чаму яна ў Глінішчах! У ім зацэплілася спачуванне. Было шмат іншых пытанняў наконт куранёўскай прыгажуні, але ён стрымаў сябе і пасля, каб не задаць іх Дубадзелу. Карцела загаварыць, распытацца, калі вярталіся ў Юравічы, але рашыў разважліва: як-небудзь навядзе даведкі. Ці саму запытае. За спачуваннем прыйшоў гонар за яе, за непататную, смелую душу яе. Душу, як думаў пераканана ён, новага чалавека. І зноў, як у хаце, хвалявала здзіўленне, што такая чужая, багатая душою, такая ганарліўка нарадзілася, вырасла ў такой хаце, у такой затхласці. Гэта востра хвалявала яго, яна бачылася ўжо блізкаю, рэальнаю, сваёй.

Сустрэча з Ігнатам Глушаком таксама выдалася асабліваю і таксама навяла Башлыкова на канкрэтныя высновы. І скіраваў яго на тыя высновы зноў жа Дубадзел.

Нібыто-Ігнат быў непахісны, катэгарычны, не даваў нікому слова сказаць, любы довад адмятаў здэкліва, з'едліва і быў перакананы ў сваёй мудрасці. Пачаў з таго, што не пойдзе ў калгас, бо з такім кагалам, нібыто, зладзіць — не з яго характарам: «Я пераб'ю палавіну! А чаму я пераб'ю бы? А таму! Бо за кожным вачэй не зводзь! Тут жа стаў чалавека да за ім, нібыто, наглядчыка! Штоб глядзелі, як робіць жаны! Штоб сцерагалі дабро! Вачэй не зводзілі! А не, дак такое наробяць! Расцягаюць усё па норах сваіх!»

На довад, што ў калгасе будзе іншая псіхалогія, засмяяўся гораца: «Іншае? Адкуль яно возьмецца! А я такога цярпець не магу! Я праўду люблю! А тых, хто за праўду, — не любяць!»

Галоўным пытаннем спрэчкі стала пытанне старшынёўства: каго выберуць, каго паставяць на чале калгаса, бо вось паставілі ўжо — Міканора! А які з Міканора гаспадар? Андрэй Руды аўтарытэтна зазначыў, што «Міканор — чалавек сазнацельны, ідзейны», чым яшчэ больш раз'ятрыў Ігната: «Сазнацельны, ідзейны, — перакрывіў. — Гаспадар ён які, пытаю!.. Гаспадар ён, — сказаў Ігнатдзіўна зларадна, — нібыто з г... пуля! От які ён гаспадар!»

Яшчэ больш запааліўся, калі Башлыкоў расцаніў гэта як абразу: «Я праўду кажу. Ён і ў сваёй гаспадарцы не быў ніколі гаспадаром. Поля сам, можна сказаць, не абрабіў адзін. Бацько ўсё. Ці пад бацькавым наглядам. ... А цяпер яму — усе гаспадаркі!»

Перакінуўся на Башлыкова, дапытваючыся, адкуль ён і ці адрозніць жыта ад грэчкі. Нарэшце згадзіўся ісці ў калгас («Хоць зараз!»), але пры адной умове: «Станьце ў нас старшынём!... Дзела нашага, нібыто, не знаеце, дак хоць граматы знаеце! А сельскаму хазяйству — навучыцеся! Давайце! Пайду! Ей-бо!»

Толькі што перабытая размова хвалявала, турбавала. Было ад яе на душы нядобра, мутна, адчуваў патрэбу разабрацца, праясніць. Але на ўсе запытанні атрымліваў ад Міканора няпэўныя, нібы вінаватыя адказы: «Пляце, сам не ведае што... Ад кантузіі, можа... Кантужаны буў...» Можа, і пранесла б, каб не Дубадзел, які нагадаў Міканору, што «вылазіў» і раней Нібыто-Ігнат, як наразалі зямлю, за грудкі з каморнікам схапіўся. На аднаслоўныя пытанні Башлыкова выдаў поўную інфармацыю, што ўзялі тады Ігната пад арышт, але не судзілі, адразу адпусцілі. Гайліс адпусціў. А чаму, ён, Дубадзел, дасюль зразумець не можа такі фокус. Глушак Міканор паспяшаўся паправіць ужо непапраўнае: «З-за дзяцей... Пашкадавалі...»

Башлыкоў быццам не зразумеў. Маўчаў. Загадаў весці ў наступную хату. Аднак, вяртаючыся ў Юравічы, усю дарогу напружана думаў менавіта пра гэты выпадак. Так, трэба брацца. Дубадзел добра сказаў: «Брацца крэпкай рукою!» Трэба справу аб злачынствах у гэтым сельсавеце паставіць на бліжэйшым бюро. Трэба Гайліса і Глушака прыцягнуць да суровай адказнасці, пакараць са ўсёй строгаасцю! Гайліс за такое заслугоўвае выключэння з партыі. Строгае спагнанне варта даць і Глушаку. Абодвух, вядома, належыць вызваліць ад пасада. Гэта будзе варты ўдар па мяккацеласці і марудлівасці, гэта прывядзе да пералому ў справах. Наш крок будзе спарвейшы! Пойдзем хутчэй. Так, чуццё не ашукала яго, тады ён толькі меркаваў, цяпер ён ужо мае факты, дакладныя факты апартуністычнай лініі кіраўніцтва сельсавета і ячэйкі. І пазней ён зноў вяртаецца да гэтых фактаў, яшчэ і яшчэ раз пераконвае сябе ў тым, што вось з-за такіх, з-за ліберальных дабрадзеяў, і бяда ўся, прарыў у раёне! На бюро, гэта правільна, адзіна правільна. І абавязкова — аргвывады. Трэба належныя кадры! З такімі і тое, што ёсць, загубім.

Башлыкоў загалыблена думаў і пра Дубадзела, думаў з дзелавой заклапочанасцю. Як пра кадравага работніка. Развагі былі няпростыя. Ведаў: Дубадзел малакультурны і грубаваты. П'е. Але ж ніякіх заган са сваякамі. Мінулае — чыстае. Былы чырвонаармеец. А галоўнае — адданасць якая і рашучасць. Гэты цацкацца з кулаччом не будзе. Піў — гэта агідна. Папярэдзіць трэба, што за такое з партыі гнаць будзем... Малакультурны і грубы — а дзе ты знойдзеш даволі культурных і адукаваных? Мала іх... Гэты - цвёрды, гэты — крэмень. Барацьбіт.

Гэта — галоўнае... Неабходны цвёрдыя, жалезныя! Здольныя крышцы ворага, рушыцы усё, што на шляху замінае.

Частка трэцяя

Упэўненасці дадала прамова Сталіна на канферэнцыі аграрнікаў-марксістаў 27 снежня 1929 года. Параіў праштудзіраваць і Апейку: «От — галава! От — розум! Недарэмна — на самым верее. Прачытаеш — і ўсё ясна становіцца! На сто верст наперад відаць! І ўглыб — на сто! Усё ясна! Як двойчы два! ... Усё па палічках разлажыў! Гэта — сюды, гэта — туды! Самога Энгельса, брат, на месца паставіў!..»

У выступленні Сталіна Башлыкоў шукаў (чытанне было нібы працягам той спрэчкі, якую яны фактычна няспынна вялі з Апейкам) падтрымку сабе. Было адчуванне радаснай палёгкі. Увесь поўніўся імклівай дужасцю. Сталін, бачыў Башлыкоў, асабліва моцна біў па асцярожненькіх ціхаходах тыпу Апейкі, з асаблівай смеласцю зваў наперад. Башлыкова проста захаплялі цвёрдасць і рашучасць Сталіна. Душу радавала прадчуванне блізкіх вялікіх падзей, рашучых дзеянняў. Так і трэба! Даволі слоў, асцярожнасці, міндальнічання! Хоць зараз гатоў быў Башлыкоў зрабіць усё, што патрабавалі законы класавай барацьбы дзеля перамогі над апошнім, зацятым ворагам. Непакісна, бязлітасна.

Зусім іншыя пачуцці і думкі выклікала сталінскае выступленне ў Апейкі.

Ён ахвотна згаджаўся з усімі доказами, якімі Сталін разбіваў адну за адной буржуазныя тэорыі ў сялянскім пытанні. Але раптам наткнуўся, як на нечаканы пень, на адну думку. Як бы не верачы, што не памыліўся, перачытаў неспадзяваны радок яшчэ раз. Так і было напісана: «У нас няма... рабскай прывязанасці селяніна да шматка зямлі... якая ёсць на Захадзе...» Няма?! Сталін тлумачыў гэта тым, што ў нас няма прыватнай уласнасці на зямлю. Ён лічыў, што гэтая «акалічнасць не можа не аблегчыць» пераходу сялян «на рэйкі калгасаў». Сталін пісаў, што цяпер створана эканамічная аснова для таго, каб замяніць кулацкую вытворчасць вытворчасцю калгасаў і саўгасаў. І пакуль не было такой асновы, нельга было павесці рашучае наступленне на кулацтва, ліквідаваць яго як клас. Смешным назваў Сталін пытанне, ці можна пачаць такое наступленне цяпер. «Цяпер другая справа. ... Смешна і несур'ёзна гаварыць доўга цяпер пра раскулачванне. Зняўшы галаву, па валасах не плачуць».

Смешнае пытанне! Што ў гэтым было смешнае! Апейка падумаў, што новы год будзе не зусім працягам старога: «Тая ж дарога, але

ўздым другі. Другая круцізна пачынаецца...» Думаў Апейка пра тое, што прывязанасць нашага селяніна якраз большая, чым таго — на Захадзе. Той — купіў; а гэты — за «шматок зямлі» — паіў памешчыкаў, гнаў пшсудчыкаў і дзянікінцаў; як адзіную надзею сваю на жыццё ратаваў савецкую ўладу. Ён — не купіў; ён — заваяваў сабе яе, зямельку сваю, — штыком, агнём, крывёю! Савецкая ўлада, абвясціўшы першымі дэкрэтамі мір і зямлю, адразу заваявала мужыцкія сэрцы мільёнаў. І вось тая самая савецкая ўлада, якая хвіліну назад дала селяніну зямлю, сёння ў нашым абліччы прыходзіць да яго ўтаворваць адмовіцца ад свайго шматка. Прыходзіць — дакажы катораму іншае — адабраць яе! «Учора далі, а сёння - адбіраюць! Его — ваша справядлінасць?! Ашукалі!!!»

Думкі бльгталіся, у галаве звінела. Не менш драматычным быў апошні дзень і вечар 1929 года і для Башлыкова. З Алешнікаў ён выправіўся ў Глінішчы. Каб вызваліцца ад непатрэбшчыны. Каб потым жыць толькі дзеля справы. Спытаўся ў Ганны знарок дзелавіта, дзе Параска, а калі Ганна памкнулася пайсці пашукаць, хаваючы няёмкасць, прамовіў: «Не трэба. Я не да яе прыехаў». Нейкі момант змагаўся з сабой: «Што я раблю? Не трэба! Не трэба гэтага!». Але потым глянуў рашуча, пайшоў напрамом: «Я — да цябе». Яна раптам уся засвяцілася радасцю, змянілася так імкліва, што гэта ўразіла і ўзрушыла Башлыкова. Захапіла яго. Радасць, аднак, адразу саступіла нейкаму клопату і нават недавер'ю. І паўтарыў цвёрда: «Я хацеў цябе пабачыць». Пакуль прыйшла Параска, паспеў сказаць, адчуваючы патрэбу дзейнічаць неадкладна, рашуча: «Слухай... Заўтра. Як сцямнее. Выйдзі на шлях. Добра?».

Была сумяціца пачуццяў і думак, калі вазок паплыў у белае пустое поле. Як яна тут вырасла такая! Цуд нейкі і толькі! І краса, і разам — годнасці колькі! Розум як свеціцца! Аднак у душу ўпаўзала і іншае. Не ўтрымаўся на ўзроўні, збочыў з лініі. Не паказаў вытрымкі. Даў волю свайму, асабістаму. Непатрэбнаму, недаравальнаму ў такі час. Захацелася любові! «Спыніцца, спыніцца трэба...» — думаў ён.

Але зноў стаў думаць пра яе. Адчуваў, што мала ведае яе. Хто яна? Чаму яна ў школе? Чаму не з бацькамі? Ці вольная, не замужняя? Відаць, была замужам, відно: нямама паспытала.

І Ганна не магла супакоіцца. Усё выказала Парасцы, павінілася перад ёю, думаючы, што перайшла той дарогу.

Параска ж супакоіла, запэўніла, што нічога ў іх не было. Але ўсё роўна разумела няпэўнасць і хісткасць пачуццяў і адносін з Башлыковым, цвёрда і шчыра прамовіла: «Ні на што мне ўсё ёто. Да і не пара мы. Што дуб і лаза... Не дацягнешся... Каб і можна было...» У

самую іх першую сустрэчу Параска гаварыла Башлыкову, што ў Ганны розуму на пяцярых, толькі доля няскладная. Тады ж, пры ім Ганна запырчыла: «Ну нашто вы ето! Доля. Ці доля — горб ад Бога? Доля — ад чалавека! Ад розуму!»

... За вокнамі мітусілася белае і зіхацела сонца. І падобна — мітусілася, зіхацела штосьці ў душы Башлыкова. Радасць, нецярплівасць спаткання былі не адны ў душы. Сярод усяго ўнізвалася і няёмкае: становішча яе. Школьная тэхнічка. Ён, кіраўнік раёна, і — прыбіральшчыца школьная!.. А што — прыбіральшчыца? — уздымалася нязгода. Хіба на ўсё жыццё гэта — прыбіральшчыца! Хіба не відаць — што выпадкова там! Што прыладзілася, відаць, на момант. Пасварыўшыся з маці-ўласніцай. Сёння — тэхнічка ў школе, а заўтра работніца арцелі. Закахайся, любіць! Сустрэў выпадкова, у такі паганы вечар, і закахайся. Не разгледзеў толкам у той вечар, а прыкіпеў. Не разгледзеў, а не памыліўся. Колькі бачыў жанчын, а такую, здаецца, першую сустрэў. За ўсё жыццё першую такую. Не, гэта не абы-што, гэта — рэдкасць. Такое хараство, такі розум. І да таго — дзіва - неабыякавая да яго. Відаць было. Хінецца душой. Рада была. Ці ж разумна - страціць гэта.

Сустрэліся. Павіншавалі адно аднаго з Новым годам. Яе нястрымна апаноўвала хваляванне. Звінела ў галаве. Закалацілася сэрца. Шчасце ці прывід шчасця, што з таго, завалодалі ёю. Самае незвычайнае было ў тым, што яна чула: і ён так жа хвалюецца. Што і ў яго тое ж самае, што і ў яе.

І назаўтра сустрэліся. Расказаў ёй усё пра сябе, нават пра нязгоды з Апейкам. І яна расказала. Толькі пра Яўхіма не сказала. З'ездзілі ў Нароўлю. Начавалі ў незнамых. Калі пад'ехалі да Глінішчаў, Ганна асмелілася на тое, што гняло і што баялася адкрыць. Твар Башлыкова ўвачавідкі пашарэў. Твар гэты працяла трывога. На развітанне пацалавала, разумеючы, што ўсё скончылася, яшчэ не паспеўшы пачацца.

Васіль Быкаў

Знак бяды *Пераказ зместу*

1-2

Гуло, раўло і стагнала ад машын, падводаў, гармат і безлічы войска, што валам валіла адтуль, ад граніцы, на ўсход. Здавалася, вялікаму таму гармідару не будзе канна, а з ім не скончыцца і турботны неспакой на хутары. Ведама ж, прыдарожная сядзіба —

усім пад рукою і навідавоку. Сцепаніда з Петраком збіліся з ног, спатыкаючыся і пасабляючы, чым можна было, усім, што заязджалі, забягалі, спыняліся, каб напіцца, перадыхнуць у спёку пад ліпамі, а то пераабуцца ці папытаць дарогу.

І вось ужо апошнія тыдні на гасцінцы стала ціха і пустэльна. Настала новае, як падумаць, дык проста нялюдскае жыццё, што спакваля, але са страшнай сілай усталёўвалася ў раёне. Ранейшае знікла. На Выселках раздзялілі калгас, разабралі небагатую яго маёмасць. У немцаў знайшліся ўжо і памагатыш з мясцовых: нядаўна застрэлілі захожага чырвонаармейца, павесілі двух камуністаў на плошчы. Там жа, у мястэчку, на сценах віселі нямецкія аб'яўкі з абяцанкамі жорсткае кары за ўсякае аслушэнства, тым больш парушэнне. Сцепаніда не ведала іхніх парадкаў, не хацела іх парушаць, але хто ведае, за што яны могуць прычапіцца да мірнага чалавека. Яна, пасвячы Бабоўку каля гасцінца, глядзела з невысокай насыпкі на знаёмае да драбніц некалі сваё хутарское поле. Дзесяць гадоў яно ўжо было не іх — калгаснае, але чыё будзе цяпер? Наўрад ці немцы аддадуць ім зямлю. Якая яна ні ёсць, гэта зямелька, гэты пракляты Богам пагорак, празваны Галгофай, а вось шкада яго, як маці шкада нягеглага свайго дзіцёнка. Столькі гадоў яна тут жыла, рабіла ўсё, да той жа няхітрай сялянскай справы спакваля прывучаўся Федзька. Феня, праўда, захацела вучыцца і паехала ў Мінск. Дзе цяпер яе дзеткі? Феня, можа, дзе і жывая, калі пашчасціла ад гэтай навалы ўцячы на ўсход. А Федзька? За зіму прыслаў тры лісты з Латвіі, дзе пачынаў сваю службу на танках, і тут гэта вайна.

Янка Ганчарык, нямы пастушок з Выселак, прыгнаўшы свой невялічкі статак, сіліўся нешта сказаць Сцепанідзе, усё паказваючы рукой назад, нешта трывожна спрабаваў растлумачыць. Не зразумеўшы Янку, Сцепаніда пайшла да Выселак, а адтуль да разбуранага імаста. Ubачанае працяло нечаканым страхам: то ж немцы!

З гэтай навіной яна і прыбегла на свой хутар, дзе ля хаты, як хворы, няўцямна сноўдаў яе Пятрок, з якім пражыта тут дваццаць гадоў жыцця — нялёгкага, у працы, нястачах і клопатах.

Пачалі думаць, дзе і як прыхаваць ад немцаў усё, што можна схваць — найперш парсючка. Сцепаніда прапанавала схваць яго ў будцы — бакоўцы пад страхой істопкі — можа, не знойдуць. Знойдуць ці не — хто ведае, але Пятрок за доўгае жыццё разам прывык слухаць жонку: яна была не самая дурная баба, а галоўнае, заўсёды ведала, чаго хацела.

Мітусні, трывог і клопатаў было шмат. «Нічога, як-небудзь, — сказаў Пятрок. — Мы перад імі невінаватыя. А калі з імі па-добраму,

дык, можа, і яны…» Падбадзёрваў сябе, супакойваў жонку, бо ведаў і адчуваў толькі тое, што трэба неяк пераседзець ліхую часіну, а там, можа, што зменіцца. Не век жа быць гэтай вайне. Каб засперагчыся ад бяды, трэба паводзіць сябе як мага абачлівей і цішэй. І з фашыстамі, як з куслівым сабакам: барані божа яго зачапіць, трэба прайсці міма, быццам яго і не бачыш, але і не паказваць страху — рабіць выгляд, што ён цябе не датычыць. Няўжо, калі ён іх не зачэпіць, яны без жаднай прычыны будуць чапаць яго? Што ён, нейкі начальнік ці парцейны, ці хоць бы яўрэй з мястэчка? Слава богу, тутэйшы, беларус і хрышчоны ў хрысціянскую веру, селянін, калгаснік — такі самы, як і ўсе навакол.

3

Доўга не магі заснуць у тую ноч. Нарэшце Петрака змарыў сон — неглыбокі трывожны сон. Яму доўга сніліся нейкія чэрві — цэлы клубок дробных, як на мясе, чарвей, якія варушыліся, кішэлі, абкручваліся адзін ля аднаго, паўзлі па яго нагах. Петраку стала дужа брыдка ад іх, чагось боязна, трывожна, і ён прагнуўся.

Раніцай убачыў у акно дзве постаці. Пэўная здагадка падказала яму, што гэта ж высялякоўскія паліцаі.

Гуж і Каландзёнак паводзілі сябе ў хаце так, нібы былі тут гаспадарамі, а Пятрок неяк проста і хутка ператварыўся з гаспадара ў гасця ці нават прыслужніка. Гуж паставіў на стол бутэльку маскоўскай, нават і Петраку наліў чарку, пра Каландзёнку сказаў: «Абыдзецца. Ён няп'юшчы». Пілі «за пабеду». «Над бальшавікамі», — удакладніў Гуж. Прыход Сцепаніды, якая з самай раніцы пасвіла Бабоўку, парушыў тон размовы. Матлянула злым позіркам на ўсіх траіх, чым разлавала Гужа. Запатрабаваў харошай закускі і належнай пашаны «для прадстаўнікоў германскай улады!» Сцепаніда не змоўчвала, адказвала здэкліва, злосна, чым яшчэ больш развар'явала Гужа, і той злосна настаўляў Петрака ўзяць тоўстае новае пуга — і пугам яе, «а то пяньковай пяці дачакаецца», бо такіх немцы «вешаюць на тэлефонных слупах».

Пахаладнеўшы нутром, Пятрок глыбей уцягваў галаву ў плечы, чым асабліва задаволіў Гужа, і панура маўчаў, слухаючы, як пляцкае тоўстымі вуснамі Гуж — есць яго сала, грозіцца і павучае яго, як жыць з бабай. Удвая маладзейшы, а глядзі ты, які стаў разумны пры нямецкай уладзе. Гуж паведаміў, што зондэрфюрэр загадаў выкапаць усю бульбу і здаць. Для германскай арміі.

Калі засталіся ўдваіх, Сцепаніда моцна сварылася на Петрака, што ўстроіў гэтым злыдням частаванне. У Петраковай лаянцы на яе, каб маўчала, яна ўчула паганы намер вылузнуцца перад гэтым Гужом, дагадзіць яму тым, што зняважыць яе. Але зняважыць сябе яна не дазваляла нікому, заўжды магла пастайць за сябе. Калі яна была звеннявой па льну і Кандыбішын зяць даказваў, быццам яе бабы крадучь лён, яна дамаглася праверкі, нават вобыску ва ўсіх. Колькі разоў іх перапынялі на сцежцы, правяралі ў баб за пазухай, пад спадніцамі, але марна. І гэты паклёп з іх знялі. Яна змалку ведала гэтага высялкоўскага Гужа, які ў калектывізацыю некуды ўцёк ад раскулачвання, а цяпер во зноў паявіўся з вінтоўкаю ў руках, каб помсціць людзям за мінулае ды піць гарэлку. Але яна не забылася на сваю апошнюю з ім сустрэчу ў трыццатым годзе і век не даруе яе яму. Таксама як і таму Каландзёнку, якога гадамі ненавідзела веска аж да самай вайны, калі ён пайшоў па першай мабілізацыі ў войска, ды во праз месяц вярнуўся.

Яна не баялася іх, бо не паважала. Болей таго — яна іх ненавідзела. Яна адчувала перавагу сваёй спрадвечу ўстаноўленай праўды і, пакуль у яе было тое адчуванне, магла смела глядзець кожнаму ў вочы.

Пятрок адчуваў яе праўду, але ж не хацеў паступіцца і сваёй. Тое, што для яго ясны дзень, ёй здаецца цёмнай ноччу. Паспрабуй дакажы, што сёння ёй няблага пашэнціла, што Гуж адмякчэў пасля выпіўкі і не стаў дужа да іх прыдзірацца, што ён, можа, сапраўды пакрывае яе перад немцамі. Сам жа казаў: радня. Таму не лішне з імі ладзіць, неяк паддобрыцца, можа, завесці дружбу. Канешне, ён п'яніца, нягоднік, нямецкі халуй, але ж ён — улада. З ваўкамі жыць — па-ваўчынаму і выць. Пятрок заўважыў сёння, як нядобры драпежны бляск блукаў у Гужовых вачах, калі ён казаў пра Сцепаніду. Задобрыць яго трэба, найлепш упаіць. І да яго прыйшло разуменне, што трэба гнаць самагон. Без самагону ў гэтым жыцці прападзеш. Горш вось, што не было змеевіка. Дзе ж яго ўзяць?

5-6

...Ужо чацвёрты ці пяты дзень на іх ліпу прылятала варона — усеўшыся на верхавіне, прарэзліва каркала, нібы кагось клікала з лесу. Каб хоць не на якую бяду, устрывожана падумала Сцепаніда. Яна нават кідала ў яе палкай, але варона сядзела і не палохалася.

Яна даіла Бабоўку, як да яе слыху данёсся прыглушаны, але магутны нутраны вуркат.

Немцы прыехалі на хутар не так сабе, а кватараваць, як сказаў настаўнік Свянткоўскі, што быў з імі за перакладчыка. Папілі свежага малака, агледзелі хату і пачалі ў ёй гаспадарыць: загадалі Петраку вычысціць качаргешнік і гарачай вадой вымыць падлогу, выкапаць яму для клазета; запатрабавалі яек, абтрэслі антонаўку і нават зарэзалі чатыры курыцы. Шкада было і курэй, і антонавак, але дзіўна: Сцепаніда хутка супакоілася. Мусіць, таму, што яны аказаліся не надта ўжо страшныя, не лаяліся і не пагражалі — яны проста паводзілі сябе роўна і ўпэўнена, як гаспадары на гэтым падворку. Што ж, яна разумела, яны перамаглі, заваявалі гэту зямлю, мусіць, іхняе права цяпер рабіць, што захочуць. Але менавіта гэтая іх упэўненасць у сваёй праваце і ўсведамленне беспакаранасці адразу настройвала яе супраць. І яна адчувала, што добрыя адносіны паміж імі наўрад ці магчымы. Заўважыла, што Пятрок неяк дужа хутка і па-мужчынску проста ўціраецца ў іхнюю кампанію; немец нават, грунтоўна зацягнуўшыся цыгаркай з Петраковага самасею, пахваліў, пачаставаў сваёй і даў прыкурыць.

Вялікага страху зазналі гаспадары, калі немец убачыў на пакленай на сцяну газеце партрэт Сталіна. Петрака аж хіснула ад страху, ён ужо склаў пальцы, каб перахрысціцца напаследак, калі немец навёў ствол пісталета. Грымнуў стрэл - у сцяне на сярэдзіне здымка чарнелася круглая дзірачка. Гатовы да ўсяго найгоршага, Пятрок усё ж загадзя і таропка перахрысціўся, але немец ззаду не дужа моцна, але настойліва штурхнуў яго ў плячо: «Вэк!» Пятрок пасля таго стрэлу быў доўга нібы сам не свой, нібы ў гарачцы ці якім здранцвенні.

7

А немцы ўсталёўваліся надоўга, на нетаптанай мураве паставілі палатку. Адноўчы, калі Сцепаніда прыгнала з пашы Бабоўку, загадалі тут жа яе падаіць. Сцепаніда неяк нацыркала паўвядра і сказала, што болей няма. Фельдфебель паклікаў кухара Карлу, і той выдаіў поўнае ядро. Пятрок пры гэтым трымаў Бабоўку за рогі.

Фельдфебель не крычаў, ён толькі пасунуў наперад да спражкі сваю кабуру. «Паночку! — раптам чужым тонкім голасам закрычаў Пятрок і бухнуўся на непрасохлы пасля дажджу дол. — Паночку, не трэба!»

Пятрок заекатаў, пасунуўшыся бліжэй на каленях, з пакамечанай шапкай у руках, сівы, няголены, няшчасны. Яна ж стаяла, як адзеравянеўшы, нібы непадуладная смерці, хоць і гатовая да яе кожную секунду. Але замест рэвальвера немец урэшце адшпіліў нейкі белы даўгаваты ланцужок, і, перш чым яна паспела што зразумець, пя-

кельны боль аперазай яе плячо і шыю. Выцяўшы яе некалькі разоў, нешта злосна крычаў, чырваняючы ад натужнае злосці. Ля палаткі кпліва ржалі два ці тры немцы — мусіць, гэта для іх было вясёлай забавай. Што ж, гагачыце, праклятыя, забайляйцеся, але ж ведайце: у гэтай жанчыны ўсё ж ёсць сын — салдат, ён вам папомніць. Хай не цяпер — прыйдзе час, паквітаецца за матчыны боль і знявагу. І ты, устань, Петра, нягожа поўзаць перад імі на каленях.

Усю ноч да золаку Пятрок курчыўся на сваіх мулкіх дзежках пад кажушком. На золаку ўсё ж задрамаў і ўбачыў дурны сон пра пацука. Пад жорнамі ў істопцы была шырокая пацукова нара, з якой цяпер высоўвалася нейкае дзікае страшнае стварэнне з клыкастаю, нібы ўдзіка, зяпай. Усе намаганні Петрака, каб прагнаць пацука, былі марныя: той хаваўся, каб затым вылезці зноў. Пятрок ухапіў стары калун і шпурнуў па нары, але, мусіць, зачэпаў жорны, і тыя з грукатам фымнуліся, толькі закурэў пыл у істопцы...

А немцы пацяшаліся: застрэлілі варону і абтрэслі антонаўкі. Пятрок пайшоў да фельдфебеля, каб пажаліцца яму, але ўбачыў, што той таксама страляў, але не па варонах, а па яго курах. Скардзіцца не было каму. Затое афіцэр загадаў прывесці зараз жа Бабоўку з пашы, каб падаіць. «Скуля», — абвясціла Сцепаніда і выдаіла Бабоўку на зямлю. «На во, вядзі. Хай дояць». Прывёў. Падаілі. Фельдфебель расшпіліў кабуру і паволі выцяг з яе свой рэвальвер.

Каторы ўжо раз спалохаўшыся, Пятрок не паспеў падумаць, што сказаць перад смерцю, а фельдфебель хлэстка шчоўкнуў затворам і жвава вертануўся да Бабоўкі. Кароткім ударам локця ён адпіхнуў Петрака ад каровы і хутка бахнуў стрэлам у такое чуйнае заўжды, рухавае вуха Бабоўкі.

9

Надзіва сабе самой, Сцепаніда не дужа ўбівалася па карове — як ні шкада ёй было Бабоўку, яна адчувала, што рушылася штось непамерна большае і што вялікая небяспека набліжалася да іх ушчыльную. А тая знявага, якую яны ёй зрабілі пры першым сваім з'яўленні, выклікала ў яе абурэнне і нянавісьць. Сапраўды, такога з ёй ніколі яшчэ не здаралася, ніхто яшчэ не падняў на яе руку — ні бацька на малую, ні потым Пятрок.

Увесь дзень Сцепаніда чакала зручнагадзя сябе моманту. І вось дачакалася вечара.

Перахаваўшы парсючка ў лес, у барсучыную нару, заставіўшы яе барагой, прынесенай дзеля гэтай мэты Янкам, яна вярталася на хутар

ноччу. Збоч каля вёдраў, састаўленых у рад, цьмяна шарэла новенькая, мусіць, забываючы зранку вінтоўка...

Пятрок чакаў яе. Ён сунуў ёй з цемры счарсцвелы кавалак хлеба, і яна ўзяла з жалем да яго. Каторы дзень ужо без гарачага, на сухім, а ў яго ж хворы страўнік — бедны стары Пятрок!

Ціха жавала. Але найбольш слухала: ёй трэба было, каб яны там паснулі, У ёй усё мацней разрастаўся тайны і страшны намер. Яна ўмела чакаць. Яна ўсё жыццё толькі і рабіла, што чакала чагосьці. Яна рэдка калі адмаўлялася ад сваіх намераў, бо часта адмовіцца ад іх ёй патрабавалася больш сілы, чымсьці іх здзейсніць.

Жылі людзі да гэтай вайны і, мусіць, будуць жыць і пасля, а во ці дзевяцэцца жыць гэтым, яшчэ невядома. Хто палез на іншых з ражном, як бы сам не напароўся на той самы ражон.

...Вінтоўка аказалася цяжэйшаю, чым яна думала. Як бы, боўтнуўшы, яна не падняла ўсіх на ногі. Гэта трохі збянтэжыла Сцепаніду, але перайначыць намер яна ўжо не мела сілы — на дыбачках яна падскочыла да калодзежа і апусціла ў зруб вінтоўку.

«Што цяпер будзе заўтра!» — нібы ў гарачцы калоцячыся ўсім целам, думала яна. Жах апанаваў яе з такой лютасцю, што яна дробна засакатала зубамі.

10-11

А назаўтра на хутары падняўся перапалох: немцы ператрэслі ўсё і апоралі Петракову скрыпку. Пятрок, асмялеўшы ад пахвалы афіцэра за добра зроблены клазет, вырашыў прасіць немцаў, каб вярнулі скрыпку.

Перахрысціўся і памалу, нерашуча адчыніўдзверы. Сцепаніда захвалывалася: хоць бы жывы вярнуўся яе Пятрок.

Аднак, здаецца, яго ўпусцілі ў хату, і ён прапаў там надоўга. І раптам тоненька пявуча загучала адна струна скрыпкі, другая і трэцяя — ладна загучалі, і яна пазнала Петракову руку. Іграць ён умеў, як рэдка хто іншы. «Няўжо аддадуць?» — з сумнаю радасцю падумала Сцепаніда. Аднак Пятрок не вяртаўся, а замест яго з хаты хвалюча-пявуча пацякла музыка любімай ёю «Купалінкі», і Сцепаніда хуценька сцерла ражком шорсткай хусткі некалькі слязінак. Стаілася, слухаючы. Пятрок іграў слаўна, чыста і нават старанна, як некалі іграў малады на вечарынках на пару з цымбалістам Лаўрыкам.

Замілаванне музыкай пачало саступаць месца прыкрасці і нават злосці — навошта ён там ім іграе? Не мог адмовіцца, ці што? Ну хай толькі вернецца! Калі ўрэшце не заслужыць ад іх яшчэ аднаго добрага выспятка.

Час ішоў, а з выспяткам там не спяшаліся: мусіць, сапраўды яго ігра спадабалася. Пятрок іграў доўга, пасля песняў узяўся за танцы і перайграў ім і казачка, і лявоніху, і страданіе. Сцепанідзе нават здалося, што там разы два папляскалі і нехта сказаў «браву», ці што. «Ну чакай жа, я табе пакажу, як дагаджаць гэтаму грутанню!»

Калі вярнуўся, то яна, коратка размахнуўшыся, шпурлянула скрыпку ў цёмны куток ля жорнаў, тая трохі стукнулася аб штось няцвёрдае і адскочыла, ціхенька загуўшы струнамі. Пятрок жажнуўся: «Ты што, ты што?.. Ты што гэта, таго?..»

Іх спрэчку перапыніў раптоўна стрэл, потым другі і трэці. Над хатай і падворкам пыхнула сляпучае святло. Яна ўбачыла белы, нібы палатно, Петракоў твар. У руках няшчасны музыка сціскаў непатрэбную цяпер скрыпку. Галасы набліжаліся, немцы вярталіся на сядзібу.

Петрака паклікалі апазнаваць «айн бандзіт». Ён вярнуўся вельмі хутка і шэптам паведаміў, што забілі Янку, пастушка з Выселак.

«Чаму і завошта?» — пыталася яна ў сябе. Што яна зрабіла не так, напроціў Бога і сумлення, чаму кара абрынулася на яе, на людзей?

Не знаходзячы, аднак, адказу, думкамі сваімі яна вярнулася ў глыб перажытага. І яна ўжо бачыла іншы час і ў ім чула іншыя галасы — з далёкае далечы яны даносіліся да яе на суцяшэнне, гароту ці роздум, несучы, можа, нейкую надзею.

12

...Яна прала кудзелю, чакаючы дзяцей са школы, як з Выселкаў прыбег Патапка. Ён быў пераростак, у школу зімой не хадзіў, бо не меў што абуць, і цэлымі днямі сядзеў на лаве ў хаце, палову якой займаў сельсавет, — заўжды разявіўшы рот, слухаў, што гаманілі мужчыны. Сельсавецкі старшыня, аднавокі Лявон Багацька, якому выбілі вока на польскай вайне, калі здаралася патрэба каго паклікаць, пасылаў Патапку. Патапка прыбег па слізгаце ў Лявонавых ботах, і той цяпер недзе сядзіць, падкурчыўшы пад лаву ногі, каб хто з заходжых не бачыў босага старшыню. Проста бяда з абуткам была і ў Багацькаў (у Выселках паўвёскі былі Багацькі, а яшчэ паўвёскі — Недасекі, Гужовы і невялікая сям'я Ганчарыкаў): на дваіх з Петраком - адны лапленыя валёнкі. Дык сёння іх ранкам надзеў Пятрок у дарогу — павёз самаабкладанне на станцыю.

Патапка прагунявіў, не павітаўшыся, што Лявон цётку на камбед кіча. Давядзецца ісці ў чунях, бо Пятрок вернецца позняй ноччу. Сцепаніда адчула, што дабром-мірам не кончыцца, нешта здарыцца, калі такая вынікла спешка. Бо ўчора ноччу быў ужо сход, на якім упаўнаважаны з раёна Касмачоў гаварыў ладна, біў на факты, на

прыклады, расказваў, як дужа зажылі ў Будніках, што пад Леплем. Даволі і ім, высялкоўцам, трымацца за свае вузкія шнуркі — надзелы, гібець у беднасці і нэндзе, калі свая, савецкая ўлада дае магчымасці, ідзе насустрач беднякам і сазнацельным сераднякам таксама. Яму верылі, ён быў і памяркоўны, і разумны: да гэтага гадоў колькі выкладаў гісторыю ў школе і, казалі, быў дужа адукаваны настаўнік. Але як дайшла справа да запісу, усё прыпынілася. І тады Лявон Багацька сказаў: «Калі так, я першы. Хай! І выклікаю паследаваць прымеру Багацьку Сцепаніду». Сцепаніда дала згоду і выклікала Ладзіміра Багацьку, з дачкой якога Анюткай Сцепаніда хадзіла ў лікбез і сядзела за адной партай. Ладзімір выклікаў Антося Недасеку, той — Івана Гужова. Сцепаніда акрыяла душой. І хоць справа гэтая з калгасамі новая, не бачаная дагэтуль, нікім не спытаная, хто ведае, як яшчэ ўсё абярнецца, але яна паважала разумных людзей, асабліва адукаваных: ужо яны на благое агітаваць не будуць. Пятрок не надта прэрэчыў, хоць на сходы хадзіць перастаў, пасылаў яе і бурчэў кожнага ранку, як збіраўся на ток да скаціны. Але што ведаў Пятрок, які павучыўся некалі дзве зімы ў школе і ўмеў толькі распісацца.

Аднак стары Гуж выклік Недасекі не прыняў, запісацца ў калгас адмовіўся. Так ладна наладжаны ланцужок раптоўна парваўся.

І вось сёння, ідучы зноў па выкліку на камбед, Сцепаніда чамусьці трывожылася. Убачыўшы на сельсавецкім падворку ладны вазок, здагадалася, што прыехаў Новік, Недасекаў хлопец, які, стаўшы начальнікам у раёне, найперш змяніў сваё прозвішча на Новіка. Ён вучыўся на настаўніка ў Віцебску, але рабіць настаўнікам не схацеў, падаўся ў кіраўнікі. «Гэты не Касмачоў, гэты ўсіх тут бачыць наскрозь. Кажуць, прынцыповы, дзелавы, дужа парцейны. Зрэшты, можа, цяпер такім і трэба быць, бо з нашымі людзьмі інакш нельга. Калі яны што і прызнаюць, дык гэта ўладу і строгасць».

Новік пачаў з галоўнай небяспекі на даным этапе — гэта правы ўхіл. Зрыў! Галавацяпства! Восем сходаў, а калгас не арганізаваны. І пацікавіўся, колькіх раскулачылі. Лявон здзівіўся, адказаў пытаннем на пытанне: каго раскулачваць? Адна галота. Спрэчка і ўзаемныя папρόкі скончыліся абяцаннем Новіка навучыць, каб згадзіліся па сваёй ахвоце, без нагана, як у некаторых.

І прапанаваў раскулачыць Гужова Івана. Як кулацкага падпявалу і сабатажніка. Лявон дапытваўся, «па якой стацці», даводзіў, што Гужоў не зрыўшчык, бо ён нікога не падбухторваў, ён толькі сам не пайшоў. Новік, урэзаўшы кулаком па сталешніцы, даводзіў сваё. На Гужова ў сяле азіраюцца, бо аўтарытэт. «Во мы і ўдарым па гэтым аўтарытэце! Тады запяюць інакш. Пабаяцца».

На пярэчанні Сцепаніды, што гэта несправядліва, Новік закрыгчаў: «Ніякай пашчады ворагу! Той, хто стаіць на нашым шляху, нам вораг, і мы яму ламаем хрыбет». Сцепаніда ўжо і падумала: можа, яно і так, можа ён і мае рацыю, але як уявіла сабе тое раскулачванне, плач, гора, высылку, ёй стала моташна. Што рабіць?

І пачалі шукаць на Гужова «стацыю», каб законна ўсё было. Новік ухапіўся за «наёмны труд». Усё пачалі даводзіць, што і гэтага не было. Але з-за грубкі адазваўся Новікаў брат Антось Недасека, нагадаўшы ўсім, што, як Гужоў трысцен ставіў, наймаў дзеда некага з Заграззя. А яшчэ, нагадаў кемлівы і памятливы Недасека, жаць памагалі Гужову, а наймаў ці за так — не ведае. Аче памагалі. «Стацыю» знайшлі. Засталося толькі прагаласаваць. Лявон апанурана сказаў: «Хто, значыць, каб не раскулачыць, пакінуць...» — «Не так! — усхапіўся Новік. — Няправільна! Хто за тое, каб Гужова Івана раскулачыць, падняць руку», — аб'явіў ён і высока задраў сваю руку. Ахвотна падняў руку яго брат Антось Недасека. Супраць былі Лявон і Сцепаніда. І тады Новік вымусіў прагаласаваць і Васіля Ганчарыка, які ўстрымаўся і не галасаваў ні за, ні супраць: «Тры хвіліны табе на роздум, і каб вызначыўся. Вызначы свае палітычнае ліцо».

Сцепаніду трэсла, нібы ў ліхаманцы. Ад Васілёвага голасу будзе залежыць лёс Гужовых і, можа, лёс калгаса таксама. Сапраўды, Васіль думаў не болей за тры хвіліны, штосьці прыкінуў, і ягоныя пальцы на каленях ціхенька дрыжалі. «Так, ладна. Я — за», — рашыў Ганчарык.

13-14

Нічога не можа чалавек уведаць з свайго будучага і, бывае, радуецца з таго, што неўзабаве зробіцца прычынай гора, а то плача над тым, што пасля выклікае хіба што ўсмішку.

Ідучы з лікбеза ў той жа вечар, пачула ад Анюткі Ладзімеравай, што ў яе радасць, але ж во, нярадасна. Дамовіліся з Васілём Ганчарыкам ажаніцца, але той вячачца не хоча. У сельсавеце запішуцца, павыступаюць і ўсё. Сама Анютка ўжо і згодна, ды толькі бацька не хоча так, без папа. Кажы, няшчасны шлюб будзе. «А я не хачу, каб няшчасны. Я ж столькі шчасця зычу сабе і яму, каб ты толькі ведала, цётка...» Суцяшала Сцепаніда Анюту: «Ад папа шчасця нямнога. Даўней, бывала, усе ў царкве вячаліся, але хіба ўсе шчасна жылі? А цяпер, што там бацька! Як вы скажаце, так і будзе».

Сцепаніда падумала: як не ў пару! Яшчэ не выйшла замуж, а ўжо скруха-клопат, ужо сохне дзеўка. Цяпер жа рушылася ўсё, дазвання, на добрае ці не — хто ведае. Можа, і пашкадуець пасля, але цяпер ужо ходу назад няма — толькі наперад і наперад, як пяцца ў той

песні. Вось і Сцепаніда не чаплялася за старое, не шкадавала яго, бо парабкавала гадоў колькі ў пана Жулегі і лаўпанка старога Яхімоўскага. Рабіла на чужой зямлі, бо сваёй не мела. Праўда, пасля рэвалюцыі ўсё тут крута змянілася. ...Ішла першая вясна іхняга жыцця з Петраком, хай сабе не на сваёй зямлі, у чужой хаце, затое ў любасці, міры і згодзе. Яна ўжо хадзіла з новым чалавечкам пад сэрцам, і думкі яе мкнулі наперад, туды, дзе іх было трое, слухаючы нябачнае трапятанне і спеў жаўраначка ў небе. Ды не надоўга. Вечарам падзьмуў сіверкі сцюдзёны вецер. Ураз у прыродзе ўсё змянілася, азлела, наваколле зашарэла пад снегам.

Вось у такі час прыйшлі на хутар трое і пачалі ўсё апісваць. Цыпрукоў з валаснога камітэта растлумачыў, што гэта экспрапрыяцыя, бо набытак эксплуатацыйнага цяпер пераходзіць ва ўласнасць народа, а зямлю заўтра ранічкай падзеліць паміж беззямельнымі на валыканкоме. Сказаў яшчэ, каб і Пятрок туды прыйшоў.

Яна проста гатова была скакаць ад радасці — гэта падумаць: яны займаюць сваю зямлю, і без грошай, без свары, без судаў і прашэнняў — атрымаюць, і ўсё.

Калі расказала пра тое Петраку, ён выпусціў з рук палена і сеў міма калоды — проста ў гразь. І раптам змяніўся разгублены выраз Петраковага твару на амаль спалоханы. Азірнулася: ззаду стаяў Адольф Яхімоўскі, па яго шчоках каціліся дзве слязіны: «Радуетесь? Шчэнсе вам? Ганьба...»

Радасць яе азмрочылася, бы яе злавілі на якім злачынстве і яна ведала, што вінаватая. Хай сабе ў думках і спадзяваннях, усё ж яна паквапілася на чужое, чаго ні разу не рабіла за ўсе гады свае службы ў Яхімоўшчыне. Ён быў не благі, пан Адоля, цаніў дбайную работніцу і яшчэ болей паважаў за сумленнасць. Цяпер жа ўсё гэта стала ўпоперак яе сумленню: як быць? Як жыць, калі адмовіцца ад тае зямлі, а калі ўзяць, дык як глянуць у вочы яе гаспадару?

Ноч, што настала пасля таго дня, была поўная пакут, разваг і хістанняў — абое яны з Петраком напакутаваіліся на ложкачку ў істопцы, і нашапталіся, і намаўчаліся, але ніхто з іх да ранку так і не прыдумаў нічога, чым бы можна суцешыць сумленне. Уранку ж трэба было ісці ў Выселкі, у валыканком. І тады Пятрок, падняўшыся на дасведці, звесіў з ложка босыя ногі і, яшчэ раз трохі разважыўшы, вырашыў: «Не пайду. Ну яе...» І дадаў: «Не пайду, і ўсё. Не магу я...» Рабіць не было чаго: крыху паплакаўшы і насварыўшыся на яго, сама пабегла ў Выселкі. З вялізнага хутарскога прасцягу ім выразалі дзве дзесяціны.

Ёй вельмі было шкада пана Адолю, і гэта яе шкадаванне надта азмрочвала іх вялікую радасць першага гаспадарання на ўласнай зямлі. Наперадзе было жыццё з безліччу клопатаў, цяжкой працай, але вольнае, без прынукі, дзе ўсё благое і добрае будзе залежаць ад іх дваіх з Пятром і ні ад каго болей. То была ўдача, якую можна было толькі сасніць. Гэта так радавала, узносіла аж пад самае неба, што не верылася нават, што так усё павярнулася.

Калі б толькі побач у хаце, як жывы дакор ім, не сядзеў днямі сохлы, лысы, раздушаны жыццём і няшчасцем стары.

Неяк яна не стрывала і сказала Петраку, што трэба пагаварыць з Яхімоўскім, што так нягожа, яны ж з ім столькі жылі ў добрасці і згодзе. Сказаць яму, каб не злаваў, а жыць — хай жыве ў хаце, яны пераб'юцца ў істопцы, пакуль не агораюць сабе якую сваю хаціну. Яна ж будзе глядзець старога, няўжо ж за ягоную ласку яна не аддзячыць яму на яго ж зямлі. І здаецца, яны добра, па-людску пагаварылі, толькі Яхімоўскі пасля ўсяго вымавіў цвёрда, нібы прысуд: «Цёнгле быў грэх квапіцца на чужое. На чужым і дармовым шчэнся не бэндзе. Мне шкада вас».

Гэтыя яго словы неяк дужа кранулі трывогаю Сцепаніду, і яна замаркоцілася. Пачакаўшы, пан Адоля сказаў: «Я не жычу вам блага, хай Езус, Марыя памогуць вам». Гэта было галоўнае — каб ён не затаіў на іх крыўды, не пажадаў благага.

На Юр'еў дзень Пятрок і Сцепаніда па старадаўнім звычаі, запаліўшы пучок сухой евангельскай траўкі, старанна акурылі хлеў. І яны ўдваіх пайшлі на агледзіны поля. Яно ўжо чакала ратайскага плуга. Пятрок ішоў і ўсміхаўся зноў ад тае ж неспадзяванай іх радасці: ішоў на хутар, лічы, прымаком і парабкам, а во стаў гаспадаром і азірае свае палеткі.

Пятрок нагнуўся, каб вырваць каліўца азіміны, паглядзець карэньчык, і пальцы яго міжволі паднялі за растапыранае крыльца маленькую птушачку. То быў жаўранчак, мабыць, з тых небаракаў, што ашукаўся першай абяцанкай вясны і паплаціўся жыццём за сваю заўчасную песню.

«Глянь, Сцёпа...» Падбегла Сцепаніда і расчулена пераняла з ягоных рук небараку-птушачку: «Божа... Пятрок! Гэта ж кепска... Ой, гэта ж няшчасце! Гэта ж на бяду нам».

І Пятрок знійкавеў таксама, але стараўся заставацца бадзёрым, даводзіў, што замёрзла птушачка. Якая тут бяда? Яна ж бедавала ад гэтага яўнага знаку бяды, папракаючы яго, нашто чапаў, нашто згледзеў.

А на хутары іх ужо чакала першая бяда: павесіўся пан Яхімоўскі. І гэта быў толькі пачатак. Трэба было араць пад ярыну. Але галоўная частка надзелу ляжала аблогай з пазалеташняга года. А зямля там была не дай Бог — гліна, якая ў сухі год камянея, бы тая скала. Кабылка ўходалася на той аблозе так, што пад вечар апошні раз напружылася, выпрастала ногі і знерухомела назаўжды. Марнымі аказаліся ўсе намаганні Петрака і Сцепаніды падняць яе. Сцепаніда ўся трымцела ад гора, не вытрымаў, заплакаў і Пятрок.

А назаўтра, калі прагнулася на світанні, Петрака ўжо не было. Ён ужо капаў рыдлёўкай — калупаў, біў, сек пракляты той глей. Чатыры дні ад цямна да цямна яны ў дзве рыдлёўкі адольвалі той глей і ўсё ж неяк адолелі яго. А адолеўшы, Пятрок зноў з раніцы кудысьці знік. І на другі дзень таксама. Сцепаніда зірнула на гару і зноў жахнулася ад таго, што ўбачыла. На фоне неба чалавечая постаць, угнуўшыся, быццам дужалася з нечым, якім слупом ці дрэвам — чымсьці высокім і, мабыць, цяжкім. Гэта — Пятрок. Але што ён удумаў?

Калі падбегла да сваёй палоскі, стала відаць, як на самай выспе ў канцы іх надзела вагаўся свежы, з неакоранай лясіны збіты вялізны крыж, які, упіраючыся ў зямлю нагамі, з усяе сілы паднімаў над сабой Пятрок. Сцепаніда абяруч ацчаперыла сыры і шурпаты ствол дубка, патрымала яго роўненька ў глыбакаватай яміне, якую таропка пачаў засыпаць Пятрок. Крыж быў высозны і страшэнна цяжкі. «Памажы, Божа, не адступіся ад рабоў тваіх», — прабульніў ён, хрысцячы спатнелы, спакутаваны твар.

Крыж пастаяў вясну і лета — на самай выспе над лесам і ровам. Кожны, хто ехаў ці ішоў гасцінцам, пазіраў на гэты знак чалавечай бяды. Тады ж нехта і назваў гэты пагорак Галгофай, ды так і пайшло: Галгофа, ці гара Галгофа, а то яшчэ Петракова Галгофа.

Увосень местачковыя камсамольцы павалілі крыж, спілавалі. Пятрок спахмурнеў, угнуў галаву і не спрачаўся, а Сцепаніда тады моцна пасварылася з імі: яны яшчэ і натацыю ім прачыталі пра шкоду рэлігійных забабонаў. А як яны з Петраком гаравалі, ніхто тады не памог, а цяпер, як вырас нейкі ячмень, бач, ім крыж вочы коле.

А Сцепаніда зноў сягае думкамі ў той далёкі час, калі арганізаваўся ўсе-такі калгас. Мабыць, Новік праўду казаў? Раскулачыш аднаго - іншыя задумаюцца. Цяпер тры дні запар камісія па абагульванні праз жаночы плач, страхавітыя позіркы старых хадзіла па дварах, апісвала ўсё: насенне, інвентар, коней, зброю. Было трудна, але было трэба. Сцепаніда ў той дзень прыпазнілася. Думала, што давя-

дзецца даганяць камісію дзе ў вёсцы, і дужа здзівілася, калі застала ўсіх у сельсавеце. Сцепаніда адразу адчула, што тут панаваў нейкі сполах ці клопат. Лявон падаў ёй аркушык раённай газеты «Чырвоны араты», і яна прачытала загаловак: «У Слабадскіх Выселках патураюць класаваму ворагу». У заметцы пісалася, што ў той час, як скрозь ідзе вострая класавая барацьба з кулаком, у Выселках гэтую барацьбу ігнаруюць і раскулачылі толькі аднаго ворага, які меў наёмную сілу, — Івана Гужова. А наёмную сілу мелі яшчэ тры гаспадары: Багацька Карніла, які два леты наймаў бяднячку Каландзёнак Прузыну жаць збожжа, Прахорыха, што тры гады запар наймае араць, жаць і сеяць, Багацька Уладзімір, які наймаў малаціць. «Ніякай літасці класаваму ворагу!» — такім заклікам канчалася заметка. Падпісана яна была загадкава — проста: селькор.

Абураліся, меркавалі, «хто б гэта быў, свалата?» Сышліся на адным: Патап Каландзёнак, якому Лявон даў прытулак, пусціў у сельсавет.

Карніла са Сцепанідай пайшлі апісваць без Лявона. Карніла гаварыў, што горай за суседзяў нікога няма: усё бачаць і заходзяцца ад зайздрасці. «Асобенна яшчэ, калі нятеглы які. Няўдака! Такі не тады рады будзе, калі сам каня купіць, а калі ў суседа конь здохне. ...Я не кулак, не багаты. Зямлі не болей, чым у другіх. Але я работу люблю. І парадак. Я, калі ўзяўся, дык даведу ўсё да ладу. Зямлю, я я лепей чым лусту хлеба дагледжу...» Пагаманілі і пра селькора Патапа Каландзёнкі, пра якога тая ж газета напісала залетась, праславіла на ўвесь раён. Калі ішла льноздача, Лявон аж з двума ўпаўнаважанымі хадзілі па хатах выбіваць лён. Каб як выпаўзці з планам, нават развязвалі вяроўкі, конскія пугы — усё здавалі на валакно. Упаўнаважанья нават пашкадавалі бедную Прахорыху, бабыліху, якая ўсё плакала і наракала на лёс, на старасць і нездароўе. Але як толькі выйшлі з няпаленай, халоднай хаты, Патапка, які заўжды круціўся каля начальства, шапнуў старшаму, што ў пустым хляве ў бабкі схаваны лён. Тры куксы лёну знайшлі; як ні апраўдвалася Прахорыха, што прыхавала на сподняе на смерць, яе хацелі судзіць. Пра Патапа напісалі ў газеце, яго сталі клікаць Селькор — адны з зайздрасцю, другія з насмешкай. У газеце яшчэ разы два з'яўляліся допісы Каландзёнкі пра лікбез, пра збор попелу.

Не паспелі Сцепаніда з Карнілам апісаць маёмасць Барыса Багацькі, як прыбег сын Лявона з наказам ад яго, каб зараз жа ішлі ў сельсавет.

Прыехаў Касмачоў раскулачваць усіх траіх, пра каго пісалася ў заметцы. «Казаў жа, адным не абыдзецца», — сарваным голасам

знервавана выпаліў Лявон. Сцепаніда зарагатала нядобрым нервовым рогатам, якога аж сама спалохалася: «Дурні вы! Ёлупы! Каго раскулачваеце? Тады ўсіх раскулачвайце! Усіх да аднаго! І калгаса не трэба будзе. І ніякага клопату. Усіх! Дазвання! Вы, разумныя людзі, хіба не бачыце! Але ж спытайцеся ў якога цёмнага дзеда, ён вам скажа: так жа нельга! Нельга, каб свае — сваіх!»

Яна крычала, даводзіла, што гэта несправядліва, што трэба ехаць да самога Калініна ў Маскву, што не па-людску, не па-бальшавіцку ўсё гэта, перагіб гэта. Касмачоў ужо нядобра гыркнуў і загадаў Ганчарыку супакоіць гражданку. «К чорту ўсіх вас! Рабіце што хочаце! Але без мяне!..» — шыбанула да дзвярэй, размашыста бразнула імі знаворку.

Але куды бегчы і да каго звяртацца? Падшыванец гэты, няўклюда лягчоная, ні хлопец, ні дзеўка — паскуда адна! Напісаў у газету, дык яго слухацца? Вырашыла ехаць у Полацк. Узяла прыхаваную на які пільны выпадак траячку, але, мабыць, пільнейшага ўжо не будзе.

Але перад самым гасцінцам ёй заступіў дарогу малодшы сын Івана Гужова Зміцер, забраў траячку і загадаў ісці назад. Азвярэла вылаяўся: «На хутар бягом!!! Акцявістка... Тваё пчасце, радня што! А то... Паняла?» Яна паняла. Гэты літасці не меў ад роду. Не тое, што яго рупны і добры старэйшы брат ці набожны бацька! «І каб нікому ні слова! А то пеўніка пад стрэшку!» — данеслася ўжо здаля.

...Сцепаніда сядзела на бервяне, абнямоглая, заплаканая, і думала: што рабіць?. Галоўнае, каб усё тое ніяк не зачпала дзяцей, не апаліла іх бязлітасным сваім крыллем, абышло міма. Выслушаўшы яе, Пятрок сазнаўся, што і яго перапынялі, гразіліся. І загадаў маўчаць, бо нікому не пажалішся, маўчаць — пашкадаваць дзяцей.

Але хто пашкадуе яе? З яе наглуміліся, цяпер яна будзе глуміцца сама з сябе, трываць, калі не трываецца, маўчаць, калі з нутра рвецца крык. Хіба гэта па-людску? Так не павінна быць, не па-чалавечы гэта. Нешта трэба рабіць. Не ляжаць, не чакаць, не мірыцца — заўтра ж трэба бегчы ў Выселкі, у мястэчка, у акругу, у Полацк, дайсці да добрых людзей. Не магло ж таго быць, каб недзе там, на версе, не было разумных людзей, якія зрабяць як трэба, дамогуцца справядлівасці і адвядуць бяду.

А раніцай прыбегла Анютка і расказала пра бяду: забрал! яе братоў Анціпа з Андрэем, шукалі Зміцера Гужова, бо на бальшаку ўначы нехта пераняў Касмачова і таго з Полацка, што з Касмачовым прыезджаў на раскулачванне.

Стралялі, Касмачова паранілі, але конь вынес аж у мястэчка. Паднялі міліцыю. Наехалі якраз, як аднекуль вярнуліся браты Анюткі.

Бацька біўся аб зямлю ад распачы: Сцепанідзе стала зразумела, каго чакалі тья ў сасонніку, на якіх яна нарвалася. Ім не траячка іх спатрэбілася — яны чакалі. А яна перашкодзіла. Але што цяпер будзе?

16

Праз дзень яе паклікалі на раскулачванне. Тое, што было далей, нібы праз сон даходзіла да яе... Каб болей не бачыць нічога, Сцепаніда пайшла, не ведаючы куды і па што... Яна ўжо мінала Выселкі, ужо відаць стаў сіратліва апусцелы Ладзімераў падворак, як недзе за Ганчарыкавай хатай, здалося, да неба ўзвіўся вар'яцкі жаночы крык і неўзабаве з-за рога хаты выбегла расхрыстаная Ульяна, Васілёва маці. Яна здзічэла крычала, біла распачна кулакамі ў свае пляскатыя грудзі: «Людцы! Людцы!» Праз плач і лямант Ульяна паказвала на хату, дзе заходзіўся крыкам Яначка, трохгадовы Васілёў брацік.

Сцепаніда, працягая жахам, аслупянела, калі ўбегла ў хату: ля акна за канцом пустога стала аблэгся грудзьмі на сталешніцу Вася Ганчарык. Светлавалася галава яго ўткнулася лбом у стол, рука выпрасталася наўкось па стал е. У паветры яшчэ чуваць быў трывожны пах стрэлу.

17

Васіль застрэліўся тады, Яначку забілі гэтай ноччу. Так звёўся нешматлікі гаротны род высялкоўскіх Ганчарыкаў.

Танклявае цела падлетка ляжала пад тынам ля лаўкі. Петрака апанаваў жах. Трэба было рыхтавацца да новай бяды... Але ноччу на матацыкле аднекуль прыехаў пасыльны, і па мітушэнні немцаў Пятрок зразумеў: немцы выязджаюць. Ён ажно скалануўся ад радасці.

Але не паспелі яшчэ выбрацца немцы, як на фурманцы прыехаў Гуж. Узнёслы настрой Петрака пачаў хутка змрачнець - прыезд Гужа не абяцаў добра. Гуж памагаў немцам, а Пятрок сцішыўся, не выходзіў: «Вочы б мае не бачылі вас, зьдняяў. Пастралялі курэй, забілі карову, застрэлілі хлопчыка — за што? Хіба гэта па-людску?..»

Не паспеў Пятрок перахрысціцца, што з'ехаў немцы, як на падворак увапхнуўся рыжы конік з фурманкай, у якой тузаў лейцамі паліцай Каландзёнак.

Але рабіць не было чаго. Гуж запатрабаваў Сцепаніду і пагрозна патрос вінтоўкай: «Вы мне дурняў не корчыце. Я знаю. Наскрозь бачу абаіх. Асабліва цябе, акцыявістка. Ужо тая вінтовачка тваіх рук не мінула». Абвінаваціўшы, што звязаліся з бандытамі, на якіх немцы і рабілі аблаву, таму і нярко пад кулю трапіў, загадаў Петраку ісці з імі: «Пазагаралі, як на курорце, цяпер на работу! Мост дарабляць. Вунь

местачкоўцы каторы дзень укалваюць, а вы тут запанелі пад бокам у немцаў».

Ён быў чалавек ціхі і мусіў рабіць усё, што ні скажучь, у іх была сіла, а што было ў яго? Спрацаваныя рукі, раматус у нагах ды немаладыя гады за плячыма, што ён мог выставіць насуперак ім? Хіба дзе схітрыць трошкі, але і то з немцамі — з гэтымі ж не надта і схітрыш, гэтых не ашукаеш.

Капалі без перадыху. Пятрок з Дубасеем не ведалі ні хвіліны адпачынку і ўжо думалі, што ўпадучь ад знямогі. Пятрок змакрэў, як шчанюк, ад поту і думаў: не мінуць запалення. Захварэш, хто цябе вылеча? Прыедзе і застрэліць гэты паўвар'ят Каландзёнак, скажа: правініўся перад Германіяй. Ён не толькі адпачыць ні хвіліны не даў, але Дубасею не дазволіў адысці па сваёй патрэбе — страляў, прастрэліў шапку. «Гэты ж горш за Гужа. З тым хоць пасварыцца можна, неяк апраўдацца, а гэты адразу хапаецца за вінтоўку. Ну і змяя, ну і гадзюка! — падумаў Пятрок, знясілена точачы ў жвір рыдлёўку. — Чаму яго малага хвароба не ўзяла?.. Колькі харошых людзей пагінула, а гэты во раскашуе. Як усё несправядліва на Божым свеце...»

Вяртаючыся вечарам на хутар, ён думаў, што калі так пойдзе і далей, дык на жыццё разлічваць залішне, прыйдзецца сканаць, і, можа, чым хутчэй, тым лепей. Але ж, халера на яго, страшна вельмі канаць, хацелася яшчэ пажыць. Хоць бы затым, каб пабачыць, як урэшце дадуць ім харошага штурхеля ў зад, як завяюць яны ад рускага бота.

Прышоўшы, хацеў заваліцца і заснуць тут, у цяпле свае хаты, але ён ужо ведаў, што трэба паклапаціцца аб іншым. Трэба падумаць пра заўтрашні дзень, калі хочаш яшчэ пажыць і дачакацца лепшага.

Загадаў жонцы прынесці скрыпку. На яе запытанне, ці граць збіраецца на ёй, адказаў: «Адыграўся ўжо».

Скрыпку Пятрок купіў, калі меў ужо пяцьдзесят год — не маладзён. Якраз тады і прынёс яе, калі Сцепаніда пабегла ў чунях на той камбед, на якім раскулачылі Гужова. Як сказала яму пра тое Сцепаніда, доўга не мог супакоіцца: «Што робіцца на свеце! Калі ўжо да такіх дайшла вочарадзь, дык што ж пасяя будзе? Каго ж вы праз год-два будзеце раскулачваць?» І як у ваду глядзеў, даводзячы, што калі ў Гужова была наёмная сіла, то і ў Лявона таксама. Як малацілі, то Ладзіміравы малыцы памагалі, бо адной жа рукой Лявон цэпам не ўдарыць. Дык і яго раскулачваць? На Сцепанідзіны довады, што праз год-два ўсе ў калгас паўступаюць і раскулачваць не будзе каго, давёў сваё: «Можа і паўступаюць. Але як жа з класавай барбой? Класавая барба ж не адмяняецца».

Сцепаніда далей з ім пра гэта і размаўляць не захацела. Што ён знаў, гэты цёмны мужык, які не хадзіў нават на сходы, з начальствам ніколі не гутарыў. Мог толькі цьмяна меркаваць аб усім сваім небагатым мужыцкім розумам.

І яна перавяла размову на даступнае яго розуму: ці купіў газы, ці пытаўся пра боты. «Во замест ботаў», — падаў нейкі зграбненькі чорны футаральчык. «Скрыпка!» — сказаў Пятрок. «Здурнеў ты! Во, хадзіць няма ў чым. У Федзькі башмакі разваліліся, а ён — скрыпку!» На яе сполах, што, мабыць, усе дзесяць аддаў, вінавата напамніў, ашчадна, нібы дзіця, дастаючы з футаральчыка скрыпачку: «Ты ж хацела».

Калі тое было? Раз на кірмашы ў мястэчку папрасіў у нейкага цыгана троху пайграць, яна стаяла поруч і пахваліла, дык ён загарэўся: куплю! І во знайшоў час і грошы. Чырвонец аддаў, яшчэ два пазычыў! Напавер даў адзін яўрэй са станцыі. Ці да скрыпкі цяпер, калі не сёння, дык заўтра давядзецца завесці ў калгас каня, ссыпаць насенне, аддаць збую, сані, калёсы? Ці да музыкі цяпер?

Сцепаніда злавалася, ледзь не плакала. Пятрок адчужана адышоўся, сеў на лаву. Нядоўгая прыўзнятасць у настроі пакінула яго. А Сцепаніда ўсё пералічвала ўсё іх няшчасці і патрэбы, даводзячы, што ён ашалеў на старасці год.

Што засталося ад таго, як яны былі маладыя і з большай сілай, а галоўнае — з такімі неспатольнымі марамі і спадзяваннямі?

Пятрок панёс сваю скрыпачку выменьваць на змеявік, а да Сцепаніды заявіўся Гуж і патрабаваў неадкладнага з'яўлення Петрака, які, Гуж гэта добра ведае, гоніць самагонку. Годнасць, з якой трымалася Сцепаніда, развар'явала Гужа: «Ты ж знаеш, што цябе трэба вешаць як балышавіцкую акцявістку. Ну, падда, ты ў мяне дажджэшся! Урэшце я цябе павешу. З вялікім маім задавальненнем. З насладжжэннем!!!» Асабліва абурыла Гужа, калі Сцепаніда сказала, што яна «цёмная жэншчына» і ні на што не разлічвае. «Гэта ты цёмная жэншчына? А хто калгасы арганізоўваў? Хто баб у хату-чытальню збіраў? А раскулачванне? Я не забудуся, з чьёй ласкі на чужой зямлі мыкаў». Заявіў, што ва ўслужэнне да немцаў і пайшоў, каб «расчытацца з некаторымі», што яму ад нямецкай улады ніякай зямлі не трэба, каб нават і давалі, бо ён зямлю «з дзеціх лет зненавідзеў», што зараз стараецца дзеся ўлады сваёй над людзьмі. «Я ж для вас цяпер вышэй, чым райком. Чым саўнарком нават. Я ж магу любога, каго хочаш, стрэльнуць. А магу і наградзіць». На развітанне, палагоднеўшы, пахваліў Петрака, які разумнейшы за Сцепаніду, бо за са-

магон узяўся, вымяняўшы змеявік на скрыпку, як яму яго агентура данесла. І папярэдзіў, каб не ўздумаў ад яго таіцца: «Галаву адкручу і скажу, што безгаловым радзіўся». Каландзёнак, ператросшы ўсё, Петрака не знайшоў, і яны з Гужам паехалі. Недасеку пакінулі пільнаваць Петрака: прыйдзе — гарэлку яму, Гужу, даставіць.

Сцепаніда нават пакарміла Недасеку капустай. І той расказаў, як сагналі ўсіх яўрэяў і расстралялі ў кар'еры — камандаваў аблавай і расстрэлам Гуж. Ён хацеў і Каландзёнка «шлёпнуць» за тыя допісы ў газету, але «пагаварылі - і палюбіліся». У Каландзёнка была адна дарога — у паліцыю, бо «яго ж тут усе ненавідзелі яшчэ з той пары». Недасеку ж у паліцыю падацца прымусяў Гуж, гразіўшы расправай за брата Новіка, праз якога ўсе Недасекавы пакуты. Каб не дзеці - збег бы куды ў лес. А то шасцёра дзяцей — далека не сыдзе. «Што б яны жэрлі цяпер, каб не я? Я ім мукі два мяхі прыцягнуў. Ботаў тры пары. Пальтэчкі. Я ж не тое што некаторыя: абы напіцца. Я пра іх дбаю. Лацвей табе, цётка, казаць, а мне...» Слухаючы яго блытанае апраўданне, Сцепаніда думала, які ж ён дурны, а можа, і подлы. Такіх не навучыш, нічога ім не зразумець, бо далей свайго карыта ім не дадзена бачыць. Такія ад прыроды сляпыя да маленькага пробліску чалавечнасці, дбаюць толькі пра сябе і апраўдваюцца часам дзецьмі.

19

Думаў і Пятрок, гонячы ў лесе самагонку. Думаў пра немцаў, якія пастаялі некалькі дзён, а спляжылі, лічы, усю гаспацарку, але горш во — забілі нямка, гэтага бяскрыўднага пастушка, ды і ён з жонкай ледзве выбавіліся з таго наслання. Ды то немцы, ведама, фашысты, а як жыць з гэтым помслівым і фізлівым, як прывязаным на ланцуг сабака, Гужам, які ведае цябе здаўна і бачыць наскрозь? Гужа раскулачылі і выслалі, а цяпер за тое трэба аддувацца, і першаму — Пятру Багацьку, жонка якога некалі трапіла ў той камбед і была супраць раскулачвання, але на сходзе пасядзела ў прэзідыуме. Каб цяпер тыя пасядзелкі не вылезлі бокам.

Недасека дачакаўся Петрака і забраў дзве бутэлькі, трэцюю — прышак — Пятрок прыхаваў у лесе, а яшчэ адну — у дрывоўні. Сцепаніда як у вадзі глядзела, даводзячы Петраку, што дзвюма бутэлькамі ён не адкупіцца: нап'ецца ды зноў прыедзе, будзе чапляцца. Не скідаючы апорак, прылёг у запечку, і, здалося, толькі самкнуў веці, забрахаў Рудзька. «Па гарэлку прыехаў, — абвясціў Каландзёнак. — Гуж сказаў: яшчэ дзве бутэлькі. Інакш заўтра будзе рэпрэсія. Ну гэта — будзем цябе вешаць. Ці, можа, страляць? Не, вешаць, здаецца. Ага, успомніў — вешаць». На ўсе довады Петрака

загадаў ехаць з ім. Давялося схадзіць на дрывотню і прынесці прыхаваную бутэльку. І з відавочнай выразнасцю зразумеў, што і гарэлка — не выйспе. Не, не ўратуе яго самагон — як бы не пагубіў хутчэй, чым што іншае.

20

На другі ж дзень, надвячоркам, заявіліся чацвёрка. З лаянкай, мацюкамі, патрабавалі спачатку сала, а потым гарэлка: «Эта ты брось зажымацца! Такой номер у нас не прайдзёт! Што, жыць надаела? А эта ты нюхал?» — «Гужу дык недзе ўзяў, а нам шкадуе», — лагодна сказаў паліцай з павязкай.

І Пятрок аж жажнуўся з свае задумы: што ён нарабіў з тым самагонам? Цяпер будуць ездзіць і крынкаўскія, і вязнікоўскія, і яшчэ шмат якія завернуць на Яхімоўшчыну — ведама ж, пад рукой, пры дарозе. Хіба можна было напаіць гэтых сабак з усяе акругі?

Носячы лучыну па хаце, у істопцы, у сенях, паліцаі шукалі гарэлка. Яны былі ў такім стане хцівай драпежнасці, што любое Петракова слова магло стаць апошнім. Ім патрэбна была гарэлка. «Бандзітам прыберагаеш! — раўнуў насаты. — А нам фігу? За нашыя старанні для народа!»

Білі, ставілі да сценкі. Пятрок хацеў, каб усё тэта хутчэй скончылася: «Страляць дык страляй, чорт з табой, усё роўна, відаць, не суджана перажыць вайну, пабачыць дзяцей. Але хоць бы пачуць, як турнулі гэту напаўзь». І дзве слязіны ціха паўзлі па ягоных даўно ўжо не голых шчоках.

Вырашылі не траціць патроны: «Не спяшы! Я яго па часцям раздзелаю. Как Бог чарапаху. Ну, так гдзе водка? Долга малчаць будзеш?» А Пятрок амаль што аглух і аслупнеў у безнадзейнай абьякавасці да сядзібы, жонкі і найперш да самога сябе, бо якіх сіл абараніць сябе ўжо не знаходзіў.

Зноў шукалі: адзін свяціў лучынкамі, палячы іх пучкамі. Дым густа валіў у хату. Цені ад людзей крукастымі пачварамі хадзілі па сценах і столі; польмя лучыны высвечвала постаць ягонага ката з наганам. Грымнуў новы стрэл. Пятрок упаў, моцна ўдарыўшыся клубам аб канец услона. Яго, бы шчанюка, зноў паднялі, паставілі да сцяны, дзе ўжо чарнеліся тры дзіркі ад куль. «Ах ты, хутарская сволач! Кулацкая вша! Зажымаеш? Ну, палучай!..»

Пятрок, глытаючы салёныя слінкі, зноў адчуў вялікую абьякавасць да жыцця, да сябе. «Толькі б адразу. Не мучыцца каб...» Але не паспеў ён расслабіцца, як зноў грывнула, раз, другі, трэці, асляпіла, забіла глухатой вушы. Ачнуўся ад галасоў сваіх забойцаў: «Сам пусць

даходзіт?» Але вырашылі, што ён ім яшчэ прыгадзіцца, спынілі таго, хто гатоў быў памагчы Петраку: «Ты понял, слізняк? Нам водка нужна. Водка, панімаеш? Не сядзеньня, так завтра. Штоб был харошы запас. Понял? Іначы прыдзём — распрашчаешся з жызнью».

«Няўжо не заб'юць?» — амаль спалохана падумаў Пятрок. Усе іх чатыры пачварныя постаці адна за адной пхнуліся ў насцеж расчыненыя дзверы. «Бабу адліць?» — «Чорт яе не возьме. Сама ачуаецца...» То былі іх апошнія словы.

21

Пятрок узгрэбся неяк на ногі, трымаючыся за сцены, пабрывіў у сенцы — недзе там была Сцепаніда, жывая ці, можа, ужо мёртвая. Сцепаніда нерухома ляжала на разгрэбанай, скрозь раскачанай па зямлі бульбяной кучы. На Петракова здзіўленне, яна неяк устала на ногі і, хістаючыся, бы г'яная, сама дабралася да запечча. На ўсе яго лямантаны яна маўчала. А ён усё тупаў па хаце — то насіў ёй вады, то ўкрываў кажушком, то бедаваў, горка і шчыра. Так далей жыць нельга. То не жыццё. Гэта ноч пад расстрэлам нешта зрушыла ў Петраковай свядомасці. Ён не дасць ім на сабе ездзіць, як ім зачохацца, яшчэ ён пастаіць за сябе.

Вяртаючыся з рова з недапітай бутэлькай першаку (нёс палячыць Сцепаніду), пачуў на сядзібе галасы. Хацеў уцякаць, але ззаду пачуўся пагрозлівы крык і зараз жа лягнуў стрэл. Ад іх не ўцячэш! Не размахваючыся, шпурнуў бутэльку — хай выпцякае ў бульбоўнік, Пятрок пачаў першы: «Ну што, гадаўцы? Чаго вам трэба? Чаго вы чапляецеся? Гады вы, нямецкія запраданцы... Застрэліце? Страляйце!!! Вылюдкі вы!!!»

І гэтыя білі, патрабавалі гарэлкі, пагражалі рэпрэсіяй за «аскарбленне фюрэра», зноў білі ботамі. А потым прывялі на падворак да прывязаных ля тыну коней і загадалі сесці на фурманку. Пятрок адмовіўся: гняўлівая хваля крыўды і роспачы дала яму сілы, і ён рашыў не здавацца. Адсюль ён нікуды не пойдзе, калі забіваць, дык хай забіваюць тут.

Знайшлі лейцы, ягоныя лейцы, якія ён некалі прыхаваў ад калектывізацыі. «Звяжучь? Павесяць? Хай! Абы не ісці нікуды. Хай смерць, але дома», - горка думаў Пятрок, зусім ужо гатовы да смерці.

Каландзёнак завязаў туті вузел на ягоных руках, другі канец вольна раскінуў на дарозе. Усё зразумеў Пятрок, як паліцай з другім канцом у руках узлез на каня. Гуж сёкануў яго дубцом па галаве. Каб не ўпасці, Пятрок змушаны быў пабегчы на гэтай вяроўчыне за

Каландзёнкам, які нагамі штурхаў у бакі каня, а Гуж з дубцом у руках паганяў яго ззаду: «Быстра! Быстра, стары бальшавіцкі корч!»

Пятрок не паспяваў, спатыкаўся, кідаўся ў бакі. Слёзы яго няспынна студзіў пругкі вецер, што парывіста дзьмуў насустрач. «Нячысцікі! Гадаўцы! — захлынаючыся ветрам, крычаў Пятрок. — Але пачакайце! Мой Федзька прыйдзе! Сын гной прыйдзе... Ён вам пакажа... Не думайце... Федзька прыйдзе!..»

22

Пятрок знік, прапаў з гэтага свету, як і дзя яго прапалі гэты хутар, роў, Снепаніда, іхнія дзеці Фенька і Федзя — прапаў цэлы свет. І засталіся, можа, успаміны, калі яшчэ было каму ўспомніць ягоныя жыццёвыя пакуты, дробныя і вялікія клопаты. І хацеў бы, каб трохі помнілі людзі, можа, што згадзілася б і дзя іх.

...За тры дні да Вадохрышча ўсчалася такая завая, якой тут не зналі ці не з сатварэння свету. Нават зруб у калодзежы замяло, што нельга было прапіхнуць ядро, каб зачэрпнуць вады. Пятрок убачыў, як ад гасцінца кіравалі на хутар здарожаныя. Папрасіліся абагрэцца. Першы быў у блішчатай ад марозу скуранцы, ладна сігаў шырокім і дужым крокам, пад пахай трымаў чорны партфель. Ля варотцаў Пятрок добра разгледзеў другога — сярэдняга росту мужчыну ў чорным бобрыкавым паліто і высокай каракулевай шапцы. Трэці быў у даўгім чырвонаармейскім шынялі і шлеме, быў падпяразаны дзятай з наганам. Пятрок падумаў, што гэта начальства, і, мабыць, не малое: можа, з воласці, а то і вышай.

Другі дзень у запеччы ляжала хворая Феня. Падарожныя асвойваліся ў халаднаватай хаце. Старэйшы зняў заснежаную шапку, пад якой аказалася лысая і чыста паголеная галава. Распытваўся пра калгас, дзяцей. Сцепаніда гаварыла ўсё як ёсць: і пра нястачы, і пра абутак нягеглы, гамашыкі, праз якія і прастудзілася Фенечка, і пра тое, што адзецца няма ў што, бо раней хоць лён быў, а цяпер увесь здаваць трэба, што дагэтуль не заплачана людзям за здадзеную па нарыхтоўках воўну. Петраку тое не спадабалася, аж паморшчыўся ад няёмкасці. Лысы ля стала сядзеў нерухома, нават заплашчыўшы вочы ад ператомы. Але, аказалася, слухаў і чуў усё і, калі Сцепаніда сказала пра незаплачаныя за воўну грошы, расплашчыў вочы і ціха гукнуў таму, што сядзеў ля грубі: «Запішыце...» Закашляла Феня. На запытанне, ці прывозілі доктара, Сцепаніда адказала, што, можа, сама як ачуняе, бо па такой завеі па доктара не паедзеш. Найгорш, што карова запусцілася, малака няма, а болей не есць нічога.

Мёду параілі купіць. «Гэ, каб жа было за што», — стрымана паскардзілася Сцепаніда.

Пачалі збірацца. Лысы падняўся, пачаў зашпільваць на аплік каўнер, але затым расшпіліў яго і ўсе гузікі на грудзях, нешта падаў Сцепанідзе, тая, спачатку адмаўлялася, а потым падзякавала. «На малако і лякарствы», — ціха зазначыў старэйшы. Пятрок гатовы быў праваліцца ў зямлю ад сораму — навошта яна ўзяла? Як жабрачка якая — ад незнамых, ды яшчэ, пэўна, начальства, хоць бы і на лекі дзіцяці, але ж ці гэта прыгожа?

А Сцепаніда дзякавала і дапытвалася, каму аддаць доўг. «Аддаваць не абавязкова», — цвёрда сказаў мужчына ў шапцы. І ўсё ждапыталася, наяная. Вайсковец ціха, крадком азіраючыся, калі прырэднія выйшлі, іўкнуў у хату: «З Мінска. Таварыш Чарвякоў».

Сцепаніда знерухомела, а Петрака нібы абдало жарам: ну і ўпарола жонка! То ж сам кіраўнік рэспублікі. А яна пра лён, пра грошы... І хоць было страшэнна няёмка, мусіў праводзіць гасцей. Нягожа было выпраўляць людзей, не давёўшы хоць да варотцаў. На гасцінцы стаялі дзве легкавушкі, і ля іх чарнеліся некалькі постацей — мусіць, дарогу там усё ж адкапалі, можна было ехаць.

Чарвякоў падзякаваў, пажадаў здароўя дачцэ, потым спытаў нешта ў свайго памочніка і той удакладніў: «Прозвішча як тваё?» — «Багацька», — сказаў Пятрок і сумеўся, упершыню пасаромеўшыся ўласнага прозвішча — так недарэчна прагучала яно на гэтым нехуцавым падворку. «То багатага жыцця, таварыш Багацька», — пажадаў напаследак старшыня ЦВК.

23

«Дзе ўжо багата!..» Ледзьве дажылі да крапівы і шчаўя. Найгорш было з хлебам. Але старшыня калгаса Багацька Лявон ухітрыўся дадаткова размеркаваць на працадні тры бурты леташняй бульбы, і Пятрок к Першамаяю прывёз калёсы прарослых, абвяялых, як порхаўкі, клубняў. Нічога, елі, мяшалі з ячменнай мукой на лапуны, хоць і ячмень таксама ашчаджалі.

Нарэшце ў самую сілу ўвабралася лета. Лявон сабраў мужчын на «пробу касы». Бяда толькі, што не было мянташак.

Але Лявон паабяцаў: ранкам згойсае ў мястэчка і прывязе паўсотню брускоў на ўсіх, у сельсавеце ўжо заплочаны грошы, будзе без ашуканства. Конна гэта гадзіна часу, і справе канец. Пачалі касіць. Пятрок усё часцей паглядваў на дарогу — ці не пакажацца старшыня з торбай мянташак. Ужо над ельнікам паднялося сонца, ужо з касцоў сцякло добра поту і змакрэлі зрэбныя і кужэльныя спіны. А Лявон усё

не ехаў. Пад сняданак з ельніку выбег меншы Лявонаў сын Мацейка, затуліў твар рукамі і затросся ў бязгучным плачы: «Бацьку... ноччу... забралі...»

Неяк супакоілі хлопца. Ясна, што тут недагляд, памылка, каму трэба, разбіраюцца і праз дзень-другі выпускаць.

Не выпускалі. Пятрок на касьбу не пайшоў — у яго апусціліся рукі. Зноў жа надта трывожыўся за Сцепаніду: хоць бы не забралі і яе. А яна збегала ў мястэчка, у райком, міліцыю, дазнавалася, завошта — Лявона? Ды марна. Пасварылася са старшынёй выканкома Капустай, якога прасіла заступіцца, ды той сказаў — не. На падворку стомлена ўпала на прызбу і пасля роздуму аб'явіла: «Нада збіраць подпісы».

Той жа вечар у Феньчыным шпытку пісала нешта старонках на трох і, прыхапіўшы хімічны аловак, пабегла ў Выселю. Гаспадыня адцуралася ад гаспадаркі, дні тры Пятрок яе амаль не бачыў на хутары. Аббегала тры вёскі, збегала цераз лес у раён. Вярнулася не хутка, ужо кароў гналі з пашы і Пятрок толькі прывалокся з касьбы, сам без рук і без ног, галодны, ажно калаціліся ногі ў каленях, стомлены і злосны — на жыццё, жонку, работу. Кульгаючы, прыкльпала Сцепаніда (занозіла пяту, ведама, ад снегу да снегу босая бегае па палях, пожнях, лясках, а цяпер яшчэ і па вёсках), сказала, што вярнулі назад подпісы.

У той вечар яна нават не даіла карову. Пятрок абвязаў лісцем дзядоўніку распухлую, гарачую ступню. Сцепаніда стала нязвыкла раздражнёнай, усё ёй было няўлад, яна коротка-злосна гыркала на яго, дзяцей, але Пятрок разумеў і не крыўдзіўся: ведаў, бяда дабрэйшай не робіць.

Ён усё сам зрабіў па гаспадарцы і толькі прылёт на лаве ў сенцах, як Сцепаніда паклікала з запечча, а калі прывалокся да яе, пачуў: «Пятрок, трэба з'ездзіць у Мінск. Да таварыша Чарвякова. Заўтра і паедзеш. Два чырвонцы я пазычыла ў Карнілы. Ubачыш, напамні, як зімой, на Вадохрышча, грэцца заходзілі. І чырвонец пазычыў. Во і аддасі».

Дужа не хацелася яму, чалавеку, каторы і ў Полацку быў усяго тры разы, выпраўляцца ў тую нязнаную дарогу, на край свету — у Мінск. Проста браў жах, як спрабаваў уявіць сабе, што з тым звязана. Аднак тое, што зведаў Пятрок, сягнула далека за ўсе яго ўяўленні. Ссохлыя за вясну боты страшэнна мулялі, аж нельга было ісці. Знаў бы, дык паехаў бы лепш босы. Ды і Сцепаніда насела: абуй боты, нягожа цяпер у горадзе босым.

Але нават і на боты забыўся, як апынуўся на пляцы перад домам-палацам. Перш трэба было адгадаць, дзе тыя дзверы ці, можа, вароты, каб падысці да іх. Усё больш пабойваючыся і трацячы невялікую сваю рашучасць, наблізіўся да шклянных дзвярэй, за якімі нешта варушылася. То быў міліцыянер. Ногі кепска падпарадкоўваліся яму і ўпарта наравілі павярнуць убок, туды, дзе многа людзей і куды не дасягаў позірк міліцыянера. Увесь мокры ад поту, нібы на тым пракосе ў Бараннім Лозе, ён праклінаў сябе за нерашучасць, угаворваў сам сябе і супакойваў як мог. І тым не менш не мог суняць страхавітага хвалявання. Як на тую бяду, да яго падступілася і ўсё болей пачала турбаваць звычайная чалавечая патрэба; зноў жа ягоная патрэба вымагала пэўнага месца, якога ён нават не ведаў, дзе тут шукаць. Тым часам ранак перайшоў у дзень, і так прыпякло, што хоць плач. Пятрок, колькі было змогі, трываў. Дамы вялікія, і скрозь — вокны і дзверы, вокны і дзверы. Нага балела ўсё болей, ступню ён стаўляў цяпер бокам. Не на жарт ён пачаў хвалявацца, бо ішоў час, а таго, што шукаў, нідзе не было відаць. Паазіраўся і зноў пакутна пакульгікаў да нейкага хляўка, зарасніку бэзу, дзядоўніку. Падобна, там магло быць тое, што яму цяпер было трэба. У нейкай дзяўчынке ў двары папрасіў напіцца, а сам ліхаманкава матляў позіркам. Здаецца, не памыліўся: сапраўды наводдаль была прыбіральня. У яго ўжо не ставала трывання, і ён падбегам шыбануў па сцежцы.

З узноўленай горкай рашучасцю ён патупаў па той жа спякотнай старане вуліцы ў процілеглым напрамку. Ужо цвёрда наважыўся: няхай будзе што будзе, а ён падыдзе і запытае. Ужо не арыштуюць яго за тое, можа, і не аблаюць нават.

Зноў жа доўг, які трэба вярнуць. Пятрок не такі чалавек, каб скруціць грошы, такога за ім яшчэ не было. Такія ж былі і продкі. Дзед Петрака, бывала, не толькі паквапіцца на чужое, але нават ніколі не дазваляў сабе сказаць грубае слова не толькі на каго з сямейнікаў, але і на сяльчан, аблаяць якую жывёліну, як гэта павялося зараз, калі нават падзеткі і тыя ўсё з мацюгом да каня ці каровы. Крыў бог, каб ён калі зрабіў каму шкоду ці ўзяў не сваё з двара або з поля. А цяпер?.. Добра, што ён не дажыў да такога страхоцця, не пабачыў, што робіцца ў свеце...

Па-ранейшаму дужа кульгаючы, дашчэнту спатнелы, з кужэльнай тарбінкай у руцэ Пятрок набліжаўся (каторы ўжо раз!) да тае заповітнай і страхотнай будыніны.

З яўнай зацікаўленасцю міліцыянер узяў лісткі хадайніцтва, дужа спрытна прабег позіркам не надта прыгожае Сцепанідзіна пісанне і

рашуча склаў яго ў чатыры столкі: «Позна ты прыйшоў, дзядзька». Адказу міліцыянера Пятрок не разумеў: кпіць ці жартуе? Сказаў і пра доўг таварышу Чарвякову. Прыгожы міліцыянераў твар стаў пакутна-напружаны. бы ў чалавека забалеў жывот, — мусіць, ён таксама хацеў і не мог зразумець чагосьці. «Ха, пазычаў! Цяпер на тым свеце расплоцішся, дзядзька. На гэтым не ўдасца. Памёр Чарвякоў».

Тлумны туман напоўз на яго свядомасць. Усё было яму дужа пастыла, і дужа захацелася дадому. Да сваёй сядзібы, пагорка і рова, сваіх лагчын і імшарын, свайго маленечкага кутка на гэтай вялізнай няласкавай зямлі...

25-26

Сцепаніда чула, як мардавалі Петрака на падворку, спрабавала ўстаць, але ў яе галаве ўсё закружылася.

Не, гэтага ім дараваць нельга. Век такое не даруецца ім. Такого нельга дараваць нікому.

Хай яна спрахне, гэтая вайна. Але і перажыць яе, і дачакацца дзяцей, мабыць, ужо не пад сілу. Не па магчымасці. Але што ж тады ёй па сіле? Што па яе магчымасці?

На шчасце ці на бяду, яна ведала, у чым яе хопіць да скону. За свае цяжкое жыццё яна пакрысе здабыла свой чалавечы гонар. А той, хто аднойчы адчуў сябе чалавекам, ужо скацінай не стане. Шмат што ў жыцці, асабліва гора і бяда, пераканалі яе ў тым, што з людзьмі трэба абыходзіцца па-добраму, калі хочаш, каб і да цябе адносіліся па-людску. Зло не можа спарадзіць нічога, апроч зла, на іншае яно не здольна. Але бяда ў тым, што людская дабрыва перад злом бяссільна, зло лічыцца толькі з сілай і баіцца адно толькі кары. Толькі непазбежнасць адплаты можа прыцішыць драпежны ягоны нораў, прымусіць задумацца. Інакш на зямлі запануе пекла...

Яна прывыкла меркаваць пра вялікае па малым, аб свеце — па сваёй вёсцы. Яна ведала, што добрыя людзі не чыняць подласць ні па сваёй волі, ні пад прымусам. Подласць — справа нягоднікаў. Ужо адно тое, што немцы прыйшлі на яе зямлю са зброяй, давала зразумець, што праўда не на іхнім баку. У каго праўда, таму не патрэбна зброя. Да апошняй сваёй хвіліны яна не скорыцца ім, бо яна чалавек, а яны звяры. Хай сабе і дужыя.

Сцепаніда спяшаася. Паводзіны Свянткоўскага, калі яна ўпрасіла яго ўзяць перадачу для Петрака, зразумела як знак таго, што не толькі над Петраком, але і над ёй таксама навісла бяда. Яна вырашыла знішчыць мост, але падпаліць яго той газай, што расстараўся Пятрок. было немагчыма. Каб хоць улетку, а цяпер усё скрозь мокрае, сырое,

са свежай лясіны, не, такое не ўпаліш... Во каб сюды тую бомбу! Недасека расказаў ёй, калі чакаў Петрака з самагонкай, што нехта ўкраў бомбу. Яна надта добра ведала местачковага Карнілу, каб адразу ўпэўніцца, што без яго тут не абышлося. І не памылілася. Бомбу яна вымяняла на парсючка. Праўда, калі хавалі бомбу ў рове, Карніла задышліва паведаміў Сцепанідзе: «Яна, ведаеш, трохі таго... З бракам». Але супакоіў, што брак невялікі, што сама ж яна, мусіць жа, узрываць не будзе, а спецыяліст, каторы вайсковец, легка яе справіць. Яшчэ пацікавілася, ці нічога тое, што мокра. Карніла запэўніў: «А нічога. Зарад жа ў жалеззі».

Трэба заўтра ж збегаць у Выселкі, падумала яна, да Александрыны. Сын Александрыны Віктар вярнуўся кантужаны, а ён жа камандзір, павінен нешта ўмець. Яна яго ўпросіць... Калі што, дык у хляўку яшчэ засталася пяць курыц, заплоцінь.

27

Як толькі разднела, Сцепаніда пайшла да Александрыны, але па дарозе сустрэла Гужа з Каландзёнкам. Яны вялі арыштаванага Карнілу, твар якога выражаў адбітак такой туп і такой устрывожанасці, што Сцепаніда міжволі спынілася. Цяпер ёй трэба было як найхутчэй дамоў, да родных сцен, быццам там быў нейкі ратунак. Трэба было некуды перахаваць бомбу. Але калі пачала перахову, яе апанаваў жак — у яе не хапала сілы! Спяшаючыся, надрываючыся так, што аж сэрца вырывалася з грудзей ад знямогі, яна ўсё ж здалела неадольнае.

Абапіраючы на рыдлёўку, ледзьве прывалаклася дадому і адразу лягла, як была ў хустцы і ватоўцы, — распранацца ў яе ўжо не засталася сілы.

На падворку дужа забрахаў Рудзька. У яе нядобра скаланулася сэрца. Падскочыла да акна: да хутара хуткім крокам сігалі чацвёрта мужыкоў з вінтоўкамі. «Ну, усё!»

Не, так проста яна ім не здасца. Яшчэ яна з імі пабораецца. Хай б'юць! Заб'юць, тады што ж... Тады іх перамога. Але яшчэ не забілі, і па сваёй волі яна ім не паддасца.

Грукалі ў дзверы, патрабавалі адчыніць, потым выбілі вокны, білі ў дзверы, мабыць, сякерай. Хліпкае кола бяспекі ўсё звужвалася. Мусіць, яна патрэбна была ім жывая, каб сказала, дзе бомба. Сцепаніда ведала ўжо, што трэба зрабіць, толькі спалохалася ад думкі, што не паспее. Дрыготкімі рукамі выкаціла з-пад жорнаў цяжкую суляю з газай, з шырокага рыльца пляснула на дзверы, абліла сцены, аблілася і сама. Стоячы на каленях, чыркнула запалкай. Яна сваё ўсё зрабіла, якіх-небудзь надзей на паратунак у яе не засталася. Не ў лад са сваім

станам падумала: чаму ж яе там, у яміне, не ўбачыў хто з бомбай? Задарма прападзе яе клопат. А можа, і добра, што яе ніхто не пабачыў, ні добры, ні злы чалавек. Добрым людзям і не трэба, а гэтыя хай шалеюць. Хай думаюць — дзе? І не спяць ні ўдзень ні ўначы — баяцца да скону.

Пажар ніхто не тушыў, хутар гарэў грунтоўна і доўга — усю ноч. І паліцаі нікога не падпускалі блізка, самі трымаючыся воддаль, — баяліся выбуху бомбы.

А бомба на ўзроўку чакала свае пары.

Аповесць «Знак бяды», яе ідэйны змест.

Вобразы Петрака і Сцепаніды

Адно з самых недаравальных злачынстваў сталіншчыны — ліквідацыя традыцыйнай хрысціянскай маралі, спрадвечнай сістэмы элементарных жыццёвых правілаў.

В. Быкаў

Алесь Адамовіч назваў аповесць «Знак бяды», напісаную ў 1982 годзе, самай антываеннай з усіх быкаўскіх твораў, бо тут вайна выкрываецца вачыма, ацэнкай тых, каму яна заўсёды здавалася такой дзікай і бесчалавечнай. У адрозненне ад цэнтральных герояў папярэдніх быкаўскіх твораў галоўныя героі аповесці «Знак бяды» Пятрок і Сцепаніда не з'яўляюцца ні салдатамі, ні партызанамі, ні падпольшчыкамі. Але вайна прымушае і іх зрабіць свой выбар. Выпрабаванне герояў сітуацыяй выбару — адметная асаблівасць творчасці Васіля Быкава, верным якой, як і праўдзе жыцця, ён заставаўся заўсёды.

Перамежаваны паказ сучаснага і мінулага характэрны для творчасці Васіля Быкава. Гэтым прыёмам дасягаецца глыбокі псіхалагізм твора. Быкаў не мог здрадзіць сабе і няўмольнай ісціне: усё мае свае вытокі, нічога выпадковага не бывае; наперакор жыццю і самым складаным абставінам Чалавек застаецца верным сабе і сваім маральным прынцыпам.

Аднак назначэнне рэтраспекцый у гэтым творы не толькі дзеля матывацыі ўчынкаў герояў і дасягнення псіхалагізму.

Па словах Васіля Быкава, «адно з самых недаравальных злачынстваў сталіншчыны — ліквідацыя традыцыйнай хрысціянскай маралі, спрадвечнай сістэмы элементарных жыццёвых правілаў, звычайна не

надта паважанага, але нязменнага ў жыцці здаровага сэнсу. Некалі імі ў поўнай меры валодаў народ, цяпер жа не валодае ніхто».

Назначэнне рэтраспекцый — паказаць заканамернасць і сувязь паміж звёнамі сталінізму і фашызму ў адным ланцугу бязмерных пакут беларускага народа. Масавы генацыд, разбурэнне гнёздаў, калечанне лёсаў, давядзенне людзей да адчаю, крах веры, ідэалаў... Разрываюцца самыя моцныя сувязі паміж людзьмі — кроўныя, роднасныя. Жаніх, вьмушаны «раскулачваць» нявесту, даведзены да адчаю, канчае жыццё самагубствам. Але самае страшнае, як зазначае пісьменнік, разбураецца векавая народная мараль, ствараюцца абставіны, што правакуюць чалавека на выяўленне не самых лепшых яго якасцяў, нават «мабілізуюць», рэалізуюць самыя ганебныя. Нават больш — ганебнае заахвочваецца, а бар'ераў для «мярзотнасцяў» ужо не існуе, яны знішчаны.

Даносы Каландзёнкі каштавалі адным жыцця, а другім — страты веры ў справядлівасць. Гэты «ні мужык ні баба», няшчасны, у многім абзелены прыродай чалавек, адчуў, што прыйшоў яго зорны час, калі настала панаванне такіх, як ён. Ён стаў героем, яго цяпер ухваляюць за брудныя справы, а яго даносы друкуюць. Не без яго дапамогі чарговай ахвярай калектывізацыі стала сям'я Ладзіміра Багацькі. Сумленным змагаром за новае жыццё, якое, верылася, будзе светлым, шчаслівым, быў старшыня калгаса Лявон Багацька, але і яго знішчыла бязлітасная рэпрэсіўная машына... Багацькі, а такі трагічны лёс!

В. Быкаў у аповесці «Знак беды» некалькі разоў акцэнтуюе ўвагу чытача на «гаваркім» прозвішчы сваіх герояў. Да прыкладу, калі Пятрок, адказваючы на пытанне Чарвякова, упершыню адчуў няёмкасць за сваё прозвішча: «так недарэчна прагучала яно на гэтым хуцавым ... падворку». Аўтарская дэталі («у Выселках палова Вёскі былі Багацькі, а другая палова Недасекі, Гужы і сям'я Ганчарыкаў») у апісанні сітуацыі раскулачвання Ладзіміра Багацькі набывае сімволіка-трагічнае гучанне.

Тая праўда, тая трагедыя, якую зведаў і сам пісьменнік яшчэ ў дзяцінстве, засталася і знайшла сваё хваляючае мастацкае ўвасабленне ў аповесці. Так успамінае Васіль Быкаў сваё, як ён сам вызначыў, «нешчаслівае дзяцінства»: «Раптам заплача маці. Такого ніколі не было, калі нешта там здаралася ў яе з бацькам, яна проста маўчала. А тут — наўзрыд, давячыся слязьмі, плача. Я, помню, прачнуўся, падхапіўся. Аказваецца, учора арганізаваліся ў калгас, і сёння, значыць, раніцай прыехалі і з засекаў, з кадушак у пуныцы забралі ўсё насенне. А гэта якраз час сеяць. І чым дзяцей карміць, і што самой есці? Ну вось з гэтага пачалося. Трохі бульбы было, мяшалі з травой. І

такое харчаванне працягвалася шмат гадоў. Зямля благая, ураджаі дрэнныя. Бацька ж з маці працавалі штодня. А прыносіць паўмяшка. Гэта ўсё, што за год зарабіў. А яшчэ і пастаўкі, падаткі з прысядзібнага агарода...»

Наогул, жыццёвая аснова аповесцяў (прыгадаем, што правобразамі Петрака і Сцепаніды з'явіліся бацькі пісьменніка) — яшчэ адна асаблівасць творчасці Васіля Быкава. Аднак было б вельмі спрошчана і павярхоўна ўсведамляць назначэнне гэтых галоўных вобразаў толькі ў сцвярджэнні трагізму вайны і яе ўсенароднасці. Гэтая аповесць да ўсяго, бадай, самая філасофская. І філасофія твора выяўляецца не толькі рэалістычнымі сродкамі, але найперш праз умоўнасці, знакі, сімвалы, што і вылучае гэты твор з усёй творчасці Васіля Быкава як самы дасканалы і высокамастацкі не толькі па змесце, але і па форме. Адзін з крытэрыяў мастацкай вартасці любога твора вычарпальна сфармуляваны Мапасанам: «Геніяльным з'яўляецца толькі такі твор мастацтва, які адначасова ўяўляе сабой сімвал і дакладнае выражэнне рэчаіснасці». Быкаўская аповесць «Знак бяды» ў поўнай меры адпавядае гэтаму крытэрыю.

У аповесці мноства ўмоўнасцяў і сімвалаў. Скрыпка Петрака — сімвал таленавітасці беларускага народа. Хата Петрака і Сцепаніды — сімвал Беларусі. Іх калодзеж — сімвал невычэрпнай сілы народа. Крыж на Петраковай Галгофе — увасабленне веры, якая здольна дапамагчы чалавеку застацца Чалавекам нават у абставінах, якія мацней за яго... А сама Галгофа — сімвал зямелькі-карміцелькі, якая для герояў - гэта як Радзіма, маці. Ёй не здраджваюць, нават калі яна няўдаліца ці пакутніца. Адна дарога ў чалавека — несці свой крыж да канца, раздзяліць з маці-карміцелькай яе лёс. Маці-прырода і сын-чалавек — неаддзельныя. Бомба — сімвал стоенага народнага гневу, усенароднай барацьбы. «Бомба чакала свае пары». Палаючы дом Сцепаніды і Петрака — таксама сімвал. Не пастка, а непрыступная крэпасць, помнік чалавеку, які змагаецца з абставінамі да апошняга і перамагае ў гэтай барацьбе, бо перамога заўсёды вызначаецца сілай духу.

Мноства ў творы і непасрэдных знакаў-вешчуноў бяды. Мёртвая птушка — народны знак-вясчун усіх пакутніцкіх віхураў, што пранясуцца над гэтым полем, так шчодра паітым чалавечым ыпотам. Спілаваны камсамольцамі крыж — знак парушанай, адрынутай веры, якая і дапамагала нашым героям вытрымаць усе нягоды і выпрабаванні. А парушана вера — і, як сказаў Купала, чорт «загаціў пекла да варотаў», загаціў, заўважым гэта, задоўга да той навалы, імя якой — карычневая чума. Тайфунамі пранясуцца над

гэтым полем і сталіншчына, і фашызм. І яшчэ трэба падумаць, які ж з тайфунаў страшнейшы.

Асабліваць быкаўскіх сімвалаў, што яны народныя, бо ўвасабляюць векавую народную мараль. Знак бяды — не паспець аддаць пазычаныя грошы чалавеку пры яго жыцці. У тым, што Пятрок не паспеў аддаць Чарвякову грошы, не яго віна, а бяда, трагедыя. Але ж колькі народнай мудрасці і перасцярогі ўсім нам і ў гэтай прыкмеце-знаку: усяму свой час. Паспей зрабіць дабро бліжняму, пакуль яму гэта яшчэ патрэбна. Спазніцца з добрай справай — паспрыяць злу.

Знакаў бяды ў творы вельмі многа, але ў загаловак вынесены нейкі адзін. Які ж са знакаў пісьменнік лічыць самым страшным, самым гранічным знакам бяды? Ключ разгадкі сэнсу назвы твора — ва ўсведамленні ідэі і філасофіі галоўных вобразаў.

Пятрок і Сцепаніда — носьбіты векавой народнай (а сам Васіль Быкаў падкрэсліў: хрысціянскай!) маралі і мудрасці, увасабленне самых лепшых, высакародных чалавечых і, заўважым, нацыянальных якасцяў. Пятрок і Сцепаніда Багацькі — пісьменніцкі ідэал і выразнікі яго, пісьменніцкага, светапогляду і філасофскай канцэпцыі.

Часам заўважаецца павярхоўнае і памылковае «прачытанне» і ўсведамленне галоўных вобразаў як антыподаў: моцная духам, гераічная і бескампрамісная ў сваёй святой барацьбе з нелюдзямі Сцепаніда — і слабы, палахлівы, прагматычны, апантаны прагай выжыць любой цаной Пятрок. Моцныя, выключныя асобы ў выключных абставінах — яшчэ адна асабліваць творчасці Быкава. Моцнай асобай, на думку некаторых чытачоў, і нават крытыкаў, у творы з'яўляецца толькі Сцепаніда.

Літаратуразнавец Дз. Бугаёў у артыкуле «Па законах праўды і чалавечнасці» піша: «Няма ніякіх падстаў супрацьпастаўляць Пётрака Сцепанідзе, хоць такія спробы рабіліся ў крытыцы... Гэта не памяшала некаторым даследчыкам пакараць Пётрака за тое, што ён нічога не зрабіў для набліжэння перамогі».

Як нічога выпадковага не бывае на свеце, так нічога выпадковага няма ў творы такога майстра слова, як Васіль Быкаў. Усё: падтэкст, дэталі, рэтраспекцыі, умоўнасці, імёны і прозвішчы персанажаў — усё працуе на ідэю твора.

І Сцепаніда, і Пятрок — Багацькі. У іх усё адно на дваіх: і Галгофа, і крыж, і валёнкі — і лёс. Разлучыла іх толькі смерць.

Вобраз Пётрака — парадаксальны: нават некаторыя выявы, як нам здаецца, слабасці, канфармізму — сведчанне яго духоўнай сілы і велічы. Вельмі моцны ў Пётраку інстынкт самазахавання, імкненне выжыць у экстрэмальнай сітуацыі, прага і воля да жыцця. Як

справядліва зазначае Ян Баршчэўскі, «чалавек, шукаючы паратунку ад смерці, хапаецца за саломінку». Асуджэння варта толькі «хаванне за спіны іншых» (цытата з сачынення, змешчанага ў кнізе для абітурыентаў). А за чье спіны хаваўся Пятрок, цераз каго пераступіў, каго падаслаў пад ногі, ратуючыся ад смерці?

Усе мы на грэшнай зямлі жывём, на ёй нават святых — грэшнікі. Юнацкі максімалізм адмаўляе зямное і «грэснае» ў святых. Адвечнае, мудрае — народнае «можа як абыдзецца, калі з імі па-добраму», успрымаецца як згодніцае «абы было ціха». Гэты вобраз, як ніякі іншы ў творчасці Васіля Быкава, патрабуе ад нас здольнасці ўбачыць незвычайнае ў звычайным, сілу — у слабасці, узвышанае — у зямным, радасць — у смутку...

«Слабы» Пятрок заўсёды дапамагаў моцнай Сцепанідзе, калі яе сіла аказвалася слабой перад сілай абставін. Прыгадаем, як не змагла яна паехаць у Мінск да Чарвякова, каб выратаваць Лявона Багацьку, — паслала Петрака. І паехаў, хоць гэта патрабавала ад яго і фізічных, і маральных высілкаў. Паехаў, бо разумеў, што жыць хочацца не толькі яму...

Прыгадаем, як каршуном узвіўся ён, як кінуўся ратаваць сваю Сцёпу (Сцепанідай яна была для ўсіх, для яго — Сцёпа, ён жа для ёе не Пятрок, а Петра!), калі тую хацелі расстраляць за хітрыкі з Бабоўкай.

Моцная Сцепаніда не раз адступала перад сілай Петрака. І калі ён не боты, а далажыўшы пазычаныя грошы, купіў... скрыпку. І калі пайшоў тую скрыпку ратаваць: яна ўжо і перажагналася, у думках развітаўшыся з ім навек. Палахлівец? І калі ён, наперакор іх агульнаму жаданню завалодаць Яхімаўшчынай, пасля бяссоннай, пакутлівай ночы разваг і хістанняў, катэгарычна адмовіўся: «Не пайдзі, і ўсё. Не магу я...» І гэта слабы чалавек?! Ды якую ж сілу трэба мець, каб стрымаць сябе, не пераступіць, не даць волю адвечнаму чалавечаму «я!», «маё!», «мне!». Ды яшчэ ў сітуацыі, калі само шчасце плаве табе ў рукі!

Сіла незвычайнай, моцнай асобы якраз і вызначаецца мяжой, бар'ерам, які яна, асоба, пераступіць не можа. Вызначаецца не тым, што яна можа, а наадварот — чаго не можа. Зноў парадокс! Яго выдатна сфармуляваў Васіль Быкаў, характарызуючы Сцепаніду: «Але яна рэдка калі адмаўлялася ад сваіх намераў, бо часта адмовіцца ад іх ёй патрабавалася больш сілы, чымсьці іх здзейсніць».

Сіла незвычайнай, свабодалюбівай асобы вызначаецца яшчэ і яе стаўленнем да чужой свабоды, чужой сілы, найперш — да свабоды

блізкіх ёй людзей. Свабодны чалавек ніколі не пасягае на свабоду іншага, не прыніжае яго.

Мы захапляемся свабодалюбствам, пачуццём уласнай годнасці, сілай, мужнасцю Сцепаніды. А каму яна найперш абавязана гэтай свабодай? Пісьменнік падкрэслівае, што знявага «выклікала ў яе абурэнне і нянавісць. Сапраўды, такога з ёй ніколі не здаралася», «ніхто яшчэ не падняў на яе руку — ні бацька на малую, ні потым Пятрок».

Надзелены большай жыццёвай мудрасцю, мацнейшым, чым у Сцепаніды, інстынктам самазахавання, ён адразу распознаў усю заганнасць, нават злачыннасць той улады, якая прыйшла, якой яны вымушаны былі падпарадкавацца. Цвярозы розум Петрака не прымаў таго, што ўсёй душой і сэрцам прыняла Сцепаніда, прагнучы шчасця, верачы ў справядлівасць. Верай і праўдай стала служыць яна гэтай уладзе: актывістка, стаханаўка — сумленне Выселкаў! І ён не абмяжоўваў яе актыўнасць, бо бярог яе пачуцці, не разбураў тую веру, не адбіраў у яе мару аб шчасці. Чым гэта скончылася, яскрава паказана ў аповесці: пакутніцкую смерць Багацькі прынялі ад рук тых, «кто был ничем», каго выявіла, мабілізавала і паставіла сабе на службу савецкая ўлада. Ці, як у выпадку з Гужам, супрацьпаставіла сабе, падзяліўшы людзей на сваіх і чужых, зрабіўшы іх лютымі ворагамі адзін аднаму. Якая ўлада — такія і слугі...

Пятрок і Сцепаніда — нацыянальныя тыпы. Гэта ў ментальнасці нашага народа — жыць з працы рук сваіх, потам і мазалямі здабываць кавалак хлеба. «Зямля — аснова ўсёй айчыне», зямля — карміцелька. Колькі разоў ты ёй паклонішся, столькі разоў ты — Чалавек.

Усе жыццёвыя прынцыпы быкаўскіх герояў грунтуюцца на хрысціянскіх заповедзях. Біблейскія рэмінісцэнцыі

(пазычаны) на такім узроўні ў аповесці відавочныя і выяўляюць яшчэ адну яе адметнасць. Усе ўчынкі нашых герояў матываваны менавіта выкананнем вечных законаў: нельга пабудаваць сваё шчасце на няшчасці іншых. Не будзе шчасця на зямлі чужой, адабранай, праклятай яе гаспадаром. Адабраць, украсці — вялікі грэх. Нельга радавацца, калі побач з табой нехта плача, пакутуе. Сцепанідзе стала сорамна перад панам Адолем за сваю непрыгоеную радасць. Чалавек не бязгрэшны, але Сцепаніда пакутуе, дакарае, раскайваецца і гоніць прэч са сваёй душы недастойныя Чалавека страсці і пачуцці. А мы? Ці заўсёды галоўным суддзёй у нашых паўсядзённых учынках бывае нам наша сумленне? Ці заўсёды мы так пакутуем, вагаемся, перш чым сказаць, зрабіць, пайсці ці вярнуцца, і рашуча, як Пятрок, сказаць сабе: нельга! Нельга — і ўсё, як бы таго ні хацелася...

Яшчэ адзін, бадай, самы забыты ў наш час, прынцып Петрака і Сцепаніды: трэба быць літасцівым нават да свайго ворага, асабліва калі ён павержаны. Нельга здэкавацца з таго, ад каго вызваліўся, а знайсці ў сабе сілу паспагадаць, зразумець пераможанага і зрынутага. Вядома, пан Яхімоўскі не быў Петраку і Сцепанідзе ворагам. Але, як гэта нярэдка бывае ў жыцці, халоп наравіць вышцаць, «лягнуць» павержанага пана. Такая натура у хама. Ды толькі не такія Пятрок і Сцепаніда. Ворагам пана Адолю аб'явіла савецкая ўлада, а ворагаў яна знішчаць умела. «Вам сказана: любіце бліжняга свайго і ненавідзьце ворага свайго. А я кажу вам — любіце ворагаў вашых, добраслоўце ненавіснікаў і праклёншчыкаў вашых, рабіце добро крыўдзіцелям і ганіцелям вашым...» (з Евангелля). Вельмі па-людску абыходзяцца з панам Адолем яго ўчарашнія батракі. І пахавалі па-хрысціянску. Мабыць, ведалі нашы продкі тое, чаму не вучаць сёння нас: паспагадаць пакутніку, наведаць хворага, пахаваць нябожчыка — справы, якімі ратуюцца нашы душы.

Паклапаціцца найперш пра калек і сірот (прыгадаем клопат Сцепаніды пра Янку, смерць якога яна ўсвядоміла таксама як знак вялікай бяды), паспагадаць, дарадзіць, зняць з душы камень, ратаваць іншага, нават калі небяспека пагражае самому, — такія Пятрок і Сцепаніда.

Трагічна вырашае пісьменнік канфлікт чалавека з нелюдзямі. Сцэны гібелі Петрака і Сцепаніды таксама сімвалічныя. Самыя лепшыя, самыя высакародныя і чыстыя душой гінуць пакутніцкай смерцю ад рук сваіх жа суайчыннікаў.

Аповесць «Знак бяды» — не толькі самы антываенны, але і самы нацыянальны з усіх твораў Васіля Быкава. У чым жа гэта нацыянальнае ў творы? Васіль Быкаў у публіцыстычных артыкулах не раз даводзіў, што самая вялікая трагедыя беларускага народа звязана з несупыннымі войнамі, рэпрэсіямі, у выніку якіх вынішчаецца генафонд нацыі, гінуць самыя лепшыя, а значыць, вынішчаецца векавая народная мараль, духоўнасць як найвялікшае багацце нацыі, што вядзе да разрыву адвечнай повязі вякоў і пакаленняў.

«Порвалась сувязь времен» — і рушацца царствы, сем'і, рушыцца ўсё. Гэтым творах Васіль Быкаў паказаў вытокі і нашых сённяшніх бед і няшчасцяў, нашай бездухоўнасці. З нічога і будзе нішто. Адкуль жа нам быць духоўна багатымі, калі многія Багацькі загінулі...

Аднак усведамленне бязмернай страты не здымае адказнасці чалавека за учынкi і стан яго душы. Многія Багацькі загінулі, але іх духоўны вопыт засведчаны ў добрых кнігах. Скарыстанне ці ігнараванне яго цалкам залежыць ад чалавека, яго выбару.

Сімвалічныя, знакавыя не толькі гібель Петрака і Сцепаніды, але і тое, ад каго яны сваю смерць прынялі.

Сталінізм і фашызм — прычына самай вялікай трагедыі беларускага народа, які не быў гаспадаром на сваёй зямлі, як і Багацькі ў сваёй хаце. Няволя, нясіла... Але ж усё мінаецца, і рабства таксама не бывае вечным. Трагедыя наша ў тым, што Багацькі так і не дачакаліся ўнукаў, не сустрэліся з імі ў гэтым жыцці. І не перадалі ім векавую народную мараль і тыя прынцыпы, па якіх жылі і ад якіх не адступіліся нават пад страхам смерці. І тым гэты знак папераджальны і для ўсіх нас...

Аблава

Пераказ зместу

Раздзел першы. Чалавек на імшарыне

Відаць было па ўсім, што чалавек даўно ішоў адзін, звывся са сваёй адзінотай і старанна абмінаў людзей. Людзі для яго былі найвялікшай небяспекай у полі, на дарогах, ці не таму ён і выбіраў шлях воддаль ад дарог, паселішчаў.

Скураныя пасталы на нагах у чалавека даўно раскіслі ад балотнай вады, анучы наскрозь змакрэлі. Але чалавек таго не зважаў і ўпарта імкнуўся кудысьці.

Быў ён немаладога веку, даўгальгі і шырокі ў плячах, але надта худы. На даўно не голеным твары чырваневы даўгі прастуджаны нос, з пад святлявых броваў насцярожана зыркалі шэрыя вочы.

Здаецца, і наўпраўду хутка ён убачыць свой родны кут, сваё поле, стрэхі маленечкай падлеснай вёскі Нядолішча, з яе малаўрадлівымі палеткамі, балоцістым выганам, асірацелую без гаспадара сядзібу... Канешне, не пустуе, хтось там жыве... А няшчасны гаспадар, здаецца, траціў развагу ад нецярпення, узрушэнне калаціла яго, так хацелася яму згледзець хутчэй дах з чырвоным комінам, гародчык пад вокнамі, некалі поўны вярціняў, яблынькі ў садку па-над сажалкай...

«Божа літасцівы, чаму я такі нешчаслівы? — звывла падумалася Хведару, як думалася, бадай, штодня ўсе пяць гадоў ягоных пакут. — Жывуць людзі, спакойна ходзяць па гэтай зямельцы, і, мусіць, ніхто не ведае, як без яе. А я...» А ён, калісьці гвалтам адарваны ад яе, здаецца, здзічэў нутром ад самоты па ёй, спаражнеў розумам. Двойчы за апошні год ён уцякаў — па дурному, без падрыхтоўкі і аніякага шанцу. А аднойчы нават з вялікай рызыкай...

...Ён выбраўся на ўзлесак, адкуль можна было пабачыць сваю сядзібу. Аче дзе ж яна, дзе хата і будынкі? Крок яго рабіўся ўсё цяжэйшы, і ён стаў. Пасля вяла апусціўся на ўзмежак.

Ну во і дабрыў. Дапяўся. Бадай што праз тры месяцы неверагоднага шляху, пакут і цярпення. Але на што было спадзявацца і чаго чакаць? Чаго ён хацеў? На што разлічваў?

Ён сядзеў так, апанураны, у абсалютнай змозе, і глядзеў на ўсё тое, чаго не бачыў пяць гадоў і да чаго гэтак імкнуўся. Нядаўняе ўзрушэнне памалу міналася. І ён глянуў на тутэйшыя могілкі з усёй ягонай раднёй — усім яго родам. Зайздросная ўсё ж доля, падумаў Хведар: навек разам з усімі, у сваім кутку. А ягоная жонка Гануля не ашчаслівілася нават і гэткаю доляй — легла ў балотную ямку пад сцюдзёным Котласам. Не суджана было і дачушцы Волечцы пабачыць сваю зямельку, прыбраў Бог на чужой старане, навек супакоіў над жвіровым абрывам далёкай сцюдзёнай ракі.

Ён падумаў, што трэба ўсё ж дабрысці туды, паглядзець, хоць бы памацаць зямельку, якая некалі абяцала яму столькі радасці, а дала — адно гора. Некалі ён, пагарджаны парабак, патомны беззямелец, атрымаў ад новай улады і стаў гаспадаром гэткага багацця зямлі з былога панскага прасцягу. Помніў, душа яго спявала ад шчасця, белы свет здаваўся несканчона зіхоткім раем. Пабудаваў хату, гумно, хляўкі — зажылі...

Сумна яму было сланяцца па гэтым пабураным котлішчы, душа аблівалася крывавымі слязьмі. Адно што парадавала яго — дык гэта садок. Дрэўцы ўвабраліся ў самую сілу і былі куды большыя за яго рост. Тры антонаўкі ён прышчапіў на другім годзе свайго тут жыцця, дзве грушкі — праз год. Але яблыкаў не было, мабыць, даўно. Ведаў: яблыкi, як і кветкі, без чалавечай любові расці не будуць. Там, дзе быў калодзеж, зеўрала аброслая бильнягом яміна... Пастаяў, узлезшы на кучу бігае цэлы сярод бильнягу, успомніў, як некалі грэўся на печы, прыехаўшы ўзімку з лесу ці дарогі. Не пагрэцца больш... Навек супакоілася і Гануля і ніколі не пагрэцца, ляжыць у чужой мёрзлай зямлі. Волечка плакала голасна і няўсцешна, ён — моўчкі, душачыся нутранымі слязьмі.

На тых могілках, дзе знайшла Гануля апошні свой спачын, крыжоў было багата — спещерасяленцы паміралі дружна. Старэйшыя не прыжываліся на гэтай дзікаватай зямлі. Мерлі і маладзейшыя — ад непасільнае працы, галадухі і сухотаў, якія валілі нават дужых маладых мужчын. Казалі разумныя людзі — найбольш, аднак, ад суму-тугі па родных мясцінах, ад нуды вечнага з імі расстання. Калі вязлі труну Ганулі з Банадысіхай, высланай аднекуль з-пад Воршы

зямлячкай, думаў, што трэба і яму следам. Жыць так, як яны жылі тут, было нельга, лепей памерці. І, мусіць, памёр бы, каб не Волечка. Дзяўчынцы ішоў дзесяты гадоў, удалася яна не па-дзіцячы разумная, і ён думаў: мо хоць яна дажыве да чаго лепшага. Вельмі хацеў, каб яна дажыла. Ды не збылося...

Каторы ўжо раз ён адчуў горкі дакор сабе, што так неахайна пахаваў дачушку — ні абгародкі не зрабіў, ні нават крыжа. Не было з чаго і надта спяшаўся, яго маглі чакаць пльытагоны, і ён вёрст пяць берагам даганяў пльыты.

...Спрэе пустка і разарэнне. Хоць бы пакінулі якую пуньку, паветку, хоць бы сабачую будку, дзе жыў іх Лабацік. Дык не, не пакінулі нічога. Але і ісці яму адгэтуль не было куды. Сядзеў, думаў. Пра дурныя, няспраўджаныя надзеі. Пра жонку Ганульку. Як закладвалі зруб хаты, пад чырвоны вугал паклалі царскі рубель і павязь — яе і яго матузы. На багацце і каб жылі добра, не сварыліся і не разлучаліся. Яно і не разлучыліся да самай яе смерці. Хведар не памятаў нават, ці пасварыліся калі. А шчасця было так мала. Але ці па іхняй віне? Такое выдалася жыццё. Думаў: хай, яны стрываюць усё, можа, хоць дзесяць будзе лягчэй. Усё ж займелі зямлю, батракамі не будуць, як некалі батрачый ён.

І праўда, сыноў Міколка надта прыхільна памкнуўся да зямлі і гаспадаркі, рана пачаў рабіць плячо ў плячо з бацькам. Ажно люба было глядзець, як ён гнаў баразну ці на касьбе ішоў у радзе дарослых мужчын. Ды неўзнарок неяк улёг у навуку. Спярша ў школе, затым — як уступіў у камсамол. І ўсё — сходы, мітынгі, спрэчкі. Стварылі ячэйку і прызначылі яго сакратаром. Стала не да гаспадаркі...

Асабліва калі той перабраўся ў раён і зусім забыўся на дарогу ў Нядолішча.

А тое, што адбіўся ад гаспадаркі, можа, і добра. У тым, напэўна, яго паратунак, інакш дзе б ён быў зараз? У Котасе ці яшчэ далей. А так начальнік у раёне. Швагер Тамаш напісаў яму ў адказ на адзіны Хведараў ліст. Тамаш і паведаміў, што Міколка вярнуўся з Чырвонай Арміі і цяпер вялікі начальнік у раёне. Хведар спахмурнеў. Жартачкі: сын раскулачанага — начальнік. А калі даведаюцца?

Хведар не пісаў сыну, хоць жонка вельмі прасіла, аж заплакала аднойчы. Усё ж ён баяўся, не за сябе, канешне, — за сына. Думаў, калі можна, Мікалай парупіцца напісаць сам. А калі не піша, дык, значыцца... І ў жахлівай дарозе — на пльытах, чыгуначных платформах сярод штаблялёў бяргвення, удоўгім бадзьянні па лясках і перасёлках, удзень і ўначы ён думаў. Ён не ведаў, як сын паставіцца да яго. Праўда, калі вялікі начальнік, дык, мабыць, што-нішто можа.

Наўкола ўжо добра ўсталявалася восеньская ноч. І Хведар устаў. Ён раптам наважыўся прайсці па начной вуліцы, зірнуць на знаёмыя хаты. Тут спрэс жылі знаёмыя людзі — працавітыя і не вельмі, добрыя і злыя — яго колішнія аднавяскоўцы. Як везлі некалі яго з сядзібы, на яго пазіралі і плакалі і некаторыя.

Ціхенька прайшоў каля гародчыка Зыркаша, пра якога не хацеў цяпер нават і думаць. Сапсаваў гэты Зыркаш яму ўсё жыццё, быў зайздрослівым і нядобрым: колісь напісаў скаргу на яго за малатарню, з якой усё і пачалося. Лепей бы, як спрадвек, малацілі цапамі, мелі б які-ніякі хлеб і свае жытло. І не мелі б таго няшчасця, што, як з прорвы, абрушылася затым на яго сямейку. Але, мусіць, тады нічога ўжо не ўратавала б, малатарня была толькі прычэпкай. Так ужо калі грузжаны воз пахінецца ў калдобіне, дык як ні хапайся рукамі, абернецца, адзін бок перасверыць другі.

...Пастаяў і каля хаты самага гарластага актывіста камбеда Зміцера Цыпрукова, самага беднага ў вёсцы. Але пахілая хата Цыпрукова і цяпер, як некалі, стаяла падпёртая коллем. Мусіць, не заслужыў лепшай пры савецкай уладзе.

Хведар мінуў знаёмую вуліцу і дайшоў да могілак, адтуль падаўся зноў у лес. Сёння за дзень пратупаў, мабыць, вёрст сорок. Болей ён не прайшоў бы нават і сорок крокаў.

Раздел другі. Ноч і спакой.

Прачнуўся ад сцюжы. Дужа хацелася есці: за ўчарашні дзень у роце не было ні крошкі. Да пастухоў не падыдзеш, пастухі могуць пазнаць. Значыць, трэба паглядзець дзе бульбы. Заскарузлымі пальцамі ён капаўся ў сухіх глыжах бульбянога палётка і натрапляў на бульбіны, піхаў іх у кішані паддзёўкі. Такое багацце ў зямлі! Каб тое яму трапілася пад Котласам, дзе елі траву, кару. Бульбіна там была смачней за яблык. Нават сырая.

Зноў падаўся ў лес, трэба было раскласці цяпельца. Мабыць, гэта было самае небяспечнае — цяпельца. Дым маглі згледзець здалёк. Памыў заскарузлыя рукі ў ручаі, ледзьве ўскараскаўся на другі бок рова. Во што значыць жыццё! Ды і гады. Малады, бывала, у лесе адзін паднімаў камель хвоі на сані, жартуючы, бягом цягаў па ўсходах мяхі збожжа на млыне. Аднаго разу, дурны, паспрачаўся з Кусянковымі мальцамі і падняў Іванаву жаробачку. Слаўная была жаробачка. А цяпер ледзьве выбраўся з рова. Во што зрабіў з Хведарам час і яго недарэчнае здзічэлае жыццё.

Трохі падсілкаваўшыся, адчуў сябе весялей і пачаў думаць, як бы паткнуцца з лесу. Усё ж вельмі карцела паглядзець на поле — хоць здалёк, даведацца, як жывецца ў калгасе. Усё ж, мабыць, лепш, чым жыў ён. Яму ні дня не давялося рабіць у калгасе (не пусцілі ў калгас), дык ён думаў убачыць цяпер дружную працу грамадой.

І ён убачыў з дзесятка баб, што калупаліся ў баразёнках. Усе цягалі з сабой вялізныя кашы, якія зносілі ў кучу пасярэдзіне загона. Каля той кучы стаяў з паперынай цыбаты мужчына, мабыць, учотчык. А тры іншыя ганялі барозны. Коні ледзьве кльпалі ад ператома — худыя, знямоглыя. Некалі ў іхняй вёсцы такія былі хіба што ў самых занябаных гаспадароў — Цыпрукова Зміцера ды Ігналёнка. Нешта самотна-журботнае ўлілося ў яго адчуванне каля таго поля. Яго вылучылі з грамады, выбракавалі, бы карослівае свінчо са статка, і выкінулі далёка.

Завошта? У чым яго віна? Што паслухаўся ўлады і ўзяў зямлю? Дык як было не ўзяць, з чаго б тады ён карміў сям'ю? Што дбайна рабіў? Дык жа біўся зімой і ўлетку як рыба аб лёд: і будаваўся, і абрабляў палеткі, стараўся спраўна плаціць падаткі і пазыкі. Падрос — стаў памагаць Міколка. Зноў жа быў такі заклік урада — будуйце культурную гаспадарку, каб не жыць, як жылі. Паверыў, што ўласць кажа праўду. Аказалася — падмануўся.

У далнім канцы ад мястэчка паказалася фурманка. Лейцамі кіравала жанчына, і гэта зацікавіла Хведара. На возе ж быў і мужчына. Ён абнікла сядзеў у задку, ногі яго былі ўхуганы хатняй коўдрай. Твар худы і белы. Увесь час глуха, нядобра пакашліваў. Калі фурманка пад'ехала бліжэй, Хведар пазнаў чалавека. То быў Мікіта Зыркаш, ягоны, Хведараў, ліхадзей.

Хведар зразумеў усё — той быў хворы. Не жылец на гэтым свеце Зыркаш. Адною нагою ён ужо там. Хведар гэта адчуваў добра. Нагледзеўся на такіх за жыццё. Трохі нават бы радасна стала: мусі, Бог бачыць усё і карае па справядлівасці. Але і зларадства перагарэла за гады ўласных пакут. Нікому не хацеў Хведар бяды, як і сабе таксама. Хай доўга жыве зайздроснік Зыркаш.

Раздзел трэці. Поўня

Начаваў зноў у лесе. Зноў захацелася есці. У кішэні былі яшчэ тры сырыя бульбіны. Там пад Котласам ці Сыктыўкарам елі і сырыя. Мусіць, прыйдзецца і тут перайсці на сырызну, як скончацца сернікі; іх засталася ўсяго шэсць штук. І тут не папросіш. Выходзіць, што ў

чужой старане лепш, чым у роднай? Да якой так імкнуўся, пра якую думаў удзень і ўначы.

Прачнуўся ахоплены нейкай трывогай. Карова цікаўна ўперлася ў яго самотным позіркам вялікіх вачэй. І толькі памкнуўся ўбок, у кустоўе, як дзесьці побач гаўкнуў сабака.

Уцякаючы ад звяглівага сабакі, Хведар забег у той куток лесу, які ведаў найгорш. Ведаў, далей у гэтым кірунку пачыналася знакамітая ў тутэйшых краях Багавізна - вялізны балотны абшар, які цягнуўся аж да самай польскай граніцы. Усё незвычайнае і страшнае ў тутэйшай мясцовасці ішло з Багавізны. Ёю палохалі плаксівых дзяцей і п'яных мужыкоў, жадалі ў злосці крыўдзіцелям праваліцца ў Багавізну. Там і сапраўды можна было праваліцца. Казалі, там быў нейкі падземны ход ці рака, што злучала прадонні з іншымі вірамі і азёрамі. То быў людзьмі і Богам пракаляты край. Зімой Багавізна трохі падмярзала, але яе шматлікія вокны-прадонні нават у самы люты мароз браліся тоненькім лёдам, які не трымаў чалавека.

Хведар павярнуў прэч ад гіблай мясіны і зноў пайшоў лесам. Ёў журавіны і думаў. Усё ж добра было ў лесе на волі! Каб так можна было пражыць жыццё! Зрэшты, калісь так і было: чалавек жыў у хаўрусе з прыродай, знаходзячы ў ёй і пракорм, і прытулак. Лес абараняў, лес саграваў душу і цела. Але гэта раней. А цяпер во настала часіна — не паратуешся і ў лесе. Людзям заўжды знойдзецца да цябе патрэба ці злосць, знойдуць і пад зямлёй. Не дай Бог адбіцца ад людзей, стаць не такім, як усе. Гэта ён добра зведаў. Вось і ў прыродзе, хто ведае, якія існуюць прычыны, але здараецца тое самае. Яму прыгадаўся выпадак на паўночнай рацэ.

Раптам праз дзверы ў дашчаны буданчык у нейкай здзічэлай трывозе куляю ўляцеў верабей, кінуўся яму на плечы, на галаву, аж збіў долу шапку. Хведар замахаў рукамі, адбіваючыся ад вераб'я, які праз момант вылецеў у дзверы. Выскачыўшы за ім, Хведар зразумеў усё. Аднекуль за плытамі коса шуганула чародка вераб'ёў, і птушкі кінуліся на небараку. Утары закруціўся птушыны клубок, усе люта рвалі аднаго, і хутка ад верабейчыка нічога не засталася.

Хведар тады стаяў і думаў: завозшта? Нават і птушкі! Ці гэта такі спрадвечны закон прыроды — каб усе на аднаго? І дзе знайсці паратунак? Хведараў старэйшы брат Міцька, як усчалася калектывізацыя, падаўся на шахты ў Данбас. Мусіць, нельга тут стала жыць брату высланага кулака, і Міцька рашыўся на высылку па сваёй волі. Так ні разу не напісаў адтуль Хведару пад Котлас, зрэшты, як не пісаў яму і Хведар таксама. Ды ён не ведаў і адраса. Распадаліся сем'і,

нішчылася людская роднасць, спрадвечная вясковая крэўнасць. Сталі браты як чужыя.

Што брат, калі во і сын таксама. Пра сына Хведар не пераставаў думаць ніколі, гэта была яго незагойная болька, пякучы клопат. Добра, канешне, што сыну ўдалося адкараскацца ад бацькавай ганьбы і нават пралезці ў начальства. Але, мусіць, дужа рызыкаўна ўсё тое, можа і згарэць датла. Але што мог ён, даўні лішэнец, беглы спецперасяленец, чым мог памагчы сыну? Хіба адрачыся ад яго, ніколі не напамніўшы аб сабе ні пісьмом, ні просьбай, — быццам ён знік, памёр. Хай будзе шчаслівы сыноч, хай ніколі не скрыўдуе на бацьку. Можа, пашэнціць хоць апошняму з роду Роўбаў, іншых удача абмінула і, мабыць, ніколі не вярнецца.

Ды ці толькі яго аднаго абмінула! Ноччу, пры месячным сяйве здзіўлена прачытаў чорныя літары на блішчатай надмагільнай дошчачцы: «Сокур Иван». Ніжэй — дробненькія лічбы нараджэння і смерці. Відаць было нават уночы, што магілу ніхто не абкладваў і не даглядаў, яна бязладна абрасла бльнягом. Як высылалі Хведараву сям'ю, гэты Сокур памагаў начальнікам і з выгляду тады быў здаровы, сярэдняга веку чалавек, дужы і рухавы. Чаму ж апынуўся тут без пары? Здаецца ж, не быў і злым чалавекам, Хведар на яго крыўды не меў, але ж... Можа, каб ведаў свой хуткі канец, пастараўся б быць лепшым. Бацька ж яго быў разумны, паважаны ў вёсцы серадняк, нікому ніколі не прычыніў клопату. Мусіць, аднак, сын удаўся не ў бацьку. Вялікага зла ён не рабіў, але, мусіць, быў занадта падаткі для свае пасады старшыні сельсавета, раённае начальства папірала ім, як хацела. Як Роўбу высылалі, Сокур быў рупным памагатым двух упаўнаважаных з раёна, сачыў, каб раскулачаныя ўзялі толькі тапор, пілу ды харчоў на тры дні. І валёначкі загадаў зняць, толькі моўчкі цепнуў плячыма: маўляў, што зробіш? Ці мая гэта воля? Не, каб сказаць тым, з раёна: не па-боску гэта разуваць малое, не ў цёплы ж край выпраўлялі — на поўнач, у маразы, на холад і здэк. Ды не, не сказаў...

...Калі збіраліся ў дальнюю гаротную дарогу, маці сказала шасцігадовай Волечцы надзець новыя чорныя валёначкі, якія дзяўчынка ўсю зіму ашчаджала, не насіла, болей абыходзілася старэнькімі, латанымі-пералатанымі. Волечка на сваю бяду паслухаалася і стаяла ля ганку ў зграбненькіх чорных валёначках, што ён справіў ёй у мястэчку. Кінуліся тыя валёначкі ў хцівыя вочы ўпаўнаважаных, і старэйшы з іх нешта загадаў сельсавецкаму старшыні Івану Сокуру. Сокур трохі памяўся, але падступіў да дзяўчынкі і перадаў загад. Волечка паслухмяна здзела валёначкі і засталася на снезе ў адных панчошках, пакуль маці, заплакаўшы, не прынесла ёй з сенцаў ста-

ргя. Так і паехала Волечка ў іх і хадзіла яшчэ дзве зімы, і прастуджалася, і хварэла. Аж покуль не прастудзілася апошні раз.

Яны тады гналі пльты па сцюдэнай паўночнай рацэ. Брыгадзірам сплаўшчыкаў быў Кузняцоў. Пасля смерці жонкі не было на каго пакінуць Волечку, і Хведар мусіў узяць яе на пльты. Кузняцоў сказаў: «Заставайся. Толькі глядзі — засьплешся, я нічога не знаю». Хведар быў вельмі ўдзячны Кузняцову за яго дабрывію, што не адправіў у кантору, а там бы яго паслалі на тарфянішчы ці лесапавал, бо браць на пльты дзяцей забаранялася. А так яго Волечка будзе з ім, і яго душы будзе спакайней за малую.

На пльтах і Волечка не сядзела без працы і чым магла памагала строгім маўклівым дзядзькам. Але быў сярод іх Рагаўцоў, нервовы, зласлівы чалавек, што бясконца лаяўся брыдкімі словамі. Кожны раз, як Хведар чуў тое, яму бы цвіком працінала сэрца. І аднойчы ён не стрываў, стрымана папракнуў. Рагаўцоў жа ўскрычаў і прыгразіўся «стукнуць», і тады ягоная дачушка ўчуе яшчэ не такое на бліжэйшым этапе, куды яе запратораць разам з яе чыстаплюем-бацькам.

Хведар думаў, што Кузняцоў заступіцца, папракне Рагаўцова, але брыгадзір насупіўся і сказаў: «Гэны ўсё можа. Будуць чужыя — хавай дачку». На Хведарава здзіўленне, куды ж яе на пльце схаваш, коротка адказаў: «А пад пльтом і схаваш».

І вось на пльт для праверкі ўскочыў вохравец з раённай пракуратуры, і ў Хведара нядобра скаланулася сэрца. Вохравец стаяў з багром па правым баку пльта, а праз пяць крокаў ад яго, трымаючыся за вяроўчыну, сядзела ў вадзе Волечка, толькі яе светлая галоўка зыбалася на паверхні. З усходу дзьмуў халаднаваты вецер. Доўга вохравец з брыгадзірам вялі недарэчную размову, і Хведар праклінаў яго: Волечка ўжо, мусіць, здранцвела ў вадзе пад пльтом. Ледзьве выцягнуў Волечку на бярвяне, калі вохравец знік за кустамі на беразе. Тая ўжо пасінула ад сцюжы. Пад ранак запылала дачушка. Брыгадзір бачыў ягонае гора і, здаецца, спачуваў яму, сказаў, што ў канцы тыдня прыедуць у Мезу, там ёсць амбулаторыя. Хведар прагна чакаў тае Мезы ўдзень і ўначы, але на трэцюю ноч Волечка сцішылася, ужо не прасіла адагнаць нейкіх птушак, і неўпрымет адышла з гэтага свету. Назаўжды адляцела яе чыстая душа... Жыццё адняло ў яго апошнюю радасць, адзіную яго ўцеху.

Ужо ў Котласе Кузняцоў сунуў Хведару ў рукі складзеную паперку: «На, трымай. Бярог для сябе, але, гляджу, табе самы раз будзе».

Хведар узяў тую даведку на імя Зайцава Андрэя Фаміча; яна і праўда неўзабаве дужа яму спатрэбілася. І ён быў бы ўдзячны

брыгадзіру, каб не тая цана, якую ён за яе заплаціў. У параўнанні з загубленай дзіцячай душой усё тое — дробязь.

Раздзел чацвёрты. Радасць зямлі.

За многія дні бадзяння Хведар аслаб без хлеба, ведама, ягадамі не надта пракорміўся. Яшчэ нядаўна, у дарозе, неяк не прыкмячаў вялікае слабасці; мабыць, там рухала ім вялікая сіла мэты. А тут... Мэта апынулася ззаду. Але што ж тады — ісці ў вёску зноў, прасіць хлеба? Першая спроба і сустрэча з Любкай, якую ён некалі нават кахаў трохі, будучы найўным маладым дзецюком перад прызывам у войска, скончылася кепска. Тая, пазнаўшы яго, здзічэла-голасна закрычала і кінулася назад, на ганак. А можа, і не пазнала, калі так жудасна закрычала. Хаця каб яна аб тым не раззваніла ў сяле.

Чаму ён стаў тут для усіх жахлівым чужынцам, хто ў тым вінаваты? Як тады ўсё тое стала магчыма? І як усё пачалося? Колькі ён думаў пра тое, як і з чаго пачалося, — выразнага адказу знайсці не мог. Можна, кулаком яго вызначыла малатарня?

Хай яна спрахне, тая малатарня! Як цяпер помніцца, думку пра яе падаў Міколка. Тады ўжо ён быў ладны дзяцюк, увосень збіраўся на прызыў у Чырвоную Армію і быў сакратаром ячэйкі ў Нядолішчы. На прапанову сына купіць малатарню праз патрэбкааперацыю, а грошы можна — у рассрочку, Хведар адказаў не адразу. Бы чула яго сэрца, чым тое можа абярнуцца. А той толькі засмяяўся: як гэта ад малатарні можа быць кепска. Гэта ж за тыдзень можна з малацьбой управіцца, а не махаць усю зіму цапамі. Ну, канешне, ніякага параўнання з цапамі — і хутка, і якасна. Малацілі талакой. Хведар нікому не адмаўляў, а плацілі, хто колькі мог. Усё па добрай волі. Мусіць, ён бы даў малаціць і дарма, але трэба былі грошы, і хоць узялі ў крэдыт, але сплочваць трэба было кожны квартал. Да Каляд памалацілі ўсе суседзі і радня. Нават прывозілі з суседніх вёсак. Усім малаціў Роўба.

Нядоўга, аднак, пагрукацела на ягоным таку тая чырвоная малатарня. У Нядолішчы на той час заварыліся малавяёлыя справы. Знайшліся зайздроснікі, як той Зыркаш, якія напісалі на яго за малатарню ажно ў Полацк — што абірае сялян. А як сталі размяркоўваць цвёрды падатак, Сокур сказаў, што ўсё будзе па справядлівасці: на малатарні Роўба нешта заробіў. Хведар не ведаў, што адказаць — і цвёрды падатак прыляпілі яму законна. Старшыня меў, выходзіць, рацыю: заробіў Роўба ці не, але ў вёсцы другой малатарні не было. Той цвёрды падатак — семдзсят пудоў збожжа ён неяк сплаціў, хоць падмеў усе хлебныя засекі. Галаднавата стала ў іх

на стала. Ён яшчэ не надумаў, чым засеяць яравы клін, калі прынеслі новы, яшчэ болей цвёрды падатак: на гэты раз восемдзесят пудоў збожжа і сто рублёў грашымі. Ён сказаў сабе: з глузду яны там з'ехалі, дзе ён гэтэўкі возьме? Бегаў у сельсавет, ездзіў у раён да знаёмага сакратара Церабільнікава, які яшчэ з ягоным Міколкам працаваў у камсамоле.

Міколкі ў той час ужо не было дома — служыў на далёкаўсходняй граніцы. Прыслаў адтуль ліст, апісваў, як адказна і пачотна служыць на самай баявой граніцы, «у непасрэдсцвенным сапрыкаснавенні» з японскімі самураямі, і што давер родзіны ён апраўдае. Хведар у пісьме пра малатарню не напісаў ні слова. Хай сын служыць спакойна, апраўдвае давер родзіны.

Не памагло нічога, прыгразілі апісаць усю гаспадарку. Пачаў хадзіць па радні, але ўсе нібы здранцвелі, аглухлі да чужой бяды, ніхто нічога не даў. Мусіць, кожны думаў, як выкруціцца самому, бо Роўба не першы быў абкладзены цвёрдым падаткам, чуў, такі ж падатак панакладвалі і ў іншых вёсках. Кінуўся прадаваць малатарню, ды ніхто не купляў. Мусіў папрадаваць жывёлу, абедзвюх кароў, усіх авечак, дзвюх свіней.

Неяк спаткаў у мястэчку старога яўрэя Наэма, і яны разгаварыліся. Хведар дазнаўся, што і ў Наэма таксама нелады з уладай. А як паскардзіўся Хведар на сваю бяду, Наэм узяў яго за гузік і дужа пацягнуў да сябе: «Я табе кажу: кідай усё, бяры дзяцей у ахапку і ўцякай. Куды вочы глядзяць. Пасля позна будзе... Я ўсё кінуў і во з гэтым вандзэлкам іду на станцыю. Я тут не жыхар болей! Я — бежанец! Ты мяне паслухайся, Хведар!»

Як гэта ўсё кінуць? А зямля, гаспадарка? І куды падацца? Тут усе яго карані.

Ён пражыў у Нядолішчы яшчэ месяцаў дзесяць. Бясліб'е і псоница надоўга пасяліліся ў ягонай хаце. Ганулька пачала часта плакаць, па мамако для малой Волечкі хадзіла да Лёксы ці да Грачыхіных. Тыя ім спачувалі і чым маглі дапамагалі. Мусіць, тады і схадзіў Хведар да Цыпруковага Зміцера, які трэці год быў яму вінен трыццаць рублёў і не аддаваў. Дарма ён тады не паслухаў Ганульку, якая прасіла яго не хадзіць: «Хай яны згараць твая трыццаць рублёў...» Дужа нядобра пагаварылі яны тады, Зміцер грошы так і не аддаў, а калі пачалося раскулачванне, менавіта ён прапанаваў на паседжанні камбеда раскулачыць Хведара Роўбу. Як лішэнца і цвёрдападатніка. Што ж, яго да паслухаліся, Хведара выслалі.

... Але найперш яго вабіла бульба, пакуль тая яшчэ была на полі. Людзей на палетку, мабыць, няма, і ён што-нішто знойдзе.

Непадалёк на ўзлеску згорблены стары пасвіў на вярхоўцы рахманую кароўку. Напэўна, чалавек з суседняй вёскі, бо быў Хведару незнаемы. У Хведара з'явілася думка: а можа, папрасіць хлеба? Прывітаўся. Чалавек быў негаваркі. змрочны. Усё ж разгаварыліся. Той раскажаў пра «багацце» ў калгасе. «З Вялікадня да Іллі траўку елі. З Іллі пачалі патроху бульбачку капаць, а на Іллю — якая там яшчэ бульбачка! Арэхі...» І голад быў, адзін паратунак — кароўка. Ды і малако тое здаць трэба. Дзвесце літраў. І мяса, і яйкі. І воўну. Зімой абсмалілі падсвінка, дык штрафу далі пяцьдзесят рублёў, што скуру з яго не здалі. Нідзе няма так пагана, як у іхнім раёне. І з каровай бадзьянца па лясках, каб не адабралі. Бо плаціць жа падатак няма чым. Бяда! «Можа трэба было паскардзіцца? Жалабу куды напісаць?» — асцярожна параіў Хведар. «Каму жалабу? Начальству? Дык яны ж самі ў нас, як звяры. Прыедзе каторы... Вунь гэты Роўба: усё мацюгом ды пагрозай, Сібіру палюхае... Цяпер жа ён парцейны сакратар. Малады, а нібы той цівун. Ад бацькі адмовіўся. Бацька ж яго раскулачаны ў Нядолішчы, дык адмовіўся. Казалі, і прозвішча меўся мяняць, каб анізвання...»

Хведар, здалося, уязджаў у зямлю, якая ўсё плыла, гойдалася навакол. Ён ужо кепска чуў, што яшчэ казаў стары, які гаварыў і гаварыў. Хведар яго не слухаў і моўчкі пайшоў па ўзлеску. Пра хлеб так і не папытаўся... Лепш бы ён не ведаў нічога. Жыў бы, як і жыў раней. Хаця якое ўжо там жьшцё...

Тое, што ён учуў пра Міколку, напачатку бянтэжыла, збівала з тропу. Ну хай адмовіўся ад бацькі, навошта ж так да людзей? І яшчэ мяняць прозвішча? Што ж тады застаецца ад мінулага? Як тады жьшць у будучым? Дужа няпроста было зразумець сына, якога не бачыў сем год.

Малы Міколка быў жаласлівы да жывёлы, неяк усю зіму даглядаў бедалагу-курачку, якая зламала нагу. Дужа шкадаваў маці, як тая хварэла на рожу. А як падрос, мусіць жа, гэтак аддана палюбіў камсамол, гарластую мітусню. Усё нешта выдумвалі, выконвалі, засядалі, абмяркоўвалі і прымалі рэзалюцыю. Асабліва актыўнічалі Міколка і ягоны сябар Шурка, адзіны сыноч бяднячкі-ўдавы Міхаілы. Адночы яны прынялі рэзалюцыю, каб зняць абразы. Дамагчыся таго ва ўсёй вёсцы не мелі сілы, тады пастанавілі зняць хаця б у сваіх бацькоў. Тое было прасцей, але, мусіць, бацькі іх не дужа слухаліся. Гануля заўпарцілася, і Міколка яе ўгаворваў ад Каляд да самага Вялікага паста. Усё ж дамогся. І павесіў у куце вялікі партрэт барадатага чалавека — Карла Маркса, ад якога, як лічыў Хведар, таксама ніякай ні карысці, ні шкоды. Міколка ж быў задаволены, ну і добра.

І тут пад вясну дазнаўся камсамольскі сакратар, што ў Шуркі застаўся адзін абраз. Міколка сабраў камісію з трох чалавек, і яны пайшлі ў хату да Шуркі абследаваць. Аказалася, што так яно і ёсць, як даказалі: абраз архангела Гаўрыіла вісіць сабе, дзе і вісеў. Міхаліна плача, нізашто не дае знімаць, і Шурка нічога зрабіць з ёй не можа: такі аказаўся мяккацельны камсамалец. Міколка тут паставіўся крута. Думалі, ён скіне абраз, а ён абраз не чапаў, а сабраў камсамольскі сход і, не зважаючы на даўняе сяброўства, дамогся, што Шурку выключылі з камсамола. Хведар трохі падзівіўся з таго і неяк папракнуў сына, на што той адказаў з нечуваную раней строгасцю ў голасе: «Камсамол такіх ашуканцаў сцірае ў парашок!» Малое — дурное, падрасце — паразумнее, разважаў тады Хведар.

Мабыць, аднак, паразумнеў па-свойму. Калі ён цяпер стаў такі, значыць, такім стаць было трэба. Значыць, іначай нельга. Асабліва калі ён не па сваёй злосці, а з дзяржаўнай патрэбы. А што выракся бацькі... Крыўдна, канешне, і балюча, ды што зробіш?

...Капаў у некалькіх месцах, а знайшоў усяго чатыры бульбіны. Красці ён не хацеў, ён мог толькі ўзяць пакінутае, нічыё, што спрадведку людзі не лічылі за грэх. Цяпер тым болей.

Спалохана азірнуўся: ад узлеску да яго шырока сігалі па бульбянішчы дзве мужчынскія постаці. Ён таропка падаўся ў лес. Тыя таксама збочылі яму наперарэз. Ён спалохаўся, што не ўцячэ — дагоняць. «Ах ты, кулацкая морда! Спыніся!» — пагрозліва закрычаў здаля першы. І Хведар пазнаў — Зміцер Цыпрукоў, ён яго ловіць! Ці ён які вартаўнік, ці начальнік, калі ў рабочы час разгульвае адзін па палёх. Ды, мусіць, - брыгадзёр, здагадаўся Хведар, на тое было дужа падобна. Але Зміцер — брыгадзёр, гэта ўжо нечакана. Самы няўключны гаспадар, у якога некалі здохла кабыла ад бяскорміцы, бо з'ела страху за зіму і не хапіла. Той Зміцер, які за жыццё не навучыўся плясці лапцёй (заўжды пляла яму жонка), цяпер гэты недалэга робіць брыгадзірам. Праўда, горла меў добрае, мог накрываць на каго хочаш, што цяпер, мабыць, самае важнае. Як там, у ссылцы, так і тут у калгасах. Мабыць, аднолькава...

Раздзел пяты. Аблава.

Ноччу ўсчаўся вецер, лес апантана шумеў. Уцёкшы ад даганятых, упаў там, дзе застаў яго прыцемак. Ісці далей, мусіць, не мела сэнсу, за імшарынай пачыналася Багавізна. Трохі адляжаўся, сеў, гіарэзаў на скрылькі тыя чатыры бульбіны. Сядзеў ноччу ў ельніку і думаў.

Божа мой, Божа, чаму мне выпала такая доля? Чаму я такі бядак? Хто ў мяне ўкраў шчасце і цяпер палюе за маім жыццём? Хіба я такі грэшны перад людзьмі і Богам? Каго я забіў, абабраў ці хоць зняважыў — каго? Заўжды стараўся як найлепш, барані Бог, каб хто пакрыўдзіўся, не папракнуў знарок ці з непаразуменем. Заўжды пачціва ставіўся да ўлады, а савецкую ўладу лічыў сваёй, сялянскай уладай. Яшчэ і казаў нецярпліўцам, што наракалі: чакайце — не ўсё адразу. Савецкая ўлада не пакрыўдзіць бедняка, яна галоўны свой клопат мае аб трудавым сялянстве. Аб тым пісалася ў газетах, тое ж гаварылі на сходах прадстаўнікі. І ён верыў. Ён гатовы быў усім пра ўсё верыць, бо сам ніколі не хлусіў, нікога за жыццё не ашукаў. Хто ж ашукаў яго? І ашукаў так жорстка, бязлітасна, на ўсё жыццё.

Зрэшты, да ашуканстваў ужо можна было прывыкнуць — ці мала ён іх ператрываў у жыцці. Некаторым за тое ён нават быў шчыра ўдзячны... Як таму Бугру, што падбіў яго на ўцёкі, каб мець яго за кабана... Ну але ж гэта Бугор — закаранелы злачынец, забойца, чаго іншага было ад яго чакаць. А як во жыццё паставілася да чалавека, бы той Бугор, — неміласэрна, жорстка?

На лесапавале да яго падышоў ссыльны Бугор, які адбываў тэрмін на шахтах за нешта крымінальнае ды на чымсьці праштрафіўся, таму і трапіў у ссылку. Бугор сказаў, што ёсць матчымасць уцячы, і прапанаваў Хведару быць трэцім.

Уцяклі яны ўдала. Хведар увесь час быў дужа ўдзячны яму, што даверыўся і ўзяў у кампанію менавіта яго, а не каго іншага. Ён служыў Бугру ў дарозе, чым мог: стараўся ўзяць на сябе што цяжэйшае з ношы, даўжэй пасядзець ля цяпельца, як астатнія двое клаліся спаць. Дзякаваў Бугру, а той ухмыльнуўся: «Пасля аддзячыш. Красенькім».

Калі яны папаліся, Бугор, страціўшы свой добразычлівы тон, буркнуў: «А чаго табе кіснуць? Табе дык радавацца трэба». На Хведараву недаўменне нядобра засмяўся: «Што кабаном не стаў».

Хведар тады так нічога і не зразумеў: якім кабаном, пра што ён? Толькі пася, як яго вярнулі ў яшчэ большае пекла — на тарфянішча за Сыктывукар, неяк у размове з вушлымі зэкамі дазнаўся, і ў яго пацямнела ўваччу. Аказваецца, так называюць таго найўнага дзівака, якога падбіваюць на ўцёкі, каб, калі скончацца прыпасы, пахарчавацца ім у тайзе. Гэта і ёсць кабан.

А можа, гэта яму пакаранне за Бога? За абразы, якія ён маўкліва дазволіў Міколку вынесці з хаты? Спярша Ганулька прыхавала іх на гарышчы за комінам, але Міколка, дазнаўшыся, дастаў адтуль і пабіў аб вугал за свірнам. Маці паплакала, а ён, Хведар, не ведаў, як

паставіцца да таго. Усё ж уладзе ён верыў. Лічыў, што там недзе, у Маскве ці Мінску, сядзяць людзі адукаваныя і справядлівыя, і калі яны вырашылі, што без Бога народу лепш, дык, мабыць, гэтак і трэба. Чаму лепш - ён зразумець не мог. Затое ягоны сын меў аж сем класаў, мабыць, ужо ён разумеў больш.

Аднак Бог пакараў яго, а не сына. Сына ён узнагародзіў быццам... А калі пакарае і сына?

Неба над ельнікам паяснепа. Дзесьці паблізу пачалі каркаць вароны — так заўзята, што, здавалася, чутна было ва ўсім лесе.

Голад падцінаў яго жылот, аж балюча было пад грудзьмі. І ягоныя думкі ўсё часцей пачалі туліцца да вёскі, да той ігрушыны на ўзлеску, ля якой ён ужо частаваўся. Мокрадзь і сцюжу трываць было звыкла. Ды голад, мабыць, не можа стрываць ніхто. Голад — гаспадар над усімі.

А вароны ўсё надрываліся. З сённяшняй ночы пасялілася ў яго адчуванні нейкая загадкавая туга.

Яшчэ не дайшоўшы да ўзлеску, Хведар заўважыў якісь неспакой на ўзлессі. На ўзмежку непадалёк ад ігрушыны стаялі два чалавекі. У адным Хведар адразу пазнаў Міхалінінага Шурку. Хведару адкрыўся наўсось добры прасцяг узлесся і на ім чалавек шэсць, што пасталі ў рад — чагосьці чакалі. І тады яму бы цюкнула ў галаву: ды гэта ж яны — па яго. Яны ж зараз пойдучь у лес выганяць яго. Ланцутом, як на паляванні. Як зімой палююць на воўка з сцяжкамi. Толькі гэтыя цяпер без сцяжкоў. Бо ён не воўк — ён чалавек, з ім можна і прасцей. Лес дзя яго ўжо не прытулак. Лес цяпер іхні.

Ён зірнуў на грудок і дарогу і разам асеў долу. На большаку стаялі машыны — тры грузавыя палутаркі, і ад іх ішла грамада — чалавек трыццаць ці больш. Усе апранутыя ў чорнае — значыць з раёна. Кіраўніцтва і актыў. Справа ў яго ельнік і далей Багавізна, там не пройдзеш. Няўжо спераду яму пакінулі выйсце? Галоўнае — яму б вырвацца з гэтых абцугоў, якімі яго абхапілі з двух бакоў.

Але бегчы ўжо неставала сілы. Галасы, галёканне рабіліся мацнейшымі, во забрахаў і сабака. Гэта быў рык дужага, пароднага пса. Але і наперадзе, куды ён памкнуўся, мільганулі дзве зялёныя шапкі. Хведар зразумеў: шлях яму і туды адрэзаны. Відаць, з гэтага боку загон рабілі чырвонаармейцы-пагранічнікі. Але ж чаму — пагранічнікі? Што ён, які шпіён ці шкоднік? Ці ён уцёк з турмы, дзе сядзеў за якое злачынства? Ён прыйшоў у свой кут, дзе нарадзіўся, жыў і аджыў яго продкі. Чаму — пагранічнікі?

У чацвёртым баку быў тупік — Багавізна.

«Людзі, завошта вы так? — гучала ў ім нутраным распачным шэптам. — Людцы, адумайцеся!..»

Аднак нікто не адумваўся - яго гналі, як гоняць воўка на адмысловым паляванні: «Роўба, стой!!»

Галоўнае ён сцяміў: яго ўбачылі. Мабыць, яго маршрут канчаўся. Неверагодна дзівосны маршрут — праз тысячы вёрст да роднай зямлі. Такі яго лёс! Пракляты лёс, які наканавы яму ў такі час нарадзіцца селянінам.

Далей ісці, мабыць, было вар'яцтвам: там усчыналася Багавізна. Ён, аднак, не спыняўся, упарта лез усё далей. Хведар шуснуў знянацку з галавою ў густую багністую прорву, аднак усё ж вынырнуў, ухапіўся аднарук за нейкі слізкі карань з суседняе купіны. Загоншчыкі ці баяліся лезці ў сцюдзёную, смярдзючую твань, ці згубілі яго. Ён добра чуў іх устрывожаныя галасы: «Вылезе, нідзе не дзенецца кулацкая морда!» Варта было выпусціць слізкі карань, як ён адразу пайшоў бы ў бездань. Але ён трымаўся, немаведама на што спадзеючыся, і часта дыхаў, бы рыбіна, выкінутая на пясок. Дзве постаці ў асацэ, высока ставячы ногі, прабіраліся да яго прадоння. «Далей не сунешся», — сказаў адзін, матляючы доўгім шастом. «Давай, давай! Яшчэ можна!» — пачулася трохі збоку, і ад тых слоў у Хведара раптам заняло дыханне. Ён пазнаў гэты голас — ён бы пазнаў яго і на тым свеце.

«Бедны Міколка! — раптам падумаў Хведар. — І яму во лезці сюды. Мусіць, аднак, не ад салодкай жыцні. Ён ужо быў для іх недасяжны. Ён яшчэ не дабрываў да таго свету, але ўжо, бадай, сышоў з гэтага. Божа, ніколі ў яго не было думкі забіць сябе, заўжды ён апантана змагаўся за жыццё. А тут во мусіць...

Аднак, можа, ён хоць перад канцом згледзіць сына? Бедны Міколка: што ён перажывае цяпер? Пэўна ж, то не па сваёй волі — ён змушаны. Можа, яму загадал і? Можа, яму загадаюць, злавіўшы, учыніць допыт над бацькам? І сын змушаны яго катаваць? Божа, нашто ты стварыў тады белы свет!

«Ляшчук, вунь туды пырні!» — гэта таксама Міколка — аднекуль здаля цвёрдым начальніцкім голасам, якога не ведаў Хведар. Той голас ён набыў ужо без бацькі. Шчаслівая яго маці, што не бачыць таго. І не чуе.

Хведар хлябнуў болей паветра — на астатні раз — і выпусціў з рук вузлаваты карань. Цяжкія ногі ў нязносных сырамятных пасталах адразу памкнулі яго ў глыб багны, ён захліпнуўся. Знутры балюча ўдарыла ў вушы, і ўсё пагасла ў вачах.

Не дадзена было ціха жыць, дык хоць пашчасціла ціха памерці.

Шукалі яго доўга, паролі шастамі з берага і з куп'я. Ды так і не знайшлі.

Багна спрадвеку ўмела хаваць свае таямніцы.

Трагедыя Хведара Роўбы і яго сям'і ў аповесці «Аблава»

Распадаліся сем'і, нішчылася людская
роднасць, спрадвечная вясковая
крэўнасць...

В. Быкаў

Пра злачынства сталіншчыны, пра трагедыю нашага народа ў эпоху «карэннага пералому», пра тое, як «крывёю напоўніліся поймы рэк», як бурліла «адчаем слёз людскіх разводдзе», напісана шмат твораў мемуарнай, дакументальнай і мастацкай літаратуры. Тэме калектывізацыі, сталіншчыны, адлюстраванню «праклятага» часу і яго трагічнага ўздзеяння на лёс народа прысвяціў таксама многія свае творы і Васіль Быкаў. Трагічнай, знакавай, філасофскай і папераджальнай з'яўляецца яго аповесць «Аблава». Пра аблаву на народ, пра яго пакуты ў гулагаўскіх архіпелагах пісалі многія. Васіль Быкаў здолеў дасягнуць максімальнага ўздзеяння на чытача тым, што паказаў аблаву, паляванне сына на роднага бацьку.

Чытача не могуць не ўразіць старонкі пра пакуты і смерць дачкі Хведара Волечкі, пра яго пакуты і прыніжэнні ў Котласе, страту жонкі, пра «жорстакае і няшчаднае» ў гэтым моры чалавечай азвярэласці. Зместам свайго твора пісьменнік пераконвае: чалавек становіцца лютым нелюдзем, калі настае нялюдскі час. «І ў ссылцы ён даволі нагледзеўся на ўсялякія выкруты чалавечых лёсаў, начальніцкую жорсткасць без мэты, ці якая мела адну мэту — здзеку». І ўсе ж ні Хведар Роўба, ні чытач не былі падрыхтаваны да таго, што чакала наперадзе...

Спачуваючы Хведару Роўбе, уражання яго пакутніцкім шляхам дадому, мы баяліся сустрэчы яго з тымі, па чыёй «міласці» ён прыняў такія пакуты. Мы баяліся зайздрослівага Мікіты Зыркаша, які не мог стрываць, што больш удачлівы гаспадар купіў малатарню, і таму напісаў данос, нібыта Роўба тую малатарню выкарыстаў дзеля эксплуатацыі сялян. Небяспечнай і трагічнай для Роўбы магла быць сустрэча з «гарластым актывістам» Зміцерам Цыпруковым, які некалі не хацеў аддаць пазычаную ў Хведара трыццатку і з гэтай прычыны прапанаваў раскулачыць менавіта яго. Разнарадкі на высылку трэба было выконваць. Вось і стала гэтая прапанова апошняй кропляй у вырашэнні чалавечага лесу. Нястомны працаўнік, дбайны гаспадар

Хведар Роўба вельмі здзіўлены, што на брыгадзёрскай пасадзе ў яго Нядолішчы апынуўся гэты самы лайдак Зміцер — «самы няўкладны гаспадар, у якога некалі здохла кабыла ад бяскорміцы, бо з 'ела страху за зіму і не хапіла». Ён «за жыццё не навучыўся плясці лапцэй (заўжды пляла яму жонка)», але затое «горла меў добрае, мог накрычаць на каго хочаш», таму і выбіўся ў начальнікі.

Праз успаміны Хведара Роўбы пісьменнік паказвае ўсю заганнасьць, д'ябальскую і мэту, і сілу той улады, якая мабілізавала і рэалізавала менавіта тых, хто «был ничем», як спявалася ў песні-гімне той улады, хто быў непаважаны, неаўтарытэтны ў народзе «праз гультайства, праз нядбайства» сваё. Настаў зорны час для няўкладных і не здатных на годнае і самавітае жыццё. А каб панаванне іх было поўнае, пачалі яны з даносаў і выжываньня тых, хто ім замінаў. Злачынная ўлада і набірала сабе на службу злачынцаў і нелюдзяў.

Сюжэт і кампазіцыя аповесці падначалены задуме паказаць самае страшнае злачынства сталіншчыны і яго наступствы для тых пакаленняў, якія будуць жыць пасля.

Пакутніцкі і доўгі шлях дадому, у яго Нядолішча, да роднага сына, на якога ўсе надзеі і спадзяванні, гісторыя Роўбавага жыцця завяршаюцца трагедыйным акордам выключнай сілы. Аказваецца, тыя выпрабаванні пакутамі ў бесчалавечных абставінах, у якіх «людзі гінулі як мухі ад непасільнай працы, галадухі і сухотаў, якія валілі нават дужых маладых мужчын... найбольш, аднак, ад суму-тугі па родных мясцінах, ад нуды вечнага з імі расстання», — яшчэ не мяжа. Аблаву на Хведара Роўбу (загоншчыкі — аднавяскоўцы, раённае начальства і актыў, а таксама пагранічнікі) узначальвае яго родны сын Міколка. Ён калісьці не трапіў разам з бацькамі ў высылку, бо служыў у войску. Большы жах уявіць немагчыма.

Глыбокае пранікненне ў псіхалогію чалавека, даследаванне вытокаў і матываў учынкаў — адна з асаблівасцяў творчасці В. Быкава. «Божа мой, Божа, чаму мне выпала гэтая доля? Чаму я такі бядак?» — нанава перажывае сваю трагедыю Хведар, трапіўшы ў родную вёску, пастаяўшы на зруйнаванай роднай сядзібе. А незадоўга да сваёй гвалтоўнай смерці зноў будзе разважаць: «А можа, гэта яму пакаранне ад Бога?».

Сапраўды, як жа так здарылася, што некалі жаласлівы сыноч, які ў дзяцінстве «дужа шкадаваў маці» і даглядаў «бедалагу курачку» са зламанай нагой, які «надта прыхільна памкнуўся да зямлі і гаспадаркі, рана пачаў рабіць плячо ў плячо з бацькам», быў схільны і здольны да вучобы, выступае як самы заклёты вораг уласнага бацькі? Мы звыклія думаць, што нелюдзямі становяцца абдзеленыя ласкай і

любоўю, адрынутыя і нешчаслівыя. У Міколкі зусім іншы лёс. Дзяцінства яго нават у той складаны, нялёгкі час, дзякуючы менавіта сям'і, бацькам, не было «ўкрадзеным» і нешчаслівым.

Гісторыяй жахлівай здрады Міколкі пісьменнік папярэджвае пра д'ябальскую сілу дыктатуры, сталіншчыны, асабліва небяспечнай для маладых. Сістэма знішчала чалавечае ў чалавеку і правакавала на налюдскае, а гэта намнога прасцей зрабіць з юнымі душамі, каб перайначыць іх. У школьныя гады Міколка і стаў перайначвацца, бо ўступіў у камсамол і займеў там пасаду сакратара ячэйкі. Ён з захапленнем прыняў «гарластую мітусню» камсамольцаў і хутка вызначыўся сваёй жорсткасцю. Гэта ён дамогся выключэння з камсамола за дробную правінку свайго даўняга сябрука Міхалінінага Шуркі. І здрада сяброўству, калі ёй надавалася палітычная падаплёка, лічылася доблесцю і таксама праслаўлялася ў літаратуры, якая выдавала такую здраду за непакісную прынцэповасць. «Прынцэповы» Міколка змікіціў, што да чаго, і хутка пайшоў угору, стаў урэшце «вялікім начальнікам у раёне» — «партыйным сакратаром». І начальнікам жорсткім. «Малады, а нібы той цівун... Усё мацёгом ды пагрозай, Сібіру палохае...» — кажуць пра яго людзі.

Палохае, бо і сам баіцца, што ў яго ёсць вялікая «пляма» ў біяграфіі — раскулачаны бацька. Афіцыйны тагачасны лозунг «Сын за бацьку не адказвае» быў фарысейскім. Адукаваны і прадбачлівы Роўбаў Міколка гэта добра ведае і таму парывае сувязі з роднымі, а потым і ўвогуле адракаецца ад бацькоў. І адмаўляецца не для прыліку, а ўсур'ёз, каб давесці сваю поўную адданасць новай уладзе. І выступав як самы закляты вораг роднага бацькі. Так пад націскам бесчалавечных абставін рабілі тады многія, каб зберагчы сваё жыццё. Праўда, большасць вымушаны былі рабіць з болей душэўным, фармальна. На такі матыў спадзяецца і Роўба, шукаючы сыну чалавечае апраўданне: «Пэўна ж, то не па сваёй волі — ён змушаны! Можна, яму загадалі?»

І ўсё ж пісьменнік настойлівы ў сваім перакананні, што былі той здрадзе не толькі знешнія прычыны. Настойлівы В. Быкаў у тым, што нічога выпадковага не бывае, што і ў сітуацыі, якая мацнейшая за чалавека, у чалавека ёсць права, якое не дадзена забраць у яго нікому, — застацца чалавекам. Сам Хведар вызначыў прычыну не толькі ўласнай трагедыі, але і ўласнай віны. Яго бацькоўская і чаалавечая віна, што быў памяркоўным, талерантным і пасіўным, калі ламалася вера ў душы яго сына, калі «маўкліва дазволіў Міколку вынесці з хаты» абразы. Абразы, як і спілаваны камсамольцамі крыж на Петраковай Галгофе, — сімвал адрынутай веры. Галоўнае -

вынішчыць веру, векавую народную мараль, прымусіць пераступіць, а далей ужо ўсё дазволена, усё магчыма.

У сваёй заспакоенасці і развагах, калі на яго вачах калечылася, вынішчалася душа яго сына, быкаўскі герой быў не да конца шчырым нават перад самім сабой. Хведар выдатна ведаў, як павінна і як не павінна быць, але, каб зняць з сябе адказнасць за ўсё, што нарабілася, ішоў далей у саіх развагах: «а можа так і трэба?» Паміж гэтымі «так быць не павінна» і «а можа так і трэба?» заўсёды ёсць маленькая шчыліна, дастатковая, аднак, каб праціснуць у яе сваё сама-апраўданне.

Пісьменнік карыстаецца мастацкай дэталлю, каб паказаць, як значынная ўлада расчалавечвала маладых, як калечыла іх душы, калі за гэтыя душы ніхто не змагаўся, як не змагаўся Хведар.

Апісваючы «пачатак яшчэ большай бяды, што чорнай варонай закружылася» над сям'ёй Роўбы, пісьменнік быццам мімаходзь згадвае пра ліст Міколка з арміі: «Прыслаў адтуль першы ліст, апісваў як адказна і пачотна службыць на самай баявой граніцы», «у непасрэдным сапрыкаснавенні» з японскімі самураямі і што давер родзіны ён апраўдае».

Чужародныя словы «пачотна», «родзіны» і ўзятых аўтарам ў двукоссе «у непасрэдным сапрыкаснавенні» — сведчанне дальнейшага засмечвання і скалечвання душы Міколка. Быццам знак, напярэджанне Хведару, што яго сын знаходзіцца «у непасрэдным сапрыкаснавенні» са злом. Пісьменніцкае папярэджанне пра небяспечнасць для маладых «непасрэднага сапрыкаснавення» са злом набывае у творы сімвалічнае значэнне.

Небяспека, як вядома, прыйшла не ад японскіх самураяў, а ад агалцеляй прапаганды і абалваньвання моладзі эфемернымі ідэямі і новымі каштоўнымі арыенцірамі, каб ведалі, што цяпер «адказна і пачотна», а што трэба нішчыць і каго — «сціраць у парашок». Што асабліва добра ўмелі балынавікі-актывісты, дык гэта прапагандаваць, руйнаваць усё і «сціраць у парашок» усіх «мяккацельх» і «ашуканцаў», якія не захацелі выкінуць абразы. «Ну і ну!» — зважліва сказаў сабе бацька і пайшоў па сваіх хатніх справах», не жадаючы зразумець, што самая першая «хатняя справа» — ратаваць душу свайго сына.

Як Хведар адзін змагаўся за Волечку з Рагаўцовым і вохраўцам і ніхто яму ў час не дапамог, так і за душу Міколка доўгі час змагалася адна Гануля. Адна за душу свайго сына змагалася і ўдава Міхаліна. Змаганнем за душу свайго сына Хведар адначасова дапамог бы і Міхаліне: было б ужо дзве ўратаваныя душы. Пасіўнасць жа Хведара

звяла на нішто ўсе намаганні Міхаліны. бо зачумлены Міколка стаў ужо рэальнай пагрозай для яе сына.

Таму і не дзіўна, што сярод магільшчыкаў Хведара аказаўся не толькі яго сын, але і Міхалінін Шурка — «сцёр у парашок» яго ўсё-такі сябар Міколка...

У аповесці з незвычайным трагізмам і мастацкай сілай паказана самае страшнае злачынства сталінізму — знішчэнне спрадвечнай народнай маралі. Яго вынікам стаў разрыў самых моцных сувязей паміж людзьмі і пакаленнямі — кроўных, роднасных. Для нас жа аповесць — суровы напамін аб трагічным мінулым народа і адначасова папярэджанне пра тое, наколькі згубная для чалавека страта духоўнага і бездухоўнасць, узведзеная ў ранг дзяржаўнай палітыкі.

У аповесці «Аблава» праз трагічнае мінулае народа ў часы сталінскага генацыду рэалізавана быкаўская канцэпцыя асобы. Паводле гэтай канцэпцыі, чалавек не вызваляецца ад адказнасці за свае ўчынкі і за тое, што адбываецца вакол і ў яго сям'і, якая з'яўляецца святыняй для кожнага чалавека і падмуркам грамадства.

Уладзімір Караткевіч

Я - сэрца, мозг, душа майго народа,
Таму, магчыма, і на свет з'явіўся,
Каб мог ён зведаць праз мяне сябе,
Каб ведаў сілу ўласную і годнасць
І каб вякі маім спявалі ротам.

У. Караткевіч

Ён некалі паабяцаў сабе і людзям, што напіша кнігі, якія будуць чытацца на беларускай мове. І напісаў такія кнігі, якія не толькі вяртаюць нам нашу святыню-мову, але і памяць, забраную ў нас даўно. Лепш за многіх усведамляючы, што ў народа без памяці пра свае вытокі, карані, пра мінулае будучыні няма, ён так вызначыў сваю ролю ў рэанімацыі душы і памяці:

*Я, ў некаторым сэнсе, нават Бог,
Бо занавя я свой народ ствараю.*

Уладзімірам Караткевічам упершыню ў гісторыі нашай культуры створана рамантычная літаратура пра мінулае, прычым на трывалым гістарычным падмурку. Рамантычнае і фантастычнае, прыгодніцкае і дэтэктыўнае ў яго творах не самамэта, не толькі для таго, каб чыталі яго кнігі і на роднай мове. Вывучаючы і даследуючы старонкі гісторыі, У. Караткевіч найперш для сябе зрабіў адкрыццё, што у

нашым мінулым ёсць адказы на пытанні, якія не толькі хвалююць нас сёння, а ад вырашэння якіх залежыць, ці будзем мы «людзьмі звацца». Дзякуючы яго кнігам мы можам адказаць і на Купалава пытанне, «скуль, якога мы роду». Мы — народ, мы — нацыя не горшая за іншыя, у нас ёсць свае карані, а ў нашым мінулым — не толькі гаротнае, трагічнае, але і гераічнае, вартае гонару і захаплення, здрадзіць якому — не мець світанья.

Нельга не здзіўляцца таму, колькі старонак гісторыі прачытана У. Караткевічам для нас, колькі «белых плямаў» зліквідавана, — і ўсё дзеля таго, каб вярнуць нам памяць, бо без памяці нам не быць... Сапраўды, як ён сам казаў, вякі яго спяваюць ротам.

«Роўнага яму няма і наўрад ці ўжо будзе, замяніць яго ў нашай літаратуры не можа ніхто. Ужо хоць бы таму, што ніхто з такім бляскам не спалучае ў нас талент паэта з талентам празаіка, драматурга, кінасцэнарыста, эсэіста, гісторыка. Ён быў аднолькава таленавіты амаль ва ўсіх літаратурных жанрах, што, можа, натуральна для літаратуры мінулага, але рэдка сустракаецца ў сучаснай літаратуры з яе багатымі, дасканала «развітымі літаратурнымі жанрамі», — такую высокую ацэнку творчасці У. Караткевіча даў В. Быкаў.

Праілюструем сказанае В. Быкавым пералікам толькі некаторых твораў У. Караткевіча, каб пераканацца, што ён пісаў: і вершы (зборнікі і цыклы «Матчына душа», «Вячэрнія ветразі», «Зямля журбы», «Старыя сувоі», «Вяртанне», «Калі памірае каханне...», «Быў. Ёсць. Буду» і інш.);

і паэмы («Слова пра чалавечнасць», «Бацькава сэрца»); і аповяданні, многія з якіх чытаюцца як вершы ў прозе («Вока тайфуна», «Былі ў мяне мядзведзі», «Калядная рапсодыя», «Кніганошы» і інш.);

і аповесці («Сівая легенда», «Ладдзя распачь», «Лісце каштанаў», «Чазенія», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Зброя»);

і раманы («Нельга забыць», «Каласы пад сярпом тваім», «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні», «Чорны замак Альшанскі»);

і п'есы («Кастусь Каліноўскі», «Званы Віцебска», «Маці ўрагану» і інш.);

і кінасцэнарыі, лібрэта да оперы «Сівая легенда»; і эсэ, літаратурныя артыкулы, нарысы («Зямля пад белым! крыламі», «Подзвіг Францыска Скарыны, «Якім шляхам ісці»),

У. Караткевіч пісаў выключна пра ўсё і для ўсіх. У яго творчасці знойдуць сучаснае сваім узнёслым пачуццям і закаханья («Нельга забыць», «Чазенія»), і тыя, хто цікавіцца морам (і будуць здзіўлены выключнай кампетэнтнасцю аўтара ў марской справе, выяўленай у «Воку тайфуна»), Геаграфію і прыроду роднага краю дапамагаюць

пазнаць кожнаму з нас «Дрэва вечнасці», «Былі ў мяне мядзведзі». З аўтабіяграфічнай аповесці «Лісце каштанаў» мы атрымалі ўяўленне пра першыя пасляваенныя гады.

Усю творчасць Караткевіча можна з поўным правам назваць мастацкай этнаграфічнай энцыклапедыяй, бо ў ёй побыт, звычаі, традыцыі, легенды, песні, кулінарыя, будні і святы беларускага народа, яго душа. Самай характэрнай для творчасці Караткевіча ў гэтым накірунку з'яўляецца «Калядная рапсодыя».

Пісьменнік не абмінае сваёй увагай сучаснае, заглядае ў будучыню, але сапраўднай яго страсцю з'яўляецца мінуўшчына, гісторыя. Па яго творах можна вывучаць гісторыю Беларусі. І творамі, прысвечанымі канкрэтным гістарычным падзеям, перыядам у жыцці беларускага народа, і рэтраспекцыямі ў творах пра сучаснае Караткевіч панарамна паказаў амаль усё, што было ў нашай краіне.

З незвычайнай мастацкай сілай адказаў на такое хвалюючае для нас сёння пытанне, як «чым ты была, Беларусь мая родная?» Адказаў у імя таго, каб мы сёння зразумелі, што маем, што ёсць, каб помнілі пра тое, што будзе. У імя памяці пра будучыню. Пра аднаго са сваіх герояў (апаваданне «Барвяны шчыт») У. Караткевіч пісаў: «...ён любіў гэтую павязь з усімі і ўсім. З усімі вякамі і з усімі людзьмі, што былі, ёсць і будуць на гэтай зямлі».

У поўнай меры гэтыя словы адносяцца і да самога У. Караткевіча і могуць быць эпіграфам да яго жыцця і творчасці.

Своеасаблівай мастацкай энцыклапедыяй народнага жыцця эпохі беларускага сярэднявечча (XVI ст.) з'яўляецца раман «Хрыстос прызямліўся ў Гародні». «Трагікамедыя, смех праз слёзы, народная драма, калі хочаце», — так сказаў пра свой раман, прысвечаны паўстанню супраць царквы і караля, сам аўтар.

У творы выкарыстаны матэрыялы хронік і летапісаў, біблейскія сюжэты, вытрымкі з мастацкіх твораў і народныя выслоўі, алегорыя, умоўнасці, іронія, сатыра, гумар, прыгодніцкі сюжэт — усё тое, што ставіць гэты твор па яго мастацкіх вартасцях у адзін рад з творамі такіх лепшых майстроў слова, як Ф. Рабле, Р. Ралан, М. Булгакаў.

Паўстанне 1623 г. у Віцебску — тэма п'есы «Званы Віцебска», пра якую сам Караткевіч сказаў так: «Я напісаў «Барыса Гадунова». Гэта быў страшны час. Многім здавалася, што нават сярэднявечча — лепшы, бо ў ім хоць была раўнавага духоўная. Для вайны з ерасямі, увядзення уніі, умацавання саюза з Рымам і знішчэння іншаверцаў на беларускія землі быўдасланы біскуп Кунцэвіч. Беларусь яшчэ ніколі не стаяла так блізка да загібелі, як у XVII ст. Хто не згодзен — плаха,

хто гаворыць і думае па-свойму — меч. Але адным з першых узнялі свой голас супраць знішчэння і смерці — Віцебскія Звань».

Паўстанню пад кіраўніцтвам Васіля Вашчылы (1743-1744) прысвячаецца п'еса «Маці урагану». Паўстанцы выступілі супраць староства і арандатараў, якіх Радзівіл надзяліў поўнай уладай. Арандатар павінен быў плаціць пэўную суму, а колькі ён пасля выб'е з мужыкоў, рамеснікаў і купцоў, нікога не датычылася.

Пасіліліся паншчына, рабунак, гвалт, забівалі людзей, забаранялі скаргі. Хто ішоў са скаргамі — забівалі, катавалі, кідалі ў турмы. Ды і каму паскардзіцца? У імператрыцы дапамогі не чакай: там свае паўстанні, сялянскія бунты.

Вашчыла — войт вёскі Селішча — ездзіў скардзіцца на Радзівіла ў Варшаву, па вяртанні атрымаў ад арандатара 150 бізуноў, цяжка хварэў пасля гэтага. Потым яшчэ раз ездзіў у Мір, быў збіты і кінуты ў крыжаўскую турму. Нібыта там і памёр ад хваробы страўніка, але ёсць версіі, што яго атруцілі.

І ўсё ж найбольшая ўвага, «агонь душы і сэрца жар» У. Караткевіча прысвечаны паўстанню К. Каліноўскага. Нельга не пагадзіцца з пісьменнікам, што больш трагічнай і гераічнай старонкі ў нашай нацыянальнай гісторыі няма, як і самай для нас вызначальнай, павучальнай і папераджальнай.

Тэма паўстання пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага найбольш распрацаваная ў творчасці У. Караткевіча: п'еса «Кастусь Каліноўскі», пралог да рамана «Нельга забыць», вядомы юнаму чытачу пад назвай «Паром на бурнай рацэ», аповесць «Зброя» і нарэшце самы значны твор у спадчыне пісьменніка — раман «Каласы пад сярпом тваім».

Зробленае У. Караткевічам — гэта прарыў у мастацкім даследаванні гісторыі. Аднак творы У. Караткевіча — гэта творы не толькі і не столькі пра паўстанні, войны, змаганні, а творы аб годнасці і гонары, «о подвигах, о доблести, о славе», аб тым, што трэба жыць не прыніжаючы і не прыніжаючыся...

Кнігі Караткевіча — гэта не кнігі падзей, а кнігі ідэй. Для сучаснага чытача яны найбольш цікавыя менавіта філасофскім асэнсаваннем мінулага ў імя будучыні. «На гістарычных сюжэтах я стварыў сваю матрыцу будучага... Кожны гістарычны сюжэт — гэта адкрытая размова з сучаснікам».

У. Караткевіч лічыў чытача складовай часткай мастацтва, сваёй творчасці, бо менавіта чытач у многім вызначыў форму перадачы пісьменнікам свайго духоўнага вопыту, сваёй філасофіі. І форма тая — рамантычная, а нярэдка прыгодніцка-фантастычная і нават дэтэктыўная.

Пра многае «размаўляе» з намі Караткевіч. Філасофскі змест яго твораў яшчэ чакае сваіх даследчыкаў. Аднак чыгач ужо атрымаў поўнае ўяўленне пра тое, у чым пісьменнік-філосаф асабліва настойлівы і паслядоўны.

У рамане «Каласы пад сярпом тваім» ёсць эпізод (апісанне абраду пастрыжэння ў падлеткі, калі Басак-Яроцкі наказвае Алесю быць мужам, дваранінам), дзе амаль даслоўна паўтараецца «дваранскі ганаровы кодэкс», сфармуляваны пісьменнікам у драме «Кастусь Каліноўскі»:

Кастусь. ...А ў прыдняпроўцаў, у мяне ёсць цвёрдае перакананне ў тым, што павінен і чаго не павінен рабіць дваранін... чалавек. Што ён павінен мець.

Мураўёў (з жудаснай іроніяй). Прасвяціце старога. Што?

Кастусь. Толькі душу для праўды, жыццё — для сапраўдных людзей, сэрца — для жанчыны... І яшчэ гонар. Чуеце? Гонар... для самога сябе і ні для каго на свеце больш.

Мураўёў. У чым жа ён, калі не сакрэт?

Кастусь. У тым, каб быць незалежным з моцнымі, роўным з роўнымі, памяркоўным для ніжэйшых. У тым, каб быць добрым для жанчын, дзяцей і слабых, пераможаных. У тым, каб быць літасцівым да звяроў... І яшчэ ў тым, каб ніколі не ляць мёртвых, якія не могуць адказаць: ні дрэнныя, ні высакародныя...

Такі своеасаблівы «плагіят» Караткевіча сведчыць пра яго настойлівае перакананне ў тым, што чалавек — толькі той, хто не прыніжаецца і не прыніжае.

Юнаму чытачу, чалавеку, «што стаіць перад выбарам, кім яму быць», належыць удумліва асэнсаваць і эпіграф да першай кнігі рамана — «Выйсце крыніц»:

«Увечары вы кажаце: будзе пагода, бо неба чырвана; А ўранні: сёння непагодзь, бо неба пахмурнае. Крывадушнікі! аблічча неба распазнаць умеете, а знаменій часу не можаце?»

Евангелле ад Мацея, XVI

«Знаменіе часу» ў кантэксце Евангелля — прышэсце Збавіцеля, Які «стаіць пры дзвярох і стукае», а ўжо адчыніць Яму дзверы сваёй душы ці не — выбар кожнага і залежыць толькі ад кожнага з нас.

Па-рознаму можа ўсведамляцца гэты эпіграф у кантэксце рамана тымі, хто «стаіць перад выбарам, кім яму быць».

«Знаменіе часу» некім усведамляецца як становішча народа, не распазнаць якога — знішчыць сябе і сваю будучыню, бо «ў рукі галодных беднякоў» будуць аддадзены ворагі ўсіх краін, бо прыніжаны будуць самыя магутныя. І адданне тое, і прыніжэнне заўсёды адбы-

ваецца з «сякерай пры дрэве...» Пра становішча народа сведчыць не толькі яго фізічнае здароўе ці выміранне, матэрыяльны дабрабыт ці галеча (пры пераказе рамана робіцца акцэнт і на гэтыя канцэпт-туальныя моманты), але найперш духоўнасць ці бездухоўнасць. Прычынай галечы і вымірання з'яўляецца рабства. Алесь усваядоміў, «што страшней за чуму, вайну, страшней за ўсё на свеце» — гэта прыгон. Самай страшнай выявай бездухоўнасці з'яўляецца рабская псіхалогія. І яна не тодкі гне да зямлі перад моцным: «Тодкі б не пападаці на калені!» - думае Мусатаў, спатодхваючы сваю Прагу здэкавацца і прыніжаць гэта «быдла», як ён у думках называе удзельнікаў півовшчынскага бунту.

Псіхалагічна тонка заўважана пісьменнікам, што людзі з рабскай псіхалогіяй, людзі, пазбаўленыя гонару і годнасці, асабліва ганарыстыя і зласлівыя. Грыня Паківач перасцерагае Корчака: « Ты залішнюю злосць з сабе выпусці, задушыць.» Марная перасцярога: «хто згубіў памяць — згубіў усё».

І ніякія довады, нават напамін пра тое, што, менавіта Алесю Корчак абавязаны сваім выратаваннем ад злюцелага Кроера, на Корчака не падзейнічаў бы. Кандрат Когут слухна гаворыць, што такі напамін нават пашкодзіць, бо Корчак ганарысты: «Дагэтуль усім кажа, што смяротны Кроераў бой вытрымаў адзінай толькі сваёй жывучасцю. І раптам — на табе, панская ласка.

Мінулае ў рамане не толькі вучыць, а перасцярагае пра вялікую небяспеку прышэсця да ўлады злюцельх рабоў. Грыня Паківач даводзіць, што Корчак, калі б стаўся панам, быў бы не лепшы за Кроера: «Няма горш, як з хама пан...» Шэрым князем назваў Корчака і Кандрат Когут: «Каб табе ягоную [Алесеву] сіду — мы б праз тыдзень уплакаліся б. Крывёю сплылі.»

Бяспамяцтва, чорныя няўдзячнасць і злюцеласць Корчака-хама ўражваюць. Асабліва ў эпозодзе яго расправы з Раўбічам, з якога вырашыў пачаць «народную помету», каб падвысіць свой аўтарытэт «мсціўцы». Стоячы звязаным перад Корчаком, церпячы яго жудасныя здзекі і ў думках падрыхтаваўшыся да немінучай смерці, Яраш Раўбіч душыўся ад злосці на самога сябе: «Так па-дурному трапіць!.. Усе гады пакутаваць ад рабства радзімы, рыхтаваць закалат, амаль падрыхтаваць, пусціць сваіх на аброк, чакаць паўстання...» Яшчэ адна прычына дзікунскага намеру Корчака менавіта з такіх, як Раўбіч, пачаць «народную помету» — тоё, што ў Раўбіча была зброя, шмат зброі. Бо рыхтаваўся закалат супраць царызму, прыгону...

Рабская псіхалогія не толькі штурхае «заўсёды рахманага, паважна-маўклівага» на тое, «чаго ніхто не чакаў» ад яго. Рабская

псіхалогія вынішчае душу аканчальна, яна асяляе нянавісцю настолькі, што раб гатовы знішчыць нават свайго збавіцеля. І са збавіцеля найперш і пачаць вынішчэнне і помету. Захапляючыся смеласцю, адвагай Алеся Загорскага, прызнаючы яго высакароднасць і тое, што «цвэнькае» па-мужыцку, усё роўна некалькі разоў, як заклінанне, Корчак паўтарае: «Хай бы цябе забілі, князь...»

Нікому і ніколі не дараваў Алеся абразы свайго гонару, заўсёды змагаўся з несправядлівасцю, але на гэты праклён-рэфрэн Корчака адказаў: «А я хачу, каб ты жывь. ...Дзеля сапраўднай волі».

Вобраз Алеся Загорскага і яго назначэнне ў рамане «Каласы пад сярпом тваім»

У кантэксце прачытанага «знаменіе часу», некім, магчыма, будзе ўсведамляцца і як «прыход героя», як неабходнасць з'яўлення такога чалавека, калі ён адзін «ратуе цэлы народ». Вобраз Алеся Загорскага, асобы незвычайнай, выключнай, моцнай і прыгожай, сведчыць пра ярка акрэсленую пазіцыю аўтара. Яна выяўлена ў словах-прызнанні Алеся Тарасу Шаўчэнку: «А толькі... гіне народ, калі і на пачатку ягонай дарогі не з'явіцца такі, як Вы — без кампрамісаў».

Адметнасцю стылю У. Караткевіча з'яўляецца майстэрства, з якім ён стварае станюўчага героя, што валодае незвычайнай сілай уздзеяння на чытача. І ў гэтым «роўнага яму няма і наўрад ці будзе» ў нашай літаратуры.

Цэнтральная праблема і ідэя нацыянальнага адраджэння вырашаецца і рэалізуецца пісьменнікам найперш праз вобраз Алеся Загорскага, якім «цэментуецца» сюжэт рамана «Каласы пад сярпом тваім». Гэтым вобразам пісьменнік адказвае на пытанне, што неабходна, каб абудзіць народ ад сну, каб зварушыць «дух народны», рэалізаваць лепшыя якасці і сілу народную. Пісьменніцкая пазіцыя ў рамане відавочная: гісторыю творыць не толькі народ, але і канкрэтныя асобы — патрыёты, моцныя і незвычайныя, здольныя сілай свайго розуму і бязмежнай любові да народа паўздзейнічаць на яго і пазваць за сабой.

Такім у рамане паўстае перад намі Алеся Загорскі. Мяркуецца, што прататыпам вобраза з'яўляецца паплечнік К. Каліноўскага Валерыў Урублеўскі. Караткевіч як тонкі псіхалаг добра разумеў, што нічога выпадковага на свеце не бывае, што ўсё мае свае вытокі, што моцная незвычайная асоба можа з'явіцца толькі ў выключных па сіле ўздзеяння на яе абставінах. Вось чаму ў рамане мноства старонак прысвячаецца «выйсцю крыніц» — мастацкаму даследаванню не толь-

кі вытокаў самога паўстання К. Каліноўскага, але і вытокаў фарміравання моцнай, выключнай Асобы.

Пісьменнік падрабязна апісвае сям'ю Алеся Загорскага, сапраўдную школу выхавання яго патрыятызму ў час дзядзькавання, узодзіць песню-баладу пра Міколу і Касяна, песню, пачутую Алесем ад старога Кагута ў дзяцінстве. Белы жарэбчык з балады стаў для хлопчыка сімвалам волі народа, і вобраз гэты быў яму напамінам на ўсё жыццё, што дзеля волі і Бацькаўшчыны можна і трэба паахвяраваць усім. Вялікае месца ў рамане займае апісанне абраду пастрыжэння ў падлеткі, прысягі на вернасць Айчыне і народу. Урокі дабра, справядлівасці, годнасці і гонару атрымаў Алесь найперш у сям'і Кагутоў, замацаваў жа гэтыя ўрокі — ва ўласнай сям'і. Сям'я, сцвярджае У. Караткевіч, — выток людскасці ў чалавеку, першакрыніца ўсяго.

Урокі ўдзячнасці народу атрымаў Алесь ад свайго бацькі Юрыя Загорскага і ў час пастрыжэння ў падлеткі, калі той шчодра аддзячыў усёй сям'і Кагутоў за выхаванне ў яго сыне самых вартых чалавека пачуццяў. Урокі трылогі за свой народ, за яго выміранне («выміраем, Алеська, выміраем!») атрымаў ад дзеда — старога Вежы. І не толькі ўрокі спагады, але і канкрэтных спраў для разняволення народа. Вежа падтрымаў прапанову Юліяна Раткевіча адмяніць прыгон, але большасць шляхты на дваранскай зборні прагаласавала супраць. Пра гэта дзед з горыччу і нянавісцю расказваў унуку: «Ваські Вашчылы на іх няма!» Вялікае ўздзеянне на падлетка аказала і наведанне з бацькам радавога склепа. Быццам сіла продкаў, улілася ў яго з бацькавым наказам берагчы гэтую зямлю і магілы продкаў, як святыні, і з пажаданнем, каб ніякая сіла не здолела гэтыя, святыні парушыць і адняць.

Моцная асоба вызначаецца не толькі мэтамі і настойлівай упартасцю, з якой яна ідзе да мэты, але і...слабасцю. Пісьменнік надзяліў свайго героя як незвычайнай сілай, так і высокай эмацыянальнай культурай. Чалавека вызначае не толькі непакіснасць, воля, не толькі тое, з-за чаго ён радуецца, але і тое, над чым ён абліваецца слязьмі. Тройчы ў рамане мы бачым Алеся, калі ён плача. Першы — калі слухаў песню Кагута; другі — калі глядзеў спектакль у прыгонным тэатры свайго дзеда і пасля якога папрасіў у яго вольную для таленавітай артысткі Гелены. Трэці — калі ў Вільні далучыўся не проста да «мудрасці кніжнай», але да духоўнай спадчыны свайго народа і быў ашаломлены яе багаццем. Асаблівае ўражанне і ўздзеянне на яго душу і свядомасць аказала кніга Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня...». Усе тры гэтыя моманты знакавыя, паваротныя і вызначальныя для Алеся, бо ў выніку іх ён умацаваўся ў каштоўнасцях, што ўжо былі ў яго душы, —

над ім зазьяла «высокае неба ідэала». Магчыма, менавіта ў такія моманты «слабасці» і выяўляецца сіла моцнай асобы.

Моцная асоба выяўляецца не толькі і не столькі пачуццямі, колькі ўчынкамі і справамі. Першым учынкам Алеся было нават не тое, з якой мужнасцю і цяпеннем вытрымліваў ён нагрукі пасля дзядзькавання, гартуючы сябе для нялёгкага служэння Айчыне, чым здзіўляў нават суровага Вежу. Першы яго ўчынак, які сведчыў, што ён здольны не толькі ўбіраць у сябе дабро, але і аддаваць яго людзям, быў той, калі ён запатрабаваў: «Бацька! Дай Кагутам волю!» Гэтыя словы знакавыя для нашага героя, бо ён усведамляе сваё назначэнне на гэтай зямлі ў тым, каб ужо не прасіць, а даць людзям волю. Наступным самым напружаным момантам у рамане з'яўляецца той, калі падлетак, а не дарослыя мужы, што стаял і побач, схапіў за руку раз'юшанага Кроера і ўратаваў Корчака ад жудаснай смерці.

І нарэшце акорднай і ў рамане, і ў жыцццяпісе Алеся Загорскага з'яўляецца сцена бойкі ў Святаянскіх мурах, выпісаная Караткевічам у лепшых традыцыях рыцарскіх раманаў. Рыцарам сумлення паўстае перад чытачом Алезь, калі не задумваючыся кідаецца ў бой з тымі, хто цынічна заявіў, што Беларусь — ніякая не краіна, а толькі фарпост паміж Захадам і Усходам, а яго мужыкі — ніякі не народ, а «гноі» і быдла, здольнае толькі працаваць на гэтай зямлі і быць яе «гноем». Письменнік сцвярджае гэтым момантам тое, што калі чалавек здольны заступіцца за іншага і за святыні, не аддаць іх на ганьбаванне, то ён варты таго, каб называцца Чалавекам.

Сцвярджаючы ролю асобы ў лесе народа і ў гісторыі, письменнік-філосаф настойліва даводзіць, што выключнае можа ўзнікнуць і сфарміравацца толькі ў выключных умовах. Таму і «аддае» свайго героя на дзядзькаванне, каб там ён атрымаў свае першыя свядомыя ўрокі годнасці і гонару, каб навучыўся шанаваць хлеб, як Бога. Сваім раманам письменнік сцвярджае: сям'я — выток людскасці ў чалавеку, першакрыніца ўсяго. Урокі ўдзячнасці і любові да народа Алезь атрымаў ад бацькоў, а найперш ад дзеда Вежы. Дрэва моцнае сваімі каранямі, рака - вытокамі, а чалавек — продкамі і непарыўнай з імі павяззю.

Каб ратаваць іншых, каб зрабіць шчаслівым некага, трэба быць дужым самому, трэба запоўніць сваю душу любоўю. Любоў да ўсяго жывога, да сваіх блізкіх, да ўсіх добрых людзей — самая вызначальная якасць Алеся і стан яго душы. Гэтая любоў бязмежная, як тое Мора, да якога імкнецца юнак.

Герой Караткевіча — чалавек справы. Яго раман — гімн чалавеку працы. Яго арыстакраты — не аб'ёкі, а соль зямлі і краса жыцця. Уладзімір Калеснік пісаў, што «Караткевіч марыў адрадіць арыста-

кратызм, элітарнасць у ахамелым на таталітарнай ураўнілаўцы грамадстве». Ён стварыў ідэал чалавека-працаўніка: «Асіплы; асівералы, малады загоршчынскі пан гойсаў між Сухадолам, Магілёвам і Оршай; па мокрым снезе, пад дажджом, начаваў у корчмах. Прапах псінай ад мокрай ваўчынай запоны; па цэлым тыдні не бываў у лазні, спаў дарогаю, у вазку. Усё адразу! Усё на гэтым тыдні!

...Гэты сонны спакой, гэтая абуральная, як мамант у пустыні, беднасць ад безгаспадарлівасці, яны забіваюць, гнуць у дугу жыцці людскія».

Здольнікам не толькі пачуцця, слова, хай сабе і мудрага, трапнага і аблічальнага, а здольнікам дзеяння, справы з'яўляецца герой Караткевіча. Толькі дзякуючы такім асобам народ перастане быць коласам пад сярпом грубай сілы, а стане коласам «пад сярпамі волі, радзімы, паўстання, бітвы». Трагічным будзе тое жніво: магчыма, каласы памруць, але «памруць, каб вырасла новая рунь». У рамане «Зброя», які з'яўляецца сюжэтным працягам «Каласоў...» і адначасова самастойным творам, зноў галоўны герой — Алесь Загорскі. Рыцарам сумлення і чалавекам справы зноў паўстае перад намі гэты герой.

І сюжэт, і лірычныя адступленні, і пейзажныя замалёўкі, і сама назва кнігі — «Сякера пры дрэве» — усё прадказвае, вясчце вялікую сечу і жорсткую расправу Мураўёва-вешальніка з удзельнікамі паўстання.

Узнаўляючы старонкі гераічнага і трагічнага мінулага нашай Бацькаўшчыны, сцвярджаючы ідэю пераемнасці і павязі пакаленняў, вяртаючы народу памяць, Уладзімір Караткевіч стварыў ідэал чалавека незвычайнай прыцягальнай сілы і ўздзеяння. Пісьменнік паказаў, якім павінен быць чалавек, жывучы на гэтай зямлі, што рабіць, каб яна заняла «свой пачэсны пасад між народамі». І ў тым найпершая заслуга Караткевіча.

Чаму на гістарычных сюжэтах стварыў «сваю матрыцу будучага», Караткевіч патлумачыў так: «А дзе яшчэ можна паказаць так поўна чалавека, што стаіць перад выбарам, кім яму быць, калі не на фоне гісторыі, вайны, экстрэмальных умоў, у якія трапляе гэты чалавек і праяўляецца ўвесь, да канца, да тых рыс характару, якія ён, можа, і сам не падазраваў у сабе».

Каласы пад сярпом тваім

Пераказ зместу

Кніга першая. Выйсце крыніц

Прамое дзеянне першых дзвюх кніг рамана абмяжоўваецца 1850-1861 гг. (рэтраспекцыі вяртаюць нас і ў больш далёкі час).

Галоўным героем рамана з'яўляецца малады князь Алесь Загорскі. Яго жыцццяпіс пачынаецца з дзядзькавання ў сялянскай сям'і Кагутоў у Азярышчы. Сутнасць гэтага старадаўняга беларускага звычаю, паводле якога некаторыя дваране аддавалі сваіх дзяцей на выхаванне ў сялянскую сям'ю, выяўлена ў словах старога Кагута: «Каб ведалі, як даецца зямля, каб не збэсціліся на сабаку. Аддавалі, бывала, як толькі чатыры гады дзіцяці. Хто на тры, а хто і на пяць год. І зусім не дапамагалі хлопскай сям'і».

Шчодрым было пакормнае («За тое, што хлопец з'еў») і дзядзькавое (за тое, што «выхоўвалі яго, розуму вучылі»).

На ўрачыстасцях пастрыжэння ў падлеткі бацька Алеся Юры Загорскі за тое, што сцены хаты Кагутоў пяць гадоў аберагалі яго сына, што Кагуты вадзілі «яго па зямлі, куды мы ўсе пойдзем», што вучылі яго «быць літасцівым да жывёл, як то належыць чалавеку», даў ім аж 48 дзесяцін зямлі, вызваліўшы яе ад пабору, і яна давеку заставалася за сям'ёй; даў «сем коней-двухгодак і дзве каровы для жанчын». «Дом твой будзе моцны, — сказаў пан Юры. — Пад кожную пяту тваёй хаты і хаты сыноў ты пакладзеш па дзесяць рублёў, бо выходзіць у працы і поце майго сына. Шэсць сыноў — дзвесце сорок рублёў...»

Пісьменнік, скіроўваючы нашу ўвагу на тое, што менавіта ў дзяцінстве і юнацтве ў чалавека закладваецца падмурак душы, падрабязна апісвае два моманты з жыцця Алеся на дзядзькаванні, каб мы мелі поўнае ўяўленне пра тое, якім быў той падмурак, якія ўрокі атрымаў Алесь на ўсё жыццё ў сям'і Кагутоў.

...Дзеці пабіліся. Стары Кагут адразу пацікавіўся, хто першы палез у бойку. Калі пачуў, што Алесь, - супакоіўся, бо дзяцей вучылі: «Пакормнага панскага сына не біць і **першым** (выдзелена мною. — М. В.) з ім біцца не лезці». Свядомыя ўрокі людскасці і чалавечай годнасці Алесь атрымаў у сялянскай сям'і.

Сваю апошнюю навуку Алесю стары Кагут выявіў у песні-паданні пра Міколу і Касьяна.

...На зямлю Дняпроўскую і Сожскую паслаў Бог сваіх апосталаў, каб дазналіся прычын няшчасцяў у тым краі. Ад убачанага «ў Міколы заходзіцца сэрца», бо панства «горш за цароў турэцкіх, басурманы не так лютуюць»... Касьян жа сцвярджаў, што «кожны заслужыў свайго пана», што «хлопы лепшага пана не варты: п'юць гарэлку, бявенні крадуць...» І ўжо збіраліся яны вярнуцца на неба, як пачулі хрыпы, стогны. Жарабілася кабыла: «быццам просячы дапамогі, пацягнулася да святога». І Касьян папярэдзіў Міколу, што да Бога трэба прыйсці чыстым, а кабыле той найлепей здохнуць, чым так пакутаваць.

Мікола ж не паслухаў, дапамог — і «мокры цёплы белы жарэбчык мякка лёг у Міколавы рукі». На Міколу Бог раззлаваўся, калі ўбачыў яго брудным, крывёю запэцканым. І Касьян засмяўся, што Мікола не паслухаў яго і забыўся на чыстае адзенне, у якім толькі і з'яўляюцца перад Богам.

Расказаў Мікола ўсё пра кабылу, пра зямлю, пра бедныя весі, пра тое, як «мужыкі на зямлі азёрнай усю салому са стрэх паздзіралі, усю кару з сасонак паелі».

Прысуд Бога быў такі: Міколу — «кожны год два вялікія святы», каб яго «славілі людзі», а Касьяну — «дзень апошні, дваццаць дзевяты ў лютым месяцы...» Бог паабяцаў, што прыйдзе час — і ён з'явіцца, каб «ратаваць свае белья землі». Вырасце белы жарэбчык, і на ім прыедзе Бог...

«Песня таемная», якую «не пры ўсіх нават сваіх можна» спець, настолькі ўразіла хлопчыка, што «паветра шумна вырвалася з Алесевых грудзей». Саромеючыся сваіх слёз, ён пабег на дняпроўскі адхон і там даў волю сваім пачуццям.

І сустрэча з інсургентам 31-га года Чорным Войнам, які хаваўся ад пераследу ў лясах і рыхтаваў «закалат» супраць царызму, таксама паўплывала на Алеся.

Моцна засмуціў Алеся сваю маці тым, што забыў французскую мову, а некалі «гаварыў, як маленькі парыжанін». Цукаты выплюнуў пад стол: «Нясмачныя твае ... марцыпаны». Была здзіўлена маці, калі «маленькі зацкаваны мужычок» споўз пад стол, падняў кавалачак хлеба, пацалаваў яго і сур'ёзна сказаў: «Даруй, Божухна». І зусім пагаспадарску дадаў: «Пакладзіце гэта, калі ласачка, каню».

І пачалося для Алеся зусім новае жыццё: вывучэнне замежных моваў, авалоданне матэматыкай, рыторыкай, прыгожым пісьменствам, фехтаванне і верхавая язда, спасціжэнне гісторыі роду... «Бадай, адно жалезнае, цалкам мужыцкае здароўе дазволіла Алеся вытрымаць усе гэтыя выпрабаванні».

Самым інтымным, самым хваляючым момантам абраду пастрыжэння ў падлеткі было наведанне бацькам і сынам магільні — радовага склепа Загорскіх. На магілах сваіх продкаў, паўтараючы за бацькам словы клятвы, прысягнуў Алеся на вернасць сваёй зямлі і родным магілам.

Акордным момантам абраду стала слова-наказ пастрыжонага бацькі Басак-Яроцкага: «З гэтай хвіліны памятай, князь, душа твая належыць толькі Богу і гэтым палям, шабля — ваяводзе справядлівай вайны, жыццё — усім добрым людзям, сэрца — каханай. Але гонар і чэсць — яны належаць толькі табе і больш нікому. Цябе пастрыгаюць

у мужы, каб ты быў незалежны з моцным, братні — з роўнымі, памяркоўны і добры з ніжэйшымі... Каб ты быў добры да дзяцей і жанчын, верны для сяброў і страшны для ворагаў, бо ты муж і зброя дадзена табе для тага, каб ты быў мужам і каб той, хто абразіў цябе, ніколі не абышоўся пустым! прабачэннямі...»

З нагоды пастрыжэння Алеся ў падлеткі ў палацы Загорскіх быў наладжаны бал, на які з'ехалася ўся навакольная шляхта: пані Клейна, якая звярнула ўвагу Алеся тым, што размаўляла па-мужыцку; Раўбічы, пра якіх ён многа дзівоснага, таёмнага чуў яшчэ на дзядзькаванні ў Кагутоў; граф Ісленьў, які ў маладосці быў дзекабрыстам...

З запрошаных не з'явіліся толькі дзед Алеся Даніла Вежа і памешчык Кроер... Дзед Вежа з віншаваннем і падарункамі прыслаў свайго малочнага брата вольнаадпушчаника Кандрація, якому было вельмі няёмка і складана патлумачваць, чаму ў такі ўрачысты момант не з'явіўся ўсім паважаны Вежа. І каб супакоіць Антаніду Загорскую, што Вежа не злуецца на іх, вымушаны быў празнацца: «Ён сказаў... Ён сказаў... «Халуі ўсе». Усе — гэта шляхта, да якой Вежа ставіўся з пагардай. Ён пагарджаў суседзямі. Раздураныя бабы! Халуі! Пагарджаў іх цяргеннем, рабалепствам і поўзаннем перад моцнымі. Пагарджаў іх норавамі і звычаямі, прагай да роскашы і блуду: «Яго добрыя якасці былі прыродныя. Яго недахопы — недахопы стагоддзя. Усе яго паважалі і баяліся як агню».

А ўсё пачалося ў 1794 годзе, калі і новаспечаная прыдняпроўская памешчыца Зубава папрасіла ў імператрыцы дазволу здаваць сваіх магілёўскіх сялян у рэкруты замест сялян з яе разанскіх вотчын. Дазвол далі. Даніла Вежа абурыўся такой несправядлівасцю: чаму ўдвай павінны ісці ў салдаты тыя, хто яшчэ 22 гады таму зусім не ведаў рэкруцтва? Што ж, выходзіць, мы не родныя дзеці? Па прыкладу Зубавай ад дзёрзкіх магілёўскіх сялян пачалі пазбаўляцца такім чынам яшчэ трое паноў, у якіх маёнткі былі і ў Прыдняпроўі, і за яго межамі. І тады Даніла не сцяргеў. Ён скарыстаў губернскі бал і выклікаў усіх трох. Аднаму даў поўху, другому кінуў у твар пальчатку.

І ніякія ўгаворы сяброў не спынілі Вежу, а на іх довады, чаму выхадкай Зубавай ён толькі абураўся, адказаў, што яна жанчына, ёй самі мужыкі чырвонага пеўня падпусцяць, калі будзе і далей так рабіць.

Назаўтра дваіх ён паклаў стрэламі з пісталета, а трэцяму пракалоў шпагай грудзі. Новы звычай вывеўся адразу, нават Зубава вымушана была адступіць.

Даніла Вежа зняверыўся ва ўсім і ва ўсіх. І ўсё ж паступова яго душа пачынае адраджацца менавіта пад удзеяннем Алеся, бо ў ім ён

ўбачыў не толькі працяг сябе на гэтай зямлі, але і сілу, што здольна не разбураць, як яго сіла, але ствараць. На пытанне Алеся, што было на губернскай дваранскай зборні, на якой галасавалі па прапанове Юліяна Раткевіча за адмену прыгону, Вежа аж пачырванеў: «А што ў іх за душой? Расея ў іх за душою? Польшча ў іх за душою?! Свая зямля?! Польшчу яны прапілі. Расея для іх — чарналапатніца, свая зямля ім — мачаха. Сволач пан, кругом сволач... Ваські Вашчылы на іх мала, Ямелькі Пугача, Ромкі Ракутовіча на іх паскудныя шыі!» Вынік таго галасавання быў такі: за адмену — 206, супраць — 187. Каб прапанова пра адмену прыгону прайшла, трэба было не менш за 262 галасы. Шары гэтых 187 грукалі для Вежы страшна: «як камяні па труне».

Найбольшая скруха Вежы — па нацыі, якая вымірае: «Выміраем, Алесь. Не дай Бог толькі дажыць. Ні табе, майму ўнуку, ні твайму ўнуку. ...У Сухадоле два гады таму назад было мужчын дзве тысячы без дзвюхсот, жанчын — паўтары тысячы ды сотня. Першая адзнака! І ў гэтым годзе нарадзілася 159 чалавек, а памерла 287. На 118 чалавек стала меней. І так амаль кожны год. З году ў год, сыне...»

...Не з'явіўся на бал да Загорскіх і сусед Кроер. Жандарскі паручнік Мусатаў уласнай персонай завітаў у Загоршчыну і паведаміў, што Кроеру не да балю: у адной з яго вёсак, у Півошчах, бунт, давялося нават страляць, ёсць параненыя. Навіна ўзрушыла віцэ-губернатара Ісленьева, ён абурэецца тым, што не змаглі прадухіліць бунт, і загадвае паслаць лекара.

Гісторыя півошчынскага бунту, які ў творы з'яўляецца знакавым, сімвалічным, такая.

У той час, калі па ўсім Прыдняпроўі было два дні паншчыны па чатырнаццаць гадзін, сяляне Кроера працавалі ажно тры дні ад цямна да цямна, а з 15 мая па 15 жніўня — з пяці раніцы да заходу сонца. Згон жа павінен быў аплачвацца панам ад 20 да 25 капеек срэбрам. І вось Кроер учыніў півошчынцам згон, бо гарачая пара не чакала. У канцы трэцяга дня згона Кроераў аконам аб'явіў, што згон не будзе аплачаны, што не будуць плаціць і надалей. Так Кроер папраўляў сваё становішча: карты, рулетка, разгул, паездкі за мяжу патрабавалі многа выдаткаў.

І хоць усе ўжо даўно ў думках размеркавалі тыя капейкі, за якія пралівалі пот, усё ж маўкліва стаялі і слухалі аконама, не асмельваючыся пратэставаць, бо помнілі, што яшчэ раней лупцавалі на стайні тых, хто спрабаваў бурчаць.

Аконам быў нават збянтэжаны такім нечаканым паваротам, бо атрымаў загад ад пана ў выпадку чаго пайсці на маленькія ўступкі. Ён нават першы прапанаваў 5 капеек на дзень. І тады ўжо самы ста-

ры селянін Янка Губа нагадаў аконаму пра «спрадвеку ўсталяванае». Аконама раззваваў напамін Губы пра чалавечую годнасць і правы мужыка: «Тады хрэна вам, а не хлеба. Жарыце зямлю... Хто яшчэ пагражаць будзе? Хто? Халуі бязмозгля!..» Падліла масла ў агонь і пагроза аконама запісаць зачыншчыкаў. Абураныя людзі купчыліся вакол Губы. Асмеліўся спытацца «За што?!» Васіль Гарлач. Да яго далучыўся Корчак. Пагрозы і знявагі скончыліся тым, што аконам сцёбнуў старога Губу па згорбленай спіне. Сітуацыя дасягнула кульмінацыі, калі рахманы, паважна-маўклівы Корчак зрабіў тое, чаго ад яго ніхто не чакаў: вілы, папушчаныя ім, прасвісталі ў паветры і ўпіліся ў зямлю між расстаўленых аконамавых ног.

Крык ап'яніў людзей. Натойп раз'юшыўся, усе асмялелі. Заклік спаіць Кроеравы сцірты спадабаўся ўсім. Натойп зароў і пачаў помету.

...Спаліўшы збожжа, людзі вярнуліся ў вёску і сталі чакаць, што будзе.

Жадаючы праславіцца, Мусатаў вырашыў утаймаваць бунтаўшчыкоў з дапамогай усяго дзясці вортаўнікоў з маёнтка. Пакора, з якой сустрэлі яго ўжо астуджаныя людзі, нават не спадабалася Мусатаву: толькі б не рухнулі на калені!

І тады, каб раз'ятрыць людзей настолькі, як яму было неабходна для славы і адначасова для поўнай сваёй бяспекі, ён пагразіў забраць у бунтаўшчыкоў іх збожжа. Мусатаў зразумеў, што перагнуў (бойкі ён не хацеў, хацеў толькі абурэння, пры якім можна было б страляць паўзверх галоў), калі ў яго паляцелі камяні, калі натойп зароў. Давялося аддаць загад страляць. Натойп, у амаль шэсцьсот чалавек, кіннуўся ўцякаць, топчучы тых, што ўпалі.

Дарэмна паранены Корчак стараўся спыніць натойп. З жахам і гневам глядзеў ён у бязглуздыя пашыраныя вочы ўцекачоў. І ён пабег таксама, хаця не баяўся: гнеў, якога ён дагэтуль не ведаў у сабе, быў мацнейшы за жах. Ён бег, усхліпваючы ад злосці: «Баязліўцы... Сволачы...»

Сваяк Цыпрук Лапата з Азярышча пераправіў параненага Корчака да млынара і траўніка Грыні Паківача. Мудра даводзіць ён Корчаку, што півошчынцы пакуль «быдлаячая чарада»: «Палезлі і наклалі ўсім сялом у парткі», бо «кожнаму свая шкура даражэй... Калі не зменіцца — так вам да веку быдаам і быць». Яшчэ Грыня паведаміў Корчаку, што «ў Півошчах зажывошчы»: усіх абараніў Ісленьеў, таму нікога не ўзялі, Кроера выікалі да самога губернатара — «вярнуўся злосны як сабака».

Злосць на ўцекачоў саступіла ў душы Корчака нянавісці да ўсіх багатых. Сустрэўшы аднойчы ў лесе купку дзяцей, ён пазнаў траюраднага пляменніка Кроера — Алеся. Сціскаючы ў руках дубальтоўку, сказаў Грышо: «Гэтага б ... Іх усіх — пад карань... панянят, княжат...» Грыня перасцерагае Корчака: «Ды і самі яны чым вінаватыя, дзеці? Ты залішняю злосць з сябе выпусці, задушыць».

Корчаку давядзецца праз некалькі месяцаў яшчэ раз сустрэцца з пляменнікам Кроера. Кроер наладзіў спектакль са сваім пахаваннем, каб сабраць усіх суседзяў, «бо іначай не прыехалі б». Прывітаўшыся са шваграм, «мярцвяк» сеў у труне, навёўшы на ўсіх жах. Загорскія з Біскуповічамі, пакідаючы маёнтак Кроера, сталі сведкамі дзікай расправы. Кроеру паведамілі, што ўдалося паймаць Корчака. І ўсе паны стаялі і глядзелі, як Кроер біў карбачом па твары звязанага Корчака. Дзесяць, дваццаць, сорок удараў... Атесць глядзеў на справу шалёнымі вачыма. Білі звязанага чалавека, які не мог бараніцца... Удары падалі, як па сэрцы. І тады, сам не разумеючы, што ён робіць, падлетак кінуўся да Кроера і падставіў руку. Яму ўдалося вырваць акрываўлены бізун з рук дарослага, а потым размахнуўся і дзяржальнам з усяе сілы, упершыню ў жыцці, уляпіў у перакошаны твар.

І тут ужо за сына заступіўся пан Юры.

Тры дні пасля гэтага Кроераўшчына захлыналася ў віне. Гэта быў неўтаймаваны страшны разгул.

Так закончылася гісторыя Півовшчынскага бунту, у якім знак наканаванасці разгрому паўстання Кастуся Каліноўскага. «Буйным планам» «схоплень» волат, асілак, мужыцкі нар Корчак, якога «чакае Сібір, смерць у рудніках». Патрабуючы ад свайго бацькі вольнай для Кагутоў, а ад дзеда Вежы для таленавітай артысткі яго прыгоннага тэатра — Гелены, уратаваўшы Корчака ад жудаснай смерці, Алеся пакуль не можа даць яму і ўсім, каго любіць, волю. Белы жарэбчык — як сімвал волі — яшчэ недзе падростае. Будучыня народа быццам мора, у якое мы нясём «усё добрае і злое, што мы бачылі, мы нясём у яго сваё жыццё, нават болей — сваю душу». І кожны, як рака, упадае ў тое мора па-свойму.

На шляху Алеся да таго мора, у якое ён увальнецца, «як струменьчык вады ў сердалікавую бухту», будзе мноства падзей і людзей. І ўсе яны так ці інакш паўплываюць на яго душу, узбагацяць яго, як ён узбагаціць сваёй душой тое мора...

Каб даць нешта іншым, трэба валодаць ім самому. Трэба быць дужым, каб дапамагчы іншым. Набіраючы сілу і дужасць, Алеся пастаянна робіць адкрыцці. У магільні продкаў бацька сказаў Алеся: «У іншых ёсць імя — у нас няма нічога, акрамя магі». Узаемны з

дзедам, запіс Алесем яго думак: «Аб уладах зямных і незямных», спектакль у тэатры Вежы, пазней — разгадка таямніцы «чарадзея» Раўбіча, якім зацікавіўся Мусатаў, паслуга Алеся параненаму Чорнаму Войну прыводзяць юнака да пераканання, што ў яго народа ёсць гісторыя, а самае галоўнае — імя. Імя вельмі даўняе, зараз яго наогул пад забаронай, але яго ёсць! «Ёсць імя. Не адны магільны. Імя таксама ёсць, забытае, састарэлае. Але ж ёсць».

Знойдзеная ў дзедавай бібліятэцы кніга Яна Баршчэўскага «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» была для Алеся пацвярджэннем, што не ён адзін адкрыў Мора, што яго радзіма - Беларусь, а ён, як і аўтар кнігі, — беларус.

Так паступова Алясь ішоў да невыпадкавай выпадковасці, да вызначальнай у сваім жыцці сустрэчы — сустрэчы з Кастусём Каліноўскім.

Сапраўды, няма таго ліхога, каб не вынікла на добрае. У галодны год пан Юры і Вежа, ратуючы людзей ад голаду, адпусцілі мужыкоў на гадавы аброк. Хай ідуць з плытамі, хай едуць у звоз, хай дабіраюцца на будову чыгункі, абы не голад. У канцы ліпеня лямант аб дапамозе даляцеў з мястэчка Свіслач, дзе жыла сваячка пані Антаніды. Пан Юры вырашыў дапамагчы ёй насенным збожжам, паслаў яшчэ і 300 рублёў грошай на выпадак сапраўднага голаду, каб хоць раз на дзень карміць гарачым дзяцей, жанчын (у сваячкі было каля 80 душ).

Праводзіў абоз Алясь. Свіслацкі кірмаш прывёў Алеся да высновы: «Краіна была багатая. Краіну чакаў голад»..

Невысокі, каржакаваты, з цёмна-русымі прыгожымі валасамі падлетак, выслухаўшы песню сляпога лірніка і ўздыхнуўшы, кінуў на ліру тры медныя капейкі, Алясь жа намерыўся пакласці срэбны паўрубель, чым моцна разлаваў незнаёмца. Высвятленне адносіў, довад юнака, што «не тыя паны, што грошы маюць, а тыя, што Бога знаюць», скончыліся бойкай. На сваё пытанне, хто ён такі, гэты падлетак, Алясь «пачуў такое, што аж вочы сталі круглыя ад здзіўлення: «Беларус». Гэтае слова, быццам пароль, вызначыла іх узаемны, аб'яднала дзве душы. Алясь Загорскі і Кастусь Каліноўскі пасябравалі той хуткай дружбай падлеткаў, што ўзнікае нечакана, а застаецца надоўга. Часам на ўсё жыццё.

У 13 год Алясь паступіў у Віленскую гімназію. Час той быў страшны і цяжкі. Уся неабдымная імперыя дранцвела ад жахлівага палітычнага марозу. Казаць дазвалялася толькі пану, любіць — толькі праваслаўе і імператара, ненавідзець — вальнадумцаў. Пяцьдзесят трыці год зноў прынёс неўраджай. Людзі галадалі. Цар ведаў гэта, але

не хацеў нічым памагчы зямлі, жыхары якой дайшлі да апошняй ступені галечы і прыніжэння.

Вільня нагадвала казарму або бальніцу. Алеся нават хацеў папраціць бацькоў, каб забралі яго адсюль. Але пасля таго, як Мсціслаў Маеўскі прывёў да яго сяброў: Петрака Ясюкевіча, Усяслава Грыму і Мацея Біскуповіча — нават узрадаваўся, што не ўцёк адсюль. Хлопцы прынялі Алеся ў «Братэрства чартапалоху і пышшыны», якое ставіла сваёй мэтай выхаванне карысных Радзіме людзей. Хлопцы чыталі недазволенае (аднойчы ім трапіў рукапіс «Тараса», за адну ноч перапісалі, рагочучы да болю ў жываце), асабліва іх цікавіла гісторыя. Яны адкрывалі сябе! Плакалі над лесам Ветра, Дубіны, Мурашкі, слухалі аб подзвігах князя Вячкі, Міхала Крычаўскага і князя Давіда з Гарадка...

У 1855 г., у жніўні, Алеся атрымаў ліст ад Кастуся Каліноўскага. Алеся ўдалося заклікаць Кастуся, які ехаў на вучобу ў Маскву, у маёнтка Вежы. Па дарозе Алеся расказаў сябру сон дзяцінства пра белае жарабятка. Кастусь настолькі спадабаўся Вежу (хоць ён і кпіў дзеля правакацыі з беларушчыны юнакоў), што князь прапануе Кастусю застацца ў маёнтку да наступнага лета, папрацаваць у яго вясковай школе, зарабіць за год на два гады вучобы. Кастусь жа адказаў, што з абранай ім дарогі «нельга збочваць». І патлумачыў: «Народ наш без багацця, без зямлі, без мовы... І таму варта жыць і сутыкацца з ворагам... Дзяржава - турма». Гэта пераканала Вежу. Вызначальным момантам у абмалёўцы вобраза Кастуся Каліноўскага з'яўляецца яго адказ на пытанне Алеся, як ён ставіцца да Галінкі Кажновай: Кастусь сказаў, што на асабістае ён не мае права, бо яго жыццё яму не належыць. І патлумачыў: «Звычайна ў людзей так. Першае — гэта я, другое — сям'я, родны дом, трэцяе — родны горад, чацвёртае — родная краіна, пятае — родная замяля, роднае Чалавецтва. І кожны любіць сам сябе, амаль усе — сям'ю, большасць — родны горад, частка — радзіму. І толькі адзінкі любяць чалавецтва. Па-сапраўднаму, а не на словах... Яны любяць чалавецтва больш, чым радзіму, радзіму больш, чым родны дом, а ўсё гэта разам — больш за саміх сябе. Яны, разумееш, свабодна аддаюць жыццё і дом і ўсё — для краіны і чалавецтва».

На кватэры рэдактара «Кур'ера Віленскага» Адама Кіркора сабраўся «цвет новай віленскай грамады»: Каратынскі, Сыракомля, Дунін-Марцінкевіч, Манюшка.

Менавіта там у спрэчцы з Ігнаціем Ходзькам Алеся выявіў, бадай, самае галоўнае ў сваім светапоглядзе — усведамленне таго, «што страшней за чуму, вайну, страшней за ўсё на свеце». У цішу ўпала адно толькі Алесева слова: «Прыгон!» І ў цішыні Алеся спяшаўся дага-

варыць: «Мы ніколі... Чуеце? Мы ніколі не паддамося ні вам, ні немцам, нікому. І не таму, што мы не любім вас, а таму, што кожны чалавек мае права на роўнае шчасце з другім, а шчасце — толькі ў сваім доме».

Самымі пераканальнымі словамі ў спрэчцы з Ходзькам, які адмаўляў права «пяці мільёнаў» на сваю мову і культуру, былі Апесевы словы: «Нам не трэба нічыёго дазволу на тое, каб дыхаць. А пісаць і гаварыць на сваёй мове гэтак натуральна, як дыхаць. Мы не хочам быць нічымі фарпостам».

Яскравым сведчаннем таго, што крыніца душы Алеся Загорскага напоўнілася чыстай сцюдзёнай вадой і чакае свайго выйсця, каб памкнуць да Мора, з'яўляецца бойка ў Святаянскіх мурах, выпісаная У. Караткевічам у лепшых традыцыях рыцарскіх раманаў.

Яму давялося «аднаму супраць сямёх» адстойваць і свой гонар, і гонар свайго народа, сваёй зямлі. Прычыну і сутнасць бойкі вычарпальна вызначыў аднакласнік Алеся Сашка Волгін: «Білі беларуса за тое, што беларус!!!» Лізагуб шыпеў, увесь трасучыся ад ярасці: «Хто вас прымае ўсур'ёз? Хто вас паважае, абьякавыя да сябе людзі?.. Мы вас церпім як фарпост супраць варвараў. Усе вам выказваюць ласку, апякуючы ды прыядноўваючы... Не вякай пра гэты свой «прыгон»... Не вякай пра гэтую сваю «Беларусь»... Ведай, хто цябе церпіць... Ведай, каму ты раб...»

У самы крытычны момант бойкі на дапамогу Алеся падаспела «Братэрства шпышыны і чартапалоху». Братэрства стала сценкай. Неўзабаве бойка выбухнула ў розных канцах калідора, які дрыжаў, быццам у ім грымела кананада. Яшчэ праз колькі гадзін білася ўся гімназія: «Прышоў час зводзіць рахункі за ўсе былыя крыўды. За пагарду. За здзекалівыя словы. За ўсё».

На абвінавачанне настаўніка Гедыміна, што ўсё пачалося з Алеся, юнак з годнасцю адказаў, што гэта так; што бітвы не было б, калі б настаўнік Крэст спыніў яе ў самам пачатку; што напаў не ён, ён жа вымушаны быў бараніцца.

На пагрозу быць выключаным з гімназіі Алеся паабяцаў папрасіць бацькоў, каб яны пасачылі за тым, ці будзе ён выключаны восьмым, адразу за тымі, што ляжаць тут.

Адмовішыўся патлумачыць, за што на яго наваліліся і білі сямёра, за што біў ён, цвёрда сказаў: «Але паверце слову двараніна: варта бышо».

Асабліва ўразлі дырэктара Алесевы словы, што ён не толькі не раскайваецца, але «зробіў бы гэта заўтра. І паслязаўтра».

Апошнія два раздзелы першай кнігі прысвячаюцца перамежаванаму, паралельнаму паказу падрыхтоўкі Ярашам Раўбічам і яго аднадумцамі «дваранскага закалату» і вельмі складаных узаемін Алеся са сваёй каханай — Міхалінай Раўбіч. Складанасць узаемін вызначаецца цэлай гамай пачуццяў, што віруюць у іх душах: ад холаду, непаразуменняў, дакораў і папрокаў да пяшчоты, поўнага ўзаемаразумення, цеплыні гармоніі, шчырасці і даверу.

У час верхавай прагулкі Алесь нават чытае Міхаліне ліст ад Кастуся Каліноўскага, раскрывае ёй сакрэт дапамогі Кастусю грашым, якія той не толькі не ўзяў бы, а яшчэ і аблаяў бы, бо вельмі горды. Алесь папрасіў дзеда, каб той праз Ісленьева, яго пецябургскія сувязі, унёс плату за навучанне Кастуся ва ўніверсітэце на ўвесь тэрмін, а яму там сказалі, быццам «вызвалілі», як ён пра тое і марыў. Тое ж самае Алесь намерваецца зрабіць і са стыпендыяй, калі Кастусь яе не атрымае. Каліноўскі пісаў, што спачатку меў намер паступаць, як і яго брат, на медыцынскі факультэт, але потым вырашыў «прасіцца на юрыдычны, па разраду камеральных навук. Здароўе людзей — гэта, вядома, надзвычай важліва. Але дрэнная тая медыцына, якая пачынае з лекавання хваробы. Перш за ўсё трэба хваробу запабегчы. Даць людзям людскія ўмовы. Каб жылі сытна, каб апрануты добра былі, каб жылі багата і ў добрай хаціне, каб не цягаліся па судах і правільна вялі гаспадарку, каб былі вольныя. Бо нельга дазволіць, каб народ выміраў».

З павагай паглядзела на Алеся Майка, калі пачула ад яго такое прызнанне ў любові да яе: «...Мне дарагі свет і ты. Але радзіма мне даражэй за ўсё. І калі радзіме маёй дрэнна — мне таксама няміла нічога, акрамя радзімы. Не баліць нічыя бяда, акрамя яе бяды. Я тут не на тое, каб дыгнуць нагою ды сказаць «я тут праездам». Я тут нарадзіўся і тут спадзяюся памерці».

...Закаханыя заблудзіліся. А неба густа аблажыла чорнымі хмарами. Маланкі рвалі неба ўсё часцей. Неймавернай сілы ўдар раскалаў неба над іхняй галавой. Калі расплюшчылі вочы — убачылі: пярун кінуў свой распаены молат проста ў вялізны сухі дуб, што стаяў за крокаў дваццаць ад іх.

Кніга другая. Сякера пры дрэве

Тая рабінавая ноч, з грымотамі і маланкамі, і адначасова ноч, поўная гармоніі і духоўнай еднасці паміж закаханымі, быццам падавала ім знак, папярэджвала, што наперадзе іх чакае шмат выпрабаванняў на шляху да шчасця.

Ды і ці бывае вялікае, сапраўднае каханне лёгкім і зручным? Як не пагадзіцца з мудрасцю старога Вежы, калі ён суцяшае свайго ўнука ў момант адчаю: «А ты што — зручнасці хацеў? Яна ж зненавідная сапраўдному каханню, лёгкасць гэтая, зручнасць».

Не толькі сітуацыя класічнага «трохкутніка» (Ілля Хаданскі загаханы ў Майку і люта ненавідзіць свайго саперніка) ускладняе ўзае-міны загаханых. Калі б толькі «трохкутнік!» У рамане выпісаны «чатырохкутнік» і нават «пяцікутнік» быццам для сцвярджэння, што моц-ныя асобы, як яркія зоркі, прыцягваюць да сябе ўсё і ўсіх, уплываючы на іх рух і паводзіны.

Пастрыжоны Алесеў брат Мсціслаў Маеўскі пакутуе праз свае па-таемныя сімпатыі да Майкі, але жадае загаханым паразумення і зго-ды. Зусім іншыя пачуцці віруюць у душы Франса Раўбіча, брата Май-кі. Ён безнадзейна загаханы ў Ядвіньку Юіейну, бо тая марыць толькі пра Алеся. І амаль усе так ці іначэй прычыну сваіх праблем і пакут ба-чаць у Алесю. Рэўнасць, зайздрасць і нянавісць рэалізуюцца заўсёды ў ганебных учынках, у хаўрусе зайздроснікаў і ненавіснікаў з падоб-нымі да сябе. Знявага, кепікі Мішкі Якубовіча прымусілі Алеся абара-ніць гонар каханай і ўляпіць поўху разносчыку «лапцявой пошты».

Дуэль не адбылася толькі таму, што шматакія Мішкавы крэды-торы, дачуўшыся пра яе, падалі да неадкладнага спагнання свае векселі, пагражалі яшчэ да дуэлі пусціць маёнтак Якубовіча з малатка. Алесь са згоды старога Вежы прапанаваў Мішку заплаціць па яго векселях, але пасля гэтага Мішка падзякаваў і адмовіўся, нават сказаў, што шкадуе аб здарэнні, асабліва пасля Алесевай прапановы. Аднак новыя плёткі былі такімі і так хітра выпушчаны, што да бар'ера за іх выклікаць быццам і не было каго: гаварылі ўсе, а з каго пачалося — невядома. Гаварылі, што малады Загорскі распуснік, звязаўся з прыгоннай артысткай Геленай Карыцкай, за што Вежа і даў ёй вольную, павялічыў пенсію. А старая Хаданская «выключна з-за любові» да Майкі нават дастала ў купца рахунак, што сведчыў пра выдаткі на Гелену, на яе строі, карункі, аксаміт, шоўк, завушніцы.

Раўбічы перасталі прымаць Алеся Загорскага, Франс выказаў яму сваю поўную непавагу і пагарду. Пан Юры перастаў вітацца з Ярашам. Учарашнія суседзі, сябры і аднадумцы сталі ворагамі.

Пад уздзеяннем асабістых праблем і клопатаў Алесь падрыхтаваў такую прамову ў дваранскім клубе, што яна стала водпаведдзю ўсім тым, хто жыве не марай аб шчасці народа, радзімы, а для каго «падспудныя чуткі, дуэлі і ярасць, бойкі на губернскіх зборах, барацьба перад выбарамі», картачныя гульні, размова аб паляванні, спрэчкі аб танцорках, віне і сабаках сталі нормай жыцця. Акорднай у

той прамове была тэза пра родную мову, яе занядбанне: «нельга есці хлеб народа і грэбаваць ягонай мовай». Выснова Алеся была такой: «каб рыцары сталі рыцарамі, а мужы мужамі».

Прамова спадабалася. Алеся аднагалосна прынялі ў дваранскі клуб, праўда, навеціўшы на яго яшчэ і ярлык «якабінца». Пасля гэтага Алеся заключыў з братамі Таркайламі выгадную для сваёй гаспадаркі, а галоўнае — для людзей, здзелку: здаў ім у арэнду для будаўніцтва бровара вялікую пустку з благой зямлёй. Здаў вельмі танна, чым даў новыя падставы для гнюсных домыслаў і чутак пра сябе, але з адной умоваю: «прадукцыя бровара не пойдзе на патрэбу наваколя», затое, як ён патлумачыў сваю выгаду Таркайлам, гэта будзе яго людзям «занятак для рук і хлеб», а жом, які ж, вядома, не павязуць у Рыгу, «на чужое лукамор'е», — гэта сытае быдла, значыць, гэта гной, і як вынік — «мужыцкі ўраджай». Гэтую здзелку браты Таркайлы заключылі для сваёй пляменніцы Сабіны, якую яны апекавалі пасля смерці яе бацькоў. І папаўзілі новыя чуткі, што нібыта Алеся аддаў пустку так танна, бо ўпадабаў Сабіну.

Маеўскі паведаміў Алеся, што ў таго пасля прамовы ў клубе быў шанц прымірыцца з Раўбічамі, але сувязь з Таркайлам!, і галоўнае з Сабінай, усё перакрэсліла.

Рашучы, настойлівы і моцны выключна ва ўсім, што тычылася галоўнай мэты жыцця, Алеся аказаўся бездапаможным перад сілай абставін, ад якіх залежала асабістае шчасце. Вестку пра заручыны Майкі з Іллёй Хаданскім успрыняў як наканаванне лёсу.

Стары Вежа сваёй мудрасцю стараецца дапамагчы любімаму ўнуку: «Заручыны — гэта не вяселле. І нават вяселле яшчэ не канец. Разумееш, на зямлі існуе адзіная непапраўнасць, адзіная незваротнасць. Гэта смерць. Пакуль яна не прыйшла — усё можа змяніцца тваёй воляй або капрызам лёсу... Тое каханне, што легка дораць, не цягнецца доўга».

Стан чаалавека, якому баліць, у якога зараз не атрымалася нешта, дзед параўнаў са шляхам па гурбах. Але ж наперадзе — агонь. «Радуйся, што бачыш яго. Няхай пакуль што далека. З часам дайдзеш... і я табе кажу, чым болей змерзнеш, тым большае будзе шчасце працягнуць да яго рукі.... Ідзі! Мужныя не гінучь...» Дзед усё разумеў. І рабілася лягчэй.

Спраба Алеся прымірыцца з Майкай у час хроснага ходу ў велікодную ноч была безвыніковай. Адмовіўшы ў пацалунку, Майка адмовіла ў прымірэнні. Такое рабілі толькі, калі між людзьмі ляжала кроў сваяка, блізкага сваяка, або самага лепшага друга. Такое рабілі

толькі даносчыку на сваіх або бацьказабойцу. Боль быў нясцерпным, адчай невыносным.

Да жыцця Алеся вярнула Гелена сілай свайго вялікага і бескарыслівага кахання, бо добра разумела і даводзіла тое Алеся, што ім ніколі не быць разам.

Адбыўшы сем гадоў на катарзе, Корчак здолеў уцячы і, вярнуўшыся на радзіму, падбухторыў мужыкоў на новы бунт: былі спалены Кроеравы сцірты. Корчак апантаны нянавісцю і пометай, якія зацьмілі яго розум, вынішчылі ў душы ўсе пачуцці — засталася толькі прага пометы. Алеся вельмі правільна даводзіць Мсціславу і Кандрату Кагуту, што Кроер яго забіваў, але не Кроер яго дабіў — «дабіла яго мужыцкая няпраўда». Півовшчынская сходня замест таго, каб забяспечыць жонку Корчака і яго дзяцей, калі ўжо і звалілі на яго ўсе правіны, нібы ўзрадавалася, што жанчына адна не здолее зямлю абрабіць, і абрэзала той няшчасны загон напалову. Аслеплены ж помстай Корчак не хоча гэтага зразумець і накіроўвае ўсю сваю нянавісць не толькі на Кроера, а на ўсіх без выключэння. Ён ужо ўчыніў расправу пад Дошчыцай, што за сто вёрст Дняпром, над панамі: у ноч на чыстую пятніцу яго хлопцы спалілі два маёнткі. Сабраўшы сваіх аднадумцаў, ён ставіць пытанне рубам: «Каго тут перш за ўсё паліць будзем, калі і прыйду?» А пачаць яму вельмі хочацца менавіта з ... Загорскіх. Адно толькі стрымлівае: «Землі Загорскіх нам не па зубах. Так будуць бараніцца — пыл ад нас паляціць».

Уладзімір Караткевіч здолеў раскрыць у рамане гістарычны працэс ва ўсёй складанасці. Зрабіўшы сацыяльны зрэз эпохі, пісьменнік рэалістычна паказаў і народ, і шляхту. Хваляванне аўтара перадаецца і нам: ці змогуць зліцца гэтыя асобныя ручаіны і плыні ў магутным рэчышчы, каб знесці ненавісны царызм і прыгон. На гэта пытанне адказала сама гісторыя: жаданага аб'яднання так і не адбылося; прыгонае сялянства ў 1863 годзе нярэдка выступала супраць паўстанцаў-шляхціцаў, не разумеючы іх мэтаў, помнячы свае спадвечныя крыўды. Гэта дазволіла Мураўёву-вешальніку хітра скарыстаць мужыкоў. аб'явіўшы самую свядомую шляхту іх найпершымі ворагам, быццам шляхта была супраць адмены прыгону.

Зноў і зноў Грыня Паківач даводзіць Корчаку, што яго лютае асяпленне нянавісцю да ўсіх вельмі небяспечнае, што ён, калі б стаўся панам, быў бы не лепшы за Кроера: «Няма горш, як з хама пан, а з дзярма — пірог». Кандрат Кагут папярэдзіў Корчака: «Ты пашкадуеш, калі зачэпіш яго ці кагосьці з Загорскіх». Яго — значыць Алеся. «Шэрым князем» назваў Кандрат Корчака і патлумачыў: «А той —

просты. З намі, з усімі світачнікамі, як роўны. Каб табе ягоную сілу — мы б праз тыдзень усплакаліся б. Крывёю сплылі». Чытач уражаны бяспамяцтвам і чорнай няўдзячнасцю Корчака. Літаральна некалькімі старонкамі раней у лірычна-філасофскім адступленні аўтар так сфармуляваў адзін з законаў гісторыі і быцця: «Хто згубіў сваю памяць — згубіў усё...». Корчак толькі Алеся быў абавязаны сваім выратаваннем ад лютасці Кроера, а зараз найперш на Загорскіх намерваецца «пусціць чырвонага будзіміра». Сам жа Корчак і вызначыць стан сваёй душы, і душ, роўных і падобных да яго: «Быдла ўжо мы, а не людзі, вось да чаго давялі». І чытача, як Андрэя Кагута, хвалявала пытанне, чаму Кандрат у спрэчцы, што магла б нават бойкай закончыцца, не нагадаў Корчаку, каму ён абавязаны жыццём, хто тады на плошчы «карбач з Кроеравых рук выдраў». Кандрат адказаў на гэтае пытанне вычарпальна і псіхалагічна-дакладна: «Пашкодзіла б. Корчак ганарысты. Дагэтуль усім кажа, што смяротны Кроераў бой вытрымаў адзінай толькі сваёй жывучасцю. І раптам — на табе, панская ласка».

Корчак два гады задавальваўся рабункам паштовых карэт, пагрозлівымі знакамі, якія пакідаў на ганках арандатараў, стрэламі ў падатковых чыноўнікаў. Яму ніяк не ўдавалася падняць вялікую колькасць людзей: усе чакалі царскага маніфеста і сядзелі «як мыш пад венікам». З чатырма дзесяткамі верных людзей ён адседжваўся ў пушчы.

І вось, калі Алеся Загорскі якраз вярнуўся пасля вучобы ў Пецябургскім універсітэце, Корчак вырашыў падвысіць свой аўтарытэт «мсціўца», а то яго баяліся нават менш, чым адзінокага Чорнага Войну. З каго ж пачаць? Выпадала адно: ісці на Раўбіча. Папершае, Раўбіч не сцярогся, як той жа Кроер.

Стоячы звязаным перад Корчакам, церпячы ад яго жудасных здзекаў і ў думках падрыхтаваўшыся да немінучай смерці, Яраш Раўбіч душыўся ад лютасці: «Так па-дурному трапіць!.. Усе гады пакутаваць ад рабства радзімы, рыхтаваць закалат, амаль падрыхтаваць, пусціць сваіх на аброк, чакаць паўстання...» Сапраўды, дзікунскі намер Корчака пачаць з такіх, як Раўбіч, «народную помету» ўражвае не толькі Раўбіча, не толькі Алеся, але і чытача. Галоўная ж таму прычына — у Раўбіча была зброя, шмат зброі, бо рыхтаваўся дваранскі закалат супраць царызму.

Раўбіча ад пакутніцкай смерці выратаваў Алеся, як і некалі Корчака. Нават не асядлаўшы Дуба, а ахлюпкай, як у начное, папярэдне адваіўшы ўсе дзверы ў стайнях, Алеся павольна зрушыў Дуба — за ім гэтак жа павольна табун у сто восемдзесят галоў. Потым ужо табун імчаў за ім шалёна. Гэта і напалохала Корчака і яго людзей. Уратавала

Яраша Раўбіча і тое, што Брона не выканаў загад Корчака дабіць Раўбіча, а рэзкім ударам корда перарэзаў вяроўкі і з усяе сілы штурхнуў далонню... Перад смерцю Раўбіч чытаў апакрыфічную малітву пра воінаў Бога, якія прыйшлі да яго. І воіны Бога, сапраўды, ішлі да чалавека...

Лёсам будзе наканавана Алесю і Корчаку яшчэ адна сустрэча. У 1861 г., калі выйшаў нарэшце доўгачаканы царскі маніфест аб волі, Корчак скарыстаў абурэнне людзей такой «воляй» і павёў натоўп (аўтар пры апісанні бунту карыстаецца найчасцей гэтым словам — «натоўп») шукаць у царкве «сапраўдную» царскую грамату. Людзей здзіўляла жорсткасць царскай волі. Загорскі і Раўбіч, паны, вызвалілі сваіх больш выгадна. Спачатку думалі — падман, а вось аказваецца, дзе падман. Мужыкі адмовіліся ад устаўных грамат. Гледзячы ў натоўп шалёнымі вачыма, Корчак гаварыў незразумелае і дзіўнае: «Не мог цар даць такую волю. Сапраўдная воля за сямю пячацямі. У ёй для ўсіх сыраядцаў смерць. Цар загадаў волю віламі браць. Ён за сваё жыццё баіцца. Але як пойдзеце паноў біць — узрадуецца ягоная душа».

Корчак ішоў перад натоўпам, як на свята, п'яны ад думкі, што настаў яго час, Ён не ведаў і не хацеў разумець, што ўся гэтая спроба з самага пачатку асуджана на правая. А на Гарыпянічы з дзвюма ротамі выйшаў ужо Апалон Мусатаў. Фарсіраваным маршам падыходзілі яшчэ дзве роты.

І зноў Загорскі адзін спяшаецца спыніць несвоечасовы, дзікі і бессэнсоўны бунт. Але ён спазніўся: кроў пралілася. І тады ён арганізоўвае дапамогу параненым: і сялянам, і салдатам. Загорскі з закасанымі рукавамі і акрываўленымі вышэй запясцяў рукамі сам перавязваў раненых, штохвілінна рызыкуючы сваім жыццём.

Пагроза ішла найперш ад Корчака. «Маеш смеласць, князь, — урэшце сказаў ён. - Але ненавіджу я цябе. ...Не магу я цябе крануць, але ... Хай бы цябе забілі салдаты, князь. ...Па-мужыцку ты цвэнькаеш — хай бы цябе забілі, сваіх адпусціў — хай бы цябе забілі, наваколле за цябе гарою — хай бы цябе забілі, пад салдацкімі кулямі астасяся — хай бы цябе забілі».

Не менш драматычна склаліся падзеі ў асабістым жыцці Алеся, хоць асабістае і клопат пра агульнае, народнае ў яго лесе моцна знітаваны і ўплываюць адно на другое.

...Адказнасць за блізкія ўзаемяны з Геленай вызначылі яго цвёрды намер ажаніцца з ёю, але Гелена мякка і адначасна катэгарычна адмовілася ад яго прапановы. Яшчэ больш настойлівы быў Алесь, калі пачуў ад Гелены, што яна чакае дзіця. Алесь змагаўся як толькі мог,

даводзячы, што яна пазбаўляе дзіця бацькі, а яго — радасці, — дарэмна: Гелена была непахіснай у сваім рашэнні і выбары: «Няўжо ты думаеш, я зрабіла б такое, каб не кажала цябе? Я таму і раблю, што кахаю цябе». Гелена добра разумела, што настойліваецца Алеся вызначаецца толькі яго высакароднасцю, удзячнасцю і павагай да яе, а па-сапраўднаму любіць ён толькі Міхаліну. І не памылілася. Пасля яе размовы з Міхалінай тая зрабіла першай крок насустрач Алеся, прыйшладаяго. «Гелена мела рацыю, не згаджаючыся на шлюб з ім. Нішто не забыта. Самагіпнозам была нянавісць, дурасцю была пагарда, хлуснёю — абыякавасць». Закаханыя павініліся адно аднаму. Майка дала слова, што ніякія непаразумеў больш не паўплываюць на іх каханне, што яна заўсёды будзе чакаць: «Нават калі скажуць, што ты мёртвы. Нават калі і сама ўбачу, што ты мёртвы. Не паверу».

Алеся едзе вучыцца ў Пецябург. Пад уздзеяннем Віктара, брата Кастуся Каліноўскага, ён робіць выбар на карысць філалогіі і гісторыі, а не натуралагічных навук. Гэта — пасля, а зараз яго радзіме, народу найперш трэба вярнуць гісторыю і памяць. Зробленае Алесям, бліскучая абарона ім кандыдацкай дысертацыі выклікалі захапленне і павагу ў прафесара Сразнеўскага, скупага на пахвалу: «...Вы зрабілі незвычайнае. Адкрылі новы нязнаны свет. Адкрылі, магчыма, цэлы народ». Вельмі надзённа гучаць сёння словы Алеся, яго выснова, што «лінгвістыка - гэта значна больш палітыка, чым усё натурознаўства». Адкрыццё свайго народа для ўсіх Алеся зрабіў на глыбокім даследаванні радавых архіваў дваран і прыдняпроўскіх «Кронік», фальклору адносна сялянскіх войнаў XVII ст. на тэрыторыі Беларускага Прыдняпроўя.

Алеся уваходзіць у склад асабліва давераных членаў «Агула» — тайнай пецябургскай арганізацыі. Знаёмства з папелчнікамі Кастуся Каліноўскага Валерыем Урублеўскім і Зігмундам Серакоўскім таксама моцна паўплывала на Алеся, умацавала яго ранейшыя перакананні. Каліноўскі заклапочаны магчымым расколам «Агула», бо людзі ў ім розныя. Адно проста за паўстанне зняволеных, другія — за нацыянальны рух, трэція — за аўтаномію. Рытм і напружанасць, з якой Кастусь працуе ў «Агуле» і адначасова вучыцца, паўплывалі на яго здароўе. І Алеся робіць усё магчымае, каб паправіць здароўе, падтрымлівае яго матэрыяльна (апошняе зрабіць было асабліва складана з-за празмернага пачуцця годнасці Кастуся), праяўляе клопат і пра яго брата Віктара, які ўжо захварэў на сухоты.

На творчасць Алеся натхніла ўхвала яго вершаў самім Шаўчэнкам. Сябры змусілі Алеся прачытаць перад паэтам верш «Мова»:

Я ні шчасця, ні доўгіх год не жадзён,

*Хай пятля, хай памерці ў журбе,
Хай не будзе ні шчасця, ні будучых дзён,
Калі ў іх не будзе цябе.
Сірата па з 'едлівай волі багоў,
Гінучы мой карабель,
Хай не будзе святанняў народа майго,
Калі досвіткам здрадзіць табе.*

Чытач заўважыў, што Караткевіч «аддаў» свой уласны верш свайму любімаму герою, тым самым выявіў і гэтым праз героя сваё светаўспрыманне, сваю філасофію, сваё ўсведамленне ролі духоўнага ў жыцці народа.

На адной з лекцый прафесара Руніна, даносчыка і цемрашалапанславіста, сутнасць лекцыі якога зводзілася да сцверджання, што ўсе «славяне ад Лабы да Чарнагорыі, ад Баўцэна да Камчаткі павінны зліцца ў адзін народ пад уладай сіяцельнага дому Раманавых», Алесь наладжвае яму абструкцыю. Ён адкрыта заявіў: «Нам абрыдзеў ваш панславісцкі смярдзёж... Абрывла гэтая маска драпежнасці. Мы не хочам велічы за кошт іншых народаў. Бо ўсе людзі зямлі — браты. На свеце няма горшых народаў...»

Дзед Бежа іранічна павіншаваў унука «з прэндкім паврутэм» [хуткім вяртаннем], а заадно ўчыніў Кірдуна (верны слуга, за адданасць якога Вежа ўзнагародзіў яго вольнай, чатырма валокамі зямлі з усім, што да таго належыць) марал ьную лазню — «нашто дапусціў».

Гумарыстычна выпісана апраўданне Кірдуна перад старым Вежам. З выключнай шчырасцю, кранальнай непасрэднасцю і здаровым сэнсам даводзіць Кірдун, што панічу «до ўжо вучыцца. І так разумнейшы за ўсіх». У часе той «праборцы» ўзнікае некалькі камічных сітуацый. Дзед удакладняе, ці разумнейшы паніч і за яго самога, за Вежу. Кірдун, не задумваючыся, адказвае: «Анягож». І тут жа асеся: «Не так мовіў, прабачце». Кірдун здзівіў Вежу пазнаннем таго, што вывучаў і да якіх высноў прыйшоў за гады вучобы яго ўнук. На пахвалу Вежы: «Паліглот!» — Кірдун з уласцівай яму непасрэднасцю адказаў: «Не глытаў я ніякіх палёў. Я чалавек беднь». Выснова дзеда адносна Кірдуна была такая: «Атрымаеш з жонкай вольную. З такімі думкамі — у прыгоне не ходзяць». І наказаў халопу «паніча не кідаць»: «І як памру - не кідаць... Ён цябе шанаваць будзе».

Гелена нарадзіла двойню: хлопчыка і дзяўчынку. Назвалі іх імёнамі дзеда і бабулі — Юрыем і Антанідай.

Алесь яшчэ раней пераканаў дзеда Вежу і бацьку, што неабходна паступова, як стануць узбагачвацца, аддаваць зямлю мужыкам, пакінуўшы сабе маёнткавую зямлю, сады, паркі ды запаведныя ўро-

чышчы, яшчэ тую зямлю, якая забяспечвае конныш заводы ды слуг. «Хай фермерствуюць. Хіба табе найміт будзе так працаваць, як мужык для сябе на сваёй зямлі?» На абурэнне пана Юрыя Алесь даводзіць, што сялянская канкурэнцыя ім нястрашная, бо на прыдбанні іх прадукцыі Загорскія зрабляцца заводчыкамі. «У купцоў ператварыцца?» — жажнуўся пан Юры. «У купцоў — не ў старцоў», — зноў мудра адказвае Алесь, даводзячы, што маёнткам усё роўна пагражае галечка пры такой, як ёсць, сістэме; і тэта толькі пытанне часу.

Стары Вежа ўспрыняў прапановы ўнука са спакойнай мудрасцю. Ён зразумеў, што адзіны спосаб не стаць непатрэбным у старасці — змяніцца, зразумець новае, маладое, што ідзе на змену табе. А калі няздольны зразумець — ставіцца да яго з любоўнай верай.

І Алесь пачаў дзейнічаць, а не проста чакаць паўстання. Пакуль яно рыхтуецца, вырашыў зрабіць вольнымі сваіх мужыкоў цяпер.

Пасля трагічнай гібелі пана Юрыя на паляванні Алесь ратаваўся працай. Ён працаваў да знямогі. Афіцыйна засведчыў у Магілёве і пачаў праводзіць у жыццё адмену паншчыны па ўсіх сваіх маёнтках, паабяцаў праз год адмяніць прыгон, «і не так, як у праектах, а з зямлёй». Алесь працаваў, як ніхто і ніколі не працаваў з усіх людзей яго круга: вырашыў перабудаваць цукроўні, каб былі каменныш; застрахаваў усе будынкі; «паклалі рад» з аршанскімі вапнавымі капальнямі і залажылі яшчэ шэсць лайбаў.

На некалькіх старонках пісьменнік п'яе гімн Чалавеку справы — Працаўніку, ад апісання канкрэтных дзеянняў Алесь падьмаецца ды філасофскага абагульнення, што чалавек па сваёй прыродзе прагне справы.

«Капаць, біцца, пісаць шчырыя кнігі, перакідваць масты, секчы дровы, вучыць дзяцей, змагацца за справядлівасць, біць студні і тунелі, дзьмуць шкло, лічыць і лекаваць, — іначай не варта і жыць.

...І пасля кожнага свайго падзення я, Чалавек, устаю, бо мяне ўздывае праца».

Аднак няшчасці неспынай чарадой пасыпаліся адно за другім. Памірае маці Алесь, ненадоўга перажыўшы бацьку. Бязмежная самота па пану Юрыю без пары звяла яе ў магілу. Перад смерцю маці наказала Алесю адмяніць прыгон: «Забі яго, Алесь, бо гэта таксама людаедства...» Маці наказвае сыну, каб будаваў свет, «у якім нікому не было б страшна жыць», бярэ з яго клятву, што ён «ніколі без крайняй меры, без смяротнай патрэбы» не адбярэ жыцця ў жывога, бо «не можа быць чалавекам той, хто забіў...»

Нават выратаванне Алесем Яраша Раўбіча нічога не змяніла ва ўзаемаадносінах паміж сем'ямі: закаханым забараняюць бачыцца.

Ніякія довады Міхаліны Яраш не захацеў слухаць і заявіў ёй, што завязе яе ў манастыр гады на чатыры, калі яна скажа хоць слова пра Загорскіх.

Да ўсяго ў наваколлі аб'явілася «банда — прыдняпроўская мафія «Ку-га», у якую ўваходзілі Кроер і браты Таркайлы. Улады не звярталі на банду ніякай увагі, а тая рабіла налёты найперш на «чырвоных», на тых, хто быў за адмену прыгону. Невядомыя людзі ў масках, ажно трыццаць пяць чалавек са стрэльбамі, наляцелі на бурачную плантацыю Загорскіх. На дзесяціне першы год рос гонар і крываваы пот Алеся, бо насенне «залатога» бурака даставалі з вялікімі цяжкасцямі і за вялікія грошы, вакол «залатога» хадзілі ледзь не на пальчыках. Алеся спадзяваўся, што праз год трэць плантацый будзе засеяна сваім «залатым» насеннем. Вытаптаўшы ўсю плантацыю, пагразілі аконаму: «Перадай: будзе навіны заводзіць — прырэжам».

Выпадковай нявіннай ахвярай бандытаў стаў і Стэфан Кагут. Яго збілі так, што ён праз некалькі месяцаў памёр, наказаўшы брату забіць Таркайлу (Стэфан пазнаў у адным з бандытаў менавіта яго). Юльяна Лапату бандыты па-зверску забілі на месцы.

«Беды, крыўда і гнеў, нясправядлівасць лесу літаральна шматавалі Алеся». І ён захварэў той жудаснай хваробай, ад якой, здавалася, не было паратунку — явай, або мрояй.

Вежа сабраў падспудную раду старэйшых, славутую «сіваю раду» Прыдняпроўя. І сівы Вітахмовіч паставіў дыягназ: «Памяць продкаў. Ён памрэ». Рэдкая, як каўтун, хвароба пачынаецца з абьякавасці да ўсяго, дабівае ж яна чалавека «памяццю продкаў», калі чалавек нанова сніць жыццё, але не кавалкамі з розных часоў, а нібы адной плыню. Так уражлівы бязмерна чалавек «несвядома спрабуе адысці ад нясцерпнага свету», бо стома — смерць. «Ідзі вышэй сіл сваіх, і станеш жыць доўга». «Сівая рада» прапанавала лячыць Алеся «небам»: аднесці на самае высокае, самае блізкае да неба месца...

Некалькі старонак рамана прысвячаюцца апісанню паступовага вяртання Алеся да жыцця. Як абьякавасць была пачаткам нябыту, так пачуццё тугі па кімсьці і любоў да людзей стала першай прайвай жыцця. Праз два тыдні барацьба са смерцю закончылася перамогай жыцця.

Стары Вежа — чалавек рашучых учынкаў. Ён з'ездзіў да Таркайлаў і пагаварыў з імі так, што «Ку-га» больш нідзе не аб'яўлялася. Пагроза Вежы, што пусціць Таркайлаў жабраваць, а ўнука крыўдзіць і цару не дазволіць, была выніковай. А ўнуку параіў укарасці Міхаліну і абвянчацца ў яго царкве, у Мілым. Так Алеся і зрабіў - загаханья злучыліся навекі.

Аднак Франс Раўбіч выклікае Алеся на дуэль. Усе спробы Алеся прымірыцца з братам Міхаліны былі марныя. Доўгая размова з ім скончылася апявухай Раўбіча — дуэль стала непазбежнай. Мсціслаў Маеўскі ў адчай: «Ды як ты мог?! Калі кожнае жыццё дарагое!.. Калі Беларусь... І на цябе спадзяваўся Кастусь? Цябе сур'ёзным лічыў?!» Алеся жа адказаў: «Я не магу ваяваць за Беларусь з пабітай мордай».

Ноч перад дуэллю і сама дуэль выпісаны таксама ў лепшых традыцыйных рамантычнага жанру. Алеся прыходзіць да высновы, што абараніць свой гонар кожны чалавек павінен сам, бо гэта за яго ніхто не зробіць. Чалавек без гонару і годнасці — нуль. Той, хто абражае і прыніжае годнасць другога, — таксама нуль, бо ён знішчае іншыя нулі, «каб самому стаць большым нулём за кошт іншых. Але нуль — хай ён будзе з яблык, кола ці нават з цэлую планету — усё ж нуль».

Алеся напісаў ліст дзеду і склаў запавет. Палову ўсёй маёмасці — панам Маеўскаму і Каліноўскаму «на заснаванне той... кампаніі, аб якой яны ўтрох марылі». Ні пра кога не забыўся Алеся, нават пра паэтаў, «што пішуць на мясцовай мове», пра навукоўцаў, якія ствараюць працы, «што датычацца Беларусі». Вядома ж, падумаў ён і пра сваіх дзяцей і слуг...

Права першага стрэлу па жэрабю выпала Франсу, што моцна ўзрадавала Ілю Хаданскага. Але далей тое, што здарылася, Мішка Якубовіч саркастычна назаве «дзіцячымі гульнямі»: Франс... кінуй пісталет вобзем, а потым кінуйся да Алеся, яшчэ на бягу працягваючы рукі: «Алеся... Даруй мне... Даруй...» Яны абняліся.

Пасля гэтага будуць яшчэ паездкі Алеся ў Маскву і Пяцярбург, сустрэчы з Кастусём Каліноўскім... І той бессэнсоўны бунт, узначалены Корчакам, калі мужыкі будуць патрабаваць не прачытанага ў царкве, а «сапраўднага» маніфеста, быццам схаванага ад іх «сыраядцамі». Калі чыталі маніфест, Алеся думаў: «Бедныя, бедныя людзі! Як каласы, як травы пад сярпом тваім, грубая сіла. ...Тады па сваёй «неабходнасці» яны стануць каласамі пад сярпом волі, радзімы, паўстання, бітвы, каласамі, якія памруць, магчыма, але памруць, каб вырасла новая рунь. Гэта будзе скорая».

Гэта будзе, ведае Алеся, праз тры гады. Думкі і пачуцці перапаўняюць яго і водзяць пяром, пакідаючы радкі пра самае заповітнае, каб уваскрэс яго народ, «каб на палетках ягоных воля і мова ўзраслі».

Янка Брыль
Птушкі і гнёзды
Пераказ зместу
Кніга адной маладосці

...Для гэтай кнігі я аддаў свайму герою многае з перажытага. А ўсё ж яна — «не аўтабіяграфія, а — біяграфія адной душы, расказ пра яшчэ адзін шлях да святла, пра яшчэ адно месца ў страі яго абаронцаў.

Кніга напісана не па праву заслуг. Толькі па праву любасці да Чалавека — які ён ёсць, які ён будзе, бо павінен быць.

Сцюдзёны вырай
Аповесць першая
«Хлопцы, настаў наш час...»

У вялікім шталагу, стацыянарным лагеры палонных, грымяць на слупах рэпрадуктары, словам і маршам трубяць перамогу над чарговай краінай Еўропы, цвікамі і падковамі салдацкіх ботаў таўкуць яе, пад ногі зрынутую Францыю, яе Парыж, яе нікому не патрэбную свабоду.

У чэрвені саракавога года палонныя пад каманду гітлераўскага старшага унтэра Шранка, якому вельмі проста ўявіць сябе звышчалавекам, то падаюць, то паўзуць. У гэтым шматтысячным чалавечым мурашніку палонныя палякі ахрысцілі Шранка Бамбавозам. Ён грымучы, нахабны і недасяжны для пометы, як тыя самалёты, што бамбілі іх, амаль безабаронных і тады, у дні вайны. Калі Шранк біў штрафніка, відаць было: гэта далека не ўсё, што можа і чаго хоча гэты... нечалавек па прафесіі.

Алесь Руневіч трапіў у штрафкампані з маёнтка, дзе палонных так кепска кармілі, што каманда ўзбунтавалася, патрабуючы камісію з лагера. Бунтароў загналі ў адрыну і замкнулі, павучыўшы, «што такое немцы і што такое Германія», а падбухторшчыку, «доўгаму Алесу», давялося паспытаць, што азначае штрафкампані. Адбыўшы свой месяц пад Бамбавозай апекай, Алесь вырваўся ў агромністую загарадзь агульнага лагера.

Няволя, голад і туга на гэтым, праўда, не канчаліся, аднак у такім шматлюддзі лягчэй было хавацца ад вахманаўскіх вачэй, ад лаянкі, удараў ботамі і кулакамі. Галоўнае ж — тут, у агульным неабдымным

чалавечым мурашніку, не было той муштры, што зверствам сваім выганяла з цябе і так небагатую сілу.

Сенсацыяй было здарэнне каля лагернай санчасці. Легка параненага француза перавязваў нямецкі фельчар. І раптам негр, што стаяў побач, зрабіў яму заўвагу. Па-нямецку і ветліва. Немец ударыў яго і аблаяў. На гоман збегся натоўп. Немцу сказалі, што гэты чорны — славуты медык і ведае некалькі моў. Фельчар пажадаў убачыць яго яшчэ раз. Ды негр не выйшаў з барака. «Не хоча», — сказалі пасланцы. Галодны інтэрнацыянальны натоўп прывітаў гэтыя словы задаволеным крыкам, апладысмантамі. Руневіч, здаецца, больш за ўсіх быў рады, што, і не ведаючы чужых моў, можна, выходзіць, усім так здорава разумець галоўнае.

Другой падзеяй стаў канцэрт аркестра польскага марскога флоту, які трапіў у палон амаль у поўным складзе. Спачатку ціхім, пасля нарастаючым шумам марское хвалі паплыла над натоўпам журботна-задушэўная неапалітанская песня «Палома». Усплёскам хвалі, небывалым па сіле, уздымае свой голас адно-адзінае пачуццё. Яно амаль усё перадаецца ўсплескамі слоў:

*Хлопцы, настаў наш час,
Мора ўжо кліча нас...*

«Палома» змоўкла даўно, а высокі, светлы юнак яшчэ ўсё чуе яе — тую песню чалавечай тугі і кажа той песні душою: ты вядзі мяне цяпер да сонечных, да непаўторна радасных хваль, што марской калыханкай шумелі мне ў самым пачатку!..

Падарожжа ў найлепшае

Шчодро напоены святлом, далёкі і блізкі, нібыта ў радасным сне, вялікі чарнаморскі горад.

І галоўнае — тата вярнуўся!..

Малыя ў белых панамках спяшаюцца абাপал вялізнага барадатага бацькі ў чыгуначнай форме. За рукі ягонья ўзяцца нельга: у адной руцэ — вельмі добра знаёмы, заўсёды загадкавы дзед Чамадан, у другой — шырокая і адкрыта дабрадушная цётка Карзіна.

Памяць падказвае то паасобныя малюнкi, то абрыўкі іх, то проста адну якую драбніцу, часамі нават і не яркую. А вось вяртанне з банькам з вакзала ідзе чамусьці як першы ўспамін. Тата, чыгуначны праваднік, быў вечна ў дарозе, адкуль прывозіў ім кавуны, каўбасу, вінаград... Пасля ён быўдоўгадама. Ляжаў. І было вельмі сумна... Ды зноўжа, з гэтага суму помніцца не ўсё, а найлепш — доктар, яго акуляры, тэрмометр, «труба» і дзіўныя пахі з бутэлечак і каробачкаў...

А потым паміж татам, мамай і Сярожам, старэйшым Алесевым братам, які быў ужо студэнтам, пачаліся нейкія гутаркі пра нейкую вёску, і мама чамусьці ўсё плакала... Сярожа адмовіўся ехаць з імі ў нейкую там буржуйскую Польшчу.

Алесю толькі што пайшоў пяты год, калі яго перасадзілі з гарадскога на вясковы грунт. З таго часу і пачынаюцца яго амаль суцэльныя і больш выразныя ўспаміны, з асноўным у іх — новым, нязведаным характвам прыроды, загадкавым, чароўным характвам, якое паланіла нібы толькі што раскрытую душу. У прагнасці сваёй да новага малы як быццам забыўся нават пра мора.

У нядзелю тата павёў іх, Алесь і Толю, да рэчкі. Толя плавае сам, а Алесь ляжыць на татавай шырачэзнай спіне, учапіўся абэруч за татаву шыю. І страшна плысці па вялізнай вадзе, і радасна — ажио слёзы ў вачах.

Да наступнай зімы яны абжыліся: яшчэ восень была на дварэ, а ў іхніх вокнах — новенькія дубэльты.

А потым таты не стала. Зусім не стала. І Алесю хочацца плакаць.

... Ён ляжыць на тапчане. І сумны-сумны. А ў хаце — больш нікога, толькі яны ўдвух.

«Маліся, — сказаў ён Алесю. — Каб я паправіўся» — «Госпадзі, дай», — шэпча Алесь і, чакаючы, пазірае на бацьку.

«Бог не без літасці, казак не без шчасця, — казала ў тыя дні мама. — Паправішся, Мікола, вось паглядзіш». А тата ўздыхнуў: «Ой, наўрад...»

Ява прыходзіць за сном

Адзелены ад той пары цэлым пятнаццацігоддзем малалецтва і маладосці, процьмай малых і вялікіх падзей, Алесь ляжаў цяпер у лагернай нестатпанай траве. З рэпрадуктара данеслася, што польскі ваеннапалонны Аляксандр Руневіч, нумар сто трыццаць тры, павінен зараз жа з'явіцца да лагернай камендатуры. А там яго яшчэ раз абляялі праклятай польскай свіннёй, гультаём, сімулянтам, пасля чаго яго і Мішку Веніка ў суправаджэнні вахмана адправілі ў Касаў, дзе яны павінны былі працаваць у баўэраў. Да Касава адна гадзіна цягніком. Крычала, спявала і рагатала салдатня. І гэта толькі частка трыумфу, якім у тыя дні была ахоплены Германія газет і рэпрадуктараў.

Вачэй заплюшчываць не трэба: гэта не памога забыцца, дзе ты. І прыходзяць блізкія і заўсёды жывыя, гатовыя да паслуг, успаміны.

...Нямецкая артпадрахтоўка, несусветная малацтва сухапутнай і марской артылерыі. Ужо бяззбройныя рэшткі іх гарнізона, які тры дні сцякаў крывёй у няроўным змаганні, знялі рамяні з кінжаламі і ўзняліся на роўны рост над зямлёй — здаліся ў палон.

Ні ваяваць, ні быць забітым вельмі не хацелася. Алець нават думаў з палёгкай, што яму не трэба больш ні забіваць, ні быць забітым самому. Польшкім салдатам ён сябе не адчуваў, як і большасць іх, беларусаў. У марской пяхоце беларусаў служыла шмат. Народ цягавіты і смелы, яны не агіналіся і на вайне — пакуль стаялася, стаялі добра, не горш, а то і лепш за іншых палякаў. Ведаў Алець, што біліся яны, няхай сабе «крэсавяцы», як іх называлі палякі, не толькі за часовую Польшчу, якая была беларусам мачахай, але і за Польшчу вечную — за народ, за яго жыццё, на якое абрынуўся вораг не проста дзяржаў, але ж народаў. Алець, улюбёны ў Талстога, знаёмы са словам Рэмарка, Гашака, Гаршына, не хаваўся за спіны — хадзіў у атакі, ляжаў пад артылерыяй і самалётамі, здаўся з апошнімі. Хоць душу яго раздзірала свая патайная трагедыя — крах светапогляду пацыфіста...

А неўзабаве ўсіх ашаламіла вестка: Саветы і Гітлер падпісалі пакт неагрэсіі!..

Як было гэта зразумець далека ад роднага свету ў вірлівай каламуці чужой варожай прапаганды? Крыху пазней яны ясней усвядомілі, што ж адбылося там, за Бугам. Яны — бяздомнікі і пасынкi ў чужой дзяржаве — зноў далучыліся да савецкай Радзімы. Вольнымі сталі іх сямейнікі, землякі, іх далёкая, шматпакутная Заходняя Беларусь.

Сёння, на дзевятым месяцы палону, Алеся сёе-тое ўжо бачыцца ясней. Яму ўяўляецца, ён бачыць і чуе вельмі выразна, як гімн вайне і антычалавечнасці, як нялюдская прага паняволіць увесь свет бушуе магутнымі хвалямі і б'е ў вялікую сцяну. Вялікую, магутную сцяну, за якой яго, Алесева, далёкая, як Толя піша, «мірная, шчаслівая Радзіма».

«Мой свет — мая вера, надзея, любоў — са мною. І я вярнуся за сцяну, якую вам не прабіць сваім бушаваннем.

Лямантуйце, мы ўжо тут трохі прывыклі да гэтага страху, мы ўжо спіной і жыватам навучыліся разумець, дзе мы, хто мы і для чаго вы нас морыце тут. Мы ўжо навучыліся распазнаваць, дзе немец, дзе фашыст, дзе вечнае, народнае, а дзе такое вось, - як гэты дзікі крык...»

Даставіўшы палонных у Касаў, вахман не даў ім нават прысесці на нарах у бараку, а адразу павёў на рыначную плошчу, дзе іх, ужо пустых, гатовых да работы рукі чакалі баўэры. Алеся цапнуў за локаць каржакаваты сівавусы дзед і дзелавіта патлумачыў у адказ на

Алесева абуранае недаўменне, што той будзе ў яго працаваць: «Гут работа, гут клеба, пане!..»

Немец павёў Алесья ў сям'ю свайго сына Карла Камрата, які быў на вайне. На пытанне дзеда, хто Алесь па нацыянальнасці, адказаў, што беларус. Камрат-старэйшы нават здзівіўся: «А што — гэта таксама народ?» Калі ж Алесь патлумачыў, адкуль ён родам, то аказалася, што дзед у шаснаццатым годзе ў складзе сто пяцьдзесят другога пяхотнага палка прасядзеў там цэлы год і яму там было вельмі добра. Алесью свярбеў язык, каб сказаць, што сам ён якраз з-пад таго Навагрудка, што там у іх і дагэтуль стаяць у ярах нямецкія бліндажы, што ты там, стары сукін сын, не адну, відаць, нашу хату разабраў на сухенькія дровы, не адну нашу вёску з торбай пусціў...

Калі вячэралі, мутэр расказвала Алесью пра сваю сям'ю, дзяцей, распытвала пра яго родных, нават паспачувала, што і ў яго, нябось, таксама мутэр недзе чакае і плача. А потым спытала — зусім сур'ёзна: «Ну а чаму ж вы не аддавалі наш калідор, наш Данцыг? Чаму вы не паддаліся адразу, без бою? Вас бы ўжо даўно, можа, пусцілі дахаты. Фюрэр — гут, фюрэр не хоча вайны. А ўсе на нас. І Польшча, і Францыя ўжо за сваё атрымалі. А чаго ад нас хочучь праклятыя томі?»

У кухні зноў пацямнела. І лыжка пацяжэла.

Вяртаючыся нанач зноў у барак, Алесь марыў сустрэць каго са знаёмых, але нават і падумаць не мог, што сустрэне тут менавіта Бутрыма, які трапіў у палон за некалькі дзён да іхняй капітуляцыі. Дый трапіў так яшчэ, што запісалі: загінуў без вестак. Утрох яны не вярнуліся з разведкі, адзін толькі ён застаўся ў той перапалцы жывы, паранены ў нагу. Спачатку гібеў у шпіталі для палонных, пасля працаваў у маёнтку, пакуль не прывезлі сюды, у беларускую каманду.

Пытанне пра пісьмы з дому было адным з самых першых пытанняў, якімі яны абмяняліся ў пачатку размовы. «Каб таму, браце, рукі адсохлі, хто гэты свет зрабіў такім дурным. Ну што я, скажам, перакасіў каму-небудзь, пераараў? За што мы, скажы мне, з табою бадзеемся? Чаму мой Лявон павінен расці без мяне, а я тут ншыць без яго? І людскія, і нелюдзі — на ліха яны мне, немцы? За якія грахі я павінен ім тут адрабляць? За тое, можа, што бетаваў на бацькавым загоне з самага малку, а потым што паны мяне, каб іх журам пагнала, пагналі біцца за іхняе?..» — сказаў і заціх, як нябожчык. Шэптам расказаў Алесью, як яму ўдалося ўкрасці кампас у аднаго мамінага сыночка, які і да мамы не вельмі спяшаецца: тут яму вельмі ж усё даспадобы. «Дахаты, браце, толькі дахаты. Інакш на ліха нам і шоры валачыць?..» — такая была Бутрымава выснова.

У шталагу, у тым польскім бараку, куды Руневіча перавялі са штрафной, нечаканым пчасцем трапіла ў Алесевы рукі аповесць Серашэўскага «Заморскі д'ябал». У ёй Алесь вычытаў сугучную сваёй думку: «Будзь самім сабою і не саромейся, што ты як быццам бездапаможны! Аднак галоўнае — як толькі зможаш, вяртайся да сваіх. Там твая ніва. Праз свой народ — для чалавецтва!» Вяртайся да сваіх... Ён гаварыў з сябрамі пра ўцёкі ўголас. А калі пасля сямі месяцаў чакання на Руневіча цэлым сонцам упала першае пісьмо з дому ад брата Толі, ён адчуў з найбольшай сілай, канчаткова, што час для выраю — прыйшоў. Сустрэча з Бутрымам, які быў недарэчна зцінуў без вестак калісьці, а сёння так нечакана і так дарэчы знайшоўся, умацавала яго намер збірацца ў вырай. Ён цяпер не адзін, у яго ёсць надзейны сябар! «Будзе, будзе яшчэ і свабода, і пчасце...» — думаў Алесь.

Хлеб надзённы і рэха гадоў

Ідзі нацысцкай звышчалавечнасці ўбіваліся ва ўсе мазгі да металічнай нудоты настойліва. І вынікі былі. Алесь адчуў іх у сям'і новых гаспадароў. Іх старэйшы сын Курт купіў машынку, каб абстрыгчы Оскара. Але хітры гультаяваты хлапчук не паддаўся, уцёк. Тады гаспадарык паклікаў з канюшні Алеся: «Слухай, Алекс, давай я цябе абстрыгу. Я хачу навучыцца стрыгчы, а табе гэта ўсё роўна». Уражаны Руневіч паглядзеў на блазнюка і, не сказаўшы нічога, пайшоў у канюшню.

Дух часу загаварыў у Курце больш энергічна, і ён паклікаў Алеся зноў, загадаўшы пачысціць яму боты. «Так, слухай, ты... Мой мілы друг... Я для цябе толькі салдат... І больш ты да мяне з такім свінствам ніколі не лезь. Зразумеў?» — гаварыў Руневіч адразу на дзвюх мовах: лягчэй было іменна так.

Гаспадыня потым дапытвалася, чаму Алекс не паслухаў Курта, два разы не паслухаў. І як ён, Алесь, ні растлумачваў ёй чаму, — нічога так і не зразумела. Якраз як у першы вечар: «Чаму ж вы не паддаліся без бою?.. Наш фюрэр не хоча вайны!..»

З восені мінулага года ў Германіі дзейнічаў закон пра абсалютнае захаванне расавай чысціні і арыйскага гонару нямецкіх жанчын. Неяк увечары вахман Паўль увайшоў у штубу з лістком паперы, крыкнуў «ахтунг» і пачаў тлумачыць міжнароднымі жэстамі, ахамі, охамі і выразамі твару сэнс гістарычнага дакумента ў цэлым зусім дакладна і пераканаўча. Калі паляк памкнецца да нямецкай

Маруські, дык Гітлер яму за гэта... Рабіўся крыважэрны жэст ніжэй пояса: шах-мах і за акно!..

Недзе дзяўчыну засталі з палонным. Яго адразу паслалі ў канцлагер, але пастрыглі нагала і абвозілі па бліжэйшых вёсках, напаказ. Адна фрау дала палоннаму хустачку, і пра

гэта, ганьбуючы яе, грэмела потым раённая газетка. Ахтунг, фрау унд мэдаль! Гэта вам не тая, не кайзераўская вайна.

Аднойчы, калі Алесь быў асабліва пануры, сінявокае, светлакосае дзеўчаныя, дванаццацігадовая Крыстэль, зачапіўшы яго, прамовіла: «О, Алекс! Вы такі прыгожы. Я люблю вас так моцна!..» Яшчэ больш здзівіў смелы і небяспечны пачын васемнаццацігадовай Эльзі, калі яна, кормячы яго на кухні, нечакана пагладзіла па схіленай над талеркаю галаве.

Аднак усёй ідыліі прыйшоў нечаканы канец. Неяк апоўдні палонны еў каля стала адзін, спазніўшыся з-за работы на агульны абед. Эльзі і Крыстэль уходжваліся з пасудай. Раптам малая Крыстэль заціснула носік, крыкнула Эльзі: «Швайн!», а тая голас яе пакрыла звонкім смехам. Алесь бразнуў лыжку на стол і выйшаў. Эльзіна прыгажосць і залёты больш не краналі яго.

Свёкар гаспадыні даводзіў Алесю з агідна шчырай і спрадвечнай урачыстасцю, намазваючы мармелад на хлеб: «Мы змагаемся за наш хлеб! Нам патрэбна жыццёвая прастора!.. Мой сын, мой Карл рабіў Полен унд Франкрайх капут. Ён пойдзе і на Англію. Яна павінна быць таксама пакарана. Юдэн, палякэн, францозэн, энгляндэн — усё дзярмо! Вялікая Германія...»

Алесь слухаў плявузганне хама, якому ўсе, як плануецца фюрэрам у сусветным маштабе, павінны служыць, а ўсе яго думкі былі на радзіме, дома. Больш чым раней. Назначаны для ўцёкаў дзень поўз для яго павольна, аднак і няўхільна.

У доме Камратаў людскім здаваўся толькі адзін чалавек — стары батрак Ракаў. Працуючы ў полі, гер Ракаў і Алесь знаходзілі ўдосталь часу пагутарыць на розныя тэмы — ад самых звычайных, бытавых, і да самых высокіх, значэння проста гістарычнага. Адчувалася, што ў душы гера Ракава быў бунт. Яго вочы нагадалі вычытанае Алесем у старой беларускай газеце апавяданне невядомага аўтара, засакрэчанага ініцыяламі. У гэтым апавяданні расказвалася пра мужыка, які ў царкве перад вялікай іконай размаўляў з панам Богам. І пра часовае на грэшнай зямлі, і пра вечнае на небясі. Абараняючыся ад праведных боскіх папрокаў, мужычок узмаліўся: «Пане Божа, то ж колькі бунту ў маёй душы, столькі і пуду ў нагах!..»

З усіх гутарак з герам Ракавым Алеся найбольш уразілі дзве. Першая — пра звяр'яцелую фрау, якая несупынна лічыла да чатырох. На хіхіканне блазнаў яе муж патлумачыў: «Тут жа няма нічога смешнага! У нас было чатыры сыны, і ўсе яны загінулі: два ў Польшчы, а два нядаўна ў Францыі. А за што?..» Закончыў гер Ракаў сваёй высновай: «Вось што такое вайна. Мы ведаем, каму яна трэба. Золата, хлопца, золата — над усім».

Другая гісторыя — пра варажбітку Гітлера, якая варажыла на літарак. Усе літары ў імені фюрэра веставалі яму рэвалюцыю. Калі ж Гітлер закрычаў, што гэта немагчыма, бо ў яго ёсць SS, SA і NJ (эсэс, эса і гітлерюгенд), яна сказала: «Гэта ўсё табе не дапаможа. Глядзі». І чытае Адольфу па літарак: «Такія з...ы, такія с... падлізнікі ёсць у кожнага». Працуючы, гер Ракаў час ад часу бурчыць сабе штосьці, а Алеся думае пра сваё.

Думае пра маму, пра экзамены ў гімназію, дзе павінна пачацца змаганне за свой шлях у жыццё, пра Толю, з якім разам зачытваліся Талстым і разам кінулі гімназію, каб вярнуцца дадому і працаваць на гаспадарцы, бо мама з батраком Іванам адна не выцягне. Абодвух маці вучыць таксама не зможа. Не выцягне ні гаспадарка, ні здароўе. Аднаму катораму вучыцца — што ім гэта дасць? Ён, напрыклад, не хоча разлукі... А вучыцца ім можна і дома, самім.

Яны тады не хацелі разлукі, не маглі адзін без аднаго, а цяпер... Прыехаўшы з гімназіі на свае першыя зімовыя канікулы, Толя здзівіў Алеся сваім прызнаннем: «Як я рады, што прыехаў!..»

«Цяпер мая чарга прыйсці дадому. І я — прыйду!.. Няшмат ужо засталася, пакуль мы з Бутрымам збяром трохі хлеба і падамося туды, дзе кончыцца яна — найгарчэйшая з нашых разлук», — думаў Алеся.

Ну, а Толя прыйшоў да Алеся раней. Другім пісьмом. Прачытаўшы яго, Бутрым сказаў пра Толю такія словы, пасля якіх ідзе мардабой. Алеся запатрабаваў тлумачэння, чаму Бутрыма так разлавава Толева пісьмо. І той патлумачыў: «Я — пра тое, што брат не раіць табе ўцякаць. Што ён думае, нам тут з табой, як кажуць, сядзі ў будзе ды чакай, што будзе? А дудкі! Насядзеліся...» На Алесевы довады, што брат ведае, што піша, адказаў: «Ну, дык ведай і ты. Хрэн з табою. А я ўжо як-небудзь...»

А Толя пісаў: «...І я, і мама просім цябе: не рабі ты нічога сам... Чакай хуткага вызвалення. Мы тут робім усё для цябе, што трэба. Днямі я паслаў у Маскву, у Наркамат замежных спраў, просьбу, каб за цябе пастараліся...»

Толева пісьмо ўсё збунтавала, пераблытала. Цяпер былі тыя ўзрушана-трывожныя дні, якіх ён так доўга чакаў, да якіх рыхтаваўся

з зімы. Вясной, замест волі, уцёкаў, прыйшла штрафкампані. Сёння ж іх воля абрываецца гэтым пісьмом, пасля якога — зноў настройвайся на чаканне... Што ж рабіць?..

А ноччу прыйшло рашэнне. «Слухай, — шэпча Бутрыму Алесь, — а чаму гэта нам конча праз тры дні? А чаму не цяпер?..» І Бутрым падтрымаў: «Давай, можа, заўтра, га? Так і пачнём святою серадай. Усё на дзень раней».

А як іх перажыць — і сённяшняю ноч, і дзень, даўжэзны летні дзень — апошні дзень няволі?!

Як зацвілі верасы

Усё гэта было — і ўпартае жалеза кратаў, якія ім удалося ўсё ж такі знізу сарваць з гваздоў і адагнуць уверх, каб праціснуцца; і дрот, пад які яны падграбіліся; і першы след на сыраватай мякаці дарожнага пяску; і ласкавыя дотыкі вецця з лістотай, калі ішлі пад бярозамі; і казытлівыя каласы пад расстаўленымі, як да лёту, рукамі...

Была першая ноч хады амаль без адпачынку, дзе там — без перадышкі, з прагнаю радасцю набліжэння да мэты...

Была і першая днёўка. Ах, як цягнуўся ён, гэты дзень, і як прыемна было дачакацца змяркання. Каб зноў ісці, ісці!..

Другая ноч. Другая днёўка. Трэцяя. Чацвёртая... Але найгорш было тое, што іх спадарожнікі, Іванюк і Здановіч, якія, бы кара, навязаліся Алесю і Бутрыму, былі сапраўднымі путамі ў іх нялёгкай дарозе. Дапамогі спустошыць торбачку з сухарамі, яны пачалі ныць, што далей без правіянту далека не зойдзеш, што трэба здацца, а веданне Руневічам нямецкай мовы дапаможа ім лепш апраўдацца: менш будуць біць. І гаварылася ўсё гэта самаўпэўнена, неабвержна. І сябры вырашылі паспытаць, як ім цяпер будзе няспутаным. Ды пумы гэтыя, калі ўжо казаць словамі Бутрыма, добра-такі нацерлі ім ногі. Вайскавай торбы з запасам, з якім сябры спадзяваліся махнуць з-пад Шчэціна ну хоць бы, скажам, да Варшавы, хапіла ім — для чатырох — на першы тыдзень, на першыя паўтарыдзве сотні кіламетраў. Цяпер — хоць торбу грызі...

Голад і стома з кожным днём узмацнялі адно аднаго. На пятнаццаты дзень, ушчэнт знясілення «вераб'ным харчам» і «компаснай» хадою напраткі, хлопцы доўга сачылі з кустоў за самотным, рас-трэсеным хутарам у даліне, а пад вечар усё ж рызыкнুলі, зайшлі. Іх пакармілі, а потым гаспадыня, дагнаўшы іх, дала на дарогу яшчэ кавалачак сала і чатыры гуркі; гэта адкінула іх ранейшыя падазрэнні. Гаспадыня гаварыла задыхана: «Увесь свет — адзін дом. І навошта,

скажыце, вайна? Майго сыночка таксама забралі... Ну, каму яна, скажыце, патрэбна?.. Ідзіце здаровы. Няхай вашы мамы не плачуць. Шчасліва! Няхай і Эрых мой вернецца. Ён не хацеў, ой не хацеў ісці!..»

Пасля, калі яны ішлі, Бутрым сказаў: «Тут, браце, не толькі што я, але ж і ты, відаць, не ўсё зразумеў, што яна гаварыла. А гаварыла яна... ну, дальбог жа, здаецца, па-нашаму».

Алесь думаў, як часта ён чуў такое дома, у Пасынках ці наваколлі, калі хто-небудзь хваліў добрага чалавека. «Скажы ты, вось і паляк (або яўрэй ці татарын), а ўсё роўна як наш (або свой), беларус...» І ў гэтай вонкавай наўнасці была схавана спрадвечная мудрасць. «Людзі, браток, усюды людзі», - сказаў Алесь на Бутрымавы словы.

Затое — ад вобраза простаі жанчыны, ад матчынай яе слязы, ад смаку вясковага хлеба — зноў ажылі яго, Алесевы, патаемныя думкі, якімі ён яшчэ не падзяліўся з Бутрымам.

А прыгадаўся Алесю дзядзька Адам, Толеў хросны, які прыехаў да іх у гімназію, пасля чаго абодва Руневічы, наўздзіў сябрам і начальству, забралі раптам дакументы і паехалі дадому. Дзядзька Адам раскажаў, што іх парабка Івана забрала паліцыя, а ў маці разбалеліся ногі, сама, пакутніца, узялася за сявеньку. «Не работа гэта з яе нагамі — адно страданіе, хлопчыкі... А работа ж — яна не хоча чакаць. Учора да вечара я памагаў. Помачы ад мяне, ад калекі няшчаснага, як ад казла малака».

Маму прыезд іх спачатку проста-такі ашаломіў і доўга яшчэ не магла даўмецца, што нарабілі яе «студэнты».

Іван прыйшоў з пастарунка праз два дні. Маці, глянуўшы на хлопца, аж жахнулася — такі ён быў збіты. Атесю жудасна было ўявіць. як у твар, у вочы, у грудзі таўкуць Івана, іх вясёлага, добрага Івана, боты паліцыянтаў; па руках, па спіне, па галаве цапамі б'юць іх гумовыя палкі... За што? Ён песні спяваў пра Саветы, ён хоча, каб яны прыйшлі, каб з імі разам прыйшоў іх далёкі, харошы Сярожа, які некалі так і не захацеў з імі паехаць у далёкую «буржуйскую Польшчу» з Адэсы.

Толя сказаў пасля, што гэта быў апошні ў іхняй хаце парабак, што цяпер яны будуць рабіць свой хлеб толькі самі.

Тады Алесь не мог да канца зразумець, чаму яму трэба было пакінуць вучыцца.

А цяпер, хоць і верыць Толю, не можа ўцяміць па-сапраўднаму, чаму не трэба ўцякаць. З палону, з фашысцкай няволі — дахаты! — і не ўцякаць?

Да Алеся зноў і зноў вяртаюцца словы неадчэпнай песні:

Гэта было ў тую ноч,

Як зацвілі верасы...

Чытаў, што толькі чыстыя сэрцам бачаць сапраўднае хараство. Ён глядзеў на свет па-малечы даверліва, чыста, а ўсё ж такі ні падпільнаваць, як падкрадаецца сон, ні заўважыць, як жыта расце, ні ўбачыць, як зацвітае верас («Хіба ж ён зацвітае абавязкова ўначы?»), не ўдалося.

Яны вырашылі рызыкнуць другі раз. І зноў ім пашанцавала. Чарнявае дзяўчо, падлетак Стася (мамуся немка, а татусь паляк) вынесла ім па кубачку малака і па лустачцы хлеба. Бутрым не вытрымаў - папрасіў яе прынесці што-небудзь яшчэ. Стася паслухмяна пайшла, але неўзабаве вярнулася з пустымі рукамі. Чырвоная, амаль да слёз. І пачала апраўдвацца: «Я невінавата. Ям не вінна, Панове... Цёця Хільда... сказала... каб вы ўжо ішлі адгэтуль, бо нам будзе дрэнна, калі вас застане хто-небудзь чужы... А ям не вінна...»

Зноў брылі па ягадніку, па верасе, па пясчанай лясной дарозе.

«Як гэта добра, — думаў палонны, ціха, лесам тралюючы нацянькі, — як радасна, што і тут, за многія сотні кіламетраў ад роднага гнязда, у здзеку, у небяспецы можна ўсё-такі думаць, што свет, як кажа народная мудрасць, і сапраўды адзін дом. Вялізны дом, у якім ніяк не можа пакуль што дайсці да ладу чалавечая сям'я...» І не праўда, што «як свят святэм не бэндзе немец палякові братэм», — бо вось польскі батрак пакахаў нямецкую батрачку, і каханне іх упрыгожыла свет такою мілай, разумнай істотай, як Стася...

«Толькі ж як табе, зорачка, цяжка гарэць, як табе цяжка свяціць — сёння, у цемры фашысцкай начы!..»

Яшчэ праз тры дні Уладзік да ўсяго пачаў моцна кашляць. Мала, што разбалелася параненая нага, што яму ўжо ніяк не схаваць свайго кульгання, дык вось яшчэ і гэтае бухуканне. Ляжыць ён трохі воддаль пад кустом і, дарма намагаючыся рабіць гэта ціха, глуха бухукае кашлем, уздрыгваючы мокрымі плячымі. «Напішаш Зосі, што і як куды пісаць. Напіша», — сказаў сябру Бутрым, і Алесь нават і не спытаўся, хоць для адводу, пра што ён. Усё зразумела і так... Адкуль жа, як не з лагера напіша? Дык што — далей не пойдзем, выйдзем да жылля, здамося?.. Алесь паспрабаваў падтрымаць Уладзіка, нагадаўшы, што яшчэ чатыры дні таму Стася казала, што да польскай граніцы засталася шэсцьдзесят кіламетраў. «Гэта ж Польшча. Хадзем».

Аднак на хутары, куды яны зайшлі і пастукалі ў дзверы, голас пачуўся — нямецкі. Маладая фрау весела, нават гасцінна паабяцала накарміць, сказала пачакаць, пакуль згатуе каву, а сама махнулася ў бакавыя дзверы.

Кава варылася бясконца доўга. Роўна столькі, пакуль з калідора ў кухню не рынулася многа-многа людзей!.. Салдат — неадчэпны вахман — зноў тырчаў перад імі з настаўленым карабінам. На тлумачэнне, што яны — беларусы, ідуць дахаты, у Савецкі Саюз, вахман сыценька рагатнуў: «На, гут, я вас трохі правяду».

Алесь зірнуў у гаспадынін мілавідны твар, у гасцінна-вясёлыя вочы.

«Ах, майн гот, як разумна, як хітра вы ўсё гэта з намі зрабілі! Як доўга вы — можа, нават і вечна? — і як шчасліва вы будзеце жыць!..» Ён палажыў недадзёную лустачку, адсунуў кубачак і падкрэслена ветліва сказаў: «Шчыра дзякую, ласкавая пані. Вы з вашым мужам — цудоўныя людзі».

Круг замыкаецца

Шуцман, які суправаджаў уцекачоў у горад на допыт, нават пакарміў іх бутэрбродамі з каўбасой. Паўшчуваўшы палонных за іх няўдзячнасць («Трэба рабіць, жніво, а вы — уцякаць! А вас жа і кармілі, і даглядалі па-людску... Не нам разбірацца, што трэба, што не. Фюрэр ведае, што ён робіць»), паспавядаўся і сам: «Мяне таксама мабілі-завалі. У верасні, як толькі пачалася гэтая праклятая вайна. ...І я не хацеў бы, каб яна скончылася заўтра ўранку, а іменна сёння, вось цяпер... Я таксама ахвотна пайшоў бы дахаты. Але што ж гэта будзе: я сабе не хачу, другі сабе не захоча». Слухаючы яго, Алесь думаў: «Як шмат людзей і тут, у Германіі, робяць не тое, што яны хацелі б!..»

Пасля допыту, які не толькі здзівіў, але нават насцярожыў, напалохаў стрыманасцю і ветлівасцю мужчыны ў цывільным, хлопцаў памясцілі ў камеры-адзіночкі.

Пасля трох бадзяжных тыдняў гэтая адзіночка падалася зацішным прытулкам. Зубы мёртвай хваткай упіваюцца ў хлеб. Ты жуеш, ты глытаеш, і ты здаешся сам сабе, бадай што, найшчаслівейшым..

І ён вяртаецца ў той час, у свой пачатак жыцця, калі мама была самая лепшая, калі ў гэтым не была найменшага сумнення. А ўжо калі яму было шаснаццаць, спрачаўся з ёй нават: «Накуплялі гэтай зямлі! Што нам больш за ўсіх трэба?» З прыходам сталасці — пад уплывам і кніг, і жыцця — ён часта думаў і гаварыў з Толем пра бацькоў, пра іх абмежаванне і на рэдкасць настойлівае імкненне забяспечыць дзяцей «найбольш надзейным кавалкам хлеба» — уласнай зямлёй.

Прыгадалася ўсё: і яе песні, і яе любоў да таго, калі хто з дзяцей чытаў уголас, і яе жарты, і яе ўспаміны пра бацьку, які «быў такі самы

жох, як наш Толя», і як яны дружна век пражылі, як ён ні разу нават голасу на яе не падняў.

Маміны казкі, расказы ды песні на прасніцы або за шытвом, мова і песні, якія ён чуў навокал, якія па-асабліваму моцна і хораша спалучаліся з усім, што акружала Алеся, знайшлі свой выраз, жылі і ў школьнай чытанцы, і ў кнігах на роднай мове.

«Я прыйду, дарагая, я ўсё ж такі калі-небудзь прыйду!.. І ўсё зраблю тады, каб ты адпачыла ад слёз, ад пакутаў сваіх, ад беспасветнай працы для нас, для зямлі. ... Ты адпачнеш, будзеш сядзець пад хатай, дзе сонца асвеціць рабіну, яе хвалююча-аранжавыя, маладыя гронкі, дзе на градах, яшчэ ўсё табою апалатых, будзе пахнуць кроп, а старая карова, вярнуўшыся з пашы, толькі цябе будзе клікаць з даёнкай. А я буду зноў, як калісьці, і больш чытаць табе — і тое, што напісалі другія, і тое, што напішу я сам...»

Тут ён яшчэ раз успомніў словы з Толевага ліста: «...А рукапісы твае яна хавае ў скрыні так раўніва, што не даступішся і не ўпросіш...»

Алеся тужыў па свежай баразне, калі яна вясной, нібы ўздыхаючы з доўгачаканай палёгкай, пераварочваецца за плугам, крышыцца тлустымі, цёплымі камякамі, гатовая і прагна прыняць і залацісты дождж зярнят, і насевак са шчодрага неба.

А яшчэ больш тужыў ён па белым полі паперы, па баразне радка...

Ён зразумеў, шчасліва і трывожна, што літаратура — яго прызначэнне, галоўны, святы абавязак жыцця.

І Толя верыць у гэта, а мама — яна адчувае, бо любіць.

«Ты верыш у тое, што недзе я жыву і не згіну. А я ўпэўнены, маці, што вярнуся туды, дзе мой народ, і зраблю для яго, а праз яго - для ўсіх людзей усё, што змагу.

Для гэтага — жыць!..»

Пасля камеры-адзіночкі — ціхі, як злодзея, і хуткі, як вецер, цягнік, нібы з насмешкай глытаючы іхнія, пакутамі столькіх начэй аплочаныя кіламетры, вёз палонных зноў да Бамбавоза ў штрафкампані.

Гнёзды за дымам

Аповесць другая

Зацішша ў чэрвені

Гер Адольф Грубэр, гаспадар дзясцікватэрнай камяніцы з мясным магазінам на першым паверсе, надзвычай усхваляваны і злосны. Праклятыя беларускія свінні! Яшчэ з зімы іх пачалі выпускаць са шталага пад нагляд паліцыі. Немцы далі ім працу і хлеб, дапусцілі ў

свае культурныя памяшканні, дазволілі скінуць вашывыя польскія транты, надзець цывільны касцюм. І як жа хутка яны паказалі сваю дзікую няўдзячнасць.

Зімой прыйшлі такія два, і Грубэр толькі за дваццаць сем марак у месяц здаў ім адзін з двух пакойчыкаў у флігелі. Цярэў многае. Чаго толькі вартыя зборышчы па дваццаць чалавек у адзін пакой! А сягоння гэтыя двое ўзялі ды ўзбунтаваліся, нагаварылі яму, гаспадару, непрыстойнасцей, забрал і сваё барахло і пайшлі. А ўсё праз тое, што ён падсяліў ім трэцяга, працавітага работніка Тшарэня, таксама беларуса.

І вось прыйшлі новыя. З іх Грубэр запатрабаваў па трыццаць марак за пакойчык з вячэрняй кавай. Загадаў работніцы Марыхен напаіць... паноў кавай і заслаць ім пасцелі.

Палонню пілі ў кухні каву, і высокі гутарыў з Марыхен. Марыхен пацікавілася: «А чаму беларус? Ёсць яшчэ хіба і чарнарусы?» — «Няўжо ж, — спакойна адказаў высокі. — Нас многа: і белыя, і чырвоныя, і вялікія русы». Марыхен сказала, што ёй усё роўна якія, добра ўжо тое, што не палякі, бо палякі наогул не людзі: «Яны выпорвалі нашым вочы, адрэзвалі языкі... О, пракаляты!.. Нам у школе пра гэта расказалі. Калі была вайна з палякамі, калі яны не хацелі аддаць нам нашага калідора і напалі на нас».

Высокі зморшчыўся, крутнуў галавою і горка ўсміхнуўся: «Ах, Марыхен, Марыхен!.. А ты не думала, што ўсё гэта проста мана? Брыдкая, шкодная мана. Гэта ўсё выдуманалі тыя, каму выгадна, каб мы — я, значыцца, мой сябар, твой бацька і многа іншых людзей, — каб мы забівалі, калечылі, бралі ў няволю і мучылі адзін аднаго. А за што? А мяне летась галоднага накармаіла адна добрая, разумная маці. Мяне і майго сябра, не гэтага, другога. І гаварыла нам, плачучы, што вайна — гэта страшнае зло, што ўвесь свет — адзін дом. Ёсць жа такая нямецкая прыказка? Вельмі разумная прыказка».

Марыхен, уздыхнуўшы, сказала, што і яе фаці гаворыць таксама, як гэты высокі беларус. Фаці ведае рускіх, ён быў там, калі яшчэ быў малады, у палоне.

Памяняла навалачкі на падушках, разаслала чысценькую, падзеленую канцікамі на квадраты прасціну і пажадала: «І спіце сабе тут кругленька, каб самі не былі кантовыя. Гэта — таксама прыказка. А як ты называешся?» — спытала раптам, паказаўшы пальцам на высокага. «Адесь» — «А ты?» І пальчык быў настаўлены перад другімі грудзьмі. «Я? Мазалёк», — сказаў меншы і дабрадушна ўсміхнуўся.

Калі яна затупацела па ўсходах казіньмі крокамі, меншы зноў усміхнуўся: «Дзяўчынка — цаны няма!» — «Пакута, браце Андрэй, а не Марыхен», — заплашчў вочы і крутануў галавой Руневіч.

Нам трэба воля

Пачалося капанне бульбы - маёнтки і гробсаўэры, багатыя сяляне, стагналі без рабочых рук. Нятледзячы на гэтыя стогны, у шталагу тым часам пачалася вельмі дзіўная, загадкавая марока. Зноў з «ад'ездам дахаты», у СССР. З'явіліся нейкія людзі ў цывільным, зноў пачалі перапісваць, агітуючы, каб беларусы лепш запісваліся ўкраінцамі. «Я — беларус, — сказаў Алесь. — І вы пішыце так, як ёсць».

У шталагу, куды перавезлі палонных пасля перапіскі, Алесь сустрэў земляка — пана Самацэвіча, які да вайны гандляваў лёнам. «Душа, браток мой, ірвецца да нашай пракраснай бацькаўшчыны. Пакутуем вось тут, на чужыне, выгнанцамі. Навыраблялі там бальшавікі. Якія чудоўныя людзі мусілі шукаць ад іх паратунку ў Вяліканямеччыне!» — гаварыў Алесь Самацэвіч.

Сабраўшы натоўп, Самацэвіч даводзіў ужо не аднаму Алесю, а ўсім, хто прагнуў, як і ён, волі: «Трэба вам ведаць, браткі, і я растлумачу, як гэта будзе. Вяліканямеччына і фюрэр вельмі паважаюць наш беларускі народ, спрадвечу прыгнечаны, і хочучь даць вам, чалавеча, волю. Вы яшчэ ў гэту восень, браткі, будзеце звольнены з палону і пойдзеце на вольныя работы...»

Але натоўп загудзеў: «Ды што нам вольныя работы! Нам трэба воля! Дахаты чаму не пускаюць?» Самацэвіч даводзіў, што спачатку на волю, а пасля, дасць Бог, і дахаты, на бацькаўшчыну.

У тым натоўпе, што прагнуў волі, і сустрэў Алесь заходнебеларускага паэта Крушыну, з якім быў знаёмы яшчэ да вайны. Крушына і патлумачыў Ачэсю, што не такі ён, немец, дурны, каб адпусціць столькі рабочай сілы: «Волі, сапраўднай волі нам ад яго не чакай. Дык вось што кажа Масква. Каб вярнуцца, нам неабходна прыняць савецкае грамадзянства. Тады нас будуць адгэтуль патрабаваць. А як ты прымеш яго, калі пішаш у тое паўпрэдства ды і не верыцца, што дойдзе. Мне і адрас напісалі сябры, і напісаў я ў Берлін, паўпрэду нашаму, з месяц ужо, а адказу няма...»

Пра Самацэвіча, якога палонныя празвалі Бязменам, Сяргей Крушына сказаў, што ён — адзін з тых, душа іх халуйская вон, «эмігрантаў», якія паўцякалі ўвосень трыццаць дзевятага сюды ды сабраліся ў Берліне ў нейкае там сваё «беларускае прадстаўніцтва». «Што там за прадстаўніцтва — ліха іх ведае. Самацэвіч назваў неяк два прозвішчы

— Акінчыца і Астроўскага, — і нам з Мазальком прыпомнілася шмат чаго па Вільні. Фашысты нашыя, беларускія. Вось іх немцы цяпер і ўзялі памагатымі. Нас, брат, звальняць», — патлумачыў Крушына.

Алесь працаваў у другім гарадку за сем кіламетраў ад шталага на заводзе крышталю. І тут, як на ранейшых камандах, Алесь наладзіў вучобу.

Рэдка хто з хлопцаў скончыў сямігодку: каго бяда спыніла на пятым класе, каго на чацвёртым, хто з трэцяга хадзіў за чужымі хвастамі, хто, як той Бутрым («Ах, Уладзік, Уладзік, дзе ты цяпер?!»), адзін-адзінюткі скончыў. Дый школа была чужая, польская. Тут, у няволі, жылі яны думкай пра тое, што ўсё-такі дахаты вернуцца, і таму прапанова Руневіча — вярнуцца туды пісьменнымі па-свойму — усім прыйшлася да душы.

Пісьмы з дому пайшлі часцей. Пачалі з'яўляцца нават пасылкі. Святое гэтае дабро, далёкую хатнюю ласку спажывалі хлопцы камунай.

«Звальняць» іх прыехалі ў снежны. Пажылы унтэр-афіцэр на добрай рускай мове даводзіў, як гэта выгадна: работа тая самая, а плаціць будучь удвая, ніякіх вахманаў, можна наняць сабе кватэру, купіць цывільны касцюм... Робіцца гэта з высокіх меркаванняў гуманнасці, так уласцівай Вялікіямеччыне і фіюрэру.

Аднак усе адмовіліся падпісваць дакумент. Рахманы пехацінец з Браслаўшчыны сказаў: «Якога вы мяне сюды ўзялі, такога і адпускаяце дахаты, у Беларусь». На абяцанне афіцэра, што «прыйдзе час - поедеш в свою Беларусь», адказаў: «Я ўжо лепш пачакаю, калі яно прыйдзе, тое ўрэмя».

Руневіч успомніў тую сцэну з «Уваскрэсення», як Няхлюдаў прыехаў раздаць зямлю, а сяляне не захацелі нічога падпісваць. І ў нашых мужыкоў тое ж самае: чаго не ведаю — нават і крыжыкам не падпішу. І нямецкая веска пра тое ж самае гаворыць: «Чаго баўэр не ведае, таго і не жарэ».

Унтэр расцаніў гэта як бунт, прыгразіў «учителю» Руневічу карай за падбухторванне да бунту, а напаследак сказаў: «Хамы вы, вот что я вам скажу. Хамы и дураки! Освободим мы вас и так, без вашей подписи. Никуда вы от нас не уйдете!..»

Алесь неабходна было параіцца з Крушынам, дабрацца ў шталаг. Дзеся гэтага ён «захварэў» — хітрасць удалася. І на чацвёрты дзень Руневіч апынуўся ў шталагу.

З усяго, што тут адбылося за тры месяцы, Алесь найбольш уразіла... добраахвотнае звальненне Мазалька!..

Крушына патлумачыў, што Андрэй зрабіў для ўсіх найважнейшую справу. Маўклівы Мазалёк пайшоў на «волю» - нібы ў разведку, цяжкую і небяспечную. Атрымаўшы «вольную», Андрэй на сабраныя з усіх самых надзейных хлопцаў грошы купіў цывільны касцюм і шмыгнуў цягніком у Берлін — у савецкае паўпрэдства. Расказаў, што і як, паказаў твая дзве паперкі, што выдаюцца звольненым.

І таварышы з консульскага аддзела сказалі: не атрымаўшы савецкага грамадзянства, дахаты не вернешся; седзячы за дратамі, дамагацца грамадзянства вельмі цяжка, амаль немагчыма. Дык што ж, звальняйцеся, будзем прасіць грамадзянства, а атрымаўшы яго — паперкі гэтыя, якіх вы так баіцеся, можна будзе выкарыстаць... Ну, на што хто захоча...»

«Звальненне» палонных ішло поўным ходам, але, як даходзілі чуткі, і ўпіраліся таксама многія. Іх апрацоўкай займаліся унтэр Лёмаз і «настаяшчы беларус» Бязмен. На Бязмене была яшчэ і цэнзура пошты, дзеля чаго яму прыслалі з Берліна, з «беларускага прадстаўніцтва» двух памочнікаў — Карнача, які вучыўся раней у львоўскай політэхніцы, і сарамлівага Сароку, які закончыў аграрнамічны факультэт Віленскага ўніверсітэта.

Як ні цяжка было, седзячы за кратамі або на камандзе, старацца атрымаць савецкае грамадзянства, работа гэтая вялася ўсё ж такі паспяхова.

Кожны палонны павінен быў перш за ўсё напісаць у паўпрэдства заяву, атрымаць адтуль тры анкеты, запоўніць іх, прылажыць тры фотаздымкі, напісаць дахаты, каб адтуль у паўпрэдства выслалі дзве даведкі, завераныя сельсаветам: адну на тое, што такога-та сапраўды ёсць каму дома прыняць, а другую аб тым, што ён не належаў пры Польшчы ні да якіх антысавецкіх арганізацый. Справа з паперамі, як для нявольніка, — вельмі нялёгка.

Цяжка было весці растлумачальную працу, яшчэ цяжэй атрымаць анкеты і адсылаць іх назад у паўпрэдства праз лагерную пошту. Цэнзары рабілі сваё, і з імі трэба было змагацца.

Трайному Марціну (Трайным яго ахрысцілі па той проста прычыне, што называўся ён Марцін Марцінавіч Марціновіч) даручылі прыручаць, улагоджваць Бязмена. Дапамагаў яму гэта зрабіць Жан Папёлак, старшы кухар у французай. Кемлівы і вясёлы дзядзька Марцін вельмі хутка выявіў даўнюю схільнасць «настаяшчага беларуса» да чаркі, даставаў яму гэту чарку і пры ўсякім выпадку запэўніваў, што ўсе шчырыя беларусы хутка пойдучь самі на волю, што яны між сабой называюць пана Самацэвіча Банькам, бо спадзяюцца на яго дапамогу. Так з лёгкай рукі Марціна да Бязмена прыліпла яшчэ

адна мянушка — не менш з'едлівая. І Бацька пачаў на многае глядзець праз чарку, абьякава. Французскія сардзіны і іншыя прысмакі, што пастаўляў Жан Палёлак, толькі спрыялі справе. І вельмі хутка Трайному Марціну ўдалося ўгаварыць узяць на пошту ў дапамогу Крушыну Алесь Руневіча.

Чытанне пісем з волі напамінала Алесю той чорны дэтэктарны прыёмнічак, якім ён два-тры гады назад, вечарамі ды з асцярогай, лавіў Мінск і Маскву, настойліва і прагна настройваўся на высокую, родную хвалю.

А ў пісьмах — чаго-чаго там не было! Сотні людзей, сотні вёсак — наперабой, жывымі галасамі ў большасці малапісьменных радкоў — расказвалі пра новае жыццё, доўгачаканае шчасце ўз'яднання з радзімай, пра першыя радасці волі.

Праўда, былі і такія пісьмы, дзе за намёкамі, даволі празрыстымі, ныла нездавальненне новымі ладам: «Жывём, сыноч, як у нас жыла пры Польшчы Ганна Заморкава, а скоро будзем, мусіць, жыць і яшчэ лепей... Калі табе, сыноч, як ты пішаш, у бавара таго нядрэнна, дык і жыві, можа, здароў, не прыся ты сюды...»

Атрымліваў сяды-тады Алесь і пісьмы ад сваіх. Толя проста яму, па яго просьбе, прыслаў дзве даведкі. У адной сухімі словамі гаварылася, што ён, Алесь — сапраўдны сын і брат сваіх родных, жыхар свае вёскі, з якое не па сваёй ахвоце пайшоў у далёкі, суровы свет. А другая сведчыла, што ён чысты перад сваім народам і «ні да якіх антысавецкіх арганізацый не належаў».

Гэтыя даведкі — так і не нацешыўся імі ўдосталь — Руневіч далучыў да запоўненых анкет, дэкларацый і фотаздымкаў і паслаў у паўпрэдства.

Алесь хвалявала толькі адно — справа сапраўднай волі, савецкага грамадзянства! Адзін з французаў, сівы масье Пуатвэн, упадабаў чамусьці бялявага, дужага, інтэлігентнага з выгляду «рускага» і даволі часта гаварыў яму не ехаць у Савецкі Саюз, бо там толькі трэба шмат працаваць. «А галоўнае, малады чалавек, у нашым жыцці — гэта грошы. У Францыю паедзем — гэта край, малады чалавек!..» І здзіўляўся стары фінансіст, нават вельмі здзіўляўся, што гэты дзіўны юнак, гэты проста сялянскі сын (Алесь казаў яму) смяецца з яго прапановы — і сам, і разам з масье Крушына.

Аднойчы Алесь нечакана выклікаў у Бязменаву канцылярыю Карнач. «Ёсць прапазыка, браце Руневіч. Ідзі ты працаваць у «Раніцу». Работа лёгкая і грашаўная. Творчасць. Адно тваё, браце, слова, што згода, і заўтра будзеш у Берліне. Як?»

Ісці на працу ў рэдакцыю газеткі, якую вышае той зброд, што ўцёк з радзімы і па-фашысцку яе ненавідзіць, — гэта было ўжо куды больш канкрэтна, чым прапанова масье Пуатвэна.

«Вы ведаеце, пане Карнач, што я ўжо раз уцякаў. І я хачу, як і дагэтуль хацеў, аднаго — дадому», — сказаў палонны.

Ён яшчэ ўчора ведаў, што падобная гутарка вялася перш за ўсё з Крушынам.

Праз тыдзень Алесь, Крушына, Печка і Трайны Марцін выйшлі з-за лагерных дратоў — на заводы. На чужую, часовую, небяспечную «волю».

Было гэта ці не?

Крушыну паслалі на заводзік цэментавых труб; Печка і Трайны Марцін трапілі на фарфоравы завод, а Руневіча прызначылі на гуту, да Андрэя. Цяпер яны працуюць разам другі тыдзень, живуць у адным пакойчыку пяты дзень. Алесь з Андрэем працавалі на гуче «майстрамі» — куды хто пашле. Усе тут працавалі, можна сказаць, па завадзі: панскі дзень да вечара. Усе хапаліся за працу і, хто як мог, старанна рабілі выгляд, што вось так працуюць заўсёды, толькі калі з'яўляўся хто з начальства. Ад батракоў Алесь пачуў і яшчэ адну прыказку, народжаную, відаць, таксама на чужой і нялюбай рабоце: «Праца салодзіць жыццё, а лянота ўмацоўвае косці».

Былі, аднак, і такія рабочыя, што і без нагляду працавалі ад усёй душы. Але найбольш агідна, што ёсць такія не толькі сярод немцаў-батракоў, але і сярод палонных. Чужы дурань — смех, свой дурань — сорам.

Такім вось дурнем быў Букраба, які ляжаў зараз скрываўлены і раскрыжаваны на падлозе ў дзяжурцы. Прахадная была забіта людзьмі, апанаванымі жахам...

Як выявілася, справа была ў яго славугай працавітасці, сіле, азарце, чым ён вельмі любіў выхваляцца перад рабочымі і начальствам. І немцы яго хвалілі ці смехам, ці сур'ёзна, а ён не вельмі хацеў разбірацца: абы хвалілі, і пабольш. І на сённяшняй звышурочнай пагрузцы шкла Букраба, Штэфан, як называлі яго немцы, праявіў выключную шчырасць у працы і рупнасць пра казённае дабро... Вялізная скрыня аконнага шкла пахіснулася — вось упадзе!.. Усе шыбанулі ў бакі, а Штэфан падскочыў адзін — падпёр яе плячыма. Яна, вядома, перамагла. Ён кінуўся ўбок, але позна...

Андрэй злаваўся: «І чым толькі людзі не хваляцца! У нашых Глінішчах быў такі абармот Ванька Пуп. Заганарыўся неяк, што ніхто

яго не адцягне за вушы ад сцяны. Ахвотнікі заўсёды знойдуцца. Цягалі яго на вячорках — колькі каму хацелася, другі яшчэ і каленам упрэцца ў живот. Хваляць Пупаву сілу, а той і болю не чуе ад радасці. І не верыць, не знае, што дурань».

Слухаючы Мазалька, Алесь думаў пра другое: дзе быў гэты Штэфан, калі набіралі ў паліцыю, бо менавіта з такіх Букрабаў немцы набіралі добраахвотнікаў, каб было больш орднунгу. Далі такім больш бурды, па жоўценькай павязцы на рукаво, па інтэлігентнай палцы з пятлэй на руку — і пахаджалі такія Штэфаны ў натоўпе. Алесь у душы радаваўся, што з нашых ніхто не пайшоў у такія ахоўнікі нямецкага орднунгу.

Што да Букрабы, то ён быў душой іншай кампаніі. Той, якая кожны тыдзень у пятніцу, атрымаўшы зарплату, цэлую ноч не выключала святло ў «інтэрнаце». Там стаяла п'яная ад п'ітва і карцёжнага азарту лаянка. А ўранні вялыя гулякі выпаўзалі з накуранай, непрыбранай, поўнай мух адрыны да вагонаў вуголя і соды, што раз'ядала вочы і лёгкія, і дзень іх жыў успамінамі ночы. Таму тыя, каму на гэты раз не пайшла карта, прачыналіся з думкай, у каго б гэта перахапіць пару пфенігаў на снеданне. Каму ж пашанцавала, той або пра гэта толькі і балбатаў, або планаваў, дзе і з кім прагуляць удачу. Калі выйгрышу хапала, скажам, да панядзелка, дык ужо да пятніцы трэба было ўтрымацца на хвалях.

Мазалёк спрабаваў, вядома, змагацца з бязладдзем, утаворваў і паказваў прыкладам, як сябе трэба паводзіць на людзях і дома. Аднак аднаго яго ці двух-трох не вельмі актыўных аднадумцаў было замала, каб перайначыць што-небудзь, завесці людскі парадак, як на лепшых камандах. Мазалёк ледзь не плакаў, калі глядзеў на ўсё гэта: «Завошта з сябе так глуміцца? Срамота, як той харват казаў». Людзі сваім ганарацца, даводзіў і Алесь. А Мазалёк расказаў, як адзін харват крычаў на сваіх суайчыннікаў, якія сцапіліся біцца: «Тут французы, тут рускія, ты разумеш? Туг усі народы глядзяць! Ах срамота, срамота!..» А наш Букраба любіў верхаводзіць нахабнай, дурною гаворкай: «Ого, немец! Ты з ім зраўняешся? Культура, парадак!.. Рабі вось, калі кормяць, і маўчы. Анкеты-шманкеты!.. Што ты мяне агіціруеш!.. Кончыцца вайна, тады і паедзем дахаты. Ін-ці-лі-ген-цы-я, маць вашу... парніш-кі!..»

Вопыт падполля паказваў Андрэю, што такіх, як Букраба, лепш на ўсякі выпадак асцерагацца. І Мазалёк застаўся амаль зусім адзін са сваёй цвярозасцю, акуратнай вопраткай і пасцеллю, са сваёй гордай, непрымірымай культурнасцю і з прыкрым болем за землякоў.

Аднойчы на завод прыйшла стройная прыгожая brunетка і перадала даручэнне інжынера прыслаць чатырох рабочых, каб пераставіць раяль. Гэта была Іржынка, чэшка, якую ў вайну прывезлі сюды на работу, і яна служыць пакаеўкай у галоўнага інжынера.

Усяго некалькі хвілін з Іржынкай, толькі адзін пацалунак, які Алеся успамінаў як нечаканы, неверагодны цуд. Было яно і сапраўды ці не было?.. Ну як жа не было, калі і на вуснах яшчэ — хоць закрывайся — гараць яе губы, пальцы яе — пад тваімі губамі. І вочы... «Мілая слэчна, няўжо ж гэта ўсё — мімалётнае? Няўжо гэта было, а не ўявілася, калі я выйшаў?..»

І навошта яны ва ўсім свеце такія харошыя? Гарачая рознагалосіца пачуццяў — і няёмкасць, і гордасць, і патаемнае шчасце — зноў зашумела ў Алесевой галаве.

Прыгажосць Іржынкі ўсхвалявала не аднаго Алеся: і Мазалёк прыгадаў сваю каханую Агнешку, сваё нязбытнае каханне... На Алесева пытанне, ці прыгожая была яго Агнешка, Мазалёк адказаў: «Вельмі прыгожая. Як кожны... ну, сапраўдны чалавек... Такая... Ну, перш за ўсё... А можа, нават і на гэтую падобная... Як сабе хочаш, а справа не ў прыгажосці».

«У чым жа справа тады? — думаў Алеся. — Чаму яна ідзе са мной ледзь не ад самага нараджэння? Яна — ні з чым не параўнаная ў сваёй хвалючай красе, непераможна вечная, хоць нібы часам і простая таямніца жыцця!»

Жанчына здавалася Алеся нечым амаль недасяжным у сваёй прыгажосці, яму не верылася, што ў адносінах з ёю, Жанчынай, усё выглядае так проста...

А недасяжнасць тая раптам абрынулася на яго душу вачыма, пацалункамі і шэптам пані Ванды, яго настаўніцы, яго прыгожай «другой мамы», у адносінах якой да яго адчуваў тое ненатуральнае, што было спачатку цьмяным, але з часам рабілася выразнейшым, чаго нават саромеўся, асабліва перад Толем.

Прыгадалася Ніна Чамірка, малодшая сястра Свіцязянкі-Лідачкі, што назвала яго калісьці сваім Светлячком, разлука з якой была для яго разлукай з родным светам. І ўсё ж свайго ён яшчэ ўсё чакаў — адзінага, сапраўднага і назаўсёды.

І навошта яны ва ўсім свеце такія харошыя?

Пасля аазіса

Рыхтавалі Алеся ў дарогу трое - Крушына, Андрэй і Іван Непарэцкі.

Дома, на Гродзеншчыне, Іван быў Янкелем, сынам местачковага рымара Довіда — Ічэ, тры гады працаваў краўцом, а ў маленстве хадзіў у паўшэхную школу разам з Андрэем. Некалькі землякоў, якія ведал і яго, дружна ўвесь час гаварылі, што ён беларус. У выглядзе высокага бялявага маўчуна амаль зусім не было нічога семіцкага, і ён вось пратрываў два гады ў палоне, звыш агульнай нядолі носячы яшчэ і свой патаемны цяжар — горкі, балючы страх, што выкрыюць-такі, ну, а тады...

Пра страшную долю нямецкіх яўрэяў Янкель чуў яшчэ дома, да арміі. Першы масавы пагром у лістападзе трыццаць восьмага года, дыскрымінацыя, гета, раз’юшаная антысеміцкая прапаганда... Не давала спакою пытанне: куды падзеліся ўсе хлопцы-яўрэі, што як салдаты польскай арміі таксама трапілі ў палон? Фатальнае пытанне: «Дзе нашы?» — магнітам цягнула на бераг бяздоннай прорвы яго адзінапярэдняга баранавіцкага цырульніка, які жывіў пад імем Ігната Богуша. Той не стрываў і прызнаўся, хто ён. Праз месяц хлопца пагналі з лагера, каб і за ім зачынілася жудасна-таямнічая брама з двух слоў: «Дзе нашы?» Непарэцкі трымаўся. На заводзе сваім, як ні цяжка было без прывычкі да грубай работы, Іван завіхаўся, і яго хвалілі. І нідзе не паказваў, што мову нямецкую ён разумее добра.

Узяўшы даведку — вызваленне ад работ у прыватнага ўрача, адзеўшыся ў касцюм Івана, Алесь рушыў у дарогу, адкуль пачнецца нарэшце ягоны шлях на Радзіму!..

Страхам працінала сэрца, калі затрымаюць і заглянуць у партфель, дзе ў яго столькі анкет з нейкімі дзіўнымі, напалавіну салдацкімі фотаздымкамі. Мазальку некалі было прасцей, бо ў яго быў у запасе козыр, калі б затрымалі: іду ў «беларускае прадстаўніцтва». Ён быў без анкет, яму яшчэ можна было...

Нарэшце Алесь трапіў ва ўтульны закутак, частку вялікага роднага свету — аазіс у горкай пустыні няволі. Пра гэта гаварыў і партрэт Леніна на сцяне.

Перадаўшы пачак новых анкет і дэкларацый, Алесь расказвае таварышу Зяблікаву пра голад, холад, здзекі, тугу, штафкампані, уцёкі, паднявольную працу і прымусовую «волю» — пра ўсё, з чаго складаецца палон, чым жылося тут, чым жывецца... Ён дарваўся, нарэшце, ён дачакаўся, што ёсць каму слухаць суровую аповесць Лх маладосці, што ёсць каму паскардзіцца і пахваліцца, праверыць: добра ці не мы зрабілі, таварыш?.. Бо мы ж хацелі, каб добра, найлепш!..

Алесь нібыта забыўся, што паўгода таму, можа, нават на гэтым самым месцы седзячы, тое самае і гэтаму ж чалавеку расказваў Мазалёк.

У суседнім пакоі, куды перайшлі Алесь з Зяблікавым, каб зверьць анкеты, вісеў партрэт Сталіна. Прыгадалася шмат супярэчлівага, незразумелага і невытлумачальнага, што было звязана з імем Сталіна. Нават Крушына — падкаваны, вопытны — уздыхнуў аднойчы адносна дагавора не нападаць: «Верую, Господи, помоги моему неверию!..»

Гадоў з чатыры пасля таго, як пайшоў у СССР адзіны пасынкаўскі камуніст Цімох, адтуль прыйшло неяк пісьмо на імя яго маці. Міхаль, старэйшы сын сляпое цёткі Ганулі, які застаўся ў Маскве з грамадзянскай вайны, пісаў без лішніх намёкаў, што Цімоха забралі як польскага шпіёна і ворага народа. Міхаль пісаў: «Не першы ён і не апошні, дарагі наш брат і ваш, мамаша, сын Цімафей. У нас тут робіцца такое...» І больш ад Міхаля пісьмаў таксама не было. Рэпрэсаваны быў і старэйшы брат Алесь Сяргей. Няўжо і ён таксама «польскі шпіён», «вораг народа»? Той Сярожа, які вучыўся, каб стань савецкім інжынерам, пісаў такія харошыя пісьмы, так хваліўся савецкім жыццём?..

Бясследна знік і Павел Сурага, найбольш аўтарытэтны ў моладзі змагар і пакутнік. Пайшоў «за кардон» і прапаў. Як жа ён адчуваў сябе на допытах, у судзе, у турме, а можа, і перад расстрэлам?.. Туды, куды ён імкнуўся ўсім сэрцам і дзе яго, Паўла, сустрэлі як ворага?..

Таварыш Зяблікаў паводзіць сябе вельмі стрымана, слухае ўважліва, але і не абнадзейвае. Сказаў, што праз пару месяцаў, калі што не перашкодзіць, зноў пабачыцца тут з Руневічам. Параіў скарыстаць час да цягніка і наведаць славыты берлінскі заапарк.

І ўсё ж узрушанасць дня, расчуленасць, хмельная радасць успамінаў пра аазіс, у якім ён пабываў гадзіну і сорак мінут, змяшалася з незадавальненнем, трывогай, няўпэўненасцю, нават злосцю на таго самага Зяблікава...

Вярнуўшыся з рызыкаўнай паездкі, стомлены бяссоннай ноччу і трывогамі, шчымлівымі ўспамінамі зноў свайго, роднага, Алесь заснуў. Разбудзіў яго Крушына: «Алеська, голубе, — вайна! Масква нарэшце ўдарыла!!»

Роднае гора

Да Грубэра, дзе кватаруюць Алесь з Андрэем, прыйшоў Ота Шмітке, бацька Марыхен. Прыйшоў праведаць дачку, а заадно папрасіць Алекса не чапаць яго дзяўчынку, бо ён ведае іх, рускіх: «Рускі — гут, але рускі таксама бывае пляць. Бальшой пляць з жанчынай і дзеўкай». Алекс стараўся як мог супакоіць старога. Паміж імі завязалася шчырая размова, настолькі шчырая, што работніца Эрна думае:

«Чаму бо ён такі дурны, гэты Шмітке? Ён у гестапа захацеў? Сам галаву пад сякеру? Другія думаюць, але ж маўчаць...»

Але Шмітке («Кузнец — па-нашаму шмідт. А я Ота Шмітке, амаль тое самае») маўчаць не мог: яму хутка на фронт: «Я ўжо раз ваяваў. Я ўжо раз зарабіў. І я ведаю рускіх. Я ў першы ж дзень — рукі ўтару. Дэзерцір? Напляваць! Золата, золата ўсё, камэрадэн!.. А мы... ну, так, я — рускага, а ён — мяне... За што? Гітлер нам абяцае кожнаму аўтамабіль. Мой сын, мой Вальтэр — салдат. Я таксама салдат. Два Шмітке — два аўтамабілі. Ха, ха, ха! Нашы вавых далека загалі. І я вась плачу. Ад радасці? Я буду рад, камэрадэн, калі мы з Вальтэрам хоць ракам, але вернемся дахаты, калі я зноў убачу сваю сям'ю, хату, свае коні... А я ведаю толькі адно: за ўсё на свеце нашы з вамі, камэрадэн, кроў і пот. Нашы! Бо мы з вамі — армэ».

Некалькі першых дзён нямецкае радыё пра падзеі на Усходзе маўчала. Былі толькі заклікі, маршы. І ні слова пра поспехі...

Жах на душы палонных абрынуўся нечакана.

Пасля некалькіх дзён маўчання радыё грывнула страшным трыумфам: «Усе атакі рускіх адбіты! Нямецкія войскі пайшлі ў наступленне!..»

У доказ — назвы захопленых гарадоў. Неверагодна! Брэст, Беласток, Мінск, Львоў, Каўнас... У доказ — чорныя стрэлкі на картах, якія б'юць у вочы з кожнай сцяны, стрэлкі, што лезуць у сэрца ржавым жалезам — з кожным днём, з кожнай зводкай — глыбей і глыбей...

У доказ — кадры кінахронікі. Па родным блакіце паўзлі белыя воблакі з папялістымі донцамі, а пад імі — сіва-зялёнай сталлю хваляваліся жытнія нівы. Так іх бачыў Алесь, хоць хроніка была не каляровая. У летнім пыле гасцінцаў бясконца, нахабна, як на вясёлых манеўрах, ідуць, ідуць, зубаскаляць і тупаюць падкутымі ботамі вахманы... Гараць нявінныя хаты. Галосіць маці, плача дзятва. Гіне праца і хлеб...

А ў рэдкім сасонніку, каля пакінутых ці перавернутых гармат, ляжаць... валяюцца трупамі хлопцы, уткнуўшыся хто тварамі, хто астрыжанай патыліцай у стаптаную квяцістую траву...

Такія хлопцы, як Толя, як Косця Вярбіцкі, як Павел Сурага... І русыя, і чарначубыя, рыжыя калісыці дома - цяпер аднолькава спачвараныя вайной, яны ляжаць, уткнуўшыся ў траву, на радасць кінааператарам — спакойна...

І трэба было моўчкі, глытаючы горкую злосць і крываваыя слёзы, самотна думаць: што ж усё-такі зрабілася і што там робіцца — на Усходзе?! Няўжо нашы і праўда ўдарылі першыя? І так няўдала... Нас ашукалі, апырэдзілі?..

Прыціхлі земдыкі, панылі душой ад зусім-такі незразумельх, страшных і ўсё новых ды новых поспехаў гітлераўскай саранчы, што ўжо дабралася аж да Смаленска...

Апроч агульнай бяды, аднаго для ўсіх роднага гора была ў Алеся свая бяда, свой адчай і свае прадчуванні...

«Мы пойдзем, Сярожа. Мы, браце, станем за сваё. Ды не хацеў бы я там, дзе мы пачнём з фашыстамі разлік, не хацеў бы сустрэцца з такім, скажам, Шмітке... А зрэшты — як ты пазнаеш такога? І як ён скажа пра гэта — салдат?..» — быў у Алеся і такі сумнеў. Крушына ж сказаў без іроніі: «Тваю гуманнасць прыйдзецца трохі адкласці. Кал і хочаш — у імя яе, за Чалавека мы будзем біцца насмерць!.. Мы будзем ваяваць з фашызмам, а не з немцамі...»

Рэзка змяніліся адносіны да палонных з боку немцаў. Германія радалася, рагатала, гарлала тую самую «Гэгэн Руслянд», наладжвала фольксфэсты, на якіх рагатаў прыгажунчык Карнач, грымеў вантробным рогатам Бязмен. І нават свой браток-беларус Зданевіч, той, што летась Алесеву торбу выеў і рашыў здавацца, цяпер загаварыў адкрыта: «Так ім і трэба, бязбожнікам!..» Гэта ён — пра фронт, пра нашу бяду, бо бальшавікі ў яго млын вадзяны забралі. Расказваў пра Зданевіча Мазалёк са злосцю і агідай.

А на таварную станцыю пачалі прыбываць таварнякі. У вузкім, закратаваным акенцы таго, што спыніўся насупраць, Алесь убачыў вочы... Яшчэ... Яшчэ адны... Гэта былі вочы першых палонных чырвонаармейцаў. Хацелася змахнуць з таго акенца жалезную павуціну крат, зірнуць у вочы жывога, першага чалавека адтуль, абняць і спытацца: «Таварыш, браце, ды што ж гэта сталася? Як?..»

Некалькі дзён пасля таго, ідучы з работы, Алесь з Андрэем таксама зусім нечакана сустрэлі першую групу чырвонаармейцаў. Жах, недаўменне ў позірках. Толькі стомы яшчэ больш. Зноў хацелася крыкнуць ім роднае слова, заглянуць у родныя вочы і спытацца: «Дык што ж гэта, хлопцы?!»

У шталаг, вызвалены ад польскіх палонных, цяпер нагналі чырвонаармейцаў. Ясна стала толькі цяпер, чаму так, яшчэ з восені, немцы стараліся іх, беларусаў, «вызваляць»...

Дзе твой народ?

Як быў яшчэ хлапчуком, маці, прадучы кудзелю, расказвала Алесю, што смедохі, якія на дварэ грабуцца разам з вераб'ямі, гэта жаўранкі. Тыя самыя жаўранкі, што вясною звіяняць з паднябесся

званочкамі. А ўзімку, халадамі ды завеямі, грабецца сабе ў конскім гноі ды толькі цвіркае. І нікуды ён не ляціць...

Хлопчык не мог даць веры: «А дзе ж у жаўранка таго, што ў полі, чуб?» І мама патлумачыла: «А чуб твой як на зіму адрасце, так на вясну і аблезе. І смяцюх ператвараецца ў жаўранка!»

Шэрым смеццюхом, што вось сядзіць ды толькі цвіркае, здаўся Алесю Змітрук Саладуха, зямляк з Навагрудчыны. Птушкай паляцеў бы ён туды, дзе авёс косяць, дзе бульбянішчы пахнуць, а каля градаў пройдзеш — есці захочацца. А як да справы — «я гэта ў кут». Хораша гаварыў Змітрук, што па ядзе ў няволі яшчэ можна пражыць, але ж нуда чалавека поедам есць. Але толькі гаварыў. Ад Алесевай прапановы рыхтавацца да палёту, а потым і ляцець разам — адмовіўся. Не пераканалі і Алесевы довады, што пакуль там гарыць, яны стаяць на гэтым беразе ды пазіраюць, як цяляты: «А маем мы права стаяць, чакаць, пакуль народу нашаму так цяжка?» — «А што ж ты зробіш, братко? Што мы з табою — адны тут сядзім? Сам бачыў у лагеры — людзей з усяго свету!..» — такім быў адказ Змітрука.

«Ляцець» вырашылі апоўначы. Ёсць такое рашэнне: Алесю і Андрэю рушыць у разведку. Прабярцуца — дадуць сігнал, што і як.

Як цяжка — чакаць, і як гэта радасна, трывожна — рыхтавацца да палёту!

Чамаданы ляжаць у парозе, адзін на адным. У іх па булцы хлеба ды па кавалку крывянкі. Там і рабочая вопратка: і пакідаць шкада, і хлеб з каўбасой не будучь так грымець. Цярэнь з яго прынцыпам «б'юць — уцякай, даюць — бяры, не даюць — пастарайся» вельмі скептычна ставіцца да намераў Алеся і Андрэя. Цярэню і тут добра, не толькі яда ёсць, але і жанчын удосталь, што для Цярэня немалаважна. Мазалёк стараўся ўбіць Цярэню ў галаву, што таму не пра жанчын трэба думаць, а пра дзяцей, якіх поўна хата, якія, можа, без кавалка хлеба сядзяць: «Пайдзі хоць лапцікі на зіму напляці»... Лаянка скончылася цынiчным Цярэневым прызнаннем: «Мне таварышы твае трэба? Што я бачыў ад іх? Што бабу маю ў калгас загалі? Дзе мне добра — там і мае! Падумаеш — ён з немца смешачкі знайшоў, пабратаўся!.. А ты зраўняўся з Карначом? Ён хлопец абразованы. Жыве сабе, і ўсё. Ці з Самацэвічам, можа, зраўняўся, хоць ён, па-вашаму, Бязмен?..»

Тып гэты — з тых «землячкоў», якім пашанцавала натрапіць на цёплае месца, прыжыцца там і нават трохі распанець. Карты і п'янства Цярэню не падыходзілі. Культуру ён смакаваў у танным франтаўстве («спраўнейшы, чым на ўсіх» касцюм, «зусім як залаты» ланцужок на гадзінніку — штампойцы, туфлі жоўценькія, капаюш) і

нерызыкаўным каханні. Карак і пуза, даволі грунтоўна нажытыя пры каўбасах. І фанабэрыстасць, якая проста чортведама адкуль узялася ў гэтага ціхага, як здавалася раней, непрыкметнага дзядзькі з-пад Ліды.

...І вось яны спыніліся на момант, пераступіўшы, нарэшце, свой Рубікон, ужо Беларусь. «Немцы, я не пакіну вас там, за дратамі граніцы! У агонь нашых новых сустрэч я панясу і воблікі людзей, і вобразы пачвараў, паднятых або народжаных фашызмам!..»

«Як ты сустрэнеш нас, родная?» — падумаў Алесь. Нібы гэта была яшчэ не Беларусь.

«Што ж там з вамі, мае дарагія?» — неяк тупа, без болю.

«Як я знайду сваё месца, я — грамадзянін і чалавек? З братэрствам сваім, з вераю ў чалавека?..»

«Мы ідзём, радзіма. Туды, дзе ты — наша жыццё, журба і трывога...»

Ноч напрудвесні

Эпілог

У той жнівеньскі дзень, калі і Алесь вярнуўся з Нямеччыны, яна сустрэла яго ля парога. Ён абняў яе, беражліва прыгарнуў да сябе. Яна ж сказала яму першае, чаго не магла не сказаць: «А Таліка, сынок... няма...»

Толя пайшоў на Усход у сарак першым. А весткі, хоць бы якой, няма.

Алесь — у коннай разведцы партызанскай брыгады. З ім разам — Зміцер Саладуха, ужо наш Зміцер, не «энтлясан», не смяцох! З двума другімі аднавяскоўцамі прыйшоў з-пад свае Любчы на Навагрудчыне ў атрад. «Там дык яны не ўсе, а некаторыя былі гітлеры. А тут — што ні немец, то гад. А з імі і нашы сабакі, каторыя ў паліцаях...» — гаварыў Саладуха. Ад яго даведаўся Алесь, што ўцяклі з палону Крушына, Печка і нехта яшчэ трэці: «Дальбог, браток, не памятаю хто...» Крушына і Мазалёк у партызанах. Сяргей ужо і вершы друкуе ў газеце. Нядаўна сам Алесь убачыў. Усцешана і зайздросна... Бо сам ён толькі яшчэ ўсё «багацее», «набіраецца». А Мазалёк — цікава, хто ён цяпер: падрыўнік, пехацінец, разведчык?.. Пратрайнога Марціна і Непарэцкага не чуто нічога. Дзе яны? Як там Янкель — з яго няўцешнай трывогай?..

Бутрым памёр у лагеры. Толькі такую вестку, без падрабязнасцей, прынёс яго жонцы зямляк, якому ўдалося ўцячы. Руневіч сам быў

летась у той нясвіжскай вёсачцы, па якой тужыў калісьці Уладзік. Убачыў Зосю яго, бачыў хлопчыка, сына Уладзіка.

Іхні камбрыг — кадравы афіцэр, капітан Івін. Яму таксама не пашанцавала: акружэнец. Арганізоўваў у вёсцы атрад, а потым быў арыштаваны. Уцёк з-пад расстрэлу. Ад самай ямы. Са звязанымі рукамі. Гэта здавалася б, можа, легендай, каб не было людзей, што самі бачылі, як ён бег пад кулямі да лесу, расказвалі, што самі развязвалі яго рукі...

Сёння брыгада ідзе нарэшце на тое мястэчка, на той «славуты», «непрыступны» гарнізон, на тых арыўскіх «фогеляў», гандляроў «бязме-наў», што акапаліся, абгарадзіліся тут, на нашай зямлі...

«Праўду, народную праўду кажа, па-свойму проста, Змітрук: «Тут — што ні немец, то гад». І я ў Германіі бачыў нямецкі народ — і нелюдзяў, і людзей. Тут мы бачым фашыста-захопніка, забойцу, рабаўніка...»

«Спяшайся, Чорны, — мой новы, добры, яшчэ не заезджаны конь!.. Спяшайся, Чорны, — адстаём!..»

«Увесь свет — адзін дом»

Раман Янкі Брыля «Птушкі і гнёзды» быў сустрэты «дагматычна тупым або проста спекулятыўна крытычным» вэрхалам, шэптамі, «супраць якіх няма яшчэ процівагазаў», шэптамі, што нават лічацца, бывае, «патрыятычнымі сігналамі пра небяспеку». І ў гэтым выяўлялася, паводле прызнання аўтара, «нікому добраму не патрэбная бяда».

Некаторыя даволі ўплывовыя крытыкі, як сведчыць Генадзь Шупенька, сцвярджалі, што Янка Брыль, маўляў, «проста і хораша расказвае пра свайго героя і навакольнае», але раману шмат чаго нестae. Дзе, маўляў, «агульная карціна»? А гістарычная канцэпцыя рамана? А логіка і выбар падзей? А месца героя ў іх? А суадносіны паміж галоўным і другарадным? Хіба можна такіх герояў, як Алесь Руневіч, лічыць моцнымі і тым больш гераічнымі асобамі?

І сапраўды, нічога гераічнага ў нямецкім палоне Алесь Руневіч нібыта і не зрабіў, адкрыта супраць фашысцкіх нелюдзяў не выступіў. У. Калеснік слухна зазначае, што практычны чалавек часта разумее слова «барацьба» як знешнюю праяву фізічнай сілы, волі, адвагі. Многім не дадзена зразумець, што выжыць у бесчалавечных абставінах і застацца чалавекам, не стаць «смецохам» — гэта і ёсць гераізм. Змаганне ідзе на нябачным фронце свядомасці, а поле бітвы — душа чалавека. Ідзе змаганне за сваю душу і душы сяброў. Духоўнае поле бітвы патрабуе не менш сілы, мужнасці, чалавечнасці і гераізму, чым

партызанскі лес, дзе герой сеў на баявога каня і прыспешвае яго да сустрэчы з небяспекай.

Скразною тэмай рамана якраз і з'яўляецца барацьба на ўнутраным, духоўным фронце. Таму і называе мастак сваю кнігу «біяграфіяй душы», бо гэта сапраўды споведзь адной таленавітай і мудрай душы.

«Птушкі і гнёзды», бадай, самы біяграфічны твор у гісторыі беларускай літаратуры. У ім вельмі шмат укладзена ад асабіста перажытага яго аўтарам. Янка Брыль і не называе яго раманам, а «кнігаю адной маладосці», папярэджваючы чытача, што гэта твор «не пра самога сябе — не!», а «пра народ, пра наш час, дзе меў і маю сваё месца і я». І не толькі ва ўспамінах Алеся Руневіча, але менавіта ў «нямецкіх» раздзелах шмат псіхалагічнай глыбіні.

Заслуга Янкі Брыля найперш у тым, што ён моваю па-мастацку пераканальных вобразаў, як ніхто іншы да яго, здолеў паказаць, што «ўвесь свет — адзін дом», што цэлы народ не можа стаць фашыстоўскай зграяй, што няма кепскіх ці добрых народаў — ёсць людзі і нелюдзі ў кожнага народа. Усім сваім творам пісьменнік даводзіць, што нават у самых бесчалавечных абставінах людзі незалежна ад нацыянальнасці застаюцца людзьмі, а нелюдзі ператвараюцца ў пачвар. Антыподаў Алеся Руневічу нямала ёсць не толькі сярод немцаў, але і сярод беларусаў, чым жыццёвым прынцыпам стаў такі: «дзе мне добра — там і мае». А прынцып гэты (і тое пераканальна паказана ў рамане) апраўдвае ўсё, нават вырак радзімы, сям'і, родных дзяцей.

У рамане лірызм, паэтычнасць арганічна спалучаюцца з тонкім псіхалагізмам. Твор асэнсоўваецца як сапраўды інтэлектуальны лірыка-філасофскі раман — раман так званай «плыні свядомасці». Ён павышае нашу чытацкую культуру. Нельга не пагадзіцца з Генадзем Шупенькам, што «такое не ўсе мы яшчэ прывыклі чытаць».

Прачытанне такога кшталту твораў патрабуе працы душы і розуму.

Раман «Птушкі і гнёзды», так характэрны для лірычнай прозы Янкі Брыля, як мала які іншы твор у нашай нацыянальнай літаратуры, патрабуе ад чытача сатворчасці з пісьменнікам, дазваляе пры ўдумлівым і ўважлівым прачытанні сягнуць за далягляды ўласнай душы, новым зместам напоўніць уласны жыццёвы вопыт.

Удумлівы чытач, спачуваючы Алеся Руневічу, усведамляючы матывы яго нястомнага лёту да роднага гнязда, усё ж не можа не парадавацца таму, што Алясь Руневіч, наперакор неверагодным высілкам, так і не змог... вярнуцца на Радзіму яшчэ да вайны. У нас сёння няма нават сумневу ў тым, што і Янку Брылю, як і іншым заходне-

беларускім хлопцам, проста пашчасціла да пачатку вайны не трапіць на Радзіму, дзе іх чакаў бы ў лепшым выпадку ГУЛАГ. І вось тады праблематычнай стала б самая галоўная і першая ўмова лёту на Радзіму — жыццё.

Удумлівага чытача не можа не засмучаць (а ўжо ўстрывожыць — абавязкова!) «эвалюцыя» душы Алеся Руневіча, засведчаная ў эпілогу. Той, хто прагнуў вяртання ў роднае гняздо, каб бараніць яго ад фашызму, але вельмі баяўся сустрэчы на роднай зямлі з салдатам Шмітке, родным па духу чалавекам, баяўся сітуацыі, калі вымушаны будзе, не распознаўшы роднага, забіць яго, — той Алясь Руневіч ужо без вагання прымае іншую філасофію: «Праўду, народную праўду кажа, па-свойму проста, Змітрук: «Тут — што ні немец, то гад». І я ў Германіі бачыў нямецкі народ — і нелюдзяў, і людзей. Тут мы бачым фашыста — захопніка, забойцу, рабаўніка...»

Аднак мы разумеем, што такая філасофія і такая «эвалюцыя» душы галоўнага героя — не фантазія і нават не суб'ектыўнасць пісьменніка. Гэта — праўда жыцця, праўда, якая і з'яўляецца абвінаваўцам самай жудаснай выявы ўсялякай вайны, яе трагедыі і вынішчальнай сутнасці.

Іван Шамякін

Сэрца на далоні

Аналіз і пераказ зместу

Людзі — гэта самае каштоўнае, ас-тануцца людзі — гісторыя не спыніцца і не пойдзе назад. Будуць жыць людзі — будзе жыць краіна і тая ўлада, якой народ даражыць.

І. Шамякін

У мастацкім даследаванні сучаснага (а яно віруе ў творчасці І. Шамякіна) на ўзроўні геданістычнага роўнага яму ў нашай літаратуры няма. Усе яго шматлікія раманы і аповесці (а па прадукцыйнасці і хуткасці рэагавання на ўсе значныя падзеі і змены ў нашым жыцці з ім таксама нікому не параўнацца) надзвычай цікавыя. Чым жа так прывабліваюць, палоняць чытача кнігі І. Шамякіна? Сам пісьменнік так гаворыць пра сваё творчае крэда: «Мой метада: я не магу сесці за стол і «будаваць» з усімі «аддзелкамі» да таго часу, пакуль не маю ў галаве «сюжэтнага каркаса».

Сюжэты яго твораў займацьныя, вобразы не толькі пераканальныя, але і эстэтычныя. Займальнасць, дынамічнасць і вастрыня сюжэтаў дасягаецца тым, што пісьменнік праводзіць сваіх герояў праз усе тыя выпрабаванні, якімі штодзённа выпрабавваемся ўсе мы: працай, адносінамі да справы, якой служым, бытам, каханнем, сям'ёй, сяброўствам, выбарам — сумленнем.

Герой рамана «Сэрца на далоні» Славік Шыковіч, ашаламлены тымі праблемамі, якія абрынуліся на яго сям'ю, на яго самога ў першую чаргу, пачуццямі і страсцямі, што закіпелі ў ім і побач з ім, абураецца «боханам» і «старым канём» (ён так «пяшчотна» называе свайго бацьку-пісьменніка): «Усё пераблыталася! Сам чорт нагу зломіць. А «стары конь» скардзіцца, што няма цікавых сюжэтаў. Залез у нейкія архівы і нічога вакол сябе не бачыць. А тут такія трыкутнічкі будуецца! Пра любоў трэба пісаць, стары, калі хочаш каб цябе чыталі».

Менавіта «пра любоў» (таму і чытаюць!) піша І. Шамякін: пра любоў да справы, да жанчыны, да дзяцей, да бацькоў, да людзей...

Апісваючы канкрэтны перыяд у жыцці нашага народа («шэсць гадоў пасля XX з'езда партыі», на якім быў асуджаны культ асобы Сталіна), пісьменнік ставіць у рамана найважнейшыя філасофскія праблемы: адказнасці чалавека за сябе і свае ўчынкi; удзячнасці і чалавечнасці; служэння людзям і вернасці сваёй сям'і, сяброўства; праблему бацькоў і дзяцей; праблему выхавання дзяцей і адказнасці за будучыню нацыі — моладзь...

«Сюжэтны каркас» рамана цэментуюць два галоўныя вобразы — доктар Антон Яраш і журналіст Кірыла Шыковіч. Пісьменнік з незвычайнай мастацкай сілай і пераканальнасцю здолеў уславіць сапраўднае сяброўства паміж людзьмі. Гэта таксама з'яўляецца тэндэнцыяй у творчасці Шамякіна, элементам яго стылю і творчай манеры. Прыгадаем вялікае і кранальнае сяброўства Сены Пясоцкага і Пятра Шапятовіча з пенталогіі «Трывожнае шчасце».

Нельга не пагадзіцца з Зосай, якая, назіраючы адносіны паміж Ярашам і Шыковічам, зазначае: «Заўсёды хараша ад іх вось такой дружбы». Абмаёўваючы гэты аспект чалавечых узаемін, пісьменнік быццам узбагачае нас сваёй мудрасцю: сапраўды, шчырае сяброўства можа быць паміж тоўстым і тонкім, высокім і нізкарослым, балбатлівым і маўклівым, імпульсіўным і стрыманым, але галоўнае паміж імі павінна быць агульным - сумленнасць. Радніць герояў таксама і стаўленне да справы, якой яны служаць.

Іх сяброўства і пачалося са справы: Шыковіч пазнаёміўся з Ярашам, калі атрымаў пісьмо ад маладога ўрача, які прачытаў кнігу Гукана пра Гомельскае і Мінскае падполле. Яраш пісаў журналісту, які

быў літапрацоўшчыкам кнігі, пра сваіх сяброў-падпольшчыкаў, пісаў з бодем і крыўдай, што не згодны з гэтай кнігай, бо паводле яе да Гуканавага прыходу ў горад партыйнага падполля не было наогул.

Іван Шамякін як «прыхільнік дынамічнага сюжэта і адпаведна гэткай жа дынамічнай кампазіцыі» пачынае свой раман з апісання сямейнай ідыліі: семі Яраша і Шыковіча адпачываюць на супольна пабудаванай дачы ў маляўнічай мясціне на Дзятлаўшчыне. Ідылія парушаецца спрэчкай, што ўсчалася паміж сябрамі. Шыковіч падзяліўся з сябрам сваім намерам «тую кніжачку ператрэсці грунтоўна», бо «адбыліся такія падзеі! Пераварот у мазгах, у сэрцах». Яраш даводзіць, што не варта «варушыць тэта цяпер», праз 17 год, што ён не любіць «ўспамінаць сваю падпольную дзейнасць», бо на яго долю выпала самае цяжкае, і ён зусім не крыўдуе, што ў кнізе Гукана пра яго не напісана ні слова. Яраш ухвальна ставіцца да намераў Шыковіча заняцца падполлем сур'ёзна, але ён супраць таго, каб псаваць старому чалавеку нервы: «Нягледзячы на яго кнігу, я паважаю Гукана. Чалавек ваяваў добра і працаваў — дай Бог кожнаму».

Дынаміка і вострыня сюжэта дасягаюцца па-майстэрску выпісаным канфліктам паміж Туканам, старшынёй гарсавета, былым камісарам партызанскай брыгады імя Чапаева, і Шыковічам. Палкае жаданне Шыковіча даследаваць мінулае і дазнацца праўды, каб аддаць належнае безымянным героям, назваць нарэшце імёны і расказаць пра подзвігі тых, каго нават і не згадаў Гукан на старонках сваёй кнігі, сустракае незвычайнае супраціўленне з боку Гукана. І незразумела для сяброў. Спачатку Яраш наогул не жадае ўмешвацца ў гэтую справу, бо моцна заняты сваёй; акрамя таго, не хоча крыўдзіць чалавека, які «ваяваў добра» і папрацаваў нямала.

Аднак адзін выпадак (а ў рамане шмат невыпадковых выпадковасцей) цалкам змяніў стаўленне Яраша да таго, ці варта «варушыць мёртвых».

Сустрэча з Зосяй Савіч, сваёй выратавальніцай, цалкам змяніла рытм яго жыцця, змяніла і светаўспрыманне. Уражаны яе пакутніцкім жыццём, трагедыяй і несправядлівасцю, што абрынулася на гэтую маленькую жанчыну з чуйным і вялікім сэрцам, Яраш не ў стане больш маўчаць і не варушыць мінулае.

Перамежаваны паказ сучаснага і мінулага, традыцыйны прыём рэтраспекцый — адметнасць пісьменніцкага стылю І. Шамякіна. Дадатковымі аповедамі герояў, «апавяданнем у апавяданні», альбо «тэкстам у тэксце», пісьменнік не толькі дасягае рэалізму і глыбокага псіхалагізму, сцвярджаючы, што нічога выпадковага на свеце не бывае, што ўсё мае свае вытокі, не толькі ўзнаўляе трагічныя старонкі

мінулага. Прыём рэтраспекцый («Расказ Антона Яраша», «Расказ Зосі Савіч», успаміны Сухадол, сведчанні Дьмара, Швагерава, артыкул Шыковіча) дазваляе пісьменніку выпрабаваць сваіх герояў адносінамі да мінулага і памяццю пра яго. Толькі гэтае выпрабаванне з максімальнай дакладнасцю вызначыла сутнасць герояў-антыподаў — Яраша і Гукана, маральную высакароднасць, чалавечнасць, духоўнае багацце аднаго і поўнае маральнае банкруцтва, спустошанасць і вычварнасць другога.

Сапраўднае аблічча Гукана нават доктар Яраш не адразу распазнаў, а паважаў яго і за змаганне з фашызмам, і за працу пасля вайны. Героі-антыподы выпрабавалі аналагічнымі сітуацыямі, але паводзіны іх пасля экстрэмальнай сітуацыі дыяметральна процілеглыя. Пераканальна даводзіць пісьменнік думку пра тое, што часам людзям лятчэй вытрымаць выпрабаванне «амбразурай», імгненнем, чым заставацца чалавекам штодня і нават (здавалася б, што можа быць прасцей?) адказаць дабром на дабро.

Дынаміка, вастрыва і займальнасць сюжэта дасягаюцца тым, што ў творы ёсць доля інтрыгі, ёсць загадка і нават тайна, якую пісьменнік раскрывае паступова, не адразу. Ужо і мы разам з журналістам Шыковічам захоплены пошукам адказу на галоўнае пытанне: чаму старшыня гарсавета Гукан так настойліва ўпарціцца пошуку ісціны і робіць усё магчымае, каб перашкодзіць журналісцкаму расследаванню: «Чаму ты так упарта трымаешся за тое, супраць чаго выступаюць многія? Чаму ты лічыш, што адзін ты сказаў ісціну ў апошняй інстанцыі?» Гэтае «чаму?» авалодала нашай увагай, а пісьменнік паямаістэрску актывізуе яе ўсё больш і больш.

Паступова і мы пераконваемся, што не толькі амбіцыі і нежаданне падзяліцца славаю з кім-небудзь, а нешта іншае з'яўляецца матывам таго, што Гукан, «каб яго воля, не дазволіў бы кожнаму пісаку корпацца ў мінулым».

А воля і ўлада ў старшыні гарсавета, каб прымусіць замаўчаць «пісаку» Шыковіча, а заадно і «анархіста» Яраша, немалая. Зло становіцца ваяўнічым, калі яму нешта пагражае. Пагроза быць выкрытым рэалізуе зноў самыя ганебныя чалавечыя якасці кар'ерыста Гукана. Каб уратаваць сваю кар'еру, ён не спыняецца ні перад чым, хітра скарыстоўваючы абставіны і сямейныя праблемы сваіх ворагаў. Добра разумеючы, што самым балючым месцам «пісакі» Шыковіча з'яўляецца яго сын Славік, які, выпіўшы лішняе, прыгразіў англійскай дэлегацыі бомбай, Гукан пацэльвае менавіта ў самае балючае. Апрацаваўшы папярэдне грамадскасць, узяўшы сабе ў хаўруснікі зайдроснікаў Шыковіча, ён раскруціў хуліганскі выпадак Славіка і падаў

гэта як міжнародны палітычны скандал, а Шыковіча — як ледзь не ворага народа, што не мае больш права з такой «плямай» займацца сваімі прафесійнымі абавязкамі. Шыковічу аб'яўляюць строгую вымову. Да ўсяго і Яраша, і Шыковіча пазбаўляюць супольна пабудаванай дачы.

Пра намеры Гукана сцерці з твару зямлі сваіх ворагаў выдатна сказаў сакратар гаркома Тарасаў: «Ух, з якой радасцю ты зрабіў бы іх правакатарамі і агентамі гестапа. Усіх. Нават Шыковіча, які быў у арміі».

Гукан робіць усё, каб нават самыя высакародныя ўчынкі чалавека павярнуць супраць яго ж. Прафесійны і чалавечы подзвіг, удзячнасць доктара Яраша сваёй выратавальніцы Зосі Савіч, яго імкненне дазнацца праўды і змыць бруд з памяці сапраўдных герояў падполля Гукан скарыстаў, каб распусціць плёткі пра «інтымнае жыццё» Яраша. «Старая любоў з дачкой Савіча. Адкуль цягнецца, а? Цяпер ты можаш зразумець «прынцыповую» падаплёку артыкула Шыковіча», — даводзіць Гукан, укладаючы ў вушы ўсё тэта не каму-небудзь, а сакратару гаркома Тарасаву.

У народзе трапна заўважана: чорт чорта пазнаў і на піва пазваў. Штурмуе сямейную крэпасць Яраша і яго каляжанка Тамара Алексееўна Гаецкая, якая больш за 20 год «песціла надзею, што ўрэшце ўсё такі ачаруе гэтага ўпартага асілка...» Жанчына шалела ад злосці. Чакай, доктар Яраш, ты доўга будзеш помніць мяне. Забыты былі справы, хворыя. Сама галоўнарач і ўсё яе даволі значнае акружэнне дэталі па горадзе ў пошуках звестак пра Зосю і Яраша. І вельмі хутка было выяснена ўсё: і тое, што яны, Яраш і дачка здрадніка Савіча, знаёмы яшчэ з часоў акупацыі, і тое, як Шыковіч і Яраш дамагаліся для гэтай жанчыны асобнай кватэры, як яны самі (вядомы хірург і пісьменнік) куплялі для яе мэблю і нават якую суму кожны з іх зняў з ашчаднай кніжкі і, нарэшце, тое, што яны збіраліся на кватэры ў Зосі ўчатырох. О, гэта ўжо не проста сувязь аднаго жанатага мужчыны з незамужняй жанчынай! Тут значна большае — групавое маральнае разлажэнне!

І мязротнікі дасягнулі мэты: па горадзе паляцела плётка з касмічнай хуткасцю. Адны злараднічалі, другія, галоўным чынам, замужнія жанчыны, абураліся; былі і такія, што нават употай зайздросцілі. Сябры пазбавіліся месца адпачынку, прыстанку ад турбот і гарадскога тлуму, хоць дача была пабудавана на сумленна запрацаваных грошы.

Аднак гэта не ўсе яшчэ «набыткі» гуканаў-гаецкіх: плёткі ледзь не разбурылі сям'ю Яраша. Жонка Яраша, Галіна Адамаўна, была Не

проста раўнівай жанчынай, а хваравіта раўнівай. Праз скандалы ў сям'і асабліва пакутавалі дзеці, для якіх Яраш быў ідэалам, а Наташа «была ўлюбёна ў свайго бацьку». Прыёмны сын Тарас, назіраючы бязладдзе ў сям'і і пакуты дарагіх яму людзей, увесь час паўтарае, суняшаючы брата і сястру: «Я паміру іх!»

Усімі сваімі творамі, а раманам «Сэрца на далоні» з асаблівай мастацкай сілай, І. Шамякін даводзіць, што сям'я — найвялікшы скарб чалавека і адначасова падмурак людскай супольнасці. Рушыцца сям'я — рушыцца ўсё ў грамадстве. Добрая сям'я — надзейны тыл і прыстанак чалавека, выток усяго людскага ў ім. Аднак пісьменнік мудра папярэджвае ўсіх нас, што сям'я, каханне — адначасова і надзвычай далікатны, тонкі, дарагі крышталёвы трэба быць вельмі мудрым, асцярожным і дбайным, каб піць з таго крышталю ўсё жыццё. Назначэнне жаночых вобразаў у рамане вельмі вялікае. Вобразамі Галіны Адамаўны і Валянціны Андрэўны пісьменнік славіць жаночасць, пяшчоту, любоў, клопат пра дзяцей; сцвярджае, што ахоўніцай сямейнага ачага з'яўляецца жанчына. Лад, згода ці, наадварот, бязладдзе ў сям'і ў многім залежыць ад жанчыны, яе мудрасці.

Яшчэ лягчэй Гукану пацэліць у Шыковіча, бо нават самы моцны чалавек асабліва дасягальны для злоснікаў і ненавіснікаў, калі ў яго ёсць праблемы ў сям'і. І праблема тая для Шыковіча звязана з яго сынам Славікам, сталенне якога адбываецца няпроста і нават пакутліва.

Усе мастацкія вобразы ў рамане, праз якія, як і праз «сюжэтны каркас», пісьменнік выяўляе сваё светаўспрыманне, вельмі пераказальныя. Але, бадай, найбольшым пісьменніцкім майстэрствам, сапраўднай мастацкасцю вылучаецца вобраз Славіка Шыковіча, вылучаецца найперш нестатычнасцю. У вобразе ўвасоблена пісьменніцкая думка пра тое, як нялёгка быць маладым, нават калі твае бацькі сапраўды прыстойныя і сумленныя людзі, як цяжка расці чалавеку, як на рост ці на яго запаволенне можа паўплываць выключна ўсё, нават нейкая, здавалася б, дробязь. Самае цяжкае ў гэтым свеце — расці, змяняцца да лепшага, быць здольным перагледзець і свае ўчынкі, і свае каштоўнасці.

Менавіта праз тэты вобраз вырашаецца адна з галоўных праблем рамана — праблема бацькоў і дзяцей. Сям'я Шыковічаў у роспачы, пакутліва шукае адказу на пытанне, чаму так атрымалася, што іх сын расце пустадомкам, цынікам і хуліганам. Бацька — інжынер чалавечых душ, а на душу сына амаль ніякага ўплыву не аказвае. Маці — сейбіт разумнага, добрага, вечнага. Якога яшчэ лепшага выхавання, акрамя прыкладу сумленнага жыцця і сумленнай працы бацькоў, патрэбна, каб чалавек рос не так пакутліва і без такіх, як са Славікам,

праблем? Пра тое палка і з абурэннем даводзіць і Шыковіч на бюро райкома, дзе за кепскае выхаванне сына яму аб'явілі вымову.

Сапраўды, у нашых продкаў, што кіраваліся талоўнымі прынцыпамі народнай педагогікі — прыклад і праца — такіх праблем і ў такой ступені не было. Тады і адвечны мацярынскі клопат, як дасціпна яго вызначыў Славік, «каб лішняе з'елі і лішняга не выпілі», таксама быў толькі на карысць дзіцяці. Але час мяняецца. Сёння аднаго прыкладу і аднаго такога мацярынскага клопату мала. Неабходна і такая ўвага, і такое дбанне менавіта пра духоўнасць дзяцей, а не толькі «каб лішняе з'елі і лішняга не выпілі», як у сям'і Яраша. Уражвае эпізод, калі Яраш забараняе жонцы гаварыць пры дзецях пра «гнилыя зубы» пацыентаў, што так раздражняюць стаматолага Галіну Адамаўну. «Каб мне дзеці былі ў слуху, каб я банькам для іх век дажыў» — гэта пра Яраша. Тады і дзеці здольны будуць паўплываць на бацькоў, калі ў сям'і ўзнікнуць (а ў якой сям'і іх не бывае?) нейкія непаразуменні. «Я дапамагу ім. Я паміру іх», — цвёрда ўпэўнены Тарас, калі прыёмныя яго бацькі моцна пасварыліся.

Вядома ж, праца, годнае акружэнне (з кім павядзешся, ад таго набярэшся) таксама паўплывалі на Славіка. Гэта пераконвае ў рамане. Але наўрад ці «партыйны дакумент захапіў юнака», наўрад ці ў Славіка, як сцвярджае пісьменнік, магло наогул з'явіцца «захапленне велічнасцю праграмы» пабудовы камунізму. Славік быў уражаны, як зноў падкрэслівае пісьменнік, што «ўсе гаварылі з такой пальмянасцю пра маральны кодэкс». Але ж у Славіка заўсёды ў душы быў справядлівы пратэст супраць неадпаведнасці паміж тым, што чуў і бачыў. Ці не гэта і стала прычынай злому ў яго душы, а юначы максімалізм і цыннізм — ахоўнай рэакцыяй і формай пратэсту? І наўрад ці словы, што пачуў ён на камсамольскім сходзе, «прымушалі яго працаваць па-новаму».

Шчырае жаданне Шыковіча дазнацца праўды, яго нястомная праца ў архівах, сустрэча з лекаркай Сухадол, супрацоўніцтва з чэкістам Сербантоўскім, сведчанні былых паліцаяў Дымара і Швагерава прыводзяць да галоўнага вышку — высновы, што доктар Савіч не здраднік, а патрыёт, якога скампраметавалі акупанты. Баючыся прыкладу, яны аб'явілі, што Савіча забілі партызаны за здраду і правакацыю: «Калі агласіць, што 60-гадовы доктар, кіраўнік аддзела гарадской управы, веў актыўную барацьбу, як бы гэта ўзняло дух падпольшчыкаў і ўсіх патрыётаў. А так, наадварот, магло дэмаралізаваць тых, хто быў звязаны з Савічам».

Нас не могуць не ўразіць жудасныя факты вядзення следства, мэтай якога было толькі даказаць віну і пакараць здраднікаў, а пра ўз-

наўленне справядлівасці і вяртанне добрага імя многім невіноўным і нават патрыётам мала хто клапаціўся. Нават больш: дзіўна склаўся, да прыкладу, лёс падпольшчыцы Сухадол пасля вайны. Пасля вызвалення горада яна зайшла ў адну ўстанову «да высокага начальніка» і шчыра сказала яму ўсё, што ведала пра падпольную дзейнасць Савіча і Вакулавай. Яе ўважліва выслухалі. А праз некалькі дзён яна была звольнена з бальніцы «за супрацоўніцтва з фашыстамі». Як пісаў у сваім артыкуле Шыковіч, «цяпер жыве ў далёкай вёсцы без пеней, нават без сядзібы. Жыве за тое, што збірае травы і лечыць хворых. За гэта мясцовыя лекары аб'явілі яе знахаркай».

Яшчэ трагічней склаўся лёс дачкі Савіча - Зосі. Яна за сваю падпольную дзейнасць і выратаванне ад смерці Яраша і Сажаня зазнала пекла фашысцкіх канцлагаў. Але і гэта яшчэ не ўсё. Вярнуўшыся на Радзіму, яна зведала і пекла гулагаўскіх. Страціўшы здароўе, жылло (дом Савіча забралі ўлады пад яслі), яна ўсё роўна зноў вяртаецца ў родны горад, каб памерці на роднай зямлі. Рэабілітацыі невіноўнай, па сутнасці, не адбылося б без намаганняў Шыковіча і Яраша, якія вярнулі ёй усё. Сэрца Зосі ляжала на шырокай далоні Яраша. «Жывое сэрца на далоні! І б'ецца, б'ецца, нібы хоча выравацца».

Інтэлігент Яраш «прайшоў праз вернасць» і людзям, і сваёй справе, дасягнуўшы ў ёй такога прафесіяналізму, што змот нават трымаць на сваёй далоні сэрца чалавека. Гэты мастацкі вобраз, што даў назву твору, — метафарычны. У прамым сэнсе трымаць сэрца на далонях здольны толькі прафесіяналы ўзроўню Яраша. Аднак сэрца бліжняга можа быць на далонях кожнага чалавека, чуйнага да болю, трывог у сэрцы іншых людзей. Трэба толькі зразумець боль іншага чалавека і паспець дапамагчы. Пакутуе Яраш, што не паспеў (хоць і не яго ў тым віна) выратаваць двух хлопчыкаў, якія падарваліся на міне амаль праз два дзесяці год пасля вайны.

Найбольшага напружання сюжэт рамана дасягае, калі нарэшце таямніца і сакрэт упартага супрацьстаяння Гукана раскрываецца.

Сакратар гаркома партыі Тарасаў атрымаўшы ад Шыковіча неабвержныя доказы подзвігу, а не здрады Савіча, знаёміць Шыковіча з заявай Гукана ў органы дзяржбяспекі. У заяве ад 16.10.45 г. сакратара Чыгуначнага райкома партыі Гукана даводзілася, што «ў горад з Германіі, дзе яна прабывала каля двух год, вярнулася дачка ворага народа і здрадніка, фашысцкага прыслужніка доктара Савіча С. А. — Савіч С. С» У заяве Савіч характарызаваўся як віноўнік правалаў многіх аперацый, за што падпольная арганізацыя вынесла здрадніку і правакатару Савічу смяротны прысуд. Гукан падрабязна пісаў пра тое, што дачка жыла з банкам, вяла яго добрую гаспадарку і «мела

цесныя адносіны з гітлераўскімі афіцэрамі, якія ўвесь час кварта-
равалі ў гасцінным доме Савіча».

Чытач разам з Шыковічам ашаломлены гэтай подласцю (менавіта так вызначыў учынак Гукана сам Шыковіч). Аднак і пасля гэтага мы разам з Шыковічам стаім перад загадкай: чаму нічога пра гэта Гукан не гаварыў Шыковічу ні тады, калі яны разам працавалі над кнігай пра падполле, ні тады, калі ён хадзіў да яго з запісамі Варавы? Чаму?

У нас, як у Шыковіча, яшчэ цепліцца надзея на тое, што і Гукан, як многія іншыя, паддаўся на правакацыю фашыстаў, пчыра лічачы, што Савіч здраднік, а пасля вайны праявіў партыйную «звышпільнасць» і цяпер баіцца быць выкрытым, бо сваім некалі добрым намерам і паспрыяў ачарненню сумленнага чалавека, і скалечыў жыццё яго дачцэ. Менавіта гэтая заява Гукана вызначыла лёс Зосі пасля вайны.

Усё высветлілася, калі пасля публікадыі артыкула Шыковіча пра падполле да яго прыйшоў сярдзіты незнаемы і з абурэннем спытаў, чаму ж ён не сказаў у артыкуле яшчэ адну праўду, што Гукан і выратаваны некалі Зосыя падпольшчык Сажань — тэта адна асоба.

«Такога не можа быць!» — усклікне чытач, уражаны подласцю Гукана. Але, на жаль, і такое можа быць, і тэта ўжо не прыём гіпербалізаванага паказу зла, а праўда жыцця. У Святым Пісанні даводзіцца, што няўдзячнасць — адзін з самых страшных грахоў. Няўдзячнасць Гукана - чорная, бо за самае вялікае добро, якое толькі можа зрабіць чалавек чалавеку, ён адказаў самым вялікім злом, хоць абяцаў на развітанне: «Мы яшчэ сустрэнемся». У гісторыі і жыцці ёсць нямала прыкладаў, калі вязням удавалася выратавацца з канцлагаў фашысцкіх, але, вярнуўшыся на Радзіму і трапіўшы ў гулагаўскія, яны гінулі там у моры чалавечай азвярэласці.

Матывам жудаснага, дзікунскага ўчынку Гукана з'яўляецца кар'ерызм. Пісьменнік настойлівы і паслядоўны ў сцвярджэнні думкі, што кар'ерызм — невымернае зло. Дзеля дасягнення сваіх кар'ерысцкіх намераў гуканы-кідалы (Кідала — герой пенталогіі «Трывожнае шчасце») не спыняюцца ні перад чым. Асабліва небяспечная гэтая з'ява ва ўмовах таталітарнага рэжыму, бо сам рэжым спрыяе таму, што «свінтусы» становяцца «грандыёзусамі», небяспечнымі для грамадства і сумленных людзей. І Тарасаў перакананы, што такім, як Гукан, нельга «паблажліва дараваць! Яго трэба бязлітасна выкрываць!»

Праз дыялог Гукана з Тарасавым, сакратаром райкома партыі, пісьменнік сцвярджае ісціну, што здольны перагледзець свае ўчынкі, пакаюцца, змяніцца да лепшага толькі людзі. Нелюдзі ж (а такім нелюдзем з'яўляецца Гукан-Сажань) ніколі не мяняюцца. Яны баяцца

толькі аднаго — кары, страты пасады, да якой ішлі, пераступаючы праз усё і ўсіх. Усе намаганні Тарасава абудзіць у Гукане сумленне, прымусіць яго прызнаць сваю віну і пакаяцца — марныя. Гукан здольны толькі на самаапраўданне, а не на пакаянне. Гэты дыялог, выпісаны ў сцэнарным жанры (у дыялогу няма ніводнай аўтарскай рэплікі, бо мова персанажаў вычарпальна іх характарызавае), — знаковы, канцэптуальны для твора, у якім адлюстраваны працэсы рэабілітацыі ахвяр сталінскага і бальшавіцкага генацыду. За самае страшнае ў гісторыі чалавечтва злачынства не пакаяўся да гэтага часу яшчэ ніхто: ні канкрэтныя гістарычныя асобы, што кіравалі жудаснай машынай таталітарызму ці забяспечвалі яе шалёны бег, ні нават шамякінскі літаратурны персанаж. І ў гэтым Шамякін-творца не паграшыў супраць праўды. Так і жывём без пакаяння, множачы ўсё новыя і новыя грахі...

Вельмі многа старонак у рамане прысвечана моладзі. Страсці маладых, «трохкутнічкі» і нават «чатырохкутнічкі», як гаворыць Славік (і ён, і прыёмны сын Яраша закаханы ў аперацыйную сястру Яраша — «залатую» Машу, а Тараса кахае таемна і безнадзейна сястра Славіка), пісьменнік выпісвае не менш пераканальна і захапляльна, чым асноўны «сюжэтны каркас». І такая выключная займальнасць — не самамэта, а мастацкі сродак выяўлення пісьменніцкага светаўспрымання і яго глыбокага пераканання, што моладзь — будучыня нацыі, як сям'я — аснова яе і дзяржавы.

Пісьменніцкае захапленне і разуменне, якой павінна быць дзяўчына, увасоблена ў вобразе «залатой» Машы. Эпітэт «залаты» ў дачыненні да яе валасоў, нават павек, з'яўляецца той дэтאלю, што вызначае сутнасць яе вобраза. Пісьменніцкая выснова, што характар чалавека, асабліва дзяўчыны, вызначаецца ўнутранай, духоўнай «падсветкай», не новая ў нашай літаратуры. Прыгадаем, што тыя ж урокі дае нам Лабановіч сваім бачаннем прыгажосці Ядвісі. Аднак нельга не захапляцца і майстэрствам Шамякіна, з якім ён дае ўрокі, асабліва моладзі, што духоўная прыгажосць дзяўчыны, яе паводзіны, яе мудрасць у многім вызначаюць паводзіны мужчыны, здольны ўплываць на яго душу, садзейнічаць яго сталенню. Як мужчына вызначаецца адносінамі да жанчыны, так жанчына вызначаецца сваімі паводзінамі, сцвярджае ўсім сваім творам пісьменнік. З яго мудрасцю нельга не пагадзіцца. Жаночая прыгажосць здольна ўплываць на свет і ўдасканальваць яго.

Ёсць у рамане і публіцыстычнае, сацыяльна заказанае, пафаснае, але гэта не можа зацяміць яго галоўных мастацкіх вартасцяў. Галоўная ж вартасць кнігі І. Шамякіна — займальнасць сюжэтаў, эстэтыч-

насць вобразаў, праз якія пісьменнік ставіць і вырашае тыя праблемы, што з'яўляюцца вечнымі і хвалююць нас сёння. Менавіта гэта ў творчасці пісьменніка вытрымала выпрабаванне часам, а час — гадоўны ўсяму суддзя.

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ

Ад аўтара

ЛІТАРАТУРА СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ XI-XIII стст

«Слова пра паход Ігаравь»

Кірыла Тураўскі

Еўфрасіня Полацкая

ЛІТАРАТУРА XIV - ПАЧАТКУ XVI стст

«Летапісец вялікіх князёў Літоўскі»

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г

Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага

«Хроніка Бахаўца»

ЛІТАРАТУРА XVI - ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII стст

Францыск Скарына

Мікола Гусоўскі

Сымон Будны

Васіль Цяпінскі

Мялешай Смятрыцкі

Афанасій Філіповіч

Сімяон Полацкі

На лянотніка

ЛІТАРАТУРА XVIII ст

Каятан Марашэўскі

ЛІТАРАТУРА XIX-XX стст

Ян Чачот

Магіла Міндоўга

Бірута, Кейстутава жонка

Альгерд, вялікі князь ліцвінскі

Ганна Вітайтава і Алена Амулічова

Разлад Вітайта з Ягайлам

Ян Баршчэўскі

«Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях»

— мастацкае ўвасабленне нацыянальнай веры беларусаў

Ян Баршчэўскі пра ўваскрэсенне душы і перамогу чалавека над злом

Назначэнне фантастычнага ў творах Яна Баршчэўскага.

Адметнасць алегорыі

Цэнтральная праблема «Шляхціца Завальні...»

Сэнс назвы твора

Роля лірычных адступленняў і пейзажных замалёвак

Пераказ некаторых апавяданняў

*Паданне ад Севярына пра зямныя скарбы
Зухаватыя ўчынкі
Вужыная карона
Ваўкалак
Дзіўны кій
Белая Сорока*

Уладзіслаў Сыракомля
Добрыя весці

Вінцэсь Каратынскі
Вікенцій Равінскі
Канстанцін Вераніцын
Кастусь Каліноўскі
Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч
Камедыя «Пінская шляхта»

Францішак Багушэвіч
Янка Лучына
Цётка (Алаіза Пашкевіч)
Ядвігін Ш

Максім Багдановіч
Патрыятычная лірыка Максіма Багдановіча

Янка Купала
Асноўныя матывы і вобразы паэзіі Янкі Купалы.
Тэма народнага жыцця і любоў да Радзімы ў творчасці паэта
Тэма паэта і паэзіі ў творчасці Янкі Купалы.
Дэмакратызм і народнасць яго творчасці
Драматургічнае майстэрства Янкі Купалы

Якуб Колас
Паэма «Новая зямля» — мастацкая энцыклапедыя жыцця
беларускага сялянства
Духоўнае багацце чалавека ў паэме «Новая зямля».
Карціны роднай прыроды ў паэме «Новая зямля».
Жанравыя асаблівасці паэмы
Служэнне народу — асноўны абавязак мастака.
Паэма «Сымон-музыка»
Трылогія «На ростанях». Вобраз Лабановіча
Духоўны свет, маральная высакароднасць героя
Народ у трылогіі «На ростанях». Вобразы сялян-палешукоў
Трылогія «На ростанях»

Міхась Зарэцкі
Вязьмо
Цана — жыццё

Кузьма Чорны
Пошукі будучыні
Раман «Пошукі будучыні», яго асноўныя праблемы

Іван Мележ

Палеская хроніка
Людзі на балоце
Подых навальніцы
Завеі, снежань

Васіль Быкаў

Знак бяды
Аповесць «Знак бяды», яе ідэйны змест
Вобразы Петрака і Сцепаніды
Аблава
Трагедыя Хведара Роўбы і яго сям'і ў аповесці «Аблава»

Уладзімір Караткевіч

Вобраз Алеся Загорскага і яго назначэнне ў рамане «Каласы пад сярпом тваім»
Каласы пад сярпом тваім

Янка Брыль

Птушкі і гнёзды
Кніга ад ной маладосці
Сцюдзёны вырай. Аповесць першая
Гнёзды за дымам. Аповесць другая
«Увесь свет — адзін дом»

Іван Шамякін

Сэрца на далоні
Аналіз і пераказ зместу

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год